

:: અનુક્રમણિકા ::

ક્રમ	વર્ષ	અંક	વિષય	પે.નં.
૧.	૧૨	૩૮	ધર્મપ્રીતિનો એક માપક દંડ	૧
૨.	૧૨	૩૯	મનની સ્થિરતા અને એના બે ઉપાય	૩
૩.	૧૨	૪૦	લૌકિક-અલૌકિક દૃષ્ટિ	૫
૪.	૧૨	૪૩	કઈ વિદ્યા શ્રીખવાની માનવશાળા ?	૭
૫.	૧૨	૪૪	જાગતો જીતે : ધર્મની મોસમ	૯
૬.	૧૨	૪૫	સાધનાનું અનુભવયોગ્ય લક્ષ્ય : આત્મ-ગમન	૧૧
૭.	૧૩	૨	વર્તમાન સ્થિતિ અને કર્તવ્ય	૧૪
૮.	૧૩	૩	જાગત સાથે જીવના પટ્ટોતા ભાવ...	૧૭
૯.	૧૩	૫	દ્રોષોથી બચવાનું એક મહાન આલંબન	૧૯
૧૦.	૧૩	૬	અંતકાળ કેમ સુધરે ?	૨૧
૧૧.	૧૩	૭	અંતકાળ કેમ સુધરે ? (લે.૨)	૨૩
૧૨.	૧૩	૮	અંતકાળ કેમ સુધરે ? (લે.૩)	૨૬
૧૩.	૧૩	૯	જીવનમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનું સ્થાન	૨૮
૧૪.	૧૩	૧૦	જીવનમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનું... (લે.૨)	૩૦
૧૫.	૧૩	૧૧	બે જીવન-શણગાર -૧ તુચ્છ આનંદ પર અંકુશ	૩૨
૧૬.	૧૩	૧૨	૨. શુભ વિકલ્પનું લક્ષ	૩૪
૧૭.	૧૩	૧૩	આજની નવી પ્રજા અને ભાવિસંધ...	૩૬
૧૮.	૧૩	૧૪	અભાવમુખી અને સદ્ભાવમુખી દૃષ્ટિ	૩૮
૧૯.	૧૩	૧૫	અભાવમુખી અને સદ્ભાવમુખી...(લે.૨)	૪૦
૨૦.	૧૩	૧૬	વનવાસી સીતાનું દિલ દુઃખી...	૪૨
૨૧.	૧૩	૧૭	હૈયાની દ્રેપવરાળ	૪૪
૨૨.	૧૩	૧૮	તમને શું દુઃખ છે ?	૪૬
૨૩.	૧૩	૧૯	સ્વાર્થ અને સર્વાર્થ	૪૮
૨૪.	૧૩	૨૦	આત્માના દેદાર કેમ ફરે ?	૫૦
૨૫.	૧૩	૨૬	ચિત્ત-વિશુદ્ધિ અને તેનો એક...	૫૨
૨૬.	૧૩	૨૮	૫૦૦ ચોરોને કપિલકેવલી	૫૪
૨૭.	૧૩	૩૨	જીવન જીવવાની આવડત	૫૭
૨૮.	૧૩	૩૩	મનની ચંચળતા કેમ મટે ?	૫૯
૨૯.	૧૩	૩૪	સ્થિર-નિર્મળ-સાન્નિવક...(લે.૨)	૬૧
૩૦.	૧૩	૩૫	અનંત કાળ કર્યું તે જ કરવાનું ?	૬૩
૩૧.	૧૩	૩૬	જીવન વૃક્ષનાં સુંદર ફળ : પાત્રવિનિયોગ	૬૫
૩૨.	૧૩	૩૯	સમ્યગ્દર્શનમાં બે અંશ	૬૭
૩૩.	૧૩	૪૦	પોતડી જાઓ પણ પાટિયું...	૬૯
૩૪.	૧૩	૪૧	મસ્ત જીવનના ત્રણ ઉપાય	૭૧
૩૫.	૧૩	૪૨	સામાન્ય દુઃખો અને કુવિકલ્પોથી બચવા	૭૩
૩૬.	૧૩	૪૪	પર્યુષણનું એક પ્રેરક બળ	૭૫
૩૭.	૧૩	૪૫	પાંચ સાધનાનું રહસ્ય	૭૭
૩૮.	૧૩	૪૬, ૪૭, ૪૮	સાથે શું લઈ જવાનું ? : જીવન...	૭૯
૩૯.	૧૪	૩	ત્રણ કારણોએ માનવભવ દુર્લભ	૮૨
૪૦.	૧૪	૬	કાયા ધર્મમાં સાથે દિલ ધર્મનું	૮૪
૪૧.	૧૪	૭	કાયા ધર્મમાં સાથે દિલ ધર્મનું (લે.૨)	૮૬
૪૨.	૧૪	૮	ચૈતન્ય ક્યારે શુદ્ધ કરશે ?	૮૮
૪૩.	૧૪	૯	ચોમાસુ પૂર્ણ થયું, પણ સાધના...	૯૦
૪૪.	૧૪	૧૦	ઉન્નતિમાં અતિ આવશ્યક	૯૨
૪૫.	૧૪	૧૧	રોટણાં રોવા કરતાં...	૯૪
૪૬.	૧૪	૧૨	પ્રભુ પર પ્રેમ છે ?	૯૬
૪૭.	૧૪	૧૩	આત્મા ઉપર પ્રેમ છે ?	૯૮

(G)

ક્રમ	વર્ષ	અંક	વિષય	પે.નં.
૪૮.	૧૪	૧૪	ધર્મનું આંતરિક સ્વરૂપ : ચિત્તપરિણતિ	૧૦૦
૪૯.	૧૪	૧૫	ધર્મનું આંતરિક સ્વરૂપ : ચિત્ત...(લે.૨)	૧૦૩
૫૦.	૧૪	૧૬	ધર્મનું આંતરિક સ્વરૂપ : ચિત્ત...(લે.૩)	૧૦૫
૫૧.	૧૪	૧૮	ધર્મનું આંતરિક સ્વરૂપ : ચિત્ત...(લે.૪)	૧૦૭
૫૨.	૧૪	૧૭	હુટુંબી ઉપર પ્રેમ છે ?	૧૦૯
૫૩.	૧૪	૧૯	સંસારના સુખોમાં ચિત્ત કેમ ન ઠરે ?	૧૧૧
૫૪.	૧૪	૨૦	કાન્તિ કે હરિકાઈ	૧૧૩
૫૫.	૧૪	૨૧	કાન્તિ કે હરિકાઈ (લે.૨)	૧૧૫
૫૬.	૧૪	૨૨	જીવદયાનું હાઈ	૧૧૬
૫૭.	૧૪	૨૩	જીવદયાનું હાઈ (લે.૨)	૧૧૮
૫૮.	૧૪	૨૪	આચાર મહત્વના કે અનુષ્ઠાન ?	૧૨૦
૫૯.	૧૪	૨૫	અનુભવ અભ્યાસી કરે	૧૨૨
૬૦.	૧૪	૨૭	અનુભવ અભ્યાસી કરે (લે.૨)	૧૨૪
૬૧.	૧૪	૨૮	ભાવ નિદ્રાનો ત્યાગ : ધર્મ જાગરિકા	૧૨૬
૬૨.	૧૪	૨૯	ભાવ નિદ્રાનો ત્યાગ : ધર્મ જાગરિકા (લે.૨)	૧૨૯
૬૩.	૧૪	૩૦	દર્શનાચારોને સમ્યક્ત્વ સાથે સંબંધ	૧૩૧
૬૪.	૧૪	૩૧	દર્શનાચારોને સમ્યક્ત્વ સાથે સંબંધ (લે.૨)	૧૩૩
૬૫.	૧૪	૩૨	ભવોભવ અરિહંત-પરમાત્માનો યોગ	૧૩૫
૬૬.	૧૪	૩૩	ભવોભવ અરિહંત-પરમાત્માનો યોગ...(લે.૨)	૧૩૭
૬૭.	૧૪	૩૪	અતિ આવશ્યક કર્તવ્ય ગુણાનુરાગ	૧૩૯
૬૮.	૧૪	૩૫	અતિ આવશ્યક કર્તવ્ય ગુણાનુરાગ (લે.૨)	૧૪૧
૬૯.	૧૪	૩૬	પ્રભુના દર્શને કેવળજ્ઞાન કેવી રીતે ?	૧૪૩
૭૦.	૧૪	૩૭	મનની અસર	૧૪૫
૭૧.	૧૪	૩૯	ધર્મક્રિયા છતાં ધર્મનો રસ કેમ નહિ ?	૧૪૭
૭૨.	૧૪	૪૦	આગ્રહ-અગ્રહ-ગ્રહની વિટંબણા	૧૪૮
૭૩.	૧૪	૪૧	પાટિયું અને વહાણ	૧૫૨
૭૪.	૧૪	૪૨	“જૈનોની ધીની બોલી” ઉપર ટેક્ષ માફી...	૧૫૪
૭૫.	૧૪	૪૩	પુણ્યની કદર	૧૫૭
૭૬.	૧૪	૪૪	ભવાંતરે ધર્મ પામવાનો હક	૧૫૯
૭૭.	૧૪	૪૫	ધર્મક્રિયામાં ચિત્ત એકાગ્ર કરવાનો ઉપાય...	૧૬૧
૭૮.	૧૪	૪૬	દર્શનના ફળ અને દર્શનની રીત	૧૬૩
૭૯.	૧૪	૪૭	‘બુદ્ધિ: કર્મનુસારિણી’ એટલે ?	૧૬૫
૮૦.	૧૪	૪૮	નિશ્ચયનયની સાધના	૧૬૭
૮૧.	૧૫	૨	વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન	૧૬૯
૮૨.	૧૫	૩	આપણો યશસ્વી વ્યવહાર	૧૭૨
૮૩.	૧૫	૪	મહાપર્વ વીત્યા પછી...	૧૭૪
૮૪.	૧૫	૫	જૈનધર્મનું અજોડ કર્મવિજ્ઞાન	૧૭૬
૮૫.	૧૫	૬	જૈનધર્મનું અજોડ કર્મવિજ્ઞાન (લે.૨)	૧૭૮
૮૬.	૧૫	૭	ચિત્તના વિખવાદ કેમ મટે ?	૧૮૨
૮૭.	૧૫	૮	કર્મને કેમ શરમ નહિ ?	૧૮૪
૮૮.	૧૫	૯	મડદાં પર સંબંધી કેમ રુએ છે ?	૧૮૬
૮૯.	૧૫	૧૦	સર્વ સાધનાનું મૂળ ભવનિર્વેદ	૧૮૮
૯૦.	૧૫	૧૧	પુરુષાર્થનું મહત્ત્વ : કર્મનો બંધ	૧૯૧
૯૧.	૧૫	૧૨	પુરુષાર્થનું મહત્ત્વ : કર્મનો બંધ (લે.૨)	૧૯૨
૯૨.	૧૫	૧૩	ધર્મભળની ૪ મહાન ચાવી	૧૯૫
૯૩.	૧૫	૧૪	ધર્મભળની ૪ મહાન ચાવી (લે.૨)	૧૯૭
૯૪.	૧૫	૧૫	ધર્મભળની ૪ મહાન ચાવી (લે.૩)	૨૦૦
૯૫.	૧૫	૧૬	ધર્મભળની ૪ મહાન ચાવી (લે.૪)	૨૦૨
૯૬.	૧૫	૧૭	આલંબનનું મહત્ત્વ	૨૦૪

(H)

ક્રમ	વર્ષ	અંક	વિષય	પે.નં.
૯૭.	૧૫	૧૮	ધર્મસાધનાની ભૂમિકામાં ૩૩ કર્તવ્ય	૨૦૬
૯૮.	૧૫	૧૯	ધર્મસાધનાની ભૂમિકામાં ૩૩ કર્તવ્ય (લે.૨)	૨૦૯
૯૯.	૧૫	૨૦	ધર્મસાધનાની ભૂમિકામાં ૩૩ કર્તવ્ય (લે.૩)	૨૧૨
૧૦૦.	૧૫	૨૧	ભાવનું મહત્ત્વ : શુભ ભાવના	૨૧૫
૧૦૧.	૧૫	૨૨	શુભ ભાવથી શુભ જ કર્મ બંધાય ?	૨૧૮
૧૦૨.	૧૫	૨૩	ભાવમાં સંમિશ્રણ	૨૨૦
૧૦૩.	૧૫	૨૪	અર્થ પ્રચ્છન્ન નાસ્તિક	૨૨૨
૧૦૪.	૧૫	૨૫	અર્થ પ્રચ્છન્ન નાસ્તિક (લે.૨)	૨૨૪
૧૦૫.	૧૫	૨૬	શુભ ભાવ કેમ સહેજે નથી આવતા ?	૨૨૬
૧૦૬.	૧૫	૨૭	જિનભક્તિથી કેમ ઊંચા લાભ ?	૨૨૮
૧૦૭.	૧૫	૨૮	જિનભક્તિથી કેમ ઊંચા લાભ ? (લે.૨)	૨૩૦
૧૦૮.	૧૫	૨૯	તમને શું દુઃખ છે ?	૨૩૨
૧૦૯.	૧૫	૩૦	ઊંચે ચડ્યા તે શેમાં ?	૨૩૪
૧૧૦.	૧૫	૩૧	ભગવાન શા માટે જોઈએ છે ?	૨૩૬
૧૧૧.	૧૫	૩૨	ભગવાન શા માટે જોઈએ છે ? (લે.૨)	૨૩૮
૧૧૨.	૧૫	૩૩	ભગવાન શા માટે જોઈએ છે ? (લે.૩)	૨૪૦
૧૧૩.	૧૫	૩૪	સાચું ધર્મ-જીવન	૨૪૨
૧૧૪.	૧૫	૩૬	દષ્ટિના ફરકથી ખોટ અને કમાઈ	૨૪૪
૧૧૫.	૧૫	૩૮	દષ્ટિના ફરકથી ખોટ અને કમાઈ (લે.૨)	૨૪૬
૧૧૬.	૧૫	૩૯	ધર્મનો રંગ કેમ જાગે અને વધે ?	૨૪૮
૧૧૭.	૧૫	૪૦	ધર્મનો રંગ કેમ જાગે અને વધે ? (લે.૨)	૨૫૦
૧૧૮.	૧૫	૪૧	ધર્મનો રંગ કેમ જાગે અને વધે ? (લે.૩)	૨૫૨
૧૧૯.	૧૫	૪૨	તુષ્ટા-ખણજનું વિજ્ઞાન	૨૫૪
૧૨૦.	૧૫	૪૩	તુષ્ટા-ખણજનું વિજ્ઞાન (લે.૨)	૨૫૬
૧૨૧.	૧૫	૪૪	પ્રકાશ પાથરો	૨૫૮
૧૨૨.	૧૫	૪૫	કૃત્રીમ અને કિંમતી શુભ ભાવ	૨૬૦
૧૨૩.	૧૫	૪૬	સુખ-દુઃખમાં 'અડધિયું યાદ'ની વિટંબણા	૨૬૨
૧૨૪.	૧૫	૪૭	વાતોનાં વડાં	૨૬૪
૧૨૫.	૧૬	૨	દેવ-શુરુની કૃપા શી ?	૨૬૬
૧૨૬.	૧૬	૩	દેવ-શુરુની કૃપા શી ? (લે.૨)	૨૬૮
૧૨૭.	૧૬	૪	જૈનધર્મ સર્વહિતકર કેવી રીતે ?	૨૭૦
૧૨૮.	૧૬	૫	સાચી પ્રગતિ કઈ ? અને એના ક્યાં સાધન ?	૨૭૧
૧૨૯.	૧૬	૬	સમકિતીને મહાવેદના	૨૭૩
૧૩૦.	૧૬	૭	માણસ ક્યાં પડે છે ?	૨૭૫
૧૩૧.	૧૬	૮	શ્રીમંતાઈના સાધન છતે...	૨૭૭
૧૩૨.	૧૬	૧૦	નવી આર્થ પ્રજાને ભ્રષ્ટ ન બનાવો	૨૭૯
૧૩૩.	૧૬	૧૧	શત્રુને સાલિયાણાં બંધ કરો...	૨૮૩
૧૩૪.	૧૬	૧૩	ચૈતન્ય - ધબકતું જીવન :...	૨૮૫
૧૩૫.	૧૬	૧૪	ચૈતન્ય - ધબકતું જીવન :... (લે.૨)	૨૮૭
૧૩૬.	૧૬	૧૫	વફાદારીનું ઊંચું મહત્ત્વ	૨૮૯
૧૩૭.	૧૬	૧૬	જીવોને વધુ ઠેરવાના સ્થાન બે	૨૯૧
૧૩૮.	૧૬	૧૭	અહિંસા શા માટે ? અને કેટલી ?	૨૯૩
૧૩૯.	૧૬	૧૮	દુઃખનું મૂળ ખણજે કેમ મીટે ?	૨૯૫
૧૪૦.	૧૬	૧૯	આત્માની મૂળભૂત ખરાબીઓ	૨૯૭
૧૪૧.	૧૬	૨૦	સન્માર્ગના નામે ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ	૩૦૦
૧૪૨.	૧૬	૨૧	નમસ્કાર એ પાયાનો ધર્મ	૩૦૧
૧૪૩.	૧૬	૨૨	નમસ્કાર એ પાયાનો ધર્મ (લે.૨)	૩૦૩
૧૪૪.	૧૬	૨૩	સત્ શ્રવણનો રસ કેમ જાગે ?	૩૦૬
૧૪૫.	૧૬	૨૫	આપણી પૌદ્ગલિક શક્તિઓ કોના માટે ?	૩૦૯

૧) ધર્મપ્રીતિનો એક માપક દંડ

માણસને જીવનમાં જુદા જુદા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ મળી આવે છે. એમાં, દ્રવ્ય એટલે ચીજવસ્તુ, ક્ષેત્ર એટલે સ્થાન, જગા; કાળ એટલે સમય, અને ભાવ એટલે હૃદયના ભાવ અથવા ચીજવસ્તુના ગુણ, અવસ્થા. જો એ ઈષ્ટ હોય તો જીવ એનો લાભ ઉઠાવે છે, અને અનિષ્ટ હોય તો એનાથી છૂટવા ઝંખે છે.

હવે, આમાં એવું બને છે કે કેટલીક વાર તો ચાલુ, સામાન્ય દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ મળે છે, પરંતુ કેટલીક વખત અસાધારણજોઈએ. વિશિષ્ટ કોટિના દ્રવ્યાદિ મળે છે. ત્યાં સાંસારિક જીવ એનો ઈન્દ્રિયસુખના કે સન્માન-યશ-કીર્તિના વિશિષ્ટ લાભમાં ઉતાર્યા વિના રહેતો નથી. દા.ત.

ચાલુ ભોજન કરતા વિશિષ્ટ જમણ મળ્યું તો બેવડી ત્રેવડી હોંશથી સવાયું જમવા તરફ પ્રેરાય છે. કદાચ ભૂખ ઓછી હોવાને લીધે ચાલુ ભોજન અલ્પ પ્રમાણમાં લેવાનું નક્કી કર્યું હોય, પરંતુ વિશિષ્ટ ભોજન દેખી પૂર્ણ જમવાનું કરે છે. એમ સાધારણ કરતાં અસાધારણ પૈસા ટકા મળે તો આડંબર ઠઠારો ભોગવિલાસ વધારી દેવાનું કરે છે. વિશિષ્ટ કપડાં મળ્યા તો બની ઠનીને બહાર ફરવાનું અને ભપકો દેખાડવાનું કરે છે.

એવું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર પામીને બને છે. ઉનાળામાં હવા ખાવાનું સ્થળ મળ્યું તો ખાસ ખર્યો કરીને પણ મોજ મજાહ, શરીર પુષ્ટિ અને આરામ-વિનોદમાં ઊતરી પડે છે.

ત્યારે વિશિષ્ટ ભાવ તરીકે પીરસનારાના હેત-આગ્રહ વધુ દેખાય તો વધુ વાપરવાનું ને એની પ્રશંસા-ગુણગાન વગેરે કરવાનું કરાય છે.

હવે વાત એ છે કે જો સંસારરસિયાની આ સ્થિતિ છે તો મોક્ષરસિક જીવની વિશિષ્ટ દ્રવ્યાદિ મળવા પર વિશિષ્ટ આત્મહિત સાધી લેવા તરફ ઝોક હોય કે નહિ? ધર્મપ્રેમી માણસનો એવો ઝોક હોય કે નહિ? અહીં આ પરથી આ દુઃખમય દુઃખફલક-દુઃખાનુબંધી સંસારમાંથી મોક્ષ છૂટકારો પામવાનો આપણો રસ કેટલો છે, એ માટે આપણો ધર્મનો પ્રેમ કેટલો છે, એનું માપ કાઢી શકાય છે. જો અવસરે અવસરે વિશિષ્ટ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, કે ભાવ મળવા પર પણ વિશિષ્ટ આત્મહિત સાધી લેવાની કેઈ ઉર્મિ જ શું એનો વિચાર પણ આવતો નથી. તો

મોક્ષરસ અને ધર્મપ્રીતિ ક્યાં રહી? કદાચ અંતરમાં તેવો મોક્ષરસ અને ધર્મપ્રીતિ ન પણ જાગ્યા હોય, છતાં આ વિશિષ્ટ દ્રવ્યાદિ મળવા પર વિશિષ્ટ કોટિની આત્મહિત સાધતા કરતા રહેવું એ તેવા મોક્ષરસ ને ધર્મપ્રીતિ જગાવવાનો ઉપાય છે.

વિશિષ્ટ દ્રવ્યાદિ મળવા પર વિશિષ્ટ હિતસાધના, એટલે દા.ત. ગામના મંદિરને બદલે કોઈ તીર્થના ભગવાન મળ્યા તો એમની યાત્રાભક્તિ નિમિત્તે ઉપવાસ-છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ કરાય, ખાસ ધન ખર્ચીને એમની પૂજા આંગી રચાય. એમની ભાવભક્તિમાં હૃદયના રુદન ખડા કરાય. એમ વિશેષ ધનકમાઈ થઈ, તો વિશેષ દાન આદિ પરમાર્થ સધાય.

વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર તરીકે કોઈ ધર્મજનોનાં સ્થાનનો યોગ થયો યા સુંદર જિન-મંદિર કે ઉપાશ્રયનો યોગ થયો તો મોહમાયાના વિચાર દૂર ફગાવી મન એકાગ્ર અને ધર્મરસિયું બનાવીને કોઈ જિનભક્તિ, વૈરાગ્યવૃદ્ધિ, શ્રુતજ્ઞાન, વ્રત-નિયમ વગેરેનો લાભ ઉઠાવાય તે પણ હોંશે હોંશે.

વિશિષ્ટ કાળમાં દા.ત. ચોમાસું આવ્યું તો ખેડૂત ભૂખતરસ ન ગણકારી ભારે પરિશ્રમ કરે એમ આપણે ભૂખતરસ ન ગણકારી ભારે પરિશ્રમ સાથે વિશિષ્ટ કોટિની જીવરક્ષા, દયાના જવલંત પરિણામ, ત્યાગ-તપ-જપ, વ્રત-નિયમ, સામાયિક-પૌષ્ઠ, દેવગુરુભક્તિ શાસ્ત્રબોધ વગેરેનો વિશિષ્ટ લાભ ઉઠાવીએ.

વિશિષ્ટ ભાવ દા.ત. ધર્મરાધક જીવોની સુંદર ધર્મસાધના દેખીને જાગતી ધર્મભાવના ધર્મોલ્લાસ પર નવનવાં આત્મહિત સાધી લેવાનો વિશિષ્ટ લાભ ઉઠાવીએ.

માત્ર ધાર્મિક જ નહિ કિન્તુ દુન્યવી પણ વિશિષ્ટ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ મળવા પર મોક્ષાર્થી ધર્મપ્રેમી જીવનું લક્ષ વારે વારે વિશિષ્ટ આત્મકલ્યાણ સાધી લેવા તરફ જાય. આ હોય તો મોક્ષરસ અને ધર્મપ્રેમ આપણામાં હોવાનો વિશ્વાસ રાખી શકાય, અને ન હોય, તો મોક્ષરસ-ધર્મપ્રીતિ ઊભી કરી શકાય.

જો આ વિશિષ્ટ આત્મહિત સાધી લેવા તરફ મનનો ઝોક જ ન હોય, અને શરીર-આરામીની અનુકૂળતા તથા ઈન્દ્રિયસુખ વિલાસના લાભ ઉઠાવવા તરફ જ મન ઢળતું હોય તો અંતરમાં ધર્મપ્રેમ ક્યાં? અને ક્યાંથી ઊભો પણ થાય?

૨ મનની સ્થિરતા અને એના બે ઉપાય

वत्स ! किं चञ्चलस्वान्तो भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा विषीदसि ।

निधिं स्वसन्निधावेव स्थिरता दर्शयिष्यति ॥

-હે વત્સ ! ‘મન ચંચળ બનાવી ભમી ભમીને ખેદ શા સારું પામે ? સ્થિરતા (રાખ તો એ) તારી પાસે જ નિધાન દેખાડશે.’

મહામહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ઉપરના શબ્દોમાં જીવ જેના સારુ ચંચળ મને બહાર ભટકે છે એનો ભંડાર સ્થિરતા દ્વારા જ નિકટમાં દેખવાનું કહે છે. આપણી ધર્મસાધનાઓ જેવી કે જાપ, જિનદર્શન, ચૈત્યવંદન, પ્રતિક્રમણ વગેરેમાં મન સ્થિર ન રહેતા ગમે તે ગમે તે વિચારોમાં ચડી જવાની ફરિયાદ રહે છે. પરંતુ ત્યાં આ જોવા જેવું છે કે જેના માટે મન વલખાં મારે છે એ એવા વિચારમાત્રથી સિદ્ધ થતું નથી. ખરી રીતે ત્યાં આ શ્રદ્ધા કેળવવા જેવી છે કે આ ઉત્તમ ધર્મયોગમાં એટલું બધું જબરદસ્ત સામર્થ્ય છે કે જો એને સ્થિરતાપૂર્વક સેવવામાં આવે તો મહાન અંતરાયકર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે. એમાં લાભાંતરાય કર્મ પણ તૂટવાથી જે સિદ્ધિ થશે, એ ચંચળ મને વલખા મારવાથી નહિ થાય. ધર્મયોગની આ અચિંત્ય અનુપમ શક્તિ પર સચોટ શ્રદ્ધાથી ભર્યું ભર્યું મન રહેશે કે ‘જે વસ્તુ ધર્મથી સિદ્ધ નહિ થાય, એ બીજા કશાથી નહિ સીઝે. માટે મારે તો આ ધર્મયોગ જ સલામત રહે,’ મન જ્યાં બહારમાં જવા જાય ત્યાં ઝટ આ સૂત્રનો પોકાર મનને ધર્મયોગમાં વાળી દેશે. વારંવારનો એનો અભ્યાસ મનની સ્થિરતા વધારતો જશે.

પ્ર.- પણ મન સંકલ્પ-વિકલ્પમાં ટેવાઈ ગયું છે તે કેમ અટકી શકે ?

ઉ.- અહીં સંકલ્પ-વિકલ્પ શી વસ્તુ છે તે સમજી લેવા જેવું છે. સંકલ્પ આ, કે ‘મારે અમુક જોઈએ, અમુક ન જોઈએ, મને આ પસંદ, પેલું નહિ,’ એવા મૂળ વિચાર પછી એના પર જે વિચારો ચાલે તે વિકલ્પ કહેવાય. સંકલ્પ ધુમાડિયો દીવો છે, વિકલ્પ એમાંથી પ્રગટતો ધૂમાડો છે. મનને એ એવું ધુંધવી નાખે છે અને કાળું કરી દે છે કે ‘ત્યાં સ્થિરતાની શુદ્ધ હવા અને પ્રકાશને સ્થાન નથી મળતું, એ સૂચવે છે કે સ્થિરતા લાવવી હોય તો પહેલા તો આ સંકલ્પને દબાવવો જોઈએ.’ ‘મારે આ વસ્તુ કે આવી પરિસ્થિતિ જ જોઈએ, બીજી નહિ,’-એવો

ઈચ્છા-તૃષ્ણાનો ભારે ભાર ઓછો કરવો જોઈએ. તેમ જ ‘આ પસંદ, પેલું નહિ, મને અમુક ગમે, અમુક નહિ, આવી ઈષ્ટ-અનિષ્ટની નબળાઈ પણ ઓછી કરતા ચાલવી જોઈએ.’

આમાં ઘણો તો તુચ્છ ઈચ્છાઓનો ભાર અને તુચ્છ ઈષ્ટ-અનિષ્ટની નબળાઈ મનને પીડતી હોય છે. તટસ્થ રીતે તપાસવામાં આવે તો દેખાશે કે જેનું માનવમનને ન શોભે એવી એ તુચ્છ ઈચ્છાઓ અને તુચ્છ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ હોય છે. એના પર પાકો અંકુશ મૂક્યા વિના વિકલ્પો નહિ અટકે, મનની ચંચળતા નહિ અટકે, સ્થિરતાનું સ્વપ્ન પણ નહિ દેખાય.

પ્ર.- તો એવી તુચ્છ ઈચ્છાઓ અને તુચ્છ ઈષ્ટ-અનિષ્ટની નબળાઈને દાબવા શું કરવું ?

ઉ.- એના અનેક ઉપાયો પૈકી બે ઉપાય અહીં વિચારીએ, એક તો મનને મારવાનું કરવું પડે. મન માર્યા વિના નવા અભ્યાસમાં લાગવું મુશ્કેલ છે. પ્રારંભમાં મન કાંઈ સીધું સીધું માને નહિ, અનંત કાળ વહાલા કરેલ પદાર્થોમાં ઈષ્ટની કલ્પના અને એની ઈચ્છા એમ જ ન મટી જાય. મન પર બળ વાપરવું પડે. મન તો એમાં ઘણું ય દોડવા તત્પર હોય પરંતુ એને સમજાવવું પડે કે ‘થોભ, જરા થોભ, આ ઈચ્છાઓ કરવા માત્રથી કાંઈ વળવાનું નથી. અમુક પસંદ ને અમુક અપસંદના ધોરણ બાંધી રાખવામાં તો તારો આત્મા દુબળો, મુડદાલ, નિઃસત્ત્વ બન્યો રહ્યો છે. હવે શા સારુ એવી ઈચ્છા અને ઈષ્ટ અનિષ્ટમાં તણાયો જાય છે ? મૂક પડતું. જે કાંઈ સીઝવાનું-વળવાનું છે તે આ ધર્મયોગના પ્રતાપે. બાકી આ ધર્મયોગને બળવાન નહિ બનાવે તો એકલા પૂર્વ કર્મનો માર ખાધા કરવો પડશે. એની સામે બચાવ તો સ્થિરતાથી સાધેલ ધર્મયોગ જ આપે છે. માટે એમાં બરાબર સ્થિર થા.’ બળ કરીને મનને ધર્મયોગમાં રોકવું રાખવાનું.

બીજો ઉપાય સારા આલંબન સેવવાનો છે. જેવા જેવા ધર્મયોગ, તેવા તેવામાં જે મહાન પૂર્વ પુરુષોએ પરાક્રમ દાખવ્યા હોય, એમને કોઈને નજર સામે લાવવાના. એવું જ તુચ્છ ઈચ્છાઓ અને તુચ્છ ઈષ્ટ-અનિષ્ટની કલ્પનામાં મન તણાતું હોય એની સામે એવા મહાન પુરુષના જીવનને યાદ કરવાનાં, જેમણે અતુલ નિસ્પૃહતા કેળવી હોય, જેમણે કિંમતી ઈષ્ટ અને ભયંકર અનિષ્ટને પણ લેખામાં ન લીધા હોય. વારંવાર મહાપુરુષોનું આ આલંબન પકડવાથી એમને મનની સામે રાખવાથી પણ મનને બળ મળે છે, આધુ પાછું થતાં લાજ આવે છે, ધર્મયોગમાં ઉત્સાહ વધે છે.

સદ્આલંબન મહાન ચીજ છે. કેટલીય વાર કોઈ ગુસ્સો, કોઈ ઉદ્વેગ, કોઈ

ઈર્ષ્યા-અસહિષ્ણુતા, લોભ, અહંકાર વગેરેના આવેશ આવે છે. પરંતુ ત્યાં ક્ષમા-શીલ, ઉદાસીન, જગતપ્રેમી, સહિષ્ણુ, નિસ્પૃહ અને નમ્ર મૂદુ કોઈક મહાપુરુષને યાદ કરતાં નથી એટલે પેલા ઊંઠેલા દોષને દાબવાનું સૂઝતુ નથી, યા સૂઝે છે તો દબાવવાનું આવડતું નથી, સામર્થ્ય નથી, પરંતુ વારંવાર ઊંચા આલંબનો સેવવામાં આવે, નજર સામે પ્રેરણારૂપે લાવવામાં આવે તો મનોવૃત્તિમાં જબરદસ્ત પલ્ટો આવે છે. આપણા જીવનમાં પ્રસંગ પ્રસંગ પર વારંવાર આ આદર્શ આલંબનો નજર સામે લાવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આલંબનનું સેવન અને મનનું મારણ જીવને સ્થિરતાના દિવ્ય પંથે લઈ જાય છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૨, અંક-૪૦, તા. ૪-૭-૧૯૬૪

૩) લૌકિક-અલૌકિક દષ્ટિ

ધર્મસાધનાની અંતિમ સીમા વીતરાગ અવસ્થા છે. એ સિદ્ધ કરી એટલે સાધના અને સાધક દશા પૂર્ણ થાય છે. કેમકે પછી તો આત્મા કેવળજ્ઞાન પામતા અર્થાત્ બનતાં હવે સાધના કરવા જેવું કાંઈ રહેતું નથી. માટે જ આપણે આપણી બધી જ સાધનાઓને અંતે વીતરાગ બનવા તરફ લઈ જવાની છે. ધર્મ કરીને ‘કેમ હું મોક્ષ પામું’ આ અભિલાષામાં ય પહેલું તો મોક્ષ યાને મુક્તિ, છૂટકારો, રાગાદિ વિભાવદશાથી, રાગાદિ વિકારોથી મળે એ ઈચ્છવાનું છે. તાત્પર્ય, રાગાદિના નાશની અભિલાષા જાગતી રાખવાની છે.

કર્મથી મુક્તિ (છૂટકારો) અને સંસારથી મુક્તિ મારે જોઈએ છે. એવી અભિલાષા પર સાધનાએ સાધનાએ એ પામી નથી શકાતું કે આ સાધના ખરેખર આંતરિક રીતે મુક્તિ તરફ જઈ રહી છે કે કેમ ? ત્યારે મુક્તિ અર્થાત્ રાગાદિ વિકારોથી છૂટકારાની અભિલાષા પર આપણે ઝટ તપાસી શકીએ છીએ કે આ પ્રસ્તુત સાધના એ તરફ જઈ રહી છે કે કેમ ? એટલું જ નહિ, પણ એ લક્ષ રાખી શકાય કે ‘આ મારી સાધનાથી મારા રાગાદિ વિકારોને ધક્કો લાગવો જોઈએ, કેમકે બધું સારું કરીને છેવટે વીતરાગ બન્યે જ છૂટકો છે. તો એ ધક્કો લાગી રહ્યો છે ને ?’

વીતરાગ અવસ્થા એ અલૌકિક આત્મદશા છે. એ પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલી ય લૌકિક દશાઓમાંથી બહાર નીકળી જવું જોઈએ. દષ્ટિ લૌકિક નહિ પણ લોકોત્તર કેળવતાં થવું જોઈએ.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૫

લૌકિક દશા એટલે મોહમૂઢ લોકો જે રીતે બોલે ચાલે છે, એ રીતની દશા દા.ત. એવા લોકો કહે છે કે ‘થાય તેવા થઈએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ’ અર્થાત્ માયાવી સામે માયાવી, ગુસ્સાખોર સામે ગુસ્સાખોર, અભિમાની પ્રત્યે અભિમાની...’ બસ, આ રીતે જો પોતે પણ બોલવા-વર્તવાનું રાખ્યું હોય તો એ લૌકિક દશા છે. એમ જમણ દેખી રંગનો અવસર માને છે તો પોતે પણ એમજ માનવાનું રાખ્યું હોય તો એ લૌકિક દશા છે. પૈસા-ટકા-પરિવાર-પ્રતિષ્ઠા વધવા પર લોકો આબાદી સમજે છે, એવી જ સમજ ધરાવવી એ લૌકિક દશા ગણાય.

આવી આવી તો કેટલી ય સમજ કેટલી ય પ્રવૃત્તિઓને કેટલાય પ્રસંગો લૌકિક દશાના થરના ગણાવી શકાય. એની સામે સર્વજ્ઞ શ્રી જિનેશ્વરદેવનું શાસન જે જાતની સમજ, જે જાતની પ્રવૃત્તિ અને જેવા પ્રસંગને આત્મહિતકર તરીકે ગણાવે છે, એ અલૌકિક યા લોકોત્તર દશાના થરના કહેવાય. જીવનમાં એને ઊતારવાની ને એ માટે એનો વારંવાર અભ્યાસ પાડવાની જરૂર છે.

પ્રસંગે લોકના મનમાં આ આવે છે કે ‘થાય તેવા થવું’, ‘શંક પ્રતિ શાક્યં’ તો આપણા મનમાં એમ આવવું જોઈએ કે ‘કોળી સામે કોળી ન થવાય. હાથી કૂતરા સામે કૂતરો નથી થતો.. સામો એની જાત બતાવે તો મારે મારી જાત પ્રમાણે વર્તવાનું, બાળનાર સામે ચંદન સુંગધ જ આપે છે.’

એમ કોઈના ગુસ્સા સામે ‘આ જ મહાકિંમતી ક્ષમાના અભ્યાસની તક છે.’

ચીજ કે પૈસા ગયા ત્યાં હાયવોય નહિ પણ ‘એટલા પુણ્યના પટ્ટાની મુદત પૂરી થઈ, અગર બહારનું ગયું પણ હવે અંદરનું સમાધિ ધન ન જવા દઉં,’ યા ‘જવાનું ગયું, સુકૂતમાં દેવું રહી ગયું ! શોક કરું તો મમતાદોષ સેવ્યાનો કરું ...’ આવી કોઈ લોકોત્તર દષ્ટિ રાખવાની.

ભૂખ લાગી છે, રસોઈ થવાની વાર છે, ત્યાં ધમધમાટ કે વ્યાકૂળતાની લૌકિક દશા નહિ, પણ ‘ચાલો મજેનું થયું, આમ ન સહત તે ક્ષુધા પરીસહની આરાધના મળી,’ યા ‘સત્ત્વ આવું સહવામાં જ વધે, ફિકર નહિ, સત્ત્વ ઊંચી સાધનાઓનો પાયો છે તે કમાવાનો સુઅવસર મળ્યો,’ અથવા ‘દેહની અનુકૂળતા આધી પાછી થતાં શું મુંઝવું ?’ તો આત્માને પુષ્ટ કરનાર મન-વચન-કાયાના સુકૃત કરવા રહી જાય એની કરું, આવી આવી કોઈ અલૌકિક દષ્ટિ કેળવવી.

એમ, રોગ આવે ત્યાં હાયવોય, ‘અરે ! આ ક્યારે જાય ? મરી ગયા !’ વગેરે લૌકિક દશા ન સેવતા, ‘ચાલો બજાર વગેરેના પાપ આશ્રવોમાંથી છૂટકારો મળ્યો ઠીક જ છે.’ અથવા ‘સાંજ પડ્યે પાંચ હજાર નવકાર ઉતારું,’ યા ‘દેવું ચુકવાય છે, રોગ સહીશું તેટલા કર્મ ઓછાં જ થવાનાં છે. સારું છે કે શરીરનું

૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

બગડે છે, એમાં મારા આત્માને શું ? શરીર તો પડોશી છે,' 'તપ, દાન વગેરેની જેમ આપત્તિ સહવી એ પણ એક સજ્જડ આરાધના છે, ફિક્કર શી ? જીવનમાં ખરી કમાણી કર્મ ખપાવનારી આરાધના જ છે...' વગેરે અલૌકિક દૃષ્ટિ રાખવી.

બસ, જીવન જીવતાં બધે જ લોકવણ જેવી તુચ્છ દૃષ્ટિ રાખે તેને અટકાવી લોકોત્તર દૃષ્ટિ સેવતા રહેવાનો સતત અભ્યાસ જોઈએ. તેથી વીતરાગ દશા જેવી પરાકાષ્ટાની દૃષ્ટિના પાયા નખાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૨, અંક-૪૩, તા. ૨૫-૭-૧૯૬૪

૪ કઈ વિદ્યા શીખવાની માનવશાળા ?

માનવજીવન એક શાળા છે, પણ મહાવિદ્યા ભણવા માટે છે, કિન્તુ નહિ કે હલકી આવડતી વિદ્યાનું ઘુંટવે રાખવાની. છોકરાને ગમે તેવા લીટા-લિસોટા તાણવાનું તો આવડે જ છે, પણ શાળાએ બેસાડ્યા પછી જો એ જ કર્યા કરે અને એક એકડો ય ન ઘુંટે તો શાળાએ બેસાડ્યો શા કામનો ? એ તો એણે એકડો-બગડો, ક-ખ વગેરે વારંવાર ઘુંટે અને એ સરળતાથી ચોખ્ખા આવડતા જાય એમ કરે તો શાળાએ બેઠો કામનો.

બસ, મનુષ્યજીવનરૂપી મહાશાળામાં આવ્યા પછી તે શીખવા મહેનત કરવાની છે કે જે વૈરાગ્ય ક્ષમાદિની વિદ્યા આવડી નથી તેના એકડા ઘુંટવા જોઈએ. નિશાળમાં રહેવાનું તે એકડા ઘુંટવા માટે, વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે, એમ આ માનવજીવનની શાળામાં રહેવાનું તે વૈરાગ્ય-ક્ષમા-નમ્રતા-લઘુતા, ઈન્દ્રિયસંયમ, સરળતા, ઉદારતા, સમતા, સૌમ્યતા, સમાધિ વગેરનો અભ્યાસ યાને પુનઃ પુનઃ પ્રેકટીસ કરવા માટે. એમાં એજ કરવાનું. એકડા ઊંધા ખોટા ઘુંટવાની લાલચ, આવેશ, કે આળસ ઊભી થાય, પરંતુ મન મારીને તેમ ન કરતાં સીધા જ એકડા ઘુંટવાના, અર્થાત્ ક્ષમા-નમ્રતાદિના જ અભ્યાસ કર્યે જવાના. એવા સેંકડો વાર અભ્યાસ થાય ત્યારે એ વિદ્યા, એ ગુણ આવડે, સિદ્ધ થાય.

જીવન તો જીવ્યે જઈએ છીએ પણ આ લક્ષ પળે પળે જાગ્રત જોઈએ કે ‘હું આ ઉચ્ચ જીવન પામ્યો છું. આ ક્ષમા-સંયમાદિના અભ્યાસ મારે કર્યે જવાના છે. જે પુદ્ગલાનન્દ, ગુસ્સો, અસંયમ, લોભ, મૂર્છા, અહંકાર વગેરે મને આવડે જ છે, અને જેના પોષણ પશુ કે કીડાદિના અવતારોમાં બહુ કરેલા, ને તેથી જ ભવચક્રમાં ભટકતો રહ્યો, તેનાં હવે પોષણ-આવર્તન શા કરવાના હતા ? જે નથી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૭

આવડતા, જે ઉન્નતિ માટે અતિ જરૂરી છે, એવા આ વૈરાગ્ય, ત્યાગ, ક્ષમા, સંયમ, લઘુતા, સહિષ્ણુતા વગેરેના જ અભ્યાસ કરું.’ આ જાગૃતિ હોય પછી તો દુનિયાને કષાયો-અસંયમ-વિષય-મોજ વગેરે કરવાના જે અવસર, તેને ક્ષમાદિ કરવાની તક બનાવી દેવાશે.

ફરીથી આટલું ધ્યાનમાં રહે કે જડરુચિ, ગુસ્સો, ઈર્ષ્યા, ગુમાન, પ્રપંચ-પોલિસી વગેરે કરવાની આવડત એ પાપ વિદ્યાની આવડત છે. ક્ષમા-ગુણાનુરાગ-લઘુતા-સરળતા વગેરેની આવડત એ ધર્મવિદ્યાની આવડત છે. જીવન જીવતા એ ખ્યાલ કરવાનો છે કે ‘ધર્મવિદ્યાની મને આવડત નથી, એ શીખવાની છે. એના એકડા ઘુંટવાના છે. તો પ્રસંગ પ્રસંગ પર એ કરતો રહું.’

આ ખ્યાલ જાગતો હશે, પછી બે પૈસા મળવા અનાદિ પર સંસ્કારવશ જો મનમાં ગુમાન આવ્યું. બીજાની આગળ નસકોરાં ફુલાવીને વાત કરવાનું કે છાતી કાઢીને ચાલવાનું મન થયું તો તરત વિચાર આવશે કે ‘અરે ! આ નમ્રતા-લઘુતા ઘુંટવાનો અવસર કાં ચૂકું ? કાં અનાદિની મેલી ગુમાન વિદ્યાનો ભોગ બનું ?’

એમ બીજાનું સારું જોઈ મનમાં ઈર્ષ્યા-અસહિષ્ણુતા ઊઠવા જાય ત્યા સાવધાન બની જવાશે, ‘અરે ! આ પાપવિદ્યામાં કાં મહાલવા ચાલ્યો ? મૈત્રીભાવ, બંધુભાવ ઘુંટવાનો દિવ્ય પ્રસંગ કાં વેડફી નાખું ?’

એમ દયા-પરોપકાર-સહાય કરવાના અવસરે કેવળ સ્વાર્થ યાદ આવે, કઠોરતા તગતગે ત્યાં ઝટ ચોકી ઉઠાય કે, ‘રે ! આ પાપ ઘુંટવાનું કાં કરી રહ્યો છું ?’ દયાની સેવા-સહાનુભૂતિની અને કોમળતાની તાલિમ લેવાની તક કેમ ગુમાવી રહ્યો છું ? આવા અવસર સિવાય ક્યારે એનો અભ્યાસ મળવાનો ?

એમ દિલમાં અર્હદ્ભક્તિ અખંડ વહેતી રાખવા માટે જ્યારે જ્યારે તન-મન કે ધનનો ભોગ આપવાનો પ્રસંગ ઊભો થાય અને મન આનાકાની કરતું હોય અગર ઉપેક્ષા જ કરતું હોય, ત્યારે આ વિચાર ઝટ સ્ફુરે કે, ‘અરે ! આ હું શું કરી રહ્યો છું ? અર્હદ્ભક્તિની વિદ્યા જે મારે હૃદયમાં ઓતપ્રોત નથી, તેને અહીં ઘુંટવાનો અવસર મળ્યો ! તે એમજ ગુમાવી નાખીને એના બદલે અનાદિસિદ્ધ સ્વાર્થ-લંપટતા-શરીર સુકોમળતા-ધનમૂર્છા અને કચરાપટ્ટી વિચારણાની કુવિદ્યા ઘુંટીને મેં શું ધાર્યું છે ? ભવિષ્ય કેવું જોવું છે ? ક્યાં જવું છે ? અંતકાળ કેવો લાવવો છે ?’

સારાંશ, માનવજીવનમાં નહિ આવડતી એવી ક્ષમા-સૌમ્યતા-પરોપકાર-અર્હદ્ભક્તિ, મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય માધ્યસ્થ, દાન-શીલ-તપ-ભાવના, વગેરેની સુવિદ્યા વારંવાર મોકે મોકે ઘુંટવા માટે મળેલા ભવ્ય અવસરને, મન કાહું રાખી, સફળ કરી લેવો, એ ડહાપણભર્યું છે.

૮

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૫ જાગતો જીવે : ધર્મની મોસમ

કાળ કપરો છે. માલની મોંઘવારી કરતાં ધર્મની મોંઘવારી વધી ગઈ ! ચીજવસ્તુની અછત કરતાં નિષ્પાપ જીવન વ્યવહારોની અછત જામી પડી છે ! છતાં આપણે અને જગત કઈ બૂમરાણ અને કયા આર્તનાદમાં અટવાઈ પડી છે ? ‘હાય ! ધર્મ મોંઘો પાપ સસ્તા ?’ -એ રોદણામાં ? ના, ‘માલ મોંઘા ! જોઈતી ચીજ ન મળે !’ એ જ હૈયા વરાળ નીકળે છે. શું આર્થ દેશમાં કદી ય આત્મા કરતાં શરીરની દૃષ્ટિ પ્રધાન બને ? શરીરચિંતા આત્મચિંતાના ભોગે કરાય ?

પ્ર.- પણ શરીરનું બગડવા પર આત્માનું બગડી રહ્યું હોય તો તો શરીરનું પહેલું વિચારાય ને ?

ઉ.- વિચારાય તો ખરૂં, પરંતુ આત્માનું સુધારવાનું લક્ષ જાગતું રાખીને. એ હોય તો બરાબર ધ્યાન આ રહે કે ‘શરીરના સાધનો અંગે એવા કોઈ ખોટા મફતિયા આર્તનાદ ન કરું કે જેમાં વળવાનું કાંઈ ન હોય અને આર્તધ્યાન-કુવિકલ્પોથી રદી કુસંસ્કરણ અને રકમબંધ કર્મોપાર્જન થાય ! તેમ એ પણ ન ભૂલું કે શરીરસાધનામાં ધર્મની મોંઘવારી અને પાપની ભરચકતા નહિ કરવાની.’

વાત આ છે કે જાગતા રહેવાની જરૂર છે. જાગતાની જીવે છે, ઊંઘતાની હાર છે, ક્યાં ક્યાં ખોટા વિકલ્પ ઊઠે છે, ક્યાં ક્યાં પાપબુદ્ધિ, જુઠ-અનીતિ-માયા-સ્વાર્થાધતાની લેશ્યા જાગે છે, ક્યાં ઈર્ષ્યા-દ્વેષ-અભિમાન-મહાતૃષ્ણાદિ કષાયો ભભુકે છે, એના પર પાકી ચોકી રાખી એને ઊઠતા દબાવી એની સામેના સદ્વિચાર, સુલેશ્યા, અને ઉપશમભાવ સ્ફુરાયમાન કરી દેવાના. એટલું જ નહિ, પણ આમે ય સદ્વિચાર-લેશ્યા સૌમ્યતા જાગતી જ રાખવાની, એ જાગ્રત રાખવા માટે વિશેષ પ્રકારે ધર્મપ્રવૃત્તિમાં પરોવાયેલા રહેવાની આવશ્યકતા છે.

હવે ચોમાસું શરૂ થયું છે. ચોમાસાનો કાળ એ ધર્મની મોસમનો કાળ છે. ૮-૮ માસથી ધર્મક્રમાઈના સ્લેક બિઝનેશ-મંદ ધંધા હતા, હવે એ સતેજ કરવાનો અવસર આવી લાગ્યો છે. એમાં ઊભયકાળ પ્રતિક્રમણ, સામાયિક, વિશેષ જિનભક્તિ, વ્યાખ્યાનશ્રવણ, વિશેષેદયા-જીવજતના, રસત્યાગ, વ્રત-નિયમો, તપસ્યા, બ્રહ્મચર્ય, દાન, શુભ ભાવનાવૃદ્ધિ, કષાયનિગ્રહ, ઈન્દ્રિયસંયમ...વગેરે અનેકાનેક પ્રકાર છે. તેથી એમાંથી, કાળની મોંઘવારી-અછત વગેરે ન નડે એવા, પ્રકારો નક્કી કરી એમાં ભગીરથ પુરુષાર્થ યોજવા જેવો છે.

માનવભવ અને જિનશાસનના બજારમાં આ ધર્મક્રમાઈ કરવાનું તો બારે માસ ખુલ્લું છે, છતાં ચોમાસામાં કેમ વિશેષ જાગૃતિ રાખવાની ? એનાં કારણ સ્પષ્ટ છે,-

- (૧) ચાતુર્માસમાં જીવોત્પત્તિ ઘણી,
- (૨) ચાતુર્માસમાં વિકારોનું પ્રાબલ્ય,
- (૩) ચાતુર્માસમાં મુનિમહારાજનો સ્થિર યોગ,
- (૪) ચોમાસામાં ધંધા-વેપાર મંદા.

(૧) અનંતા જીવોને અભયદાતા અને અભય દેવડાવનારા તીર્થંકર ભગવાનના શાસનને પામેલો આત્મા જીવો પ્રત્યે તો ખુબ દયાભાવવાળો હોય, દયાને ધર્મનું મૂળ સમજે. એટલે જ્યારે જુઓ છે કે ચોમાસામાં વાતવાતમાં કીડીઓ-મંકોડા-કંથવા-મચ્છર-લીલપુગ વગેરે ઊભરાઈ ઊઠે છે, તો એ જીવોની દયા માટે વિશેષ સાવધાન બની જવું જોઈએ. કમમાં કમ પોતાના અને કુટુંબના હાથે એ જીવોના કચ્ચરઘાણ ન નીકળે. ઉપરોક્ત ધર્મસાધનામાં વિશેષ પ્રકારે જોડાયા રહેવાથી જીવોને અભયદાન દેવાનો પુણ્ય અવકાશ મળે છે. અરે ! સવારે ઊઠીને જ એક પ્રતિક્રમણ કે સામાયિકમાં બેઠા ત્યાં એમ થાય કે ‘અહો, દિવસની શુભ શરૂઆત કેવા અનંત જીવોને સુંદર અભયદાનથી થઈ !’ એમ બીજી પણ ધર્મપ્રવૃત્તિઓથી જીવોની ભરપૂર દયા જળવાય છે, ને એથી હૃદય ખૂબ જ કોમળ અને સદ્ગુણોને યોગ્ય ભાજન બને છે. કઠોર હૈયે નિજુર હૃદયે એની શી આશા ?

(૨) ચોમાસાનો વર્ષાકાળ એટલે વાસના-વિકારો વિશેષ જાગવાની ઋતુ. માટે વીતરાગના શાસનને પામી અંતે વીતરાગ બનવાની કામનાવાળો તો સહેજે રાગ-દ્વેષ-કામ-ક્રોધાદિ વિકારોથી બચવાની ઉત્કટ અભિલાષાવાળો હોય. ચોમાસામા જ્યારે એ વિકારોની સુલભતા-પ્રબળતા હોય છે, ત્યારે એને રોકવા માટે વિશેષ પ્રકારે ત્યાગ, વ્રતનિયમ, મુનિઓનો સમાગમ, ધર્મશ્રવણ, તપસ્યા વગેરેમાં લાગ્યા રહેવું જોઈએ. માત્ર ભાવના ભાવવાથી નહિ પણ સક્રિય સાધનાથી જ અંતર્જમ બનેલી વાસનાઓ મોળી પડે.

(૩) શેષકાળમાં મુનિમહારાજનો તેવો કાયમી સંયોગ નથી મળતો. ચોમાસામાં એ સુલભ બને છે, તેથી એનો સુંદર લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. જેથી પછીથી આઠ મહિના એની સ્ફૂર્તિ ટકી રહે. વળી આજના જગતમાં જ્યા જુઓ ત્યાં જડ પુદ્ગલની જ રામાયણ સાંભળવા અને કષાયોની હોળી જોવા મળે છે. ત્યારે, નિર્ગ્રન્થ મુનિવરો પાસે અધ્યાત્મની તારક વાતો અને કષાયના ઉપશમ મળે છે. તો એ લાભ કેમ વધારેમાં વધારે ન ઉઠાવવો ? એ માટે પાપારંભો અને બહાર મફતિયું હરવા

ફરવા કે ગપ્પા મારતા બેસી રહેવાનું કેમ ઓછું ન કરવું ?

(૪) ચોમાસામાં ધંધા-વેપાર પણ મંદા રહે છે એ પણ ધર્મસાધના વિશેષ કરવામાં લેખે લગાડવા જોઈએ. જો કે આજે તો શહેરોમાં ધંધાનું કામ બારે માસ જોરમાં રહેતું દેખાય છે, છતાં કમમાં કમ ચોમાસામાં તો ધર્મસાધનાને વિશેષ અવકાશ આપવો જ જોઈએ. નહિતર માનવ જીવન અને ધર્મ શાસન પામ્યાની મહત્તા શી ?

અઢાર દેશના સમ્રાટ કુમારપાળ મહારાજ કેવા જાગતા રહેતા ! કે દર ચોમાસામાં એમને

(૧) ચારે મહિના બ્રહ્મચર્ય, (૨) ચારે માસ લીલોતરી ત્યાગ, (૩) ચારે મહિના પાંચ વિગઈત્યાગ, (૪) ચોમાસામાં નિવાસભૂમિ પાટણ છોડી બહાર જવું નહિ, પાટણમાં પણ મુકામ, મંદિર અને ઉપાશ્રય સિવાય બીજે ફરવું નહિ.

(૫) ગુરુ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ આદિ પાસે શાસ્ત્રાધ્યયન વિશેષ કરવું...

આવા સુંદર આલંબને ધર્મમોસમ ભવ્ય રીતે આરાધી સૌ કોઈ જીવન જીતી જાઓ એજ મંગળ કામના.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૨, અંક-૪૫, તા. ૮-૮-૧૯૬૪

૬ સાધનાનું અનુભવયોગ્ય લક્ષ્ય : આત્મ-ગમન

‘હીરો ઘોઘે જઈ આવ્યો’માં જેમ કાર્ય-લક્ષ્યના લક્ષવિના મુસાફરી નિષ્ફળ ગઈ, એમ ધર્મસાધનાનો પરિશ્રમ પણ પ્રયોજનના લક્ષ વિના નિષ્ફળ જાય છે.

માટે વિચારવા જેવું એ છે કે ‘આ ધર્મ પ્રવૃત્તિથી મારે શું સિદ્ધ કરવું છે,’ એનો વિચાર રાખ્યા વિના કેટલીય ધર્મ પ્રવૃત્તિ ચાલ્યા કરે છે કે નહિ ? જો ચાલ્યા કરતી હોય, તો એની પાછળ શરીર, સમય, સંપત્તિ વગેરેનો ભોગ આપવા છતાં ઉચ્ચ લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવાની હાથવેંતમાં રહેલી તક વેડફી નાખવાની મહા-મૂર્ખાઈ થાય કે નહિ ? સાધનનો શો ઉપયોગ રહ્યો ? અલબત્ત લક્ષ્યની ધ્યેયની સિદ્ધિ એના સાધન દ્વારા જ સિદ્ધ થાય, પરંતુ ચૂલો સળગાવવા છતાં રસોઈ કરવાને બદલે તાપણું કરનારી ફુવડ બાઈની જેમ સાધનને વેડફી નાખનારા કેટલો દયાપાત્ર ગણાય ?

ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે લક્ષ્ય શું રાખવું ? ધ્યાનમાં રહે કે અહીં પૌદ્ગલિક લક્ષ્ય-ધ્યેય નથી રાખવાનું, કેમકે એ તો વિનશ્ચર છે, બુદ્ધિને વધુ જડમુખી કરનારું છે. અંતે ભવ-પરંપરા વધારનારું ધોખાબાજ છે, માટે લક્ષ્ય આત્મહિતકારી રાખવાનું છે, પરંતુ એમાં પણ અલબત્ત કર્મક્ષયનું મહાન લક્ષ્ય તો છે જ, કિન્તુ જેમ જેમ સાધના કરતા જઈએ તેમ તેમ એ ઠીક ઠીક સધાતું આવ્યું એ આપણને વર્તાતું નથી. તેમજ એ પણ કર્મક્ષયનું લક્ષ્ય એની પૂર્વે કોઈ એવા લક્ષ્યની અપેક્ષા રાખે છે કે જે સિદ્ધ થતું આવવા પર કર્મક્ષય અચૂક અને સારો સિદ્ધ થતો આવે.

બસ, તો આપણે વર્તી શકીએ એવું એ લક્ષ્ય શું રાખવું ? લક્ષ્ય આ જ,-

આત્મ-ગમન

ધર્મની ક્રિયા કરતા રહીએ, વ્રત-નિયમ-સ્વાધ્યાય-તપસ્યા વગેરે ધર્મ સાધતા રહીએ, એમાં આ લક્ષ્ય રાખ્યા કરવાનું કે બહારમાંથી નીકળી આપણે આપણા આત્મામાં જઈ રહ્યા છીએ ને ? આપણને આ કેવી લાગુ થાય છે ? અર્થાત્ એ ક્રિયાને, એ સાધનાને, સ્વકીય આત્મા સાથે મુખ્ય સંબંધ જામતો જાય છે ને ? - એ જોતા રહેવાનું. એથી સ્વાત્માના દોષોના નિરાકરણ પૂર્વક સ્વાત્મગુણનો વિકાસ થતો આવે છે ને ? - એ જોવાનું.

ટૂંકમાં સાધના આપણી જાતને લાગુ કરતા રહેવાનું સતત લક્ષ્ય જોઈએ.

દેવાધિદેવનાં દર્શન કરી રહ્યા હોઈએ ત્યાં આ જોવાનું કે ‘કેવા આ અનંત કક્ષાએ ઊંચા પ્રભુ ! હું કેવો અધમાધમ ! મને આવા વિશ્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્મા મળ્યા ?’ મારા આત્માને પ્રભાતે આ પ્રભુદર્શનનું કેટલું બધું ઉમદા મંગળ મળ્યું ! હવે મારા રાગાદિ મળ આમ ચાલ્યા !...’ પછી પૂજન-સ્તુતિ ગુણગાન જે ચાલે એ આત્માને લાગુ કરાતું જ જાય, લાગુ કરાતું જ જાય. એમાં આત્મગમન જ થતું આવે.

એમ, ‘તપસ્યા કરી, તો ય તે આત્મગમનવાળી બનાવવાની.’ ચાલો, આટલી ‘પર’ પુદ્ગલ આહારની વેઠમાંથી બચવાનું મળ્યું ! હવે મારે આહારસંજ્ઞાનું ઝેર ઓછું થવું જોઈએ.

એમ વ્રત-નિયમ લીધા ત્યાં પણ આત્મગમન સાધવાનું. કોઈ એ પ્રશંસ્યા કે પ્રભાવના-સન્માન મળ્યા એની કિંમત નહિ, પણ મારા અંતરઆત્મામાં આ વ્રત-નિયમ બહુ ગમ્યા ને ? મહાનિધાન મળ્યા જેવું લાગે છે ને ? વ્રત-નિયમથી જે પાપ ને પ્રમાદ છોડ્યો એ પાપપ્રમાદ પર અંતરમાં ભારે તિરસ્કાર જાગતો છે ને ?

પ્રતિક્રમણમાં બેઠા, તો એમાં દરેક દરેક પાપગણના વખતે હૈયું સંતાપ-બળતરા અનુભવી રહ્યું છે ને ? નમુત્યુણં વગેરે વંદના-સૂત્ર વખતે અનહદ ભક્તિભાવ-આલ્લાહ-નમ્રતાદિ સ્ફૂરાયમાન રહે છે ને ? આત્મા આખી ક્રિયાના ભાવમાં પૂરો તન્મય-તદાકાર છે ને ?

દાન દેવાય, ધર્મમાં બે પૈસા ખરચાય, ત્યાં પણ આ જ લક્ષ કે ‘અંતરમાં પરમ આલ્લાહ અનુભવાઈ રહ્યો છે ને ? આનંદ પણ પાપરૂપ લક્ષ્મી સુકૃતમાં કામ લાગી એનો અને એટલી મૂર્છા ઘટાડવાનું મળ્યું એનો ! એ દ્વારા, ધર્મક્ષેત્ર સાથે કેવો સરસ આત્મમેળ ઊભો થયો ! તારક તત્ત્વની કેવી સક્રિય પ્રીતિ ઊભી કરી ! માન-મદ-માનાકાંક્ષા લેશ પણ નથી આવતી ને ?...’ બસ સ્વાત્માને લાગુ કર્યે જ જવાનું. એ આત્મગનન.

આ લક્ષ્ય વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિમાં પણ લાગુ પડી શકે છે, દા.ત. ભોજન-પાન-વસ્ત્રપરિધાન-ઘર દુકાન કૃત્ય વગેરે બધે જ ‘મારા આત્માને શું લાગુ થાય છે...’ એ વિચાર જાગતો રાખવો. એથી વિષયલંપટતા, આહાર-રસ-ગુલામી, કષાયના આવેશ, હર્ષ, ખેદ વગેરે ઓછાં થઈ હૃદય પવિત્ર બનતું આવે છે. બાકી ફૂરસદના સમયમાં વિશેષે કરીને આ આત્મ-ગનન જરૂરી છે. એથી ખોટા વિકલ્પો, આર્તધ્યાન, તેમજ નિંદા, હાસ્ય, મજાક, કુથલી વગેરે પર અંકુશ આવી જાય છે તેથી હૈયું ગંભીર સૌમ્ય, સ્વચ્છ અને તત્ત્વ ચિંતન ભર્યું બની શકે છે.

પરોપકારના કૃત્યમાં પણ આત્મગનન યાને પોતાના આત્માને શુ લાગુ થાય છે, એનો વિચાર બહુ લાભદાયી છે. એથી બીજાનું ભલુ કરવાની હોશિયારીનો ગર્વ, બીજાની જ ચિંતા, માનાકાંક્ષા વગેરે નીકળી જઈ પોતાને સુકૃતલાભ કરવાના બદલ સામાનો ઉપકાર માનવાની નમ્રતા આવે છે, સ્વચિંતા, ગુપ્તતાની વૃત્તિ, ભાવદયા વગેરે ખીલે છે. સારાંશ આત્મગનનનું લક્ષ્ય શ્રેષ્ઠ છે. એ માર્ગે પ્રગતિશીલ રહેવું જોઈએ.

⑥ વર્તમાન સ્થિતિ અને કર્તવ્ય

‘પ્રગતિના નામે વિકૃતિરૂપી જે ક્યારો સંસ્કૃતિના પવિત્ર પ્રવાહને રૂંધતો જાય છે તેની દૂરગામી જે માઠી અસરો પડવાની છે તે તરફ આપણા પૂ. પુરુષો, આદરણીય આગેવાન બંધુઓ તેમ જ સકળ શ્રીસંઘે ગંભીરતાપૂર્વક ધ્યાન આપવું જોઈએ,’ એટલી માત્ર સૂચના વડે દેશવ્યાપી બનતા જતા વિકૃતિના વ્યાધિને અંકુશમાં લઈને નાબૂદ કરવાનું કાર્ય પતી જાય તેમ નથી.

તે માટે આપણે શરૂઆત ઘરઆંગણેથી જ કરવી પડશે. તે આ રીતે,

(૧) આપણાં બાળકોને વિનય, વિનમ્રતા અને વડીલોની આમન્યા જાળવવાના દાખલા આપણે જાતે તે પ્રકારનું વર્તન કેળવીને શીખવવા પડશે.

(૨) કપડાં પહેરવાની બાબતમાં પણ આપણે સંયમપ્રધાન દૃષ્ટિકોણ અપનાવવો પડશે. શરીરને પ્રદર્શનની વસ્તુ બનાવીને ઘાતક આકર્ષણ જન્માવવાની બાલીશતા આપણા સંસ્કારોમાં ઘર કરતી જાય તે આપણા માટે ખૂબ જ શરમની વાત ગણાય.

(૩) આહારની બાબતમાં આપણે તેમ જ આપણા સંતાનો સ્વાદલોલુપ બનતા જઈએ છીએ તે શું આપણે પર્વ દિવસોમાં જે તપ કરીએ છીએ તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સુસંગત છે ?

તપની અસર સ્વાદજય સુધી કેમ નથી ફેલાતી તેનાં કારણોની ઊંડી તપાસ આપણા પૂ. પુરુષોએ કરવી જ પડશે, નહિતર વધુ પડતી નિરંકુશદશા, ગમે તે ક્ષણે આહાર વાપરવા સંબંધી જે ઉપકારક નિયમો છે, તેનાથી આપણને સર્વથા ભ્રષ્ટ બનાવીને, ઉદરને પ્રાણીઓના એક ભયાનક સંગ્રહસ્થાનમાં ફેરવી નાખશે.

(૪) જે ધાર્મિક શિક્ષણ આપણી પાઠશાળાઓમાં અપાય છે તે શ્રદ્ધા તેમ જ માનસિક વિકાસની અપેક્ષાએ ખૂબ જ અપૂરતું ગણાય. શિક્ષણની અસરો ઊંડી ફેલાય તે પ્રકારની વ્યવસ્થા આપણે ક્યારે ઊભી કરી શકશું ?

વિદ્યાર્થીને પૂછવામાં આવે ‘તું અહીં શા માટે આવે છે ?’ તો તે આજે તો ફક્ત એટલો જ જવાબ આપી શકે છે કે, ‘ભણવા માટે.’

ના, એટલો જવાબ ન ચાલે.

ભણતરની ભાવના-ઘડતર સાથે તેનું ચિત્ત ઓતપ્રોત થઈ જવું જોઈએ.

એવું ભણતર આપનાર માનનીય શિક્ષકબંધુઓ આપણે તૈયાર કરવા પડશે.

અને એ કાર્ય પણ સરવાળે તો આપણા ઘરોમાં જ કરવાનું હોઈને આપણે સર્વ સંસ્થાઓની પાયાની સંસ્થારૂપ ઘરને અનંત કલ્યાણકર ધર્મની વ્યાપક હવાવાળું બનાવવું પડશે; એના અંગરૂપ જાતને ધર્મપ્રધાન, સક્રિય ધર્મશ્રદ્ધાથી મધમઘાયમાન કરવી જોઈશે. ભૂતકાળમાં એ પ્રમાણે હતું. આજે નથી. કેમ કે હલિર્મુખતા વધી પડી છે.

(૫) ધંધામાં નીતિ જાળવવાની બાબતમાં જે શિથિલતા આપણે ત્યાં જોવા મળે છે તે આપણી સ્વાર્થાધિતા અને પરલોક-વિસ્મરણનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે.

(૬) બધેથી જે વિકૃતિઓ આપણામાં ભળે છે તેનું એક કારણ તે એ છે કે, આપણે પોતે જ સંસ્કૃતિના ચુસ્ત અનુયાયી નથી. ધર્મના અનન્ય ઉપાસક નથી; નહિતર વિકૃતિ સાથેની ટકરામણમાં આપણે હારીએ તે ન જ બને.

(૭) ચલચિત્રો જોવાનો ઝેરી પવન, સારાસારનો વિવેક કરવા જેટલી શુદ્ધિ પણ આપણા ચિત્તમાંથી દૂર કરી નાખે તો નવાઈ નહિ. ઉચ્ચ માનવ ભવમાં સુલભ બનેલી નીતરતી આત્મકલ્યાણની ભાવના સાથે સર્વ પ્રકારે સુસંગત જીવન જીવવાની કળામાં પારંગત પુણ્યશાળી પૂર્વજોના સંતાનો તરીકે આપણી જવાબદારી ઘણી મોટી છે.

(૮) એ જવાબદારીના પાલન માટે આપણે પ્રાચીન ધર્મ-સંસ્કૃતિના પક્ષકાર બનીને, આપણા ભાઈઓને વિકૃતિના માર્ગેથી પાછા વાળવાના પ્રયત્નો કરવા પડશે. એ પ્રયત્નોના પાયામાં ભવનિવ્યેઓ-ભવ નિર્વેદનું બળ હશે તો જ નિર્વેદનું બળ હશે તો જ નિર્વેદને આગળ વધી શકાશે.

(૯) પરિગ્રહના જે મૂલ્યાંકન આપણે ત્યાં વધી ગયા છે તેમ જ હજીયે વધતાં જાય છે તે તો ભાવિ સંબંધી નિરાશ પ્રજાજનોના માંદલા માનસનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે. પોતાના ભાવિ સંબંધી સર્વાધિક નિરાશા તેને જ સ્પર્શે છે, જેને પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા નથી હોતી, પરમાત્માએ પ્રકાશેલા ધર્મમાં શ્રદ્ધા નથી હોતી. નહિતર સદ્ધર એમને મૂકી વિશ્વાસભંજક અને પાપવર્ધક પરિગ્રહનું મૂલ્ય કોણ આંકે ?

વધતા જતા પરિગ્રહમાં પાપવૃદ્ધિ જોવાની પવિત્ર અને વ્યાપક દૃષ્ટિ આપણી મમતાના વાદળાં આડે પણ ઝાંખી પડી છે તેવો દાવો રાખ્યા પછી પણ આપણે તે દૃષ્ટિનું તેજ વધારવા માટે જીવન જરૂરિયાતો, લોક સંજ્ઞા અને પાપ નિડરતા ઘટાડી કંઈ ને કંઈ દાન-પરમાર્થ-પરોપકારને રોજંદા જીવનમાં જીવવા જ પડશે.

(૧૦) કથળતા જતા દ્રવ્ય અને ભાવ આરોગ્યની બાબતમાં જે બેપરવાઈ આપણે ત્યાં પ્રવર્તે છે તે જોતાં એમ જ જણાય કે આપણે મન આજે તો તેની કિંમત એક કોડી જેટલી પણ નથી. અને તેમાંય ભાવ આરોગ્ય જેવી અણમોલ

વસ્તુ પ્રત્યે તો જાણે આપણે કશો આંતરિક સંબંધ ન હોય એવું હવામાન બંધાતું જાય છે.

હા, દ્રવ્ય આરોગ્ય માટે શક્તિવાળા ભાઈઓ છૂટથી દોડાદોડ કરી મૂકે છે, પણ ભાગ્યે જ કોઈ ભાઈ તેના કારણ સુધી ઊંડે ઊતરવાનો શ્રમ ઉઠાવે છે, યા ભૌતિક ઉપાયની ઉપર જઈ આધ્યાત્મિક ઈલાજ પર દૃષ્ટિ ય નાખે છે.

આત્મપ્રધાન સંસ્કૃતિથી ઉજ્જવળ આ બધું હરગીઝ ન પોષાય.

અને જો આપણે આ મુદ્દાઓમાં ઉદાસીન બનીને બેસી રહીશું તો આપણા પાપે આપણા નાથનું નામ વગોવાશે, સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત ધર્મ વગોવાશે, ધર્મના ક્ષેત્રો વગોવાશે, તારક કેન્દ્રો વગોવાશે.

વસ્તુની પૂરેપૂરી કિંમત ચૂકવાય ત્યારે તેનો સાચો આસ્વાદ અનુભવવા મળે, એજ ન્યાયે આપણે આપણી આત્મકલ્યાણકર અને ધર્મકૃતજ્ઞ જવાબદારીના પાલન દ્વારા જ આપણને વારસામાં મળેલી પ્રત્યેક ધાર્મિક વસ્તુની ઈજ્જત જગતમાં સ્થાપી શકીશું.

અર્થ-કામની ચિંતામાં એક્કા બનીને ફરવાથી રસ્તાની કીડીની તુલનામાંથી પણ ખસી નહિ શકાય. એ સત્ય શું આપણે નથી જાણતા ?

સંસ્કૃતિના હુરયા ઉડાવનારી વિકૃતિ સામે આપણે વધુ સજાગ બનવું જોઈએ, વધુ બળ અંદરથી મેળવવું જોઈએ અને તે બળનો આચારપાલન દ્વારા વિનિયોગ કરવો જોઈએ. કાયરતા જેને વહાલી લાગે તે કર્મ સામેના સંગ્રામમાં ટકી ન જ શકે.

શ્રી વીરપરમાત્માએ પ્રકાશેલો ધર્મ આપણને જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સાવધ, સજાગ અને ધર્મનિષ્ઠ બનવાની હાકલ કરી રહ્યો છે.

સ્વાર્થની વાત સાંભળતાં ઊંઘ પણ ઉડી જાય અને પરમાર્થ કથા શરૂ થાય તે સાથે ઝોકાં ખાવા પડે, એ સ્થિતિ, જે જીરવી શકે તેને પ્રભુનો ધર્મ સ્પર્શ્યો છે એમ કેમ કહી શકાય ?

સંયોગો વિરુદ્ધ સતત ફરિયાદો કરવા-માત્રથી આપણી અંદરની વિકૃતિઓ અને શિથિલતા દૂર નહિ થાય, તેમજ તે દૂર કરવા માટે જરૂરી બળ, આપણે શક્ય આરાધના-વાટે ચાલ્યા વિના પ્રકટ પણ નહિ કરી શકીએ.

દેવાધિદેવના અચિંત્ય પ્રભાવનું સ્મરણ-ચિંતન અને અતુલ શ્રદ્ધાન સાથે સ્વ-પરના હિતની ચિંતાની વાસ્તવ ભૂમિકાના ઘડતર માટેના સમ્યક્ પ્રકારના પ્રયત્નો દ્વારા આપણે વર્તમાન ઉપર ધર્મનું પ્રભુત્વ સ્થાપવાની દિશામાં અવશ્ય નોંધપાત્ર હિસ્સો નોંધાવી શકીશું. તેમ જ આંતર-બાહ્ય શુદ્ધિનું કાર્ય વેગ ધારણ કરશે.

(‘અમીધારા’માંથી સાભાર જરૂરી સંસ્કરણ સાથે)

② જગત સાથે જીવના પલ્લાતા ભાવ : સંજ્ઞા-પ્રજ્ઞા

જીવને જગતની સાથે ચાલવાની એક આદત છે. જગત જો પલ્લો ખાય છે તો જીવ પણ એની સાથે પલ્લો ખાય છે. જેમ કે, સામે કોઈ પ્રજ્ઞામ કરતો આવ્યો તો એના પર અમુક ભાવ જાગે છે, અને બીજો કોઈ દબડાવતો આવ્યો તો ત્યાં બીજી જાતનો ભાવ જાગે છે.

એમ તો સિદ્ધ ભગવાન પણ મોક્ષ પામી અનંતા જ્ઞાનમાં ઝીલતા બેસી ગયા, કૃતકૃત્ય થઈ ગયા, તો ય તે, જગત જેવો જેવો પલ્લો મારે છે, તે તે સમયના જગતના ભાવોને હુબહુ ગ્રહણ કરે છે; તેથી પલ્લાતા દ્રવ્યાદિને એ રૂપે જ જુએ તો જ તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન યથાર્થ કહેવાય, સાચું કહેવાય. વસ્તુ કે પ્રસંગ પલ્લાઈ ગયો છતાં જોનાર એને પૂર્વ રૂપે જ જોયા કરે તો તે જ્ઞાન હવે ખોટું ગણાય. સારાંશ, સિદ્ધ ભગવાનનું જ્ઞાન પલ્લાતા જગતની હારોહાર પલ્લો ખાય છે. છતાં અહીં સંસારી અપૂર્ણજ્ઞાની જીવ જે પલ્લો મારે છે તે જુદી રીતનો.

અજ્ઞાની સંસારી જીવ જગતની સાથે જે પરિવર્તન પામે છે તે કષાયના ભાવોની દૃષ્ટિએ પરિવર્તન છે; અર્થાત્ એક કષાય પરથી બીજા કષાયના ભાવ પર એ કૂદે છે. સિદ્ધ ભગવાન તો જોઈ મૂકે એટલું જ, ત્યારે સંસારી જીવ તો નવું નવું જોતાં નવાં નવાં આકર્ષણ કે ઈતરાજી યા આશ્ચર્ય અથવા ઈર્ષ્યા, હોંશ, સંતાપ વગેરે ભાવોના પલ્લા ખાયા કરે છે. કેમ જાણે જગત એક મદારી છે અને એ પોતાના ભાવપરિવર્તનરૂપી ડુગડુગીના ફેરવવા પર જીવરૂપી મર્કટને વિવિધ કાષાયિક ભાવોમાં નચાવ્યા કરે છે. અનંત અનંત કાળ વહી ગયા, જીવને એનો થાક નથી ! એને વિચાર સરખો નથી કે શા સારુ મારે જગત પલ્લા લે એમ ભાવપલ્લા લઈ વિકૃત થવું જોઈએ ?

આ ભાવપરિવર્તન કરવાનું સંજ્ઞાના ધોરણ પર થાય છે, એટલે આત્મા અવનત હલકી સ્થિતિમાં અટવાયા કરે છે. જગતના પરિવર્તન સાથે જીવ જો સંજ્ઞાને બદલે પ્રજ્ઞાના ધોરણે જુએ-વિચારે તો ઉન્નત દશામાં મૂકાય.

સંજ્ઞા અને પ્રજ્ઞા એ આત્માની અધમ અને ઉત્તમ સ્થિતિના સૂચક છે. આપણે જગતની સાથે સાથે ચાલતાં સંજ્ઞાના સહકારથી એની મૂલવણી કરીએ છીએ કે પ્રજ્ઞાના સહકારથી એ પરથી આપણે હજી અધોગતમાં છીએ કે ઉત્થાન પામી રહ્યા છીએ એનું માપ નીકળે છે. સંજ્ઞા-પ્રજ્ઞા એનું બેરોમિટર છે.

સંજ્ઞા જડમુખી છે, પ્રજ્ઞા આત્મમુખી છે. જડ શરીરનાં પોષક ખાન-પાન, ઈન્દ્રિયોના ઈષ્ટ વિષયો, શરીરને આરામી, જડ પરિગ્રહના સંગ્રહ-માલિકી, સંજ્ઞા આ બધાને મુખ્ય કરનારી છે. એમ સંજ્ઞા ક્રોધ માન-માયા-લોભ, રાગ-દ્વેષ, હાસ્ય-મજાક, વગેરે ભાવોને સહજ જેવા અને જીવનવ્યાપી બનાવી દે છે; સાથે લોકરંજન લોકખ્યાતિ તરફનો મનનો ઝોક રખાવે છે. જીવ આ સંજ્ઞાની અસર હેઠળ ‘સારું સારું ખાઓ પીઓ, સારું ભોગવો, કપડાં-ચીજ-વસ્તુ સારી સારી ભોગવો, મળે એટલી ધન-માલ-મિલકત ભેગી કરો, એશઆરામી મળે એનો લાભ લેવા ચૂકો નહિ, જાતને બીજા કરતાં ઊંચી રાખો, પોતાનું જ મુખ્યરૂપે સંભાળો, કોઈથી દબાઓ નહિ, બુદ્ધ ભોળા બનો નહિ, પણ હોશિયાર-મુસદ્દી-પાકા બનો, કેમ કે-ભલાઈની દુનિયા નહિ, લોકમાં સારા દેખાવાની ખાસ ચીવટ રાખો, લોક ખુશ રહે ને આપણને સારા માને એ જ મુખ્યપણે ધ્યાનમાં રાખો...’ આવાં આવાં જ ધોરણો રાખે છે. સંજ્ઞાના આ કેટલાં દુઃખદ નાટકો છે !

આનું પરિણામ, નજર સામે આવતી વિવિધ વસ્તુ કે બનતા નિરનિરાળા પ્રસંગ પર એ સંજ્ઞાની વસ્તુના આધારે જ વાણી વિચાર વર્તાવ પ્રવર્તાવ્યા કરે છે. ચાહ ગરમ સ્ટ્રોન્ગ મીઠી આવી કે ખીલ્યા, પ્રશંસાના ફૂલ વેર્યા, એથી વિપરીત ઠંડી ફીકી આવી તો ‘કુછ નહિ,’ ઢેમ કલાસ કર્યું ! ભલેને એનું એ કપડું કોઈ રપ-પ૦ ધોલાઈ પામેલું છતાં ફરીથી ધોવાઈ સારું ઉજળું ઈસ્ત્રીબંધ થઈ આવ્યું દેખ્યું તો આંખ નાચી ! એના પર જ ડાઘ પડ્યો એ જોતાં મન બગડ્યું. એમ બજારમાં ગયા તો કંઈ ને કંઈ જોતાં ઈષ્ટ અનિષ્ટ પર હર્ષ-ખેદના પલ્લા માર્યા જ કર્યા ! માલિકી થાય એવી ચીજ વસ્તુ આવવા જવા પર પણ એ જ રામાયણ ! કોઈનું કામ આવ્યું તો મનમાં દાઝ્યા ! આપણું કોઈએ બજારવી લઈ આરામી આપી તો એના પર ખુશખુશાલ ! એમ જ્યાં જ્યાં મોકો મળ્યો ત્યાં ત્યાં શક્ય ગુસ્સો-ગર્વ-દંભ-લોભ-મમતા-તૃષ્ણાના જ ભાવમાં કૂદ્યા ! વળી લોકસંજ્ઞાના દબાણ હેઠળ લોક કેમ રાજી રહે ને આપણને સારા કહે, એ ખાતર કુળવિરુદ્ધ ધર્મવિરુદ્ધ કરવામાં અને જૂઠ જાતબઝાઈ, પરનિંદા, કુથલી વગેરે આચરવામાં આંચકો નહિ ! લોક એટલે જગત, એના પલ્લા ખાયા કર્યા !

આવું બધું સંજ્ઞાનું જીવન એ પશુજીવન છે. પશુ પણ સંજ્ઞાની અસર હેઠળ એવું કર્યા કરે છે. કૂતરાને કોઈ લાડુ બતાવે તો એ પૂંછડી પટપટાવે છે, લાકડી દેખાડે તો ભાગે છે. શું માણસ પણ એટલી જ કક્ષાએ ? એમાં તો એનું કોઈ ઊર્ધ્વીકરણ નથી.

જીવન-ઉત્થાન, આત્મોત્થાન માટે પ્રજ્ઞાનો જ આશરો લેવો જોઈએ. એ

માટે જગતના પટ્ટાતા ભાવોને આત્માના હિત-અહિતની દૃષ્ટિએ મૂલવવા જોઈએ. જીવનમાં અથડાતા પદાર્થ કે બનતા પ્રસંગો પર વિચાર આવે, વાણી ઉચ્ચારાય કે વર્તાવ બને તે આત્મહિતને જ મુખ્યપણે લક્ષમાં રાખીને થાય. પ્રજ્ઞાનું જીવન કહેવાય. એ માટે ખાન-પાનમાં, તો જેમ લંગડાને ઘોડી વાપરવી પડે તેમાં હજીય શરમ જેવું લાગે પણ શોભા-શાબાશી કે આનંદ માનવા જેવું નહિ, એની માફક દિલનો ભાવ રહે. વિષયોમાં પાકી વિનયરતા અને વિષ-સમાનતાની બુદ્ધિ જાગતી રહે. એશઆરામી-સુખશીલતા આત્માનાં સત્ત્વનો સરાસર નાશ કરનારી દેખાય. પરિગ્રહ તો જીવને બનાવી મૂઠ કરી મોટા મમતાના ભાર સાથે પરભવની દીર્ઘકાળની જડ-જકડામણ સાધતો દેખાય. કષાયો આત્માના ચોખ્ખા રોગ લાગે. લોકરંજન ને લોકવાહવાહ એ જ્ઞાનીઓની કૃપા અને સારા તરીકેની પ્રમાણતાથી દોઢસો ગાઉ દૂર રાખનારા લાગે. પ્રજ્ઞા આ જાતનાં ધોરણ રખાવે. પટ્ટાતા જગત સાથે પ્રજ્ઞાનાં પાયા પર શુભભાવોમાં રમીએ એ અભિલષિત છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૫, તા. ૧૦-૧૦-૧૯૬૪

Ⓒ દોષોથી બચવાનું એક મહાન આલંબન

સમજદાર માણસ પોતાની જાતને દોષ-દુર્ગુણ-દુષ્ટત્યથી બચાવવાની ઈચ્છાવાળો હોય છે. જો એવી ઈચ્છા જ નથી, તો એનો અર્થ એજ થયો કે પોતાના જીવનમાં ગમે તેટલા દોષો વધે, દુર્ગુણો વધે અને દુષ્ટત્યો ફાલે ફૂલે, એની પોતાને કોઈ જ અફસોસી નથી, ખેદ નથી. પરંતુ તો પછી એમાં સમજદારી ક્યાં રહી ? એ તો નરી મૂઢતા-અજ્ઞતા થઈ, પશુજીવન કરતાં કોઈ વિશેષતા નહિ. પશુને ય દોષ-દુષ્ટત્યનો રંચ નથી.

માટે ‘હું સમજદાર છું, બેવકૂફ નથી,’ એવો દાવો ધરાવતા હોઈએ, તો આ ઈચ્છા સદા જાગતી રહેવી જોઈએ કે આપણે દોષ-દુષ્ટત્યોથી કેમ બચીએ. આ જાગૃતિ હોય તો જ સમજદારી ગણાય.

હવે, આ બચવાનો ઈરાદો છતાં જીવન એમ કહી રહ્યું છે કે આપણે દોષ-દુષ્ટત્યોના ભોગ બની જઈએ છીએ. તો પ્રશ્ન આ છે કે શું દોષ-દુર્ગુણ-દુષ્ટત્યથી બચવા કોઈ ઉપાય છે ?

છે, અનેક ઉપાય છે; જેવા કે,-

- (૧) મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રો વારંવાર વાંચી સાંભળી, એ યાદ કરવા.
- (૨) સાધુ મહાત્માઓ પાસે ધર્મ-તત્ત્વનો ઉપદેશ સાંભળવો.
- (૩) તાત્ત્વિક ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવા.
- (૪) શુદ્ધ દિલે વીતરાગ ભગવાનનાં દર્શન-પૂજા-ભક્તિ-ગુણગાન-પ્રાર્થના-ધ્યાન અને સ્મરણ વગેરે કરવું.
- (૫) એમ બીજી પણ દાન-શીલ-તપની ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરવી.
- (૬) દોષોની પ્રતિપક્ષ ભાવના કરવી. દોષો-દુષ્ટત્યોથી કેવા ભારે પાપબંધ થાય, આગામી ભવોમાં કેવી એની પરંપરા ચાલે, ઉત્તમ ભવથી કેવા દૂર ફેંકાઈ જવાય, એક વાર દુર્ગતિમાં ગયા એટલે ત્યાંથી કેવા નીચા નીચા જવાય, આ જીવન કેવું નિષ્ફળ જાય, નુકસાનમાં ઊતરે, ... ઈત્યાદિ પર ઊંડી અને હૃદય કંપાવે એવી વિચારણા કરવી.
- (૭) આ ઉપાયો ઉપરાંત એક ઉપાય આ છે કે દોષ-દુષ્ટત્યોમાં આપણા આત્માની કક્ષા, Standard, ધોરણ યાને પાયરી કેવી નીચી ઊતરે છે, અગર નીચી સાબિત થાય છે કે એ વિચારવું. એના પર દિલ દર્દ અનુભવવું, ભાવના કરવી કે,-

‘અરે ! પશુસુલભ આ દોષ-દુષ્ટત્ય આદરીને હજી પણ મારી કેવી એ પશુના સમાન નીચી પાયરી, નીચી કક્ષા પુરવાર થઈ રહી છે ! અગર મારી જાતને કેવી નીચી ઉતારી રહ્યો છું !

‘આટલાં ઊંચા ભવમાં આત્માની આંતરિક કક્ષા જો આમ અધમ કોટિની રહે તો બીજી ક્ષણિક માનપાન વડાઈ લીધી તેથી શું ?

‘આત્માનું Stage’ Standard યાને કક્ષા-ધોરણ વધારી શકે એવી આ ભવની વિશેષતા છે. એનો મેં શો લાભ લીધો ?

‘અરે ! ખાવા-પીવા-મહાલવાપણું તો અચૂક શૂન્યમાં જઈ ઊભું રહેશે, પણ પાયરી નીચી રાખેલી આગળ પર હલકા અવતાર અને પાપી કાર્યવાહી જ ગળે બઝાડશે. આત્માની પાયરી ઊંચી લાવવા, સ્વાત્મ-ધોરણ ઊંચું લાવવા તો અહીં મહાન તક મળી છે. માનવજીવનની વિશેષતા જ આ કક્ષા ઊંચી વધારવા માટે છે, તો શું મને એની જ પરવા નહિ ? અને ઢોરની જેમ આહાર-વિષય-પરિગ્રહ-જાતવડાઈ-નિંદા વગેરેની જ દિનરાત લગની ?

જીવન તો પાણીના રેલાની માફક ચાલ્યું જાય છે ! એક દિ અંતિમ કરુણ દિવસ આવીને ઊભો રહેશે અને ત્યારે હલકી આત્મકક્ષા મુજબની જ ભાવના-વિચારણા અને હાયવોય રહેશે. કેવી દુર્દશા ! અંતરાત્માનું ધોરણ ઊંચું લાવવા

મળેલા અનુપમ તીર્થકર ભગવાન, ત્યાગી ગુરુ મહારાજો, જિનશાસન-શાસ્ત્રો-તીર્થો-અનુષ્ઠાનો વગેરે પાસે છતાં અધમ પાયરીએ સબઝ્યા કરવું એ મારી ભયંકર નાલેશી અને નહોરતા ગણાય. સારા ઉત્તમ સંયોગોની ઉપેક્ષા મહા નાલાયકી ઊભી કરશે.’

આવી આવી ભાવના-વિચારણા કરી ખાસ પ્રયત્ન આત્માનું ઊંચું ધોરણ સાચવવા કરવો. તુચ્છ વાતો, ભોજનાદિ-વિકથા, કુથલી, નિંદા, પાપોપદેશ વગેરે કરવા-સાંભળવાની આવે ત્યાં તરત જ ચોંકી ઊઠવું કે ‘અરે ! મારી જાતને હલકા ધોરણમાં મૂકનાર આ ચીજ મારે શા સારું જોઈએ ? એમ હલકા વિચાર, અધમ લાગણીઓ, અધમ બોલ-ચાલ-વર્તાવ-કૃત્ય શા માટે આચરું ? નહિ જોઈએ એ, મારે મારી પાયરી ઊંચી લાવવી છે. મારા આત્માની કક્ષા ઉચ્ચ બનાવીશ તો હું જીવન જીતી ગયો છું.’

આ પોતાની પાયરીના વિચારનું આલંબન અનેકાનેક દોષ-દુષ્ટત્યોથી બચાવવા એક અદ્ભુત ઉપાય છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૬, તા. ૧૭-૧૦-૧૯૬૪

૧૦ અંતકાળ કેમ સુધરે ?

(લેખાંક-૧)

જન્મ્યા, જીવ્યા, મર્યા ને પરલોક ગયા, એમાં નવાઈ નથી, પરંતુ સાર્થક ક્યારે ? ત્યારે, કે જો દરેકની પછીનું કાર્ય જો ઉત્તમ હોય, અર્થાત્ જન્મ્યા સાર્થક, જો જીવ્યા ઉત્તમ. જીવ્યા સાર્થક, જો મૃત્યુકાળ સુંદર. એમ મર્યા સાર્થક; જો પરલોક સારો મળ્યો. હાલમાં જીવવાનું ચાલી રહ્યું છે; તો એ કેમ સાર્થક થાય એનો વિચાર કરીએ.

જો સારું જીવતાં આવડે તો અહીં જન્મ્યા એ સાર્થક બને છે, અને મૃત્યુકાળ પણ ઉત્તમ મળે છે, જેથી પરલોક પણ સુંદર મળે એ હકીકત છે. કહેવાય છે ‘ગતિ તેવી મતિ.’ જો પરભવે ગતિ સારી થવાની હોય તો અહીં મતિ સારી આવે. વળી ‘સ્વર્ગ-નરકની લેશ્યા લેવા-મૂકવા જાય છે.’ અર્થાત્ જીવ જો સ્વર્ગમાં જ જવાનો હોય તો ત્યાંની સારી લેશ્યા અહીં લેવા આવે અર્થાત્ અહીં અંતકાળે એ લેશ્યા, એ સારા ચિત્તપરિણામ સ્ફુરે છે. એથી ઊલટું નરકગામીને અહીં અંતે તેવા સંકલિષ્ટ પરિણામ બને છે. જેમ કે, શ્રેણિક-કૃષ્ણ-વાસુદેવને છેક છેવટે લેશ્યા

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૨૧

બગડી ગઈ. એ નરકની લેશ્યા અંતકાળે લેવા આવેલી કહેવાય.

ત્યારે અંતકાળે લેશ્યા સારી રહે એનો મુખ્ય આધાર જીવન ઉત્તમ જીવ્યા પર, યાને ઉત્તમ કરણી અને ઉત્તમ વિચારસરણી ઉપર છે. આમાં પણ મુખ્ય તો વિચારસરણી છે. અલબત્ત સારી વિચારસરણી સારી કરણી પર પોષાય છે, માટે સારી કરણીનું મહત્ત્વ જેવું તેવું નથી. એની પણ બહુ જરૂર છે; કિન્તુ સારી કરણી વખતે સારી વિચારસરણીનું લક્ષ-ચીવટ-ચોક્સાઈ રાખે તો જ એ સગી થાય એવી છે; નહિતર કરણી સારી છતાં અનાદિ કુવાસનાઓ અને મલિન અભ્યાસને લીધે વિચારસરણી અધમ મેલી રહેવાનો જ મોટો સંભવ છે; કેમ કે ત્યાં જીવ એના પક્ષમાં પડવાથી સારી કરણી પણ બિચારી નિરાધાર બનવાથી સારી વિચારસરણીને ટેકો આપી શકતી નથી. જીવ એના પક્ષમાં ઊભો રહે તો જ એ બને ને ? જીવ મોહમૂઢ અને પરિણામનો અવિચારક બન્યો રહે છે, તેથી સહેજે અનાદિ કુવાસના-કુઅભ્યાસના પક્ષમાં પડે છે. જાગૃતિ-ચીવટ-ચોક્સાઈ રાખે તો જ એનો પક્ષ છૂટે, ને ઉત્તમ વિચારસરણીનો પક્ષ કરાય; તેમજ જીવનભર એમાં મથાય તો અંતકાળ સુંદર આવીને ઊભો રહે. તેથી જીવ્યું સાર્થક ગણાય અને પરલોક ઉત્તમ મળે.

પ્ર.- વિચારસરણી સારી ને સારી કેમ રહે ?

ઉ.- એ માટે પહેલું તો જેટલી કરી શકાય એટલી સત્સંગ, અરિહંત દર્શન-પૂજા-ઉપકારસ્મરણ-જાપ, વ્રતનિયમ, સામાયિક, શાસ્ત્રસ્વાધ્યાયાદિ સારી કરણી રાખવી. એ ઉપરાંત ત્રણ મહાન ભાવસાધના કરવા જેવી છે. તે આ છે,-

(૧) પહેલા નંબરે ભવનિર્વેદનો ભાવ કેળવવા વધારવા જેવા છે. ભવનિર્વેદ એટલે ભવ પર કંટાળો, સંસાર પર ઉદ્વેગ, અનાસ્થા, અરુચિ. સંસાર (૧) ચતુર્ગતિ ભ્રમણરૂપ છે, (૨) ચાર કષાયના વિકારરૂપ છે, (૩) દુઃખકારી, ફરેબી અને મૂઢ બનાવનારા વિષયોની ગુલામીરૂપ છે, (૪) પુદ્ગલની વ્યર્થ સેવારૂપ છે. (૫) અશુભ ભાવોની વિટંબણારૂપ છે... ઈત્યાદિ. એ અંતે આત્માની નાલેશી કરનારો છે.

આજે વૈજ્ઞાનિક શોધો, આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો, પ્લેન-રેડીયો-રોકેટ ઈત્યાદિની અજબ ગજબની સગવડો, રાષ્ટ્રસેવા-સંગઠન-યંત્રવાદ વગેરે વગેરેની ગમે તેટલી મોટી વાતો કરવામાં આવે, પણ આ નક્કર દુઃખદ હકીકતો છે કે (૧) જીવને ગતિઓમાં ભ્રમવું પડે છે, (૨) રાગ-દ્વેષાદિ કષાયોના વિકારો સતાવે-રીબાવે છે, (૩) રૂપ-રસાદિ વિષયો કે જેનું જીવન બનાવાય છે એ અંતે દુઃખ સંતાપ શોક દેખાડે છે. પાછા એ ‘ફરેબી’ અર્થાત્ જોતજોતામાં ફરી બેસનારા છે, અને એ વિષયો એની આશા-સંગ-ભોગવટામાં જીવને મૂઢ-લીન બનાવી સ્વાત્મા-પરમાત્મા

૨૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

પરલોક-પરમાર્થને સરાસર ભુલાવે છે એ હકીકત છે. (૪) તેમ એ પણ હકીકત છે કે જડ પુદ્ગલની પાર વિનાની વેઠ કરવામાં આવે છે, એ બધી જ આત્મહિતસાધક ન હોઈ વ્યર્થ છે, સરવાળે શૂન્યમાં જઈ ઊભી રહે છે. વિશ્વમાં પુદ્ગલના પર્યાય અને માલિક પલટાતા રહે છે. સુખદ લાગતો એનો સંયોગમય સંસાર વિયોગ થતાં દુઃખદ બને છે. ત્યારે, (૫) ‘સંસાર’ એટલે જીવને સ્ફુરતા અશુભ ભાવોનો ઢગલો. કોઈ રાગ-દ્વેષ-અહંત્વ કામ-ક્રોધ-લોભ-ઈર્ષ્યા વગેરે અપ્રશસ્ત ભાવમાં જીવ નાચે-માચે છે, પરંતુ એ વિટંબણારૂપ છે, કેમ કે એને સાચવવા-સમાલવામાં જીવનું તેલ નીકળે છે, ને એને દુઃખદ પ્રત્યાઘાત પડતાં પોક મૂકવી પડે છે. આ પણ નક્કર હકીકત છે.

આવી હકીકતો ભર્યા સંસાર-પર શી આસ્થા થાય ? શી રુચિ રહે ? કાંઈ જ નહિ, વિશ્વાસ જ ઊઠી જાય, કંટાળો કંટાળો આવે કે આ ભ્રમણ-વિકાર-ગુલામી...વગેરે વગેરે ક્યારે છૂટે ! પત્નીને આચારહીન જાણી જેમ દિલ ઉઠી જાય છે, પછી નભાવવું પડે એ દુભાતા હૃદયે, એમ અહીં સંસાર વિટંબણા દેખી એના પર વ્યાપક નફરત છૂટે, સંસારમાં રહેવું પડે એ દુભાતા દિલે.

આ માટે રોજ ભગવાનની ભવ્ય પૂજા, ચૈત્યવંદન, સ્તવન વગેરેના ફળરૂપે ‘જય વીયરાય’માં પહેલું આ માગવામાં આવે છે, -‘ભવનિવ્વેઓ...’ રોજ ને રોજ કેમ ? એટલા માટે એક તો એ કદી ભુલાય નહિ; ને બીજું એ, કે એનો પારો વધતો રહે, ભવનિર્વેદની ઉલ્કટતા વધતી જાય.

આ અતિ આવશ્યક પાયાનો ગુણ છે, કેમ કે આના પર જ બીજા ગુણો જન્મે, પોષાય અને વધે છે. આ હોય તો જ સાચું દાન થાય, નિઃસ્વાર્થયોગ્ય પરોપકાર થાય... વગેરે. અંતકાળે પણ આ હોય તો જ ચિત્તને સમાધિ રહે. પરંતુ ત્યારે એ આવવા માટે જીવનકાળ ભવનિર્વેદનો ભાવ સારો પોષાયેલો જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૭, તા. ૩૧-૧૦-૧૯૬૪

૧૧ (લેખાંક-૨)

અંતકાળને સુધારવા માટે જીવનમાં વારંવાર અભ્યાસ કરવાની એક વસ્તુ ભવનિર્વેદની વિચારણા કરી. ભવનિર્વેદ એ બધા ગુણનો પાયો છે; કેમ કે ભવનિર્વેદ એટલે કે સંસાર પર ગ્લાની નહિ હોય તો સાંસારિક પ્રલોભને કહેવાતાં ગુણ પલાયન થઈ જતા વાર નહિ ! તેમ અંતકાળે તો જીવનભરની ભવનિર્વેદ વિના રાચી માચીને કરેલી સંસારપ્રવૃત્તિઓ હૈયા પર શિલાની જેમ ઊભવાની; પરિવાર,

પૈસા, પ્રતિષ્ઠા માલમિલકત વગેરેની ચિંતા સતત સતાવ્યા કરશે ! પરંતુ જો ભવનિર્વેદને જીવનમાં વારે વારે ભાવિત કરેલ હશે, તો એ ભવનિર્વેદ એ બધી સાંસારિક લપોમાં અંતરનો રસ જ નહિ રહેવા દીધો હોય. તેથી અંતકાળે એ બધાની ચિંતાથી રહિત મનમાં સ્વાત્માનો જ વિચાર રહેશે. એથી અંતકાળ સુંદર બની જશે. આ માટે એક સાધન ભવનિર્વેદની વાત થઈ.

(૨) બીજું જરૂરી સાધન સૌમ્યતા છે. સ્વભાવ-વિચાર-વાણી-મુદ્રા, એ ચારે સૌમ્ય શીતલ ઠંડકભર્યા અને શાન્ત-પ્રશાન્ત રાખ્યા કરવાનો જીવનભર પ્રયત્ન જોઈએ. આ સૌમ્યતા કાંઈ અનાદિ કાળથી સહેજે નથી ચાલી આવતી; એ તો જ્યારે ત્યારેય નવી જ ઊભી કરવાની રહે છે, માટે ‘શું કરું ? મારો સ્વભાવ જ એવો તીખો પડી ગયો છે, લોભી બન્યો છે, ગુમાની રહ્યો છે તે શાનો ટળે ?’ આ બચાવ નકામો છે. આપણા સ્વભાવને આપણે ફેરવી શકીએ છીએ. નહિતર તો કોઈ જ જીવને અનંતા કાળથી ચાલી આવતો જનમનો એવો સ્વભાવ પલટાઈને નવો સૌમ્ય સ્વભાવ બની શકે જ નહિ; ને તેથી જ કોઈનો ય કદી મોક્ષ થાય જ નહિ ! ભગવાને શાસન સ્થાપ્યું છે તે મોક્ષ સધાવવા માટે, એ જ સૂચવે છે કે શાસનની આરાધનાથી સ્વભાવ તીખો લોભી-ગુમાની ફેરવીને સૌમ્ય કરવો જ જોઈએ, કરી શકાય છે.

ક્રોધ, લોભ અને અહંત્વ સ્વભાવને ગરમ ઉકળતો અને અશાંત બનાવે છે. ચાલ્ય કોઈ જીવ કે કોઈ જડ પદાર્થ હો, પણ એના ઉપર ગુસ્સો આવે એટલે હૈયું ઉગ્ર, ગરમ, તીખું બની જાય છે. એમ લોભ-મમતા-રાગ જાગવાથી હૈયામાં અસ્વસ્થતા, અજંપો, અધીરાઈ ઊઠે છે. તેમ મદ, અહંકાર, અભિમાન આવવાથી પણ ઉકળાટ અસ્વસ્થતા વગેરે જાગી પડે છે.

આ બધો રોગ છે; રોગિજ વિકાર છે. એનું ઔષધ સૌમ્યતા છે, માટે સ્વભાવ સૌમ્ય બનાવવો; ઠંડગાર, શીતલ શાંત સ્વસ્થ બનાવવો. એ માટે પ્રારંભિક અવસ્થામાં મન કઠણ કરવું પડશે, મનને સમજાય સમજાય કરવું જોઈએ કે,-

‘હૈયે ક્રોધ-લોભ-અહંત્વના ઉકળાટ-ગરમી-અસ્વસ્થતા ઊભા કરવાથી કઈ એવી મહાન સિદ્ધિ થવાની હતી ? વસ્તુસ્થિતિ એનાથી શી સુધરી જવાની ? કશું જ નહિ. ઊલટું ભવિષ્ય બગડતું જાય છે; વિવેક ચૂકાય છે, ખોટા સાહસ થઈ અંતે પસ્તાવા ઊભા થાય; શરીરના આરોગ્ય પર પણ એની ખરાબ અસર પડે; આજનું સંશોધન ક્રોધથી અવચન, શંકાશીલતાથી ડાયાબીટીસ વગેરે રોગો થવાનું કહે છે. પરલોકની દૃષ્ટિએ તો ભયંકર કુસંસ્કાર અને પાપકર્મનાં પોટલાં તૈયાર કરવાનું થાય છે ! માટે મૂક આ લત. સૌમ્ય-શાંત-શીતલ થા !’

મનને આવી વારંવાર સમજૂતી કર્યા કરવા ઉપરાંત વિચારો, વાણી અને મુખમુદ્રા સૌમ્ય રાખવાનો પણ અભ્યાસ રાખ્યા કરવો જોઈએ.

પ્ર.-મૂળમાં સ્વભાવ જ અસૌમ્ય હોય પછી વિચાર-વાણી વગેરેમાં સૌમ્યતા આવે જ ક્યાંથી ?

ઉ.-અપેક્ષાએ વાત ઠીક છે. પરંતુ જો પોતે સમજે છે કે મારો સ્વભાવ સૌમ્ય નથી, કિન્તુ એવો સ્વભાવ બનાવવો છે, તો બળ કરીને સૌમ્ય વિચારધારા, સૌમ્ય ઉદ્ગાર અને સૌમ્ય મુખમુદ્રા રાખી શકાય છે. ત્યાં સ્વભાવને બદલે પ્રબળ ઈચ્છાશક્તિ કામ કરે છે. આનું પરિણામ, અનેકાનેક વાર એ રીતે કરતાં કરતાં સ્વભાવ સુધરતો આવે છે, અને સુધરેલા સ્વભાવથી વિચાર-વાણી વગેરે અધિક સૌમ્ય બનતા જાય છે એમ અન્યોન્ય પ્રેરક-પૂરક બને છે.

માટે આ કરવાનું કે નકામા બેઠા મનમાં કષાયભર્યા ગરમાગરમ, અશાંત ઉકળતા વિચાર કર્યા કરવા કરતાં ઉપશમભર્યા ઠંડગાર શીતલ વિચાર જ કરવા; અને જે પદાર્થ-પ્રસંગને લીધે વિચારમાં ઉકળાટ આવે છે એને કર્મ અને ભવિતવ્યતાને ભળાવી દેવું. એમ વાણી પણ ખાસ ચીવટ રાખીને શાંતિભરી ઠંડકવાળી જ બોલવી. કદાચ ઉગ્ર તીખું ઉકળાટવાળું વચન બોલાઈ ગયું હોય તો તરત એને ક્ષમાયાચનાપૂર્વક ઠંડા શીતલ શબ્દોથી રદ કરાવવું. કર્મનો અટલ ભરોસો રાખવો કે કર્મ કર્યું થવાનું છે, નાહક મન-વચન બગાડીને શું કામ છે ? હાથવેંતમાં રહેલી સૌમ્યતાની સિદ્ધિ જેવી અદ્ભુત કમાણી શા સારું ગુમાવવી ? એવું જ મુખમુદ્રા માટે સમજવું.

સૌમ્ય ભાષા અને સૌમ્ય આકૃતિ તો કુટુંબી વગેરેનું મહાન વશીકરણ છે, લોકપ્રિયતા ગુણના પ્રેરક છે, પાછળના સંતાપ-પસ્તાવાને દૂર રાખનાર છે, ધનકમાઈ, યશ, પ્રેમ, સહાય વગેરેને મેળવી આપનાર છે. અસૌમ્ય ઉગ્ર વચન-મુદ્રાથી તો જે કુટુંબ સાથે જિંદગી ગાળવાની છે એમાં જ કડવાશ અને મન ખાટાં થાય છે.

બસ, જીવનભર આ સ્વભાવ-વિચાર-વાણી-મુદ્રા સૌમ્ય રાખ્યા કરવાનો દીર્ઘ અભ્યાસ કેળવવામાં આવે, તો અંતકાળે એ સુલભ બની જાય છે. નહિતર એ વખતે શારીરિક ભારે અસ્વસ્થતાને લીધે મૂળ ચીડિયા-ઉગ્ર અશાંત સ્વાભાવાદિ જ વિશેષ સજાગ રહેતાં અંતકાળ ભારે બગડી જાય છે. એનું પરિણામ ધોર દુર્ગતિની પરંપરામાં ધકેલાઈ જવાનું આવે છે. માટે જીવનભર સૌમ્યતાનો અભ્યાસ કરવો.

(૧૨) (લેખાંક-૩)

જીવનનો સાર અંતકાળે મપાય છે. જેનું છેવટ સારું ને સારું જીવન આખું એવું જીવીએ કે જેના પ્રતાપે અંતે મૃત્યુ વખતે સુંદર ચિત્તસમાધિ-સ્વસ્થતા અને પરમાત્મ-ધ્યાનમાં જ મગ્ન હોઈએ તો એ સારું જીવ્યા ગણાય. જીવન ખરાબ જીવવા છતાં અંતે સારી લેશ્યા આવે એ અપવાદ; બાકી તો જીવનભરનો સારો અભ્યાસ અંતે ઉપયોગી થાય છે.

જીવનભરના સારા અભ્યાસમાં ચિત્તસમાધિ માટે એ વાત વિચારી, ૧. ભવનિર્વેદ અને ૨. સૌમ્યતાની. હવે પરમાત્મધ્યાન માટે અરિહંતાદિ ચાર શરણનો અભ્યાસ વિચારવાનો છે.

સંસારના સ્વરૂપને બરાબર ઓળખી લઈ એની અસારતા-નિર્ગુણતા પર સૂગ-નિર્વેદ તો થયો, છતાં ઈન્દ્રિયોના વિષયો જીવને મોહાવી કષાયોમાં ઘસડે છે. એનું જ નામ ચિત્ત સંકલેશમાં પડે છે. એ પણ જો જીવનભર થયા કરે તો અંતકાળે બીજું ક્યાંથી સૂઝવાનું ? સંકલેશની જ હોળી રહેવાની. કોઈ ને કોઈ મુંઝવણ, અકળામણ, મદ-મોહ, ક્રોધ-લોભ મનને સતાવ્યાં કરશે.

ચિત્તના સંકલેશો ટાળવાની અતિ આવશ્યકતા છે. સૌમ્યતાથી એ ટળે; પણ સૌમ્યતા લાવવા ટકાવવા સારું સાધનની જરૂર છે. એવું એક સાધન છે ચાર શરણનો સ્વીકાર.

જ્યારે જ્યારે ચિત્તમાં ક્રોધ કે લોભ કે મમતા યા અહંકાર-ઈર્ષ્યાદિ સંકલેશ ઊઠે ત્યારે ત્યારે આ યાદ કરવાનું,-‘યત્તારિ મે સરણં,

અરિહંતા મે સરણં, સિદ્ધા મે સરણં,

સાહુ મે સરણં, કેવલિપન્નત્તો ધમ્મો મે સરણં.’

-મારે યત્તારી ત્યક્તારિ અર્થાત્ આંતર અરિનો ત્યાગ કરનાર (ચાર)નું શરણ હો. મારે અરિહંત-સિદ્ધ-સાધુ અને કેવળી(સર્વજ્ઞ) ભગવાને કહેલા ધર્મનું શરણ હો.’

આ ચારનું શરણું રોજ વારંવાર સ્વીકારવાનું તે એમ સમજીને કે ‘હું અબુઝ છું. કષાયના દીર્ઘાંતિદીર્ઘ કાળ સુધી કેવા દારૂણ વિપાક આવે છે એની શુધબુધ વિનાનો છું. હું અનાથ છું. કષાયો મને સતાવી જાય છે. હું મૂઢ છું પાપી છું, કષાયો આત્માના ભાવ શત્રુ, આંતરિક રહીને આત્માનું નિકંદન કાઢનારા, છતાં એને જ નિસ્સંકોચ સેવી રહ્યો છું, આ અબુઝ-અનાથ-મૂઢ સ્થિતિમાં મારે એક જ

આધાર છે. અરિહંત-સિદ્ધ-સાધુ-જૈનધર્મ. એ મને આ કષાયોથી બચાવો, મારું રક્ષણ કરો, મને સભુજ-સનાથ-સજાગ કરો. જે ઈષ્ટ સંયોગ અનિષ્ટ વિયોગ પાછળ કષાયો મફતિયા સેવી રહ્યો છું. એના અંગે ગમ નથી કે આગળ પર એ સંયોગ-વિયોગ થવાના કે નહિ, છતાં વચમાં કષાયને વ્યર્થ આવકારું છું. મારા જ હાથે મારા શત્રુના પગ મજબૂત કરવાની મારી આ દુર્દશા ? મને ગમ નથી પડતી; મારે એક માત્ર અરિહંતાદિનું શરણ હો.

અરિહંત અને સિદ્ધ ભગવાને કષાયોનો સર્વથા નાશ કર્યો છે, સાધુ મહાત્માઓએ એના પર પાકો અંકુશ મૂક્યો છે, ધર્મ ક્ષમાદિ દશવિધ યતિધર્મ કષાયનો પ્રતિપક્ષ છે, માટે મારે એમનું જ આલંબન હો. એ જ કષાયથી હારેલા-થાકેલા પ્રતિપક્ષ મને દોરો, મને બળ આપો.

આવા ભાવ મનમાં લાવી ચારનું શરણું વારંવાર યાદ કરવાનું; ચિત્ત અતિ નમ્ર બનાવી ચારના પર અતિ વિશ્વાસ મૂકી ‘તમે જ તારો તો તરીશ; બચાવો તો બચીશ,’ એવું એક માત્ર આશ્વાસન ધરીને શરણાં સ્વીકારવાનાં.

વારંવાર આ કરવાથી કષાય સંકલેશનું બળ ઘટી જાય છે, વેગ વધતો અટકે છે, પાપબુદ્ધિ પર ફટકો પડે છે, હૈયું કોમળ રહે છે. સંસારની અસારતાનું ભાન જાગતું રહી કેટલાય પાપોને અટકાવે છે. એનાથી ભવસ્થિતિનો પરિપાક થાય છે. જીવનભર વારંવાર આનો અભ્યાસ અંતકાળે સહેજે સહેજે એજ ‘અરિહંતા મે સરણં; સિદ્ધા મે સરણં...’ વગેરેનો નાદ મનમાં ગુંજતો રાખે છે.

જીવનમાં ને વિશેષે કરીને આજના જડમુખા જીવનમાં જોઈએ છીએ કે હાલતાં ને ચાલતાં ચિત્ત કામ-કોપાદિ સંકલેશમાં ચડે છે. આજે અહંત્વ તો કે સુલભ, ઈર્ષ્યા તો કે સસ્તી, નિંદા તો કે નજીકમાં જ, એમ ચિંતા ઉદ્વેગ-દુર્ભાવ-ઉગ્રતા તથા રાગ-આસક્તિ-મમતા-તૃષ્ણા વગેરે પણ જાગતા ને જાગતા જ હોય છે. એ સ્થિતિમાં અશુભ કર્મબંધનો પાર નહિ, ભવાંતરગામી કુસંસ્કરણ દૃઢ થતું જાય છે, એ સેવવા પાછળ સંતાપ પણ એટલા ઊઠે છે. આ બધાથી બચવા માટે આ રામબાણ ઉપાય છે કે ચાર શરણનો વારંવાર સ્વીકાર કરતા રહેવું. માનસિક વસ્તુ છે, ખર્ચ પાઈનો ય નહિ, સમયવ્યય પણ બહુ નહિ, એટલે ગમે ત્યારે ને ગમે ત્યાં આ મનમાં લાવી શકાય.

ભવવૈરાગ્ય, સૌમ્યતા અને ચાર શરણ-સ્વીકારનો જીવનમાં અતિશય અભ્યાસ રાખવાનો જેથી અંતકાળે એ જીવંત-જાગ્રત રહે. અને તેથી ભવાંતર સુધરી જાય.

૧૩ જીવનમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનું સ્થાન

(લેખાંક-૧૯૦)

જીવન એ પ્રવૃત્તિ અને વૃત્તિનું સંમિશ્રણ છે. એ બંનેનો સંવાદ પણ હોય છે અને વિસંવાદ પણ હોય છે. માણસ પોતાની પત્નીની સંભાળ કરવાની બધી કાયિક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય, પરંતુ હૈયું જો કોઈ બીજી સ્ત્રીમાં લુબ્ધ હોય તો ત્યાં કાયાની પ્રવૃત્તિ અને હૈયાની વૃત્તિનો વિસંવાદ થયો કહેવાય. એથી ઊલટું જો હૃદય પત્નીમાં જ વિશ્રાન્ત હોય તો વૃત્તિ સાથે એની સંભાળની પ્રવૃત્તિ સંવાદી પ્રવૃત્તિ ગણાય. અહીં પ્રવૃત્તિને જો વ્યવહાર કહીએ તો વૃત્તિ એ નિશ્ચય કહેવાશે-એટલે ત્યાં વિસંવાદમાં કહેવાય કે પત્ની સાથેનો મેળ વ્યવહારથી છે, નિશ્ચયથી નહિ.

એ જ રીતે સામાયિક કરાતું હોય, એમાં સ્વાધ્યાય-ધ્યાનની જ પ્રવૃત્તિ હોય, પરંતુ દિલ સાંસારિક સાવધ વ્યાપારોમાં ઠરેલું હોય પણ એથી વિરુદ્ધ સમભાવમાં તો એ સામાયિક વ્યવહારથી કરાતું ગણાય, નિશ્ચય નહિ.

એમ બહારથી પ્રવૃત્તિ ધર્મની કરાતી હોય પરંતુ અંદરના દિલમાં પાપસ્થાનકની માયા-મમતા-મહત્તા ઝળકતી હોય તો એ ધર્મ વ્યવહાર-ધર્મ થયો, પણ નિશ્ચય ધર્મ નહિ.

આ તો કોઈ ક્રિયા સંબંધમાં વાત થઈ. પરંતુ પદાર્થના સંબંધમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર એ રીતે છે કે પદાર્થ બાહ્ય સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જે હોય તે વ્યવહારથી, અને આભ્યન્તર મૂળ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ હોય તે નિશ્ચયથી કહેવાય. દા.ત. વ્યવહારથી આત્મા કર્મથી બંધાયેલો, અજ્ઞાન, રૂપારૂપી અને મનુષ્ય-તિર્ય્યાદિ રૂપ છે, પણ નિશ્ચયથી સ્વતંત્ર શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, અરૂપી છે, અનંત જ્ઞાનાદિમય છે.

હવે, વસ્તુનું સંપૂર્ણ દર્શન આ નિશ્ચય, વ્યવહાર બંને દૃષ્ટિ દ્વારા થાય. બેમાંથી એક જ દૃષ્ટિએ જોવા જતાં અધૂરું દર્શન થાય. અને તેથી ભય એ રહે કે કદાચ બાકીની બીજી દૃષ્ટિના વિષયનો અપલાપ થાય. વસ્તુ અગર પ્રવૃત્તિમાં જો આમ બને, તો તે ખતરનાક નીવડે છે; કેમ કે વસ્તુના એક પણ અંશનો ઈન્કાર અસત્યવાદમાં લઈ જાય છે, જ્યારે પ્રવૃત્તિમાં એક રૂપકને ન માનવા જતાં મુખ્ય ફળ જ ન નીપજે; કેમ કે દા.ત. વ્યવહાર દૃષ્ટિના વિષયભૂત પ્રવૃત્તિના બાહ્ય રૂપકને તરછોડવાથી નિશ્ચયને પામી શકાતું નથી, તેમજ નિશ્ચયદૃષ્ટિના વિષયભૂત આભ્યન્તર રૂપકનો આશરો ન લેવાથી કેવળ વ્યવહારની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ ધાંચીના

બેલના ચાલવા જેવી થાય છે. આખો દિવસ ચાલે, પણ સાંજ પડ્યે ત્યાંનો ત્યાં જ હોય.

માટે જ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે,-

‘ઉચિત વ્યવહાર આલંબને, સ્થિર કરી મન વચ કાય રે;
ભાવીએ શુદ્ધ નય ભાવના, પાપનાશયતણું ધામ રે...’

-ચેતન જ્ઞાન અજવાળિયે.’

માણસ જે જે અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની કક્ષામાં હોય, તે તે કક્ષાને યોગ્ય વ્યવહારો યાને બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વર્તાવવાનું આલંબન કરી પાલન કરી, એણે મન-વચન-કાયાને સ્થિર કરવા જોઈએ અને તેમાં શુદ્ધ નય નિશ્ચયદષ્ટિની ભાવના ભાવતા રહેવું જોઈએ, જે પવિત્ર આશય અર્થાત્ હૃદય પરિણામનું ધામ બને છે.

મન જ્યાં સુધી જડ પદાર્થોના રૂપ-રસાદિમાં લુબ્ધ છે ત્યાં સુધી ચંચળ રહે છે; એક વિષયને મૂકી બીજામાં, ને બીજાને મૂકી ત્રીજામાં ભટક્યા કરે છે. એની પાછળ વાણી અને કાયા પણ ચાલ્યા કરે છે. વળી એમાં જ વાણી-કાયા-પ્રવર્ત્યા કરવાથી મનને વેગ મળે છે, મન એના જ વિચારો કર્યા કરે છે. આમ વિચાર અને વાણી કાયાનું વિષયક ચાલ્યા કરે છે. આ ચંચળતામાં નિશ્ચયદષ્ટિની ભાવનાથી હૃદયને ભાવિત કરવાનું શાનું બને ? એ તો મન-વચન-કાયા કંઈક સ્થિર થાય તો જ બને.

આ સ્થિરતા લાવે કોણ ? સ્વયોગ્ય ધર્મ-વ્યવહારનું આલંબન. વિવિધ ધર્મપ્રવૃત્તિઓમાં જીવ ગુંથાયેલો રહે, તો ત્યાં વચન-કાયાથી બાહ્ય વિષયોમાં પ્રવર્તવાનું સહેજે અટકે; તેથી વિષયોના વિચારોને પુષ્ટિ ન મળે એટલે મન પણ અટકતું થાય. એથી કંઈક સ્થિર બનતાં જતાં મનમાં નિશ્ચયદષ્ટિની વાસ્તવિક ભાવનાને અવકાશ રહે. નહિતર તો શીરા-પુરી, રંગરાગ, પૈસા ટકા વગેરેમાં ભટકતા મનને નિશ્ચયદષ્ટિએ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની ભાવનાથી ભાવિત થવાની વાતે ય શી ? કહેવું કે આત્મા જડસંગથી રહિત અનંત જ્ઞાનદર્શનમય છે, ને પાછો એ જ આત્મા જડના સંગમાં ખુશમિશાલ રચ્યો-પચ્યો રહેતો હોય તો એ કહેવાનું કેવળ દંભ નહિ તો બીજું શું ?

અલબત્ત, બાહ્ય ધર્મવ્યવહારનું આલંબન મન-વચન-કાયાને ધર્મમાં સ્થિર કરવા માટે થવું જોઈએ; અને આભ્યન્તર ધર્મ જે તથાવિધ આત્મપરિણામ, તે રૂપી નજીકના નિશ્ચયદષ્ટિના ધર્મનું લક્ષ્ય રાખીને સેવાવું જોઈએ. એ માટે દૂરના નિશ્ચયદષ્ટિના સ્વરૂપની ભાવના જાગ્રત જોઈએ.

(૧૪) (લેખાંક-૨જો)

સમર્થ શાસ્ત્રકાર ડૉ. યશોવિજયજી મહારાજનું ફરમાન છે કે,-

‘નિશ્ચય દષ્ટિ મન ધરીજી, પાળે જે વ્યવહાર
પુણ્યવંત તે પામશેજી, ભવસમુદ્રનો પાર’.

-અર્થાત્ હૃદયમાં નિશ્ચયદષ્ટિનો ધર્મ લક્ષમાં રાખી વ્યવહાર-ધર્મને જે પાળે છે, તે પુણ્યવાન આત્મા સંસાર સાગરનો પાર પામશે.

છોકરા પાસે એકડો ઘુંટાવીએ છીએ ત્યાં એ પ્રારંભમાં તો ખોટો ઘુંટે છે છતાં કેમ ઘુંટાવાય છે ? એટલાં જ માટે કે સાચો એકડો આવડવાનું જે લક્ષ્ય છે તે, આ ઘુંટવાનો વ્યવહાર કર્યા વિના, સિદ્ધ થાય નહિ. ચિત્રકામમાં પણ એવું જ છે. ત્યાં નિશ્ચય દષ્ટિએ સાચા એકડાની કે ચિત્રની આવડત એટલે કાંઈ એનું દર્શનમાત્ર નથી, ચિત્તમાં એનો ફોટો માત્ર નહિ, કિન્તુ હાથની હથોટીમાં એ પરિણત થાય તે આવડત છે. એજ રીતે નિશ્ચય દષ્ટિનો ધર્મ એ ચિત્તમાં ધર્મનો પ્રકાશ માત્ર નથી, પરંતુ આત્મામાં ધર્મ પરિણત થાય એ છે. એવી કોઈ પણ પરિણતિ કર્યા વિના કહેવું કે અમે નિશ્ચય માનીએ છીએ એનો શો અર્થ ?

એમ નિશ્ચય દષ્ટિએ શરીર અને આત્માનું ભેદજ્ઞાન એ ય ખાલી વિચારવામાત્ર રૂપ નથી; કિન્તુ અંતરાત્મામાં ભેદ પરિણત થાય એ નિશ્ચયથી ભેદજ્ઞાન છે.

જેમ એકડો કે ચિત્ર હાથમાં પરિણત થાય એટલે પછી કલમ કે પીંછી લઈ હાથ ઉપડે એનો વળાંક સાચા એકડા કે ચિત્રને રેખા તરફ સહેજે સહેજે રહેવાનો; એવી રીતે અહીં ધર્મ કે ભેદજ્ઞાન આત્મામાં પરિણત થયું એટલે સહેજે સહેજે આત્માનો વળાંક પાપને છોડી ધર્મ તરફ કે કાયાની ગુલામી છોડી આત્માના પક્ષે રહેવાનો. પછી અર્થ કામની પ્રવૃત્તિ અને કાયાની સુખશીલતા ઓછી થઈ જાય એ સહજ છે.

આ સ્થિતિ ત્યારે જ ઊભી થાય કે, એકડા કે ચિત્રના ખૂબ અભ્યાસની જેમ, ધર્મ અને આત્મપાક્ષિક યાને આત્માને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિઓવાળા ભેદજ્ઞાનનો બાહ્ય અભ્યાસ ખૂબ કરવામાં આવે; અર્થાત્ ઉચિત વ્યવહાર-ધર્મ અને ઉચિત વ્યવહારથી ભેદ પ્રવૃત્તિ ખૂબ આચરવામાં આવે. જો આ પાળવું નથી અને અઢાર પાપસ્થાનકની ક્રિયાઓ તથા શરીરપક્ષી યાને અનુકૂળ ઈષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ ધૂમ કર્યે જવી છે તો પછી ભલે ને મોઢેથી રટવામાં આવે યા મનમાં વિચારવામાં આવે કે ‘નિશ્ચય દષ્ટિનો ધર્મ આત્મસ્વભાવ રૂપ છે, આત્મા સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, શુદ્ધ જ્ઞાન

દર્શનમય છે, એના ત્રિકાલી પર્યાય નિશ્ચિત પોતાના બળે જ બને છે,...’ ઈત્યાદિ, છતાં એ કેવળ પોપટ-પાઠ જેવું જ રહેવાનું; આત્મપરિણતિમાં ઊતરેલું નહિ. આત્માની પરિણતિમાં ઊતર્યા પછી પાપસ્થાનકો અને શરીરપક્ષી પ્રવૃત્તિઓ કેટલા પ્રમાણમાં અને કેવા ઢંગની ઊભી રહી શકે ? પાપસ્થાનકોનાં સેવન ઓછાં થાય, શરીરપક્ષી પ્રવૃત્તિઓ ઓછી કરાય, અને એ બંને ય જેટલી કરવી જ પડે એ પણ, વિજયી દુશ્મન રાજાને ન છૂટકે મોકલાતી ખંડણીના ઢંગે, બળતા કકળતા હૃદયે થાય. આ બને એટલે સહેજે ધર્મસ્થાનકોની પ્રવૃત્તિઓ જીવનમાં વધતી જાય. એ જ વ્યવહાર ધર્મનું પાલન.

જેમ નિશ્ચય દૃષ્ટિનો ધર્મ અને શરીરાત્મભેદ-જ્ઞાન અંશે પણ આત્મામાં પરિણત થાય એટલે આ વ્યવહાર ધર્મ જીવનમાં મહેકવા માંડે. તેમ વ્યવહારનું ખૂબ પાલન કરતાં કરતાં એ નિશ્ચય દૃષ્ટિના ધર્મ અને ભેદજ્ઞાનની આત્મપરિણતિ વિકસવા માંડે છે. અલબત્ત લક્ષ્ય એ આત્મ-પરિણતિનું જોઈએ, પણ નહિ કે પૌદ્ગલિક સુખ, વાહવાહ, કે માન-સન્માનનું યા ઈર્ષ્યાદિના ઘરનું નહિ.

નિશ્ચય માગે છે વ્યવહાર, અને વ્યવહાર માગે છે નિશ્ચય. દૃષ્ટિબિંદુમાં નિશ્ચયની વસ્તુ રહે, અને પ્રવૃત્તિમાં વ્યવહાર ચાલે. જેવી રીતે મધ્યબિંદુને લક્ષમાં રાખી આજુબાજુ રેખા દોરાય ત્યારે વર્તુળ બને છે. બિંદુની પરવા કર્યા વિના નહિ; એવી રીતે નિશ્ચયનું દૃષ્ટિબિંદુ લક્ષ્યમાં રાખી વ્યવહારનું પાલન થાય ત્યારે ધર્મવર્તુળ બને છે.

અહીં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જીવોની ગુણવત્તા અને વિકાસની ઉત્તરોત્તર ચઢતી અનેક કક્ષાઓ છે. તેથી નીચેની કક્ષાને યોગ્ય વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ કરાય ત્યારે અંતિમ લક્ષ્યને ધ્યાનમાં રાખવા ઉપરાંત નજીકની ઉપરની કક્ષા પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્ય ખાસ નજરમાં રાખવાનું રહે છે. એ દા.ત. સમકિત ધર્મશ્રદ્ધાણુ આત્મા શ્રદ્ધાયોગ્ય કરણી કરે તે દેશવિરતિનું અને દેશવિરતિ દ્વારા સર્વવિરતિનું લક્ષ્ય રાખીને કરે ! એમ સર્વવિરતિવાળો અપ્રમત્ત દશા પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્ય રાખીને સર્વવિરતિના વ્યવહારનું પાલન કરે. શાળામાં વિદ્યાર્થી એ જ રીતે આગળ વધે છે અને ઠેઠ ઉપરની ડીગ્રી મેળવે છે.

તાત્પર્ય, અંતિમ અને નજીકની કક્ષાનું લક્ષ્ય નિશ્ચય દૃષ્ટિમાં રાખવાનું, અને તે પ્રાપ્ત કરવા વચલા બધા વ્યવહારનો ખૂબ અભ્યાસ કર્યે જવાનો.

૧૫ બે જીવન-શાલાગાર

૧. તુચ્છ આનંદ-ઉદ્વેગ પર અંકુશ

‘જીવનમાં ધર્મના રંગ કેમ ચઢે ?’

‘સત્ત્વનો વિકાસ કેવી રીતે થાય ?’

‘રૂથી પણ પોચું મન વજ્રથીય કઠિન શી રીતે બને ?’

‘દુર્ગતિગમનનો ભય કેમ ટળે ?’

આવા પ્રશ્નોનાં સમાધાનમાં જવાબ આ છે કે સર્વજ્ઞના શાસનમાં એના ચોક્કસ ઉપાય છે. એમાંના બે ઉપાય અદ્ભુત કામ કરી જાય છે. એ ઉપાય આદરવાની આજના કાળે તો ખાસ જરૂર છે. કેમ કે આજનું વાતાવરણ ધર્મરંગ-સત્ત્વ વિકાસ આદિને બાધક બની ગયેલું છે.

પહેલો ઉપાય આ છે કે જીવનમાં તુચ્છ આનંદ-ઉદ્વેગની લાગણીને અટકાવી દેવા સતત પ્રયત્નમાં રહીએ.

એમ તો દુન્યવી જીવનની મોટી બાબતના ય આનંદ અને ઉદ્વેગ દબાવવાના છે, પરંતુ પ્રારંભિક દશામાં એ કાર્ય મુશ્કેલ છે, એને સરળ બનાવવા માટે શરૂઆત તુચ્છ ક્ષુદ્ર મામુલી બાબતના આનંદ-ઉદ્વેગ દબાવવાથી કરવાની છે.

જીવનમાં તપાસીએ તો દેખાય છે કે આપણે કેટકેટલી તુચ્છ મામુલી બાબતોમાં ખુશી થઈ જઈએ છીએ, ને મામુલી બાબતોમાં ખિન્ન થઈ જઈએ છીએ. આપણને એનું જાણે ભાન પણ નથી હોતું કે આ કોઈ દોષમાં તણાઈ રહ્યા છીએ.

જમવા બેઠા; ગઈ કાલે બેઠા પછીથી પીરસાયું હતું, આજે પહેલાં પીરસાઈ ગયું છે, એ જોતાં ખુશી. પહેલી રોટલી જરા ગરમ હતી, બીજી સારી ગરમ આવી, તો ખુશી. પથારી પર ચાદર પાથરતાં એકી કલમે બરાબર પથરાઈ ગઈ તો ખુશી, ને જરા એક ખૂણે વળી ગઈ તો નાખુશ. કોઈ માણસને નીચેથી બૂમ મારતાં પહેલી જ બૂમે એણે જવાબ દીધો ત્યાં ખુશી, ને બે બૂમ મારતાં જવાબ ન આપ્યો એટલામાં નાખુશ. કોઈએ પધારો કહ્યું તો વધારે ખુશ, આવો કહ્યું તો ઓછા ખુશ, કેમ આવ્યા કહ્યું ત્યાં નાખુશ.

હવે જોઈએ તો આ બધી બાબતોમાં શો બહુ માલ હતો ? મામુલી નજીવી બાબતો છે. એમાં આનંદ-ઉદ્વેગ અનુભવવો એ તુચ્છ આનંદ-ઉદ્વેગ છે, એ ન કરીએ તો ચાલે એવું છે. બચાવ કરીએ કે ‘શું થાય ? અનાદિનો અભ્યાસ છે,’

પણ એ જોવા જેવું છે કે આમાં આપણું સત્ત્વ કેટલું હણાય છે ? અને શું આપણી પાયરી હજી આટલી નીચી છે કે તદ્દન તુચ્છ મામુલી બાબતને મહત્ત્વ આપી એના ખુશી-નાખુશીમાં અટવાયા કરીએ ? પૂર્વ ભવોમાં તો ગમે તેમ હશે પણ અહીં આટલા વર્ષો જિનોપદેશ સાંભળ્યો, ધર્મપ્રવૃત્તિઓ આચરી તો ય તે આપણી કક્ષા આવી નીચી ને નીચી રહી ?

તુચ્છ-હર્ષોદ્વેગમાં સત્ત્વ એ રીતે હણાય છે કે એમાં મનને સમતોલ રાખી સ્વસ્થ ચિત્તે એક કર્તવ્ય બજાવી લેવાનું-કરવાનું તે ચિત્ત ઉપર અંકુશ નહિ રાખતાં, હરખ-ઉદ્વેગથી એને વિકૃત થવા દઈએ છીએ. હજી મોટી બાબત હોય, આત્મહિતની બાબત હોય, ત્યાં હર્ષ કે ખેદ થઈ જાય, પરંતુ મામુલી મામુલી બાબતમાં ચિત્તને એ વિકારો શા ?

તુચ્છ આનંદ-ઉદ્વેગમાં તણાઈ જવાથી હૈયું છીછરું બને છે, તામસી બને છે, ને તેથી ઝટ કષાયવિષયને પરવશ થાય છે. તીખા સ્વભાવના મૂળમાં આ પડેલું હોય છે, તો જિંદગી સુધી એ સ્વભાવ એમજ ઊભો રહે છે. તુચ્છ લોભ પણ એમજ પીડતો રહે છે. સ્વાર્થ લંપટતા સારી પોષાય છે. વાતવાતમાં બીજાનું ચાટુ કે બીજા સાથે ધર્ષણ કરવાનું બને છે. તુચ્છ હર્ષોદ્વેગ એ એની નબળી કડી હોઈ એનો લાભ લઈ હોશિયાર માણસ એને નચાવી, બનાવી પણ જાય છે, વેપારી તેવા ધરાકને પહેલાં ચા-પાણી શા માટે કરાવે છે ? સામાની તુચ્છ આનંદ માણવાની નબળી કડીનો લાભ ઉઠાવવા સ્તો. પછી સામાને જાળમાં ફસાવી શકવાનું માને છે.

તુચ્છ આનંદ-ઉદ્વેગના છીછરાં દિલમાં તત્ત્વનો બોધ પરિણામ નથી પામી શકતો; ઊંડી તત્ત્વ ભાવના નથી જાગી શકતી; વૈરાગ્ય નથી વિકસી શકતો. ત્યાં તો આર્તધ્યાન જાગતું રહે છે, મિથ્યા વિકલ્પો મનને ઘેરી લે છે, અનિત્યભાવના અશરણભાવના વગેરેની ભીનાશને બદલે તુચ્છ જડ પુદ્ગલ-પ્રતિષ્ઠાના વિચારતાપથી કઠણ રહેવાનું બને છે. આ આર્તધ્યાનાદિથી પરલોકને માટે અશુભ કર્મબંધ અને કુસંસ્કારનાં પોટલાં ઊભાં થાય છે. એનું પરિણામ પરભવે એક બાજુ દુઃખોમાં રીંબાવાનું અને બીજી બાજુ તુચ્છ આનંદ-ઉદ્વેગના માર્યા કેવળ પાપાચરણમાં અંધ બની મસ્ત રહેવાનું આવે છે. ત્યાગ, તપ, ધર્મક્રિયાઓ વગેરેમાં રસ રહેતો નથી.

સારાંશ, તુચ્છ આનંદ-ઉદ્વેગને દબાવ્યે જવાનું છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૧૨, તા. ૧૨-૧૨-૧૯૬૪

૧૬ ૨. શુભ વિકલ્પનું લક્ષ

જીવનના એક શણગારનો વિચાર થયો કે તુચ્છ આનંદ-ઉદ્વેગ પર અંકુશ મૂકવો. એથી ચાલુ સંયોગોમાં દૃષ્ટિ શાંત સ્થિર સહિષ્ણુ બનવાથી સત્ત્વ વધે છે. બોલ-ચાલ-વિચારણામાં ગાંભીર્ય આવે છે. જીવો પ્રત્યે સ્નેહવાત્સલ્ય વહેતું રહે છે, બીજાઓનો સદ્ભાવ વધે છે, આત્મહિતોમાં સારો રસ રખાય છે, જીવન શોભી ઊઠે છે, માટે તુચ્છ આનંદ-ઉદ્વેગ પર અંકુશ એ જીવનનો એક શણગાર છે.

હવે બીજો શણગાર ‘શુભ વિકલ્પનું લક્ષ છે.’ જીવનને એ પણ સુંદર શોભાવે છે.

શુભ વિકલ્પનું લક્ષ એટલે કે વારે વારે એ ધ્યાન રાખવું કે ‘હું શુભ વિકલ્પમાં છું ને ? મારી લેશ્યા મારી વિચારસરણી સારી ચાલે છે ને ? કોઈ ખરાબ વિચાર, અશુભભાવ, કોઈ કોધ-લોભાદિ કષાય, હિંસા-જૂઠ આદિનો વિચાર નથી ચાલતો ને ? કોઈ મદ, મત્સર, ઈર્ષ્યા, વેર જેરની લાગણી પ્રવર્તતી નથી ને ? આવી આવી તકેદારી રાખવી જોઈએ, તપાસ કરતાં જ રહેવું પડે.

મલિન ભાવો-વિચારો-લાગણીઓ-ઊર્મિઓ-લેશ્યાઓ અનંતાનંત કાળના સુઅભ્યસ્ત છે એટલે તો અહીં સહેજ સહેજમાં એ ઊઠે છે, ધારાબદ્ધ ચાલે છે, રોક્યા રોકાતા નથી. સારું વાંચન કર્યું, સારો ઉપદેશ સાંભળ્યો, સારો જાપ લઈ બેઠા, વીતરાગનાં દર્શન-પૂજનમાં પરોવાયા, એમનાં સ્તવનસ્તોત્ર કરવા માંડ્યા, ત્યાં બધે ધ્યાન રાખીને શુભ વિચાર-લાગણી-લેશ્યા ઊભી કરી ના કરી, એટલામાં અશુભ વિકલ્પ દોડી આવે છે. અનંત કાળના અભ્યાસ વિના આ શાનું બને ? એથી જીવ અનાદિનો સાબિત થાય છે, અને એ ઊંધા માર્ગે છે.

ત્યારે અશુભ વિકલ્પો કરવાનો જીવનો કાંઈ સ્વભાવ નથી; કેમ કે દિવસો-મહિનાઓ વર્ષોના સુ-અભ્યાસથી સહેજે શુભ વિકલ્પનો અવિરત પ્રવાહ વહાવી શકવાનું મહાત્માઓ કરે છે, એ હકીકત છે. અશુભનો સ્વભાવ જ હોય તો એ શે છૂટે ?

એમ કહો કે અનંતા કાળની અશુભ વિકલ્પોમાં રમવાની કુટેવને મોળી પાડવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન, લગાતાર ઉદમ અને હોંશ તથા હર્ષ પૂર્વક મથવાની જરૂર છે. અશુભ વિકલ્પોની કુટેવ એ ભયંકર રોગ છે. એના પર કર્મરોગ, રાગદ્વેષાદિ વિકારોનો રોગ, અને શરીરના રોગો યથેચ્છ મહાલે છે. અશુભ વિકલ્પોના રોગ ઉપર હિંસા અભક્ષ્યભક્ષણ, ભક્ષ્યનાં અતિશય ભક્ષણ, જૂઠ અનીતિ-

અપ્રમાણિકતા-વિશ્વાસઘાત વગેરે કેઈ પાપો ચાલ્યાં કરે છે, અને મનુષ્ય જીવન માટી બને છે, રાખ થાય છે. ભાવી ભવોના ભવો એ પરિણામોથી સળગતા રહેવા માટે આ અશુભ વિકલ્પભર્યું જીવન એક મહાચિનગારી રૂપ બને છે.

છતાં આવો અશુભ વિકલ્પોનો રોગ અસાધ્ય નથી, પ્રયત્ન-સાધ્ય છે. એ માટે પહેલું તો દિલને હળાહળ લાગી જવું જોઈએ કે ‘આ જીવન એમ જ નહિ જવા દઉં, એની ક્ષણે ક્ષણને કામે લગાડી દઈશ, મથીશ, ખૂબ મથીશ, નિરંતર જાગ્રત રહીશ, અને અશુભ સામે શુભ વિકલ્પ વારંવાર ખડા કરવા અને ચલાવવા માટે ધખીશ. અહીં રોગમુક્ત બન્યે જ છૂટકો છે. આંખ મિચાઈ જાય તે પહેલાં વર્ષોના વર્ષો શુભ વિકલ્પોને લાવ્યા કરવાનો પ્રયત્ન રાખ્યા કરીશ.’ આ નિર્ધાર, આ ચોંટ અને ચીવટ ઊભી કરવી જોઈએ.

પછી કામ ચલાવવાનું. દિવસ-રાત અનેકાનેક વાર જોયા કરવાનું કે ‘હું અશુભ ભાવમાં અશુભ લેશ્યા-લાગણીમાં મલિન વિચારોમાં પરોવાયો તો નથી ને ? એ હોય તો કાઢ એને. શુભને ગોઠવ.’ આમ તપાસ પૂર્વક શુભને ચાલુ કરવાના.

શુભ વિકલ્પોમાં શું શું આવે આ જ, કે દા.ત.

(૧) ‘આ સંસાર એવો જ છે કે જેમાં અઘટિત ઘણું, પાપ ડગલે પગલે, શુભાશુભ કર્મના મિશ્રિત ઉદય. પુણ્યના ઉદય બીજાના દુઃખ પર જાગે...’ એમ સંસારની અસારતા-નિર્ગુણતાના ભરચક વિચાર,

(૨) ગમે તેવા બનાવ પર જીવોની નીતરતી ભાવદયાના વિચાર;- ‘બિચારા કર્મવશ છે, કર્મના વિચિત્ર જાલિમ પ્રભાવ છે. જીવોનું ભલું થાઓ, એમને સદ્બુદ્ધિ સદ્ભાવ સુઝો...’

(૩) કાળ, કર્મ અને ભવિતવ્યતાની વિશ્વવ્યાપી મહાવિચિત્રતાઓની વિચારણા.

(૪) પોતાના આત્માની અનંતા કર્મ તથા અનંતા રાગાદિ વિકારોથી મહાદુઃખી સ્થિતિની વિચારણા.

(૫) દોષોના અનર્થ અને પ્રતિપક્ષી ગુણોની દીર્ઘ ઉપકારકતાની વિચારણા.

(૬) અનિત્ય અશરણ આદિ બાર ભાવના.

(૭) અરિહંત પરમાત્માનાં સ્વરૂપ-જીવન-ગુણો-અતિશયાદિ શક્તિ અને આલંબન તથા તત્ત્વમાર્ગદાનની વિચારણા.

(૮) માનસિક તીર્થયાત્રા.

(૯) તત્ત્વો, સિદ્ધાંતો, શાસ્ત્રવાતો,... વગેરેની વિચારણા.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૩૫

આમાંની કોઈ ને કોઈ વિચારણારૂપ વિકલ્પ બનાવી દેવાનો, યા દેવ-ગુરુ-ભક્તિનો ભાવ, કોઈ ઉત્તમ મનોરથ, ક્ષમાદિની લાગણી વગેરે મનમાં વહેતી કરવાની. જીવન એનાથી સુંદર સફળતા પામશે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૧૩, તા. ૧૯-૧૨-૧૯૬૪

૧૭) આજની નવી પ્રજા અને ભાવિસંઘ કઈ સ્થિતિમાં ?

આજની ઊગતી નવી જૈન પ્રજા કે જેનો ભવિષ્યમાં સંઘ બનવાનો છે, એની વર્તમાન વિચારસરણી અને વર્તાવ જોતાં દેખાય છે કે વર્તમાનમાં એ પ્રજાની મંદિર-ઉપાશ્રય પ્રત્યે બેપરવાઈ છે; ઉપરાંત એનું જિનવાણીનું અ-શ્રવણ, ધાર્મિક આચાર-અનુષ્ઠાનનું દેવાળું, ભરચક ભૌતિક આકર્ષણ, વિલાસપ્રિયતા અને જીવન જીવવાની પાશ્ચાત્ય રીતરસમ... વગેરે વગેરે નિહાળતાં આ પ્રજાનો ભાવિ સંઘ કેવો બનશે, એની કલ્પના હૈયું ધ્રૂજાવી નાખે છે ! મન અથાગ મુંઝવણ અનુભવે છે કે પ્રભુનાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રપ્રધાન શાસનનું, જો આમ ને આમ ચાલ્યું, સુધારો ન થયો, તો શું થશે !

આજની પ્રજામાં છોકરાઓને બિભત્સ સિનેમા-ચિત્રો જોવાનો ભારે શોખ છે. વિકારી ઉન્માદકારક નોવેલ-નવલિકાઓ વાંચવા જોઈએ છે. પૈસા પહોંચે તો હાથમાં રેડિયો રાખી ફરવા જોઈએ છે. અભક્ષ્યભરી હોટલોમાં વિહરવા જોઈએ છે, રાત્રિભોજનમાં સંકોચ નથી, આઠમ ચૌદશ જેવી પર્વ તિથિએ પણ કપડાં ધોવરાવવા તથા લીલોતરી અને કદાચ વળી કંદમૂળ પણ ખાવા જોઈએ છે ! માબાપની સેવા મૂકી રખડેલ મિત્રમંડળમાં ઘુમવું છે, નિશાળમાં માસ્તર સામે ઉદ્ધતાઈ, દિલથી ભણવાના અખાડા, પરીક્ષામાં ચોરીઓ, કન્યા-મિત્રોની પૂંઠે ભટકવાનું, એટલું નહિ ભણેલા માબાપને તુચ્છ ગણવાનું... વગેરે વગેરે કેટલું ય આવડે છે. જૂઠ, અનીતિ, ઈર્ષ્યા, ઘમંડ, ઉન્માદ વગેરે કરવામાં કોઈ સૂગ નથી. મોટા કોલેજિયનોને પણ એક સામાયિકની નાનકડી વિધિ કે ગણતરીનાં ૫-૭ સૂત્રો ય આવડતાં નથી. આવું આવું તો કેટલું ય છે ! એ કાલે મોટા થશે, એનો બનેલો શ્રાવક સંઘ કેવો હશે !

નવી પ્રજામાં છોકરીઓને કોલેજનાં શિક્ષણ જોઈએ છે, ગણિકા કે યુરોપિયન જેવા નાગા ઉદ્ભટ વેશ, પહેરવાની લત છે, યુવક મિત્રો સાથે હરવા ફરવા જોઈએ છે, ઉદ્ભટ વિલાસ અને ઈન્દ્રિયોનાં ઉદ્ભટ તર્પણ કરવા જોઈએ છે,

૩૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

ત્યાગ-તપ-સામાયિક-પૂજા-જિનવાણીશ્રવણ વગેરે રુચતું નથી. આનો ભાવિ શ્રાવિકા-સંઘ કેવો બનવાનો ?

રાજ્ય પોતાને Secular બિનધાર્મિક કહેવડાવે છે. છતાં પોલીટિકલ નીતિ અનુસાર બુદ્ધ શિષ્યોના ભસ્મનાં સ્વાગત, બુદ્ધજયંતીની ઉજવણી, પોપનાં કોડ રૂપિયાનાં ખર્ચે સન્માન, ખ્રિસ્તીઓને નિરંકુશ પ્રચાર સગવડોનું દાન, વગેરે કરવું છે, પરંતુ આર્યસંસ્કૃતિ અને આર્યધર્મોના ટકાવ અને પ્રચાર માટે કે નૈતિકતા આધ્યાત્મિકતા શીખવવા માટે કશું કરવું નથી; ઊલટું એનો વિનાશ થાય એવી યોજનાઓ, છૂટછાટ અને કાયદા કરવા છે. મત્સ્યયોજના, ભયંકર કત્લખાના, માંસાહારનો પ્રચાર, કામોન્માદપ્રેરક મનોરંજન-ચિત્રપટ-રેડિયો ગીત વગેરેને ઉત્તેજન, વિકાસ યોજનાના નામે પર રાજ્યોનું અભજોનું દેવું, સત્તાધારીઓની ધૂમ રૂશ્વતખોરી, હિંદુ કોડબીલ-ટ્રસ્ટ બીલ-વારસા બીલ-ધર્મસ્થાન વહીવટ નિયમન, ધાર્મિક ભણાવતી શાળાને ગ્રાન્ટ નહિ, બિભત્સ ચિત્રપટ, તથા નવલિકાઓ લખતા છાપાઓ પર કોઈ અંકુશ નહિ, વગેરે વગેરે દ્વારા અનાર્થ સંસ્કૃતિને ઉત્તેજન અને આર્યસંસ્કૃતિનો ભયંકર વિનિપાત સર્જઈ રહ્યો છે. આ મુદ્દાઓ રાષ્ટ્ર અને માનવતાનો વિધ્વંસ કરવા માટેની મોટી સુરંગો છે. આની વચમાં ઉછરી રહેલી નવી પ્રજા શું પામે ?

ત્યારે આજનું સમાજ-ધોરણ પણ કેટલો સંસ્કૃતિનાશમાં સાથ પૂરે છે ! જુલ્મી ઈન્કમટેક્સ ભરવા હામ નથી એટલે આડું અવળું કેટલું ય કરવા જોઈએ છે, પણ શ્રાવકપણાની શોભારૂપે છકાય સંહારમય ધંધા ઓછા કરવા નથી. એ અને એની કુટેવથી આચરાતા બીજા પાપપ્રપંચોમાં પરલોક ભય રાખવો નથી. છોકરાના બાપા બની બેઠા પણ છોકરાઓને શાળા-મિત્રમંડળ-સિનેમા-નોવેલ વગેરેને પનારે મૂકી દેવા છે, પરંતુ રોજ રાત્રે પાસે બેસાડી હાજરી લેવી નથી કે હિતશિક્ષા આપવી નથી. જાતે બે પૈસાની છૂટ થતાં ધર્મગુરુઓના સંપર્કવાળા શહેરના મધ્યભાગ છોડી બહાર સોસાયટીઓમાં બંગલા બાંધી રહેવું છે. ઘરમાં રેડિયો છાપાનાં ભૂત ઘાલવા છે. શ્રીમંતાઈના ધર્મમાં તણાવું છે. સારા કુળના અને સાધુભક્ત ગણાવા છતાં વેપારના લોભે રાત્રિભોજન કરવા છે. લગ્નાદિમાં રાત્રે પાર્ટીઓ, જમણો અભક્ષ્ય, હજારોના ખર્ચે વિલાયતી માંડવા વગેરેના ઠઠારા, ધર્મ ખાતામાં ખરચવાના અખાડા, પણ મોટર વગેરેના ધૂમ ખરચાની છૂટ, સામાયિક પોષધ પ્રતિક્રમણાદિ આચાર જાણે બિનજરૂરી,... આવાં આવાં ખતરનાક સમાજધોરણ ચાલી રહ્યાં છે.

નવી પ્રજાના બુદ્ધના ઉદ્ભવ જીવન, રાજ્ય સરકારનાં એમાં ઉત્તેજન અને સમાજધોરણનાં એને પોષણ,- આ બધું નવી પ્રજાની કેવી ભાવકત્વ કરી રહી છે, એ વિચારવા જેવું છે. આ ભયંકર અનર્થોમાં જે થોડા પણ બચે તેને બચાવવા માટે

વર્તમાનમાં દેખાતા સચોટ ઉપાયભૂત ધાર્મિક શિક્ષણ શિબિરના આશીર્વાદ જેના પર વરસ્યા છે તે જ અને તેના કદરદાની કરનાર ભવ્યાત્માઓ જ તેની અગત્ય સમજી શકે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૧૪, તા. ૨૬-૧૨-૧૯૬૪

૧૮ અભાવમુખી અને સદ્ભાવમુખી દષ્ટિ

(લેખાંક-૧)

જીવન જીવવાની દષ્ટિ પર સુખ-દુઃખનો મોટો આધાર છે. એટલું જ નહિ પણ એના ઉપર મન સ્વસ્થ અસ્વસ્થ રહેવાનો ય અને આત્માનું હિત અહિત સધાવાનો ય મોટો આધાર છે. નિષેધાત્મક યાને અભાવમુખી દષ્ટિ રાખવાથી દુઃખ, અસમાધિ અને અહિત ઊભાં થાય છે, ત્યારે વિધેયાત્મક એટલે કે સદ્ભાવમુખી દષ્ટિના બળે સુખ, સમાધિ અને હિતના પ્રકાશ ઝળહળે છે. આને અહીં સ્પષ્ટતાથી જોઈએ.

નિષેધાત્મક દષ્ટિ Negative Outlook ધરાવનારો માણસ તે કહેવાય કે જેનાથી અછતું, બગડેલું અને નકારાત્મક જ જોયા કરાતું હોય. દા.ત. ‘મારી પાસે અમુક વસ્તુ નથી, આ નથી, પેલું નથી; શરીર બગડી ગયું છે, આવક ઓછી, ખરચા ઘણા, મોંઘવારી અને અછતે દાટ વાળ્યો છે, વેપારીઓ બગડી ગયા છે, સરકાર જુલ્મ કરે છે, કુટુંબ કજિયાળું છે, લોકો સ્વાર્થી અને અભિમાની છે...’ વગેરે વગેરે. તાત્પર્ય કેટલું હજી સારું છે, અનુકૂળ છે, એ નથી જોવું, પણ કેટલું નથી, કેટલું બગડી ગયું છે, પ્રતિકૂળ છે, એમ અભાવમુખી જ દષ્ટિ રાખવી છે. વાતવાતમાં એને રોદણાં જ રોતાં આવડે છે. કંઈ વિચારે તો ય એવું અભાવમુખું અને રોદણાત્મક; કોઈની સાથે વાત કરે તો પણ એવું જ, અને પ્રવૃત્તિ કરે તે પણ ભગ્ન હતાશ નિરાશ હૃદયે.

દા.ત. જમવા બેઠો તો એ વિચારશે કે, ‘આજે અનાજમાંથી કસ ગયા, મસાલામાં ભેળસેળ બહુ ! દુધ ઘી તો ચોકખા મળે છે જ ક્યાં ?...’

કોઈ પૂછે, ‘કેમ, તબીયત કેમ રહે છે ?’ તો ય ત્યાં રોદણું,-‘ગેસની તકલીફ રહે છે; હવે શક્તિ ય જોઈએ તેવી નહિ; ઠીક મારા ભાઈ ! ગાડું ઘસડવે રાખીએ છીએ...’

એમ, પૈસા સંબંધમાં ય રોતડ, કહેશે ‘કમાઈનાં ક્યાં ઠેકાણાં છે ? સરકાર

ઈન્કમટેક્સ ને બીજા ટેક્સ કેટલા લઈ જાય છે ! હવે વળી દરોડા પાડે છે !' અથવા નોકરી હોય તો કહેશે 'બાંધ્યું નશીબ. પગાર ઓછા, ખરયા મોટા.'

ત્યારે બીજાઓ તરફની દૃષ્ટિમાં ય જેનું ને તેનું હલકું જ જોતાં આવડે છે, ઘસાતું જ બોલે છે, 'ફલાણા આવા નાલાયક, આવા મિજાસી, કૃપણ, સ્વાર્થી, ઘમંડી ઊંધું વાળનારા...' વગેરે વગેરે. એમાં ઈર્ષ્યા, નિન્દા, બદબોઈ, વગેરેમાં જ રમતો રહે છે.

બસ, આવી નિષેધાત્મક અભાવમુખી દૃષ્ટિના યોગે મન અશાંત, ઉકળેલું, વ્યાકુળ અને ચિંતાતુર રહે એમાં નવાઈ નથી. એ સ્થિતિમાં સુખનો અનુભવ શાનો ? દુઃખ જ લાગ્યા કરે. રૂા. ૫૦૦ મળ્યા એનું સુખ નહિ, પણ ૨૫૦૦ મળે એમ માન્યું હતું તે ન મળ્યાનું દુઃખ જ લગાડ્યા કરશે ! દિનરાત મનની અસ્વસ્થતા અસમાધિ.

ત્યારે આમાં આત્મહિત પણ શું સાધી શકે ? આવક ઓછી જ જોવી છે, ખરયા વધી ગયા જોવા છે, એટલે દેવાધિદેવની ભક્તિમાં કે બીજા ધર્મખાતામાં ખરચવા જગા જ નહિ લાગે. ખાનપાન નબળા જ લાગે તેથી શરીરને બરાબર પોષણ ન મળવાનું દેખાય ત્યાં તપ કે ત્યાગની વાત શી રીતે લાવી શકે ? બીજાનું હલકું જ જોવું હોય ત્યાં ગુણાનુરાગ, પરસુકૃતાનુમોદન, પરના સારામાંથી પ્રેરણા લેવાનું, એ બધું ક્યાંથી બની શકે ? એમ સંસાર વ્યવહારની હાડમારીઓ જ ગણ્યા કરે. એને વળી ધર્મક્રિયા માટે જીવનમાં જગા જ નહિ દેખાય.

તાત્પર્ય, પોતાને રોદણાં જ રોવાં હોય ત્યાં એ બધું ય છતાં બીજાઓની અપેક્ષાએ હજી કેટલું પુણ્ય પહોંચે છે, દેવ-ગુરુનો કેટકેટલો ઉપકાર છે, વાણી-વિચાર-વર્તાવથી કેટકેટલી ધર્મસાધનાઓ શક્ય છે, એ કશું જોતાં આવડતું નથી, તેથી શુભાનુમોદન, કૃતજ્ઞતા, શુભ મનોરથ, ધર્મની બહુ મુલ્યતાનો ખ્યાલ, વગેરે કશું આવડતું નથી. કદાચ દેવદર્શન-પૂજા-નવકારવાળી, સામાયિક-વ્રત નિયમ કરતો હશે તો ય એ વખતે ય પેલી નિષેધાત્મક દૃષ્ટિના વિચારો ધસારાબંધ દોડતા હશે, ચિત્ત બહારના રોદણામાં ને પરચિંતામાં ભટકતું હશે, એટલે ખરેખર દિલ ધર્મસાધનામાં ચોંટતું નહિ હોવાથી આંતરિક આત્મહિત સધાવાને અવકાશ નથી રહેતો.

ન સુખ, ન શાંતિ-સમાધિ-સ્વસ્થતા, કે ન આત્મહિત, એ નિષેધાત્મક દૃષ્ટિનું ફળ છે. વિધેયાત્મક સદ્ભાવમુખી દૃષ્ટિમાં એથી ઊલટું છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૧૫, તા. ૨-૧-૧૯૬૫

(૧૮) (લેખાંક-૨)

અભાવમુખી દૃષ્ટિની વાત થઈ. એ 'પાસે શું નથી, કેટલું બગડી ગયું છે, શું શું કે કોણ કોણ ખરાબ છે,' ઈત્યાદિ જ જોયા કરે છે. ત્યારે સદ્ભાવમુખી દૃષ્ટિ એથી વિપરીત એ જુએ છે કે 'હજી પાસે શું છે, કેટલું સારું છે, કેટલું નથી બગડ્યું, સામી વસ્તુમાં સારું શું છે, આશાસ્પદ કેટલું છે...' વગેરે.

એટલે હવે આ સદ્ભાવમુખી Positive Affirmative દૃષ્ટિથી જોવું હોય તો દેખાશે કે-‘પહેલો તો રૂડો મનુષ્ય ભવ હાથમાં છે. પાંચે ઈન્દ્રિયો કામ આપે છે. હરવા-ફરવાની ને કામ કરવાની શરીરશક્તિ પણ પહોંચે છે. આરોગ્ય પણ એટલું તો છે જ કે તદ્દન સૂઈ રહેવું પડતું નથી, કામકાજ થઈ શકે છે. પૈસા પણ ખાવા-પીવા જોગા તો મળે જ છે. ત્રણે ટંકમાંથી એક પણ ટંક ભૂખ્યા નથી રહેવું પડતું. કજિયાળા કુટુંબી પણ ઘરની સગવડ તો સાચવે સંભાળે જ છે. વેપાર થોડો પણ ચાલે જ છે. ટેક્સ તો આખી દુનિયા ભરે છે તો હું ય ભરું એમાં શી નવાઈ ? આટલા ટેક્સેશનમાં ય મારી પાસે અમુક તો રહે છે જ...’

વળી વખત તો પહેલાં કરતાં ખરાબ છતાં ય દેવ-ગુરુ-ધર્મ તો સો ટકા શુદ્ધ મળ્યા છે. ધર્મચર્યાઓ પણ મોજુદ છે. શાસ્ત્રો અને તીર્થો પણ કેવા ભવ્ય મળ્યા છે ! જિનમૂર્તિનું કેટલું ઉચ્ચ આલંબન પ્રાપ્ત છે ! ત્યાગ-તપ, વ્રત-નિયમ વગેરે પણ આજે સલામત છે. ક્ષમા-નમ્રતા, ગંભીરતા-સૌમ્યતા વગેરે ગુણો ખીલવવાની પૂરી તક અને સમજણ મળી છે.’

તો પછી ‘અમુક બગડી ગયું, ખરાબ થયું, એની શી વિસાત ? ક્યાં કશું જનમતાં સાથે લઈ આવ્યા હતા ? આપણે તો એ જ વિચારો કે કશું જ ન હોય એના કરતાં તો ઘણું ઘણું મારી પાસે સારું છે. દુનિયાના કરોડો માનવો પાસે નથી, એવું કેટકેટલું ય સારું મને મળ્યું છે...’

બસ, આવી સદ્ભાવમુખી દૃષ્ટિ રાખવાથી પહેલું તો મન પ્રસન્ન રહે છે. ખોટી ચિંતા-બળાપા પડતા મૂક્યા એટલે દુઃખ લગાડવાનું ગયું. તેથી જે પાસે છે એનું સુખ અનુભવી શકે છે. વાત પણ વિવેકની છે કે કુદરતના ભવિતવ્યતાના, કર્મના, કાળના અને સ્વભાવના સમસ્ત વિશ્વ ઉપર ચાલી રહેલા તંત્ર અનુસાર વિશ્વની જેમ આપણા ય જીવનમાં કાંઈ બને તો એ તંત્રની સામે ચૂંચા કરવાનો, બખાળા કાઢવાનો, અને નિષ્ફળ ઝડુમવાનો શો અર્થ છે ? શું સરવાનું ? વિશ્વવ્યાપી તંત્રને અન્યથા કરવાની આપણી શી ગુંજાયશ ? હા, જ્યાં આત્મોત્થાનમાં એ તંત્ર

આડે નથી આવતું, માટે જ જે આપણા પુરુષાર્થને આધીન છે, એમાં પુરુષાર્થ લગાવ્યે જવું એ ઉચિત છે, કારણ બને છે, પણ જડ સંયોગ-વિયોગમાં નહિ.

માટે જ સદ્ભાવમુખી દષ્ટિથી દુન્યવી ચાલુ પરિસ્થિતિમાં મન પ્રસન્ન રાખી અછતા પુણ્યનાં ફળના ઓરતા મૂકી, આત્મોત્થાન માટેની મળેલી મહાન સામગ્રી તથા ઉપસ્થિત સંયોગનો સદુપયોગ કરી લેવો એ જ હિતાવહ છે. દા.ત.

પુણિયા શ્રાવકને ગરીબાઈ હતી તો અભાવમુખી દષ્ટિથી એનો ખેદ અને અધિક પુણ્યફળરૂપ લક્ષ્મીના લહારા ન કરતાં સદ્ભાવમુખી દષ્ટિથી ચાલુ મનુષ્યભવ-જિનશાસન-ધર્મઅવકાશ વગેરે સામગ્રીના સદુપયોગમાં જિનભક્તિ, સાધર્મિકભક્તિ, સામાયિક, આંતરે ઉપવાસ, વગેરે કરવાનું રાખ્યું.

એમ ઉપસ્થિત સંયોગ તરીકે કોઈ આપણું કાંઈ પ્રતિકૂળ કરતું આવ્યું, ત્યાં ક્ષમાદિ ધર્મ સાધવાનું કરાય; કેમ કે એની તક મળી. એક રાજાએ એક છીપાની પત્નીની ક્ષમાની પરીક્ષા કરવા પોતાનો ઘોડો દોડાવી એના કિંમતી રંગના કૂડાને ઊંધું વાળ્યું. બાઈ તરત દોડતી આવી અને ઘોડાનો પગ પંપાળવા લાગી કે એને કૂડાની ધાર વાગેલી તે મટી જાય. જરાય ગુસ્સો ન કર્યો. રાજા ખુશ થઈ ગયો. બાઈની નુકસાની ઉપરાંત અધિક પહેરામણીથી એને નવાજી. અહીં બાઈએ શું કર્યું ? ઉપસ્થિત સંયોગમાં સદ્ભાવમુખી દષ્ટિ રાખી પોતાની છતી સામગ્રીરૂપ મનનો ક્ષમા સાધવામાં સદુપયોગ કર્યો.

અલબત્ત પૂર્વજન્મના અભ્યાસથી આ વધુ સુલભ બને છે. પરંતુ આ જીવનમાં ય મન મારીને જો આવો અભ્યાસ ન પાડવામાં આવે તો આવતા જીવનમાં શું દેખવા મળે ? ઠીક છે પૂર્વનો અભ્યાસ ન હોય તો ચિત્ત વિહ્વળ થવા જાય, પણ જો ત્યાં ઝટ ‘અરિહંતા મે શરણં’ કરી પરમાત્માનું શરણું સ્વીકારાય, તો વિહ્વળતાનું જોર ઓછું થઈ જાય છે. ચાર શરણનો સ્વીકાર એ ચિત્તના સંકલેશ ટાળવા જબરદસ્ત ઉપાય છે.

સારાંશ, અભાવમુખી દષ્ટિ, રોદણાંની વાતો અને નિષ્ક્રિય બૂમરાડ પડતી મૂકી સદ્ભાવમુખી દષ્ટિ રાખી પ્રશાંત અને પ્રગતિશીલ રહીએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૧૬, તા.૯-૧-૧૯૬૫

૨૦ વનવાસી સીતાનું દિલ દુઃખી કેમ નહિ ?

મહાસતી સીતાજીને રામચંદ્રજી સાથે વનવાસમાં જવાનું બન્યું. ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે કે રામ જેવાને પરણીને તો એમને મોટી રાજ્યલક્ષ્મીનાં સુખ-વૈભવ ભોગવવાના કોડ હશે, એ તદ્દન જ ઊંધા વળવાથી એમના મનને ઓછું કેમ ન આવ્યું ? ને ક્યારે ય રામને એવો કોક ડામ કેમ ન દીધો કે ‘લ્યો તમને પરણીને આ દેખવા મળ્યું !’

આના જવાબમાં જો એમ કહીએ કે એમણે મન મનાવ્યું કે ‘જેવો કર્મનો ઉદય’, તો એમાં ય થોડી દીનતા મનોદુઃખ તો આવે છે કે ‘શું કરીએ ? આપણા કર્મ દુબળાં તે આ વનમાં રખડતા થવું પડ્યું’; પણ અહીં તો લેશ પણ મનોદુઃખ નથી, દીનતા નથી. એ કયા આલંબન પર ?

જો કહીએ કે એણે પતિવ્રતા ધર્મને મુખ્ય રાખ્યો હતો તેથી ‘જો પતિ ખુદ પોતે વનવાસ સેવે છે તો પોતાને પણ એ જ મુબારક હો’ કર્યું હતું, તો પણ જ્યાં રાજ્યવૈભવ-વિલાસથી ભ્રષ્ટ થઈ એક સામાન્ય સ્ત્રી કરતાં ય ભારે કપરી સ્થિતિમાં મુકાવું પડે ત્યાં મનને થોડું પણ દુઃખ કેમ ન લાગે ?’ આવો પ્રશ્ન થાય.

આનો ખરો જવાબ આ છે કે એ રામચંદ્રજીને પરણી હતી પણ રાજ્યલક્ષ્મી કે સુખવૈભવને નહિ. અને જગતમાં નિયમ છે કે જેની સાથે હૈયાનો સંબંધ બાંધ્યો, એમાં કાંઈ વાંકુંચૂકું થાય તો ખેદ થવાનો પ્રસંગ આવે. અહીં પતિ રામચંદ્રજી તો સો ટયના સોના જેવા હતા, એમાં કાંઈ વાંકુંચૂકું થયું નથી, પછી મનને ઓછું આવવાનું શાનું રહે ? માટીની માયાને એ પરણી નહોતી, એટલે વનવાસ થતાં એમાં મોટી હાનિ આવી તેથી ઊંચાનીચા થવાની જરૂર નહોતી. આગળ પર ગર્ભિણી અવસ્થામાં એ રામ વડે એકલી અટુલી વનવગડામાં ત્યજાઈ ગઈ, ત્યાં મનને દુઃખ લાગ્યું, પણ તે તો પતિવિયોગ અને પતિની અસત્કલ્પનાને લીધે; પણ નહિ કે રાજ્ય-સુખ જવાને લીધે.

બસ, આ દૃષ્ટાંત પરથી મનોદુઃખ-દુર્ધ્યાનાદિ ટાળવાનો અને જવલંત ધર્મસાધના કરવાનો એક ઉપાય ફલિત થાય છે કે આ વીતરાગના શાસન સાથેનો સુંદર મનુષ્ય ભવ પામી જો આપણે હૈયાનો સંબંધ વીતરાગદેવ અને એમણે કહેલ મોક્ષમાર્ગ સાથે જ જોડ્યો રાખીએ તો બીજા બાહ્ય સંયોગોમાં વાંકુંચૂકું થતાં મન

બગાડ્યા કરવાનું રહે નહિ.

પ્ર.- જીવનનિર્વાહની અત્યંત આવશ્યકતાઓમાં ખામી પડે એનું દુઃખ તો થાય ને ?

ઉ.- વિચારવા જેવું આ જ છે કે વાતવાતમાં મનને દુઃખ લગાડાય છે તે શું બધું અત્યંત આવશ્યકની ખામી અંગે જ ? કે એ સિવાયની જ તુચ્છ અનાવશ્યક ઢગલો બાબતો અંગે ? દા.ત. રસ્તામાં સામેથી આવતા કોઈ સ્નેહીએ બીજી વ્યગ્રતામાં હોવાના કારણે આપણા પર દષ્ટિ નાખી નહિ, ને આપણને ન બોલાવ્યા, ત્યાં આપણે ખોટી કલ્પના કરી મનને દુઃખ લગાડીએ કે ‘જોયું ? જરા બોલાવવાની ય પડી છે. તો એ દુઃખ લગાડવાનું કેટલું વ્યાજબી ? શું આ એનું બોલાવવું જીવનનિર્વાહ માટે અતિ આવશ્યક છે ? ના, તો આવી આવી તો હજારો બાબતો સાથે હૈયાના સંબંધ બાંધી મૂકવાને લીધે જ એની જરાક જરાક ખામીમાં દુઃખ કરવા જોઈએ છે. પણ તે ટાળી શકાય. અરે ! જીવનનિર્વાહની જરૂરી વસ્તુઓમાં પહેલાં જેટલી છત અને સસ્તીવારી આજે ન હોવા અંગેનાં મનોદુઃખ પણ મિટાવી શકાય છે.

ખરી રીતે જો આપણો મુખ્ય સંબંધ વીતરાગ પરમાત્મા અને એમના ધર્મ સાથે હોય, તો આપણાં કેટલાંય દુઃખોની સમસ્યા ઉકલી જાય. દુઃખો દુન્યવી ચીજ વસ્તુ કે માન-સન્માનની ઓછાશ સમજવા પર ઊભાં થાય છે, પણ આપણાં હૃદયના સંબંધ જ એની સાથે ન હોય, પછી એના અંગે રોવાનું શું ? આજના વિષમ સંયોગો પણ મહાસતી સીતાને આવેલ વનવાસનાં કષ્ટની સામે તો કશા ભારે કષ્ટ નથી, એની તુલનામાં મામુલી કષ્ટ છે, છતાં હાયવોય, સંતાપ, રોદણાં જાણે ચોવીસે કલાકના, એ શું શરમજનક કાયરતા નથી ?

સીતાજીને વનવાસનું પણ દુઃખ નહિ ને આપણે મોંઘવારી વગેરેનું દુઃખ એનું કારણ ? આ જ કે આપણે માટીની માયાને જ પરણ્યા છીએ. હૃદયના મુખ્ય સંબંધ જડ સુખ-સગવડ સાથે છે, એના બદલે હૃદયના મુખ્ય સંબંધ જો અરિહંતદેવ સાથે અને એમનાં ધર્મશાસન સાથે નક્કી કરી દઈએ, તો મનને કશું ઓછું લાવવાની જરૂર નહિ રહે. કેમ કે મુખ્ય સંબંધવાળી ચીજમાં કશી ન્યૂનતા નથી આવી. સો ટયના સોના જેવો માલ છે.

સીતાને મન રામની જેમ આપણે એ જ વિચારવાનું કે ‘મારે દિલમાં અરિહંત અને એમનો ધર્મ સલામત છે ને ? પછી બીજા કષ્ટની પરવા કરવાની જરૂર નથી. સંસારમાં કર્મ-પરાધીન જીવને કષ્ટની શી નવાઈ ? ઊલટું જેટલાં કષ્ટ ભોગવાય છે એટલાં કર્મ ઓછાં જ થાય છે. વળી મદ ખુમારી ચડતી નથી. પાપારંભો એટલાં

મહાલતા નથી. ખુદ અરિહંતે મોટા ઈન્દ્રો જેમના ભક્ત છતાં અપાર કષ્ટ વેઠ્યા છે, તો કષ્ટ વેઠનાર હું કોણ ? કઈ વિસાતમાં ? કષ્ટમાં પણ એમની જેમ હું બીજા જીવોના દુઃખનો વિચાર કરું દયા ઊભરાવું.’ આ રીતે મન સ્વચ્છ અને સાત્ત્વિક બને છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૧૭, તા. ૧૬-૧-૧૯૬૫

૨૧) હૈયાની દ્વેષવરાળ

નવા જમાનાની એક કઢંગી રીતરસમ આ ચાલી પડી છે કે માણસને વાતવાતમાં હૈયાની દ્વેષવરાળ બહાર ઠાલવવા જોઈએ છે, જીભમાં અને કલમમાં એ ઊતારવા જોઈએ છે. બે ચાર જણ ભેગા મળે, કે ભાષણ કરવાનો અવસર સાંપડી જાય, અગર લેખ લખવાની આવડત હોય ને લેખ લખાય, એમાં સાધુની, શ્રાવકોની, સંઘની કે કલ્યાણ સંસ્થાઓની બદબોઈ કરવાનું ધરખમ ચાલી પડ્યું છે. પાછું એમ કરનારા માને છે કે અમે નગ્ન સત્ય કહીએ છીએ, સુધારો કરવાની શિખામણ આપીએ છીએ. ત્યારે ખરું જોતાં દિલના દર્દને બદલે હૈયાની દ્વેષવરાળને જ ઠાલવવાનો એ ધંધો લઈ બેઠા હોય છે.

ખૂબી તો એ છે કે પોતાની જાતમાં કેટલુંય અજુગતું ભરેલું હોય છે, કેટલાય દોષ-દુર્ગુણો અને પાપો ભરેલા હોય છે, છતાં કદી ય એને વ્યક્ત કરવાની વાત નહિ ! તેમ બીજાના જે દોષ-ખામીઓની કૂર ટીકા-ટિપ્પણ કરે છે, એ ખામીની સામે પોતે કાંઈ સારું કરી બતાવવાની વાત નહિ, વાત માત્ર એક જ કે છાશવારે ને છાશવારે હૈયાની દ્વેષવરાળ બહાર ભરચક નિંદા બદબોઈરૂપે ઠાલવવાની !

આશ્ચર્ય તો એ છે કે વર્ષોથી આ જાતનો ધંધો કરવા છતાં એનું કશું સારું પરિણામ સારા પર નીપજાવી શક્યા હોતા નથી. માટે તો વર્ષો પહેલાં જે ગાળો, જે નિંદા, જે બુરાઈ જીભમાં કે કલમમાં ઉતારી હતી, એની એ જ આજે પણ ઊતારી રહ્યા છે.

આવા દ્વેષવરાળી લોકો વ્યક્તિનું, સંસ્થાનું કે સંઘનું શું ભલું કરી રહ્યા છે ?

Psychology-માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે તમે સામાનું એકલું હલકું બોલીને તો સામાના દિલમાં વિરોધ અસદ્ભાવ ઊભો કરી રહ્યા છો. એથી તમારી સાચી પણ વાત નિંદા-તિરસ્કાર-હૈયાવરાળના બખાળામાં ખપે છે. હવે વારંવાર એમ બૂરાઈ ગાયે રાખો પણ શું સારું ફળ આવવાનું ?

૨૨ તમને શું દુઃખ છે ?

સુધારવાની રીત તો એ છે કે પહેલાં સામાના અદ્ભુત ગુણો અને સારાપણાની, ખુશામત રૂપે નહિ, પણ દિલની અનુમોદના રૂપે પ્રશંસા કરો; પછી ખામી બહુ મુલાયમ અને ઉત્સાહજનક શબ્દોમાં વાત્સલ્યપૂર્ણ હૃદયે કહો, તો એ ઝીલાય. કેમ કે પહેલી પ્રશંસાથી સામાનું દિલ સદ્ભાવવાળું બન્યું એટલે પાછળની પ્રેમભરી વાતને એ સહેજે ઝીલે.

જૈનમાર્ગ પણ દર્શનાચારમાં આ કહે છે કે ‘સંઘની-સાધર્મિકની ઉપબૃહણા કરો, એનાં સુકૃત-સદ્ગુણની પ્રશંસા કરો, સમર્થન કરો. એના પર વાત્સલ્ય દેખાડો.’ એ કરવાને બદલે દ્વેષ, બદબોઈ કરવી એ કોઈ દર્શનાચાર નથી, જૈનમાર્ગ નથી, જૈનધર્મની સેવા નથી.

વિલાયતમાં એક બાપે પોતાના પુત્રને સિગરેટની આદત છોડાવવા માટે કહ્યું, -‘જહોન ! મેં સાંભળ્યું છે કે તું બહુ સારો સ્પોર્ટ્સમેન છે, તેથી મને આનંદ થાય છે; અને હું ઈચ્છું છું કે તું જગતપ્રસિદ્ધ સ્પોર્ટ્સમેન થા. એ માટે તારે કાંઈ સાધન-સામગ્રી જોઈએ તો ખુશીથી ખરીદી લેજે. ખર્ચની ચિંતા કરતો નહિ. એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખજે કે જેણે સારામાં સારા સ્પોર્ટ્સમેન થવું હોય એણે પોતાની છાતી મજબૂત રાખવી જોઈએ. ડોક્ટરો કહે છે કે દારૂ, સિગારેટ વગેરે બદી છાતીને નબળી કરી દે છે. માટે તું એની પડખે ચડતો નહિ,’ બસ, પહેલી પ્રશંસાથી તાનમાં આવી ગયેલા પુત્રે ત્યાં ને ત્યાં પોતાની કુટેવનો પશ્ચાત્તાપ સાથે ઈકરાર કરી જીવનભર માટે એના ત્યાગનો નિર્ણય જણાવી દીધો. બાપે સીધું ન કહ્યું કે તું આવો બૂરો છે.

વાત આ છે કે પહેલાં તો હૈયામાંથી બીજા પ્રત્યેના દ્વેષની આગ કાઢી નાખી પ્રેમ-વાત્સલ્ય-કરુણા ઊભરાવો. એને સામાના સદ્ભુત ગુણો અને સુકૃતોની પ્રશંસા દ્વારા વ્યક્ત કરો. પછી દિલના દર્દ સાથે કહેવા યોગ્ય હિતશિક્ષા મુલાયમ પ્રોત્સાહક શબ્દોમાં કહો.

એકલી દ્વેષવરાળ ઠાલવવામાં આવે છે તે શું સમજીને ? શું સામામાં કોઈ ગુણ જ નથી ? કાંઈ નથી ? કશું જ સારું તત્ત્વ નથી ? અગર પોતાની દૃષ્ટિનું સારું નથી માટે એકલી બદબોઈ કરાય છે ? હલકાઈ ગાવાની વૃત્તિ એ નીચ અધમ વૃત્તિ છે. એ કહીને સંઘ-સમાજ કે વ્યક્તિની કોઈ જ સેવા નથી પણ કુસેવા વિડંબણા થાય છે, વાતાવરણ કલુષિત બને છે, બાળ જીવોને બુદ્ધિભેદ થાય છે, એમની ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધા ડોલાયમાન બને છે, પોતાને નીચગોત્રાદિ ભારે અશુભ કર્મ બંધાય છે. માટે બદબોઈ ગાવાનું છોડી પ્રેમ, પ્રશંસા, ઉપબૃહણા સાથે સુધારવા યોગ્ય ખામીના સુધારાના સક્રિય શક્ય ઉપાય બતાવવા જોઈએ.

વિચારક માણસને કોઈ એકાએક પૂછે કે ‘તમને શું દુઃખ છે ?’ તો એને ઉત્તર આપતાં મુઝવણ થાય છે કે ‘શું કહું ?’ એમ તો વિશેષ રૂપે કોઈને પૈસાની તંગીનું દુઃખ લાગે છે; તો બીજાને વળી શરીર બરાબર ન રહેતું હોવાનું દુઃખ લાગે છે. ત્યારે કોઈને પત્ની કે પતિનો સ્વભાવ ખરાબ હોવાનું, કોઈને મકાનનું, કોઈને કોર્ટ-લફરાનું, બીજાને વળી શેઠ કે નોકર ખરાબ મળ્યાનું દુઃખ...એમ વિવિધ ફરિયાદ હોય છે. પરંતુ જ્યારે આ પ્રશ્ન આવી લાગે છે કે તમને શું દુઃખ છે ? ત્યારે પોતાનું અમુક વિશેષ દુઃખ રજૂ કરતાં વિચાર આવે છે કે તો શું એ દુઃખ મટી જતાં, પછી કોઈ દુઃખ જ નથી ?

આજના સંસારમાં દુઃખોનું શું પૂછવું ? તો પછી ઉપરના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શું કહેવું ? એમ કહેવાનું મન થાય કે ‘ભાઈ ! દુઃખનું શું પૂછો છો ? સત્તર પંદર દુઃખોમાં શાનું નામ લેવાય કે આ દુઃખ છે ?’

આ ફિકર-ચિંતાવાળા માણસની વાત થઈ. બેફિકર માણસ તો કહેશે કે ‘દુઃખ-બુખ શા ? મજા છે.’ આમ કહે ખરા, પણ પ્રસંગે પ્રસંગે એ પણ ચિંતામાં પડે છે. દુઃખ વિના ચિંતા શા માટે ? તાત્પર્ય, એને પણ દુઃખનો અનુભવ તો થાય છે એ દુઃખ કેટલાં ? ક્યાં ?

ગમે તે હો, આપણે આ સવાલ પર વિચારવાનો મુદ્દો એ છે કે આપણે આસ્તિક છીએ કે નાસ્તિક ? પરલોક-દૃષ્ટા છીએ કે માત્ર આ લોકને જ જોનારા ? વગેરે સ્થિતિનું માપ આ સવાલના ઉત્તરમાં આવતા વિચાર પરથી નીકળે છે.

‘તમને શું દુઃખ છે ?’ આમાં દુઃખ એટલે જે શરીરને અને શરીરના લાગતા વળગતા જડચેતન પદાર્થોને પીડતું હોય એ જ દુઃખ કહેવાય ? કે અંતરાત્માને પીડતું હોય એ પણ દુઃખ ગણાય ? અથવા આસ્તિકને મન ખરું દુઃખ અત્યંતરનું જ હોય ?

જ્યારે આપણે શરીર અને એના સંબંધી પદાર્થનાં જ દુઃખ પર જ દૃષ્ટિ દોડાવીએ છીએ અને આત્માના દુઃખનો વિચાર જ નથી કરતા, ત્યારે શું આપણે આસ્તિક છીએ ? ઉઘાડો નાસ્તિક ખુલ્લુંખુલ્લા કહે છે કે હું આત્મા જેવું કાંઈ

માનતો નથી. આપણે માનવાનો દાવો રાખવા છતાં આત્મા સાથે કશી લેણદેણ જ ન હોય એવો વર્તાવ રાખીએ છીએ. આ શું પ્રચ્છન્ન (છૂપી) નાસ્તિકતા નથી ?

જેને નજર સામે પોતાનો આત્મા તરવરતો હોય, એની સામે ‘તમને શું દુઃખ છે ?’ આ સવાલ આવતાં ઝટ દૃષ્ટિ આત્માનાં દુઃખ તરફ જાય. ત્યારે હવે આ વિચારવા જેવું છે કે એવું એને ક્યું દુઃખ લાગતું હોય કે લાગવું જોઈએ ? આના ઉત્તરમાં આ વિચારી શકાય,-

વર્તમાનની વિષયાંધ અને કષાયભર્યક દશા સૂચવી રહી છે કે પૂર્વભવમાં તેવો સંગીન ધર્મ નથી કર્યો; એટલે એ ભવ હાર્યો; ત્યારે અહીં પણ હજી તેવી ધર્મસાધના નથી, તો પરલોકમાં કઈ દશા ? ત્રણે ભવ હારી જવાનું મોટું દુઃખ છે.

અથવા આત્માને જે રાગ-દ્વેષ-અહંત્વ-તૃષ્ણા-મમતા વગેરે વિકાર-રોગો પીડી રહ્યા છે એ મોટું દુઃખ છે. કેમ કે એથી અનાદિના ચાલી આવતા એના કુસંસ્કારો દંઢ થઈ રહ્યા છે; અને મનુષ્યભવે એ દંઢ કર્યાનાં પરિણામ આગામી ભવોમાં દુઃખદ આવે છે. કેમ કે એ અજ્ઞાન ભવોમાં એ કુસંસ્કારોથી થતા રાગાદિ-વિકારો જીવનને ભયંકર પાપગ્રસ્ત કરે છે. એટલે આ વિકાર દુઃખ મોટું છે.

અથવા, આવા ઝેરીલા પંચમકાળમાં પણ આજની દુનિયાના લગભગ ૨૭૫-૩૦૦ કોડ માનવીને નહિ મળેલ અનુપમ જિનશાસન મળ્યું છે, વિશ્વશ્રેષ્ઠ અરિહંત પરમાત્મા મળ્યા છે. આટલી ઊંચી પ્રાપ્તિના હિસાબે અમેરિકાથી ખરીદી લાવેલ કોડ રૂપિયાની મશીનરી પર તેવું ઉત્પાદન ન થાય એની જેમ એ પરમાત્મા અને એમના શાસનની જે રીતે અને જેવી સાધના-ઉપાસના થવી જોઈએ, તે નથી કરાતી એનું મોટું દુઃખ છે.

અથવા, જીવનમાં બીજું ગમે તેમ હો, પણ ચિત્તસમાધિ અને શુભ વિકલ્પ જળવાઈ રહે એ અત્યંત જરૂરી છે. કેમ કે અસમાધિ-દુઃખ અને અશુભ વિકલ્પોથી આત્મા પર અશુભ કર્મનો પ્રવાહ ભરપૂર ચાલ્યો આવે છે. આમ સમજવા છતાં જીવનમાં અસમાધિ અને અશુભ વિકલ્પો જોરદાર ચાલી રહ્યા છે એ મોટું દુઃખ છે.

આવા કોઈ આત્મદુઃખ ખરેખર નજર સામે વારંવાર તરવરતા રહે, તો એનાં નિવારણના ઉપાય વિચારાય, સત્સંગથી સમજાય, અને એને અમલી બનાવવાનો પુરુષાર્થ થાય. આ બને તો જ જીવનની સફળતા છે.

‘તમને શું દુઃખ છે’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, હૃદયમાં આવા આંતરિક વિટંબણાના દુઃખ જ રમતા રાખ્યા હોય, બાહ્ય દુઃખની કોઈ વિસાત ન રાખી હોય, તો એ જ જવાબ કહેવાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૧૯, તા. ૩૦-૧-૧૯૬૫

૨૩ સ્વાર્થ અને સર્વાર્થ

એક પ્રતિપાદન એવું કરવામાં આવે છે કે ‘જીવ આ ભવચક્રમાં ભટકતો રહ્યો છે તે સ્વાર્થના કારણે. એણે માત્ર સ્વનો પોતાનો જ અર્થ યાને પ્રયોજન જોયા કર્યું છે, સર્વના ભલાનો વિચાર જ નથી રાખ્યો, તેથી જ એ સંસારમાં રખડી રહ્યો છે. જો એ સર્વનાં પ્રયોજનનો વિચાર રાખે તો એનો આ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થઈ જાય. દલીલ એ છે કે સર્વને બદલે સ્વનું જ પ્રયોજન જોવામાં બીજાના જીવત્વની ઉપેક્ષા થાય છે, અને જીવત્વની ઉપેક્ષામાં તત્ત્વશ્રદ્ધા ધવાય છે, તેથી મોક્ષ થઈ શકે નહિ.’

હવે આ પ્રતિપાદન ઉપર વિચાર કરવા જેવો છે કે શું ખરેખર આ હકીકત છે કે ભવભ્રમણનું કારણ સર્વને બદલે સ્વના અર્થનો-સ્વાર્થનો વિચાર છે ?

સ્વાર્થ એટલે સ્વનો અર્થ યાને પોતાનું પ્રયોજન. પ્રયોજન બે જાતના હોય છે, એક ભૌતિક-વૈષયિક સાંસારિક, અને બીજું આત્મિક.

હવે પહેલા પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ વિચારીએ કે શું પોતાનાં જ વિષય સુખનું પ્રયોજન રાખ્યું માટે ભટક્યો, અને સર્વના વિષય સુખનું પ્રયોજન રાખે તો તરી જાય ?

જગતમાં જોઈએ તો દેખાય છે કે જીવોને પોતાના ઈન્દ્રિયોના વિષય સુખોનો રસ ભારે છે, અને એ રસના માર્યા એ સુખ સિદ્ધ કરવા જે પ્રવૃત્તિ કરે છે એમાં જીવોનું એ પ્રયોજન ધવાય એની પરવા કરતા નથી; જીવોની હિંસા કરે છે, જૂઠ બોલે છે, અનીતિ કરે છે, વગેરે વગેરે. આવા સ્વકીય વિષયિક પ્રયોજનથી કરાતાં પાપાયરણોથી એ સંસારમાં ભટકે છે, આ સાચું છે.

પરંતુ આના બદલે જો એ સર્વના વિષય સુખોનાં પ્રયોજનનો વિચાર રાખે, સૌને વિષય સુખો મળી એવી ભાવના સેવે, તો એનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થાય એવું કેમ કહી શકાય ? યાદ્ય પોતાના માટે કે બીજાના માટે, પણ વિષય સુખની કામના એ સજ્ઞાન દશા નહિ, અજ્ઞાન દશા છે; કેમ કે એમાં આત્મત્વ ભૂલી ઈન્દ્રિયોને જ દૃષ્ટિમાં રાખવાનું થાય છે; અને આત્માના અજ્ઞાનમાં કદી મોક્ષ થાય નહિ. આત્મજ્ઞાનથી જ દુઃખ જાય અને મોક્ષ મળે. શાસ્ત્ર કહે છે,-

આત્માઽજ્ઞાનભવં દુઃખમ્ આત્મજ્ઞાનેન હન્યતે ।

આત્માના અજ્ઞાનથી દુઃખ જન્મે છે, અને તે દુઃખનો નાશ આત્મજ્ઞાનથી થાય છે. એટલે એમ કહી શકાય કે જીવ સંસારમાં ભટક્યા કર્યો છે તે સ્વાત્માને ભૂલવાને લીધે, વિષય-સુખોની તૃષ્ણાને લીધે.

ત્યારે ‘સ્વાર્થ’માં અર્થપદથી બીજા પ્રકારના પ્રયોજનની વાત લઈએ અર્થાત્ અર્થ એટલે આત્મિક પ્રયોજન લઈએ તો જીવ સ્વનું જ આત્મહિત જોવાને લીધે ભટક્યો છે એમ પણ નહી કહી શકાય. કેમ કે સ્વના આત્મહિતમાં અહિંસા, સત્ય વગેરે ધર્મ, ક્ષમાદિધર્મ, દાનશીલતાધર્મ, અર્હદ્ભક્તિ, સાધુસેવા વગેરે વગેરે આવે. શું એનો પ્રયત્ન સંસારમાં ભટકાવનારો કહેવાય ? માનો કે કોઈ જીવે બધા જીવો અહિંસાદિ પાળે છે કે નહિ, બીજાને અર્હદ્ ભક્તિ સ્ફુરે છે કે નહિ, બીજાઓ સાધુસેવા કરે છે યા નહિ, એ ન જોયું અને માત્ર પોતાનું જ આત્મહિત યાને અહિંસાદિ પાળવાનું કર્યું, તો શું એ અહીં સર્વના આત્મહિતનો વિચાર નથી કરતો માટે મોક્ષ નહિ પામી શકે ? અગર સર્વને તે તે અહિંસાદિ મળો એવું ન ચિંતવ્યું અને પોતાની અહિંસાદિ પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન રહ્યો, પોતે જાતે હિંસા ન કરવી વગેરેની ભાવના સેવ્યા કરી તો શું આ સ્વની ભાવના મોક્ષબાધક સ્વાર્થની ગણવી ? આવું કહેવાય નહિ, કેમ કે મુંડકેવલીઓ પોતાના જ આત્મહિતનું લક્ષ રાખી અને પ્રયત્ન કરીને કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે. ઝાંઝરિયા મુનિનો ઘાતક રાજા ત્યાં ને ત્યાં મુનિના કલેવર પર પશ્ચાત્તાપ સમ્યક્ત્વ-સર્વવિરતિ-અપ્રમત્ત-અનાસંગભાવરૂપ માત્ર સ્વના આત્મહિતનું લક્ષ અને પ્રયત્ન કરીને કેવળજ્ઞાન પામ્યો છે. તો આ સ્વપ્રયોજનને મોક્ષબાધક સ્વાર્થ કેમ કહેવાય ? શું એ પશ્ચાત્તાપ વખતે ‘મારાં પાપ મિથ્યા થાઓ’ એમ ચિંતવવાને બદલે ‘સર્વનાં પાપ મિથ્યા થાઓ’ એમ ચિંતવતા હશે ? અને એમ ચિંતવે તો જ મોક્ષ થાય ?

ખરી વાત એ છે કે કષાયના બંધનથી જીવ ઉપરના ગુણસ્થાનક ચઢી શકતો નથી. તે પોતાનાં પાપની અતિ ઉચ્ચ જુગુપ્સા અને પાપનાં નિમિત્તભૂત જડ પદાર્થો યાવત્ પોતાની કાયા પ્રત્યેની અતિ ઉચ્ચ અનાસક્તિ કેળવે તો કષાય કપાઈને વીતરાગ કેવળજ્ઞાની બની શકે છે. અલબત્ત આમાં પાપ અને આસક્તિથી નિવૃત્ત થવા સર્વ જીવો પ્રત્યેનો અમૈત્રીભાવ હિંસકભાવ દૂર કરવો જ પડે, એટલી સર્વ જીવોની ચિંતા આવે. બાકી સર્વને બદલે સ્વની આત્મહિત ચિંતા એ બાધક સ્વાર્થ ન ગણાય.

આમ ‘સ્વાર્થ’ના બંને અર્થમાં સર્વનાં વિષય પ્રયોજન કે આત્મહિત પ્રયોજન મૂકી સ્વનાં જ પ્રયોજન રાખ્યાં માટે ભટક્યો એમ ન કહેવાય. છતાં સ્વાર્થના કારણે જીવ ભટકે છે કહેવું હોય તો એનો આ વિવેક કરવો પડે કે (૧) એક તો ‘સ્વ’

અર્થાત્ સ્વાત્માને ભૂલી સ્વ તરીકે કાયાને જ સમજવાથી ભટક્યો છે. તેમજ (૨) ‘અર્થ’ એટલે કે દુન્યવી પ્રયોજન જડ વિષયસુખ-સત્તા સન્માનાદિના રાગ-લોભ-મમતાના કારણે ભવભ્રમણ કરે છે. માટે જો એ મિટાવવું હોય તો (૧) સ્વાત્માને જ આગળ કરવો, અને (૨) વિષય-વૈરાગ્ય-વિષય-ત્યાગ કેળવી સ્વાત્મકલ્યાણનું જ પ્રયોજન લક્ષમાં રાખવું. આ બંને અનુસારે પ્રયત્ન થાય તો ભવભ્રમણ બંધ થઈ જાય એ સહજ છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૨૦, તા. ૬-૨-૧૯૬૫

૨૪ આત્માના દેદાર કેમ ફરે ?

(લેખાંક-૧)

વીતરાગ તીર્થંકર ભગવાનના ધર્મની ઊંચી સાધના-પ્રક્રિયાઓ મળવા છતાં આત્માના દેદાર કેમ ફરતા નથી ? એ આજે એક મોટો સવાલ છે. દેદાર ફેરવવા હોય તો શું કરવું જોઈએ એ પણ એના અર્થાને જાણવાની તમન્ના રહે છે. ત્યારે દેદાર ફેરવ્યા વિના આંતરિક પ્રગતિ થતી નથી. એ હકીકત એની અગત્ય સૂચવે છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે ધર્મસાધના હૈયાના શુદ્ધ ભાવથી નથી કરાતી, પણ ગતાનુગતિક, કુળ રિવાજ મુજબ, કે લોકમાં સારા દેખાવા માટે કરાય છે તેથી આત્માના દેદાર નથી ફરતા. વાત તો સાચી છે, કેમ કે ગતાનુગતિકતામાં આત્માનો વિચાર જ નથી, અને લોકવાહવાહમાં માન અને લોભ કષાયની જ સેવા સંભાળ છે, તેથી આત્મા પર એ ધર્મસાધનાની શી અસર થાય ? તો પછી આ પ્રશ્ન છે કે ત્યારે ભાવથી ધર્મ સાધે એના તો દેદાર ફરે જ ને ?

પરંતુ આજે એવું દેખાય છે કે હૈયાના ભાવથી ધર્મ સાધનારાનાં પણ જીવનમાં તીખા સ્વભાવ, કૃપણતા, અહંકાર, માયાવિતા, ચંચળતા, અસહિષ્ણુતા, વિષયગૃહ્ણિ વગેરે એવા ને એવા જ મહાલતા હોય છે. આમાં આત્માના દેદાર ક્યાં ફર્યા કહેવાય ? ત્યારે શું ભાવથી સધાતા ધર્મમાં એ તાકાત નથી કે દેદાર ફેરવીને જીવનમાં એ સૌમ્યતા, ઉદારતા, નમ્રતા, સરળતા, સ્થિરતા, સહિષ્ણુતા, વિષયવૈરાગ્ય વગેરે લાવી શકે ? તાકાત નથી એમ નહિ કહી શકાય, કેમ કે જો ધર્મ આ ન કરી શકે તો બીજું કોણ કરી શકવાનું હતું ? ધર્મ જ આત્માના દેદાર ફેરવે, પણ ક્યારે ? હૈયાના ભાવથી ધર્મસાધનાની પ્રક્રિયાઓ અજમાવવા સાથે શું

શું જોઈએ કે જેથી આત્માના દેદાર ફરે ? આ વિચારીએ, અને એનો અમલ કરીએ.

પહેલી વાત આ છે કે હૈયાના ભાવથી ધર્મ કરવા છતાં ઓઘથી લક્ષ્ય એટલું જ રાખ્યું છે કે ‘આત્માના કલ્યાણ માટે ધર્મ કરું,’ અગર ‘પરલોક સુધારવા ધર્મ કરું,’ યા ‘કર્મ ખપાવવા ધર્મ કરું,’ પરંતુ આ બધામાં એ નથી વિચારાતું કે આત્માના દેદાર ફર્યા વિના કલ્યાણ શી રીતે થવાનું ? પરલોક શે સુધરવાનો ?...વગેરે. એટલા માટે પહેલું જરૂરી આ, કે ‘હું આત્માના દેદાર ફેરવવા માટે ધર્મ કરું’ આ લક્ષ્ય બરાબર જાગતું રખાય. આ લક્ષ્ય પાકું રાખવામાં આવે તો પછી મનને ચીવટ રહે કે ‘આત્માના દેદાર દોષ દબ્યા વિના તો ફરશે નહિ; તો આ ધર્મસાધના મારા ક્યા દોષને દબાવી શકે ?’ એટલે ત્યાં પહેલી તો એ દોષ પ્રત્યે નફરત થાય, જુગુપ્સા થાય. દોષ પ્રત્યે જુગુપ્સા-નફરત એ આત્માના દેદાર ફેરવાનું પહેલું પગથિયું છે. અંતરના મર્મને ભેદે એવી દોષ-જુગુપ્સા ધર્મસાધનામાંથી ઊઠ્યા પછી પણ ખ્યાલમાં રહેશે, તો તેથી દોષને ઘટાડવા તરફ ઉદ્યમ થશે.

દા.ત. પ્રભુદર્શનનો ધર્મ સાધવા ગયા, ત્યાં આ વિચાર આવે કે દર્શન તો જગતમાં ઘણાં છે, તો આ દર્શનથી શું ? એ જ કે આ પરમ ઉપકારી વીતરાગ ભગવાનનું દર્શન છે, માટે એમના દર્શનથી મારા રાગ-દ્વેષ-અહંત્વાદિ દોષો નષ્ટ થાઓ. ‘પ્રભુ ! હું આ દોષોથી ત્રાસ્યો છું, થાક્યો છું, મને એવો પાવર દો, એવું સામર્થ્ય આપો કે આ દોષોને ઊઠતા દબાવું.’ આવી હૃદયથી પ્રાર્થના થાય પછી એ દોષ દબાવવાનો પ્રયત્ન આત્માના દેદાર ફેરવશે.

અથવા આ વિચાર આવે કે ‘અરિહંત ભગવાનથી વધીને જગતમાં જોવા લાયક બીજું છે જ શું ? કૂચા ! માટે બીજે બધે આંખ્યો ઘાલવાની કુટેવ એ મારો મોટો દોષ છે. ‘પ્રભુ ! દુનિયાનું જોવાનો હરખ કે આતુરતાનો મોટો દોષ મારો નષ્ટ થાઓ. બસ જોવાનું આકર્ષણ રહે તો તને જ જોવાનું રહો.’ આ બીજાનાં આકર્ષણ ઓછાં થવાં માંડે એ આત્માનો સારો દેદાર ફેરવે.

એમ બે પૈસાનું દાન દેવાનું થાય ત્યાં આત્માના દેદાર ફેરવવાનાં લક્ષ્યથી કૃપણતા, ધનમૂર્ચ્છા, સ્વાર્થાધતા વગેરે પર ઘૃણા થાય, એ દબાવવા માટે પછી પ્રયત્ન થાય.

પ્રભુના નામનો પરમેષ્ટીમંત્ર-નવકારનો જાપ કરાય, સ્મરણ કરાય, ત્યાં પણ આત્માના દેદાર ફેરવવાનું લક્ષ્ય રહે. એમાં નામસ્મરણ, નમસ્કાર એ ખરેખરો પુરુષાર્થ લાગી એ મુકી દુન્યવી દોડધામના પુરુષાર્થ કરવામાં મૂર્ખાઈ લાગે, આત્માને

વિડંબવાનું લાગે, અનર્થકારી લાગે; એટલે પછી એવા પુરુષાર્થ કરતી વખતે પૂર્વના જેવી હોંશ કે અભિમાન ન હોય. એ આત્માના દેદાર ફર્યા કહેવાય.

એમ પરમાત્મપૂજા ભક્તિ-ગુણગાનની ધર્મસાધનામાં ઉક્ત લક્ષ્ય રખાય, ત્યાં કૃતજ્ઞતા, આભાર પ્રદર્શન, ગુણરાગ વગેરે તરફ મુખ્ય ચોંટ રહે. આ માનવજન્મથી માંડીને ઘણી ઘણી શક્તિસામગ્રી જે પ્રભુના પ્રભાવથી ઊભા થયેલ પુણ્યે મળી, એમનો કેટલો બધો ઉપકાર ! ‘પ્રભુ ! તમારો આભાર માનું છું, અને ઈચ્છું છું કે તમારા પ્રભાવે મળેલું બધું તમારી સેવામાં કામે લાગે. વળી તમે કેવા અનંત ગુણસંપન્ન ! એ ઉચ્ચ ક્ષમાદિ ગુણોની જતના પણ તમે ધોર તપ, પરિસહ-ઉપસર્ગસહનની સાથે કરી, તો હું એવા ઉગ્ર કષ્ટ નહિ પણ કમમાં કમ સારી સારી સુખસગવડ વચ્ચે તો એ ગુણોનો ખપ રાખું ! મન પવિત્ર અને શુભ વિકલ્પભર્યું રાખું !’ આમ પછીથી કૃતજ્ઞતા-ગુણાનુરાગ શુભ અધ્યવસાય વગેરે રાખવાથી આત્માના દેદાર ફરતા આવે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૨૬, તા.૩-૪-૧૯૬૫

૨૫ ચિત્ત-વિશુદ્ધિ અને તેનો એક સુંદર ઉપાય

જીવન સુંદર જીવ્યાની આવડત ચિત્તની વિશુદ્ધિ કરવામાં અને બને તેટલું એને મલિન ભાવથી કલુષિત ન થવા દેવામાં કહેવાય. પ્રારબ્ધની વિચિત્રતા મુજબ સારું-નરસું મળવાનું તો બન્યા જ કરે; ભવિતવ્યતાનુસારે આપણી સામે તેવા તેવા બનાવ પણ બન્યા જ કરે, તેમ ભાગ્ય અને ભવિતવ્યતા મુજબ જીવોના તેવા તેવા વર્તાવના સંઘર્ષમાં ય આવવું પડે; પરંતુ એ બધે જો આપણામાં હોશિયારી હોય તો આપણા ચિત્તને અશુભ ભાવમાં ઘસડાતું અટકાવીએ, અને ઉપરથી એ નિમિત્ત પામી કોઈ શુભ ભાવમાં રમવાનું કરી શકીએ.

જિંદગીમાં રોજનો અનુભવ છે કે એવી હોશિયારી ન હોવાના કારણે હંમેશાં કેટલાય મલિન ભાવ કરી કરી ચિત્તની વિશુદ્ધિ કરવાને બદલે અશુદ્ધિ કર્યે જઈએ છીએ. દા.ત. ઉનાળે તરસ લાગી ને જરાક ધાર્યા કરતાં વધુ ઠંડુ પાણી મળ્યું ત્યાં ઝટ હરખ, રતિ અને પાણીની પ્રશંસામાં પડી જવાય છે. મામુલીમાં જો આમ, તો મોટી ધન કમાઈ, માન-કીર્તિની કમાઈ વગેરેમાં તો પૂછવાનું જ શું ? એથી ઊલટું, ગરમ પાણી મળે...યાવત્ મોટી ધન હાનિ થાય ત્યાં ઉદ્વેગ-સંતાપ-દ્વેષ વગેરે મલિન ભાવથી ચિત્તને ખરડવાનું થાય છે. એમ, આપણને અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ

કરનાર જીવો પર રાગ-દ્વેષ, એની પ્રશંસા-નિંદા, ને એથી વિપરીત બીજાની નિંદા-પ્રશંસા વગેરે મલિન ભાવમાં ચિત્ત ઊતરી પડે છે. એવું જ કોઈ તેવા બનાવ-પ્રસંગ જોઈ કે સાંભળી, ભલે આપણે એની સાથે લેવા-દેવા ય ન હોય, તો ય રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-ઉદ્વેગ, પ્રશંસા-નિંદા, ઈર્ષ્યા વગેરે મલિન ભાવથી ચિત્તને કલુષિત કરવાનું બને છે.

ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે જીવન જો આવું જ જીવવાનું હોય, તો પછી ચિત્તને વિશુદ્ધ-નિર્મળ કરવાનો અવસર ક્યાં ? ક્યારે ?

તેમ, આખા જીવનના મલિન ભાવના અભ્યાસ પાછળ અંતકાળે શું દેખવા મળે ? મલિન ભાવ કે શુભ ભાવ ? ત્યારે શું એમ લાગે છે કે જીવનભર એવું કાર્ય કર્યા પછી માત્ર અંતકાળે એ બધાનો પશ્ચાત્તાપ થઈ ચિત્ત નિર્મળ કરી નખાશે ? એ આશા નિરર્થક છે, ફળે એમ નથી. જીવનભર જે ઘુટ્યું, પ્રાયઃ તે જ અંતે આવડવાનું; ને અંતે મલિનભાવથી કલુષિત ચિત્ત એટલે જીવને દુર્ગતિનો અવતાર અને દુર્ગતિની પરંપરા મળે એમાં નવાઈ નથી. તેમ અહીં પણ મલિન ભાવથી જીવ સાચો સુખી નથી.

તો પછી ચિત્ત શુદ્ધ રાખવા શું કરવું ?

ચિત્તવિશુદ્ધિના અનેક ઉપાય છે, એમાં સચોટ આ એક ઉપાય છે કે, ‘આપણે સામી ચીજ, સામો જીવ, કે સામે બનાવ કેવો છે, એનો વિચાર કરીએ છીએ, એની જગ્યાએ ‘આપણાં આત્માને એથી શું ? આત્માને કેવા શુભ ભાવની તક ?’ એનો વિચાર કરવો જોઈએ, એ ચીજ-બનાવ પર કોઈ પણ શુભ ભાવ શુભ ભાવનાને જ ઊભી કરવી જોઈએ. દા.ત.

(૧) સારી-નરસી ચીજ મળવા પર શું ભાવવું ? ગરમીની તરસમાં સારું શીતલ જળ મળ્યું ત્યાં એનો વિચાર ને એની પ્રશંસા કરવાને બદલે એમ વિચારી શકાય કે ‘આ મારે એક રાગ-આસક્તિનું લપસણું આવ્યું; જીવ ! સાવધ રહેજે; આ તો પુદ્ગલના ખેલ છે, નાશવંત અને તૃષ્ણા વધારે એવા. વાઘે લોહી ચાખ્યા જેવું થાય છે. વળી મારા જીવનની ઈતિકર્તવ્યતા તો આ પ્રાપ્તિમાં નહિ, પણ સમ્યગ્દર્શનાદિની પ્રાપ્તિ તથા પુષ્ટિ અને વિકાસમાં છે ! એમ વિચારી આત્મચિંતા, આત્મજાગૃતિ, રાગાદિનિગ્રહ, જડ પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવ, જિનોક્ત તત્ત્વની શ્રદ્ધાનો ભાવ, વગેરે કેળવવું. એથી ઊલટું ગરમ પાણી મળ્યું તો દ્વેષમાં લપસણા સામે સાવધાની, પુદ્ગલના ખેલ સમજી ઉદાસીન ભાવ, જડનાં મૂલ્યાંકન કરતાં પોતાના જીવના ભાવનું મૂલ્યાંકન વગેરે ભાવવું. એવું કિંમતી લાભ-નુકસાનમાં.

(૨) ત્યારે, સામે કોઈ જીવ સાથે પ્રસંગ હોય એમાં એની સેવાકારિતા પર

વિચારવું,- ‘આમાં મારી કોઈ વિશેષતા નથી, મારા પૂર્વ પુણ્યની અને ભગવાનના શાસનની બલિહારી છે કે આ સેવા ઉઠાવે છે, આજ્ઞા માને છે, અનુકૂળ વર્તે છે. બદલામાં એને હું કોઈ સારી વિચારણા આપું, આત્મહિતમાં જોડું. બાકી મારે તો આવા સેવા-ભક્તિ-સન્માન મળવા વખતે મદ-મસ્તીથી બચવાનું.’ એમ, સામો જો પ્રતિકૂળ વર્તે છે, તો ‘બિચારો કર્મવશ ! રખે હું દ્વેષ-ઉદ્વેગમાં પડું !’ એમ સાવધાન બની જઈ સામા જીવ પર ભારોભાર દયા ઉભરાવવાની, કે ‘જીવ બિચારા કર્મવશ છે. એમનાં કર્મ બળો, અજ્ઞાન ટળો, સદ્બુદ્ધિ મળો, અને એમનું ભલું થાઓ. મારે પણ પુણ્ય-પાપનાં નાણાં પ્રમાણે જે માલ મળે એમાં નવાઈ નથી. બધું બરાબર છે.’

(૩) ત્યારે, આપણી સામે બનતા બનાવોમાં તો મોટા ભાગે ધ્યાન જ નહિ લઈ જવાનું, અને ધ્યાન જાય યા દેવા જેવું હોય ત્યાં પણ જાતના શુભાશુભ ભાવ પર મુખ્ય ચોકી રાખવાની કે અશુભ ભાવ અટકે ને શુભ ભાવ પ્રગટ રહે. એ શુભભાવ વૈરાગ્યનો હોય, પ્રમોદ-ગુણાનુરાગનો હોય, ભાવદયાનો હોય, પુદ્ગલની અસારતાનો હોય, વગેરે.

સારાંશ, વિચાર ‘પોતાના આત્માને શું,’ એનો રાખી (૧) પુદ્ગલના ખેલ પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ, (૨) જીવો ઉપર વારંવાર ક્રુષ્ણા-ચિંતન અને મૈત્રી-પ્રમોદની ભાવના તથા (૩) પોતાના શુભ ભાવને સર્વશ્રેષ્ઠ મહત્ત્વપ્રદાન કરવું. પરનાં ડહાપણ મૂકી દેવા, અને સ્વસંબંધી આ શુભ ભાવોનો અભ્યાસ, પૂર્વપુરુષોના ઉત્તમ ચરિત્ર પ્રસંગો વારે વારે મનમાં રાખી, એના આલંબને કરવો.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૨૮, તા. ૧૭-૪-૧૯૬૫

૨૬ ૫૦૦ ચોરોને કપિલકેવલી ભગવાનનો ઉપદેશ

કેવલી ભગવાન શ્રી કપિલ મહર્ષિએ ૫૦૦ ચોરોને જે રાસડા દ્વારા ભવ્ય ઉપદેશ આપ્યો તે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં અંકાયેલો પડ્યો છે. એમાં એમણે પહેલી કડીમાં કહ્યું;

અધુવે અસાસયંમિ સંસારંમિ દુક્ખપરરાણ ।

કિં નામ હોજ્જ તં કમ્મં જેણાહં દુગ્ગઈં ન ગચ્છેજ્જા ॥

-અધુવ અશાશ્વત અને દુઃખ બહુલતાવાળા સંસારમાં એવું તે શું કરાય કે જેથી હું દુર્ગતિમાં ન જાઉં.’

-આમ કહીને મહર્ષિએ ચોરોના કાન સરવા કર્યા, જિજ્ઞાસા જગાડી કે 'અહીંથી દુઃખબહુલ ચંચળ જીવન પૂરું કરી ક્યાંક જવાનું છે, તો દુર્ગતિમાં ન જવું પડે એ માટે શું કરવા યોગ્ય છે ?'

તત્ત્વ-જિજ્ઞાસા એ ૧લી દંષ્ટિના ગુણ અ-દ્વેષ પછી રજી યોગદંષ્ટિનો આવશ્યક ગુણ છે. એ પ્રબળ અને નિર્મળ જાગવા ઉપર યોગદંષ્ટિની ઉપરની પાયરીઓએ ચડવાનું સરળ બને છે. **જિજ્ઞાસામાં જેવો વેગ તેવું ઉપર આરોહણ.** અષ્ટાપદજી ઉપર તપ તપી કૃશ થઈ ગયેલા ૧૫૦૦ તાપસોને કેલાસનાથ પરમાત્માનાં તત્ત્વની એવી જોરદાર વિશુદ્ધ જિજ્ઞાસા જાગી તો એના પર ઠેઠ કેવળજ્ઞાન સુધી પહોંચી ગયા. અહીં પણ ૫૦૦ ચોરોને આ રાસડાની પહેલી કડી પરથી સતેજ જિજ્ઞાસા જાગવા પર પછી શ્રી કપિલ કેવળી ભગવાને રાસડામાં બતાવેલ ઉપાયને મન પર લેતાં પ્રતિબોધ પામી ગયા અને મુનિ બની ગયા !

નિર્મળ સતેજ તત્ત્વજિજ્ઞાસા આત્માનાં ઊર્ધ્વાકરણનો પાયો છે. આજના જડવાદી જમાનાએ અને ઈન્દ્રિય વિષયોની ભરપૂર સગવડે શુદ્ધ તત્ત્વજિજ્ઞાસાને કચરી નાખી છે, એ વર્તમાન પ્રજાની મહાન કમનસીબી છે. દેખાય છે કે દુનિયાનું ઘણું ઘણું જાણવાની આતુરતાઓ થાય છે, પૈસા ક્યાંથી મળે છે એ જાણવાની ભારે તમન્ના રહે છે પણ સર્વજ્ઞકથિત તત્ત્વ શું છે ? માર્ગ શો છે ? એ જાણવાની ભૂખ જ મરી ગઈ છે. જડ કાયામાયામાં ડૂબી અર્થલાલચ અને કામલંપટ બનેલાને પોતાના જ આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવનાર તત્ત્વ-માર્ગની જિજ્ઞાસા જ ન રહે, એની ઉન્નતિ થવાની શી આશા રખાય ? આશ્ચર્ય સાથે ખેદ થાય એવું છે કે બધાનું જાણવું છે, પણ પોતાનું જ નથી જાણવું !

૫૦૦ ચોરોને કરેલો ઉપદેશ આપણને શાહુકારને (?) માટે શાસ્ત્રે ખુલ્લો મૂક્યો છે. સાચી તત્ત્વજિજ્ઞાસાવાળા ચોર તરી ગયા, પણ એ વિનાના શાહુકાર ડૂબ્યા રહેવાના. માટે જ દુર્ગતિ અટકાયતનો પહેલો ઉપાય તત્ત્વજિજ્ઞાસા જીવન વ્યાપ્ત કરવાની જરૂર છે.

કપિલકેવળી ભગવાને દુર્ગતિગમન અટકાવવા શું બતાવ્યું ? પહેલું આ, કે 'જ સિનેહં કર્હિચિ કુલ્લેજ્જા.' ક્યાંય સ્નેહ ન કરવો, રાગ-મમત્વ ધરવું નહિ. કારણ કે રાગ એ બંધન છે, વિટંબણા છે, દુઃખ છે, બંધન હોઈને જીવ પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવે છે, પર વસ્તુના રાગમાં પોતાના નિર્વિકાર અને શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ સ્વભાવ ઝીલવાની સ્વતંત્રતાથી વંચિત બને છે. પર વસ્તુ પોતાના વચસ્વ હેઠળ ન હોઈને એના રાગમાં ખેંચાયો અસ્વસ્થ બને છે, એના નાચે નાચતો વિડંબાય છે,

રાગના લીધે જ એના પર ઊભી થતી અનેકવિધ ચિંતા ચિત્તકલેશ અને દારુણ કર્મબંધનથી અહીં અને પરલોકમાં દુઃખી બને છે. પરના રાગમાં ખેંચાયો સુકૃત સદ્વિચાર-વાણી અને સત્કૃત્યો ગુમાવી સદ્ગતિ માટે નાલાયક બને છે. એ તો રાગ છોડે તો જ એ બંધન - વિટંબણા - અપકૃત્યોથી બચી સુકૃત સાધી શકે.

આ રાગનો નિગ્રહ કરવા માટે શ્રી કપિલ કેવળી ભગવાને ઈન્દ્રિય વિષયોના ભોગથી દૂર રહેવાનું અને તે માટે હિત અને મોક્ષના મતિભ્રમને ટાળવાનું કહ્યું. શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શના ભોગવટાથી રાગ પુષ્ટ બને છે; પુષ્ટ બનેલા રાગથી નવા નવા ભોગનો હવસ ચાલુ રહે છે, એથી રાગનાં દઢ બંધને જીવ જકડાયો રહે છે. માટે રાગનું જોર ઓછું કરવું હોય તો વિષય ભોગ પર કાપ મૂકવો જોઈએ. પ્રારંભે મન મારીને પણ ભોગમાં ઈન્દ્રિયોને ન જોડવાથી રાગની પુષ્ટિ અટકે છે. તેથી ક્રમશઃ સહજ ત્યાગ અને રાગ ક્ષય થતો આવે છે.

ઈન્દ્રિયોના વિષયભોગમાં યથેચ્છ દોડ્યા જવાનું કારણ એમાં સુખની ભ્રાન્ત કલ્પના છે. જીવ મતિભ્રમના કારણે જ્યાં સુખ નથી ત્યાં સુખની ભ્રમણામાં પડે છે, અને તે તરફ હોંશે હોંશે દોડ્યો જાય છે. ઈન્દ્રિય વિષયોના ભોગમાં ખરેખર સુખ નથી; પરંતુ ઊઠેલી વિકાર ખણજરૂપી દુઃખનો કામચલાઉ નિકાલ છે. દુઃખનો પ્રતિકારમાત્ર છે; પણ આ પ્રતિકાર, ખરજવાને ખણવાની પ્રવૃત્તિ આગળ ખણજ વધારી વધારે દુઃખી કરે એમ, જીવને વધુ વિહ્વળ નિઃસત્ત્વ અને અસ્વસ્થ કરે છે. આમાં આત્માનું શું હિત કે શો અખંડ નિર્ભેગ આનંદ રહ્યો ? હિત અને અતૂટ શુદ્ધ આનંદમય મોક્ષ તો ત્યાગથી જ થાય.

પરંતુ જેમ મદિરાપાનમાં કે જન્મસિદ્ધ ખરજવાની ચળમાં સુખની ભ્રાન્ત કલ્પના ન છૂટે ત્યાં સુધી સહેજે એમાં પ્રવર્તવાનું બન્યા જ કરે, એમ ઈન્દ્રિયોના વિષયભોગમાં સુખની ભ્રમણા ન છૂટે ત્યાં સુધી એના ભોગ યથેચ્છ પ્રવર્તે છે. એથી રાગની પુષ્ટિ અને સંસારકેદ ચાલ્યા કરે છે, માટે મૂળમાં આ વિષયસુખનો ભ્રાન્ત આવેશ ટાળવો જોઈએ. આ ભ્રાન્તિ ટાળવાના ઉપાય હવે વિચારીશું.

૨૭ જીવન જીવવાની આવડત

મોક્ષ એ આત્માની અંતિમ પરાકાષ્ટાની ઉન્નતિ છે, અને જીવન એ ત્યાં સુધી પહોંચવા માટે ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિના વિકાસનું સાધન છે. માટે જીવન એવું જીવવું જોઈએ કે જે આત્માને ઉન્નતિની ઊંચી ઊંચી પાયરીએ ચડાવતું જાય. જીવતાં ન આવડે તો એ જ બિનઆવડતથી અધઃપતન થતું જાય છે.

ઉન્નતિવર્ધક જીવન જીવવાની આવડતનો મુખ્ય આધાર મન પર છે. અલબત્ત આવું મન ઘડવામાં સત્ ક્રિયા અત્યંત ઉપયોગી બને છે, પરંતુ તે પણ જો એવું મન ઘડવાની તીવ્ર તમન્ના અને તકેદારી હોય તો જ ઉપયોગી બને. નહિતર એ બહુ કરવા છતાં મન ઉન્નતિ નહિ સાધવા દે.

આ તમન્ના-તકેદારી મનને પવિત્ર સ્થિર અને સાત્ત્વિક બનાવવા માટેની જોઈએ. કેમ કે મલિન, અસ્થિર અને નિઃસત્ત્વ મન આત્મામાં ઉત્તમોત્તમ ક્રિયા કરાવા છતાં એના રૂડા સંસ્કાર નથી જામવા દેતું, એનાં અકલુષિત પવિત્ર ફળ નથી બેસવા દેતું. તે આ રીતે,-

(૧) મન જો ઈન્દ્રિયોના વિષયોની આસક્તિથી મલિન છે, જો મદ-અહંકાર, રોષ-દુર્ભાવ, માયા-પ્રપંચ, ઈર્ષ્યા-અસૂયા વગેરે કષાયથી મેલું છે, હિંસા-જૂઠ વગેરે પાપો તરફના વલણ-પક્ષપાતથી મલિન છે, તો કરેલી સારી પણ ક્રિયાઓ માત્ર બહાર થઈ, અંતરમાં એને યોગ્ય પરિણામ ન જાગ્યા એવું થાય. દા.ત. દાન મોટું દીધું પણ પેલી મનની મલિનતા હોય તો દાનને યોગ્ય ભાવ તરીકે જડ લક્ષ્મીનું અવમૂલ્યાંકન, ધર્મક્ષેત્ર-ધર્મપાત્રનું મહામૂલ્યાંકન, પાપસાધનથી છૂટવાનો આનંદ, ઔદાર્ય, દયાભાવ, ભક્તિભાવ વગેરે ક્યાંથી આવે ? વિષયલંપટતા અને માનાદિ કષાયાવેશ એનો પ્રવેશ જ અટકાવી દે છે. એવું બીજી સત્પ્રવૃત્તિ વ્રત-નિયમ દેવ-પૂજા સત્સંગ સામાયિક શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય તપસ્યા વગેરેમાં બને છે, તેના તેના યોગ્ય શુભ ભાવ મલિન મન જાગવા દેતું નથી.

પ્ર.-શું એ બધા મનને પવિત્ર ન કરે ?

ઉ.-કરે, પણ મન પવિત્ર કરવા માટે કરાય તો કરે ને ? બાહ્ય વાહ વાહ કે પુણ્યના ટૂકડા માટે કરાય તો શી રીતે મનને પવિત્ર કરે ? તપાસવા જેવું છે કે એક પરમાત્માનાં દર્શન પણ મનના મેલ કાપવા માટે કરીએ છીએ ખરા ?

ધર્મક્રિયામાં ય જો આ નહિ, તો બહારની તો વાતે ય શી ?

(૨) ત્યારે મન જો અસ્થિર છે, ચંચળ છે, જ્યાં ને ત્યાં ભટકતું છે, તો બે મિનિટની પણ ધર્મક્રિયામાં તેના શુભ વિચાર અને શુભ ભાવની સળંગ ધારા નહિ ચાલે. ત્યારે વર્ષો સુધી યાવત્ જિંદગીના છેડા સુધી ટૂટક-ફૂટક ટૂટક-ફૂટક ભાવ આવી જાય તેથી વિશેષ શું વળે ? કેમકે એની વચમાં દબલ કરનારા અશુભ વિચારોનું જોર એને મુડદાલ બનાવી દે છે. મનની અસ્થિરતાની કુટેવ સંસારમાં ય જપવા દેતી નથી, સવારે ઊઠી ભગવાનનું નામ લેવા જશે ત્યાં જલદી શૌચ જવું છે એમ વિચારશે. અને શૌચ જતાં નહાવાનો, નહાતાં પૂજાનો, અને પૂજા કરતાં જલદી કામ પર જવાનો એમ વિચાર આવશે ! ક્યાંય મન સ્થિર નહિ, આત્માને ઠરવાનું નહિ. એ ધર્મક્રિયામાં શી રીતે ઠરી શકે ? તો શુભમાં ઠર્યા વિના તો ઉપર ગુણસ્થાનક અને કર્મક્ષયની શ્રેણિ આવી શકતી નથી.

(૩) એમ જો નિઃસત્ત્વ હોય તો પણ ભલે મનને કંઈક પવિત્ર અને સ્થિર પણ બનાવ્યું, કિન્તુ આત્માએ આગળ વધવા પરાક્રમની વાત આવશે ત્યાં નિઃસત્ત્વ મન ગળિયું થઈને બેસી જશે. અરે ! એક સારું કામ ઉપાડ્યું, ત્યાં થોડા વખતમાં થાકી જશે. કોઈને વચન આપ્યું હશે તે પાળશે નહિ. સમય બરાબર સાચવશે નહિ. નિયમ પ્રતિજ્ઞાની વાતથી ગભરાશે, આઘું ભાગશે ! જરાક શો ધર્મનો ભાર લેવા તૈયાર નહિ ! આવું મુડદાલ નિઃસત્ત્વ મન આત્માને ઉન્નતિનાં માર્ગે શી રીતે સધાવા દે ?

એટલે વાત આ છે કે મન એ ઉન્નતિ માટે મૂળ પાયો હોઈ, એ નિર્મળ, સ્થિર અને સાત્ત્વિક બનાવવા તરફ ધરખમ પ્રયત્નની જરૂર છે, એ બનાવવાનું માત્ર ધર્મ-પ્રવૃત્તિ વખતે જ નહિ, પણ સમગ્ર જીવન-કાળમાં કરવું જોઈશે, કેમ કે એ અનંતાનંત કાળનું મલિન, અસ્થિર અને નિઃસત્ત્વ બન્યું રહ્યું હોઈ ભારે ખંધુ છે. સાથે પ્રયત્ન લગાતાર જોઈએ.

૨૮ મનની ચંચળતા કેમ મટે ?

સ્થિર-નિર્મળ-સાત્ત્વિક મન માટે નવપદ (લેખાંક-૧)

ખાસ કરીને ધર્મપ્રવૃત્તિ વખતે મન ચંચળ રહી બીજા ત્રીજા વિચારોમાં દોડ્યા જવાની આજે વ્યાપક ફરિયાદ છે. એને અટકાવવા માટે પહેલું તો આ નિદાન શોધવું જોઈએ કે મન કેવા કેવા વિચારોમાં જાય છે ? અને શાથી ?

જોઈએ તો દેખાય છે કે દુનિયાની કોઈ પુણ્યલીલા, કોઈ સુખની યા પોતાના કોઈ દુઃખના નિવારણની ચિંતા, કોઈ ધંધાધાપો, કોઈ વૈદ-ડોક્ટર-દવા કે કોઈ દુન્યવી પરાક્રમ મનને તાણી જાય છે, અને મન એના વિચાર કરવા લાગે છે. એમ મિથ્યાદષ્ટિ, ભવરાગ-વિષયરાગ, અજ્ઞાન દશા, જીવવિરાધનાની બેપરવાઈ, કુસંસ્કરણમાં નીડરતા, કોધાદિ કષાયવશતા, સુખશીલતા વગેરે પણ મનમાં બીજા ત્રીજા વિચારો ઊભા કરી દે છે.

આનું પરિણામ, મનની એકલી અસ્થિરતા જ નહિ કિન્તુ મલિનતા અને નિઃસત્ત્વતા પણ પોષાતી જાય છે એટલે પછી ભલે સારી પ્રવૃત્તિમાં જોડાઓ અને શુભ વિચાર શરૂ કરો, તો પણ મન પાછું એ શુભ વિચારમાં સ્થિર રહેતું નથી; સાથે બગડે પણ છે ! ત્યારે આત્મહિતની વાત આવે ત્યાં જોમ નહિ, સત્ત્વ નહિ, માયકાંગલું ! મન પ્રતિજ્ઞા કરતાં ગભરાય, નિયમિત રીતે કર્તવ્ય કે બોલેલું પાળવામાં ઢીલું ! બેદરકાર !

મનની આ સ્થિતિ સુધારવા માટે મહર્ષિઓએ અનેક ઉપાયો બતાવ્યા છે, એમાં અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય વગેરે નવપદનું આલંબન એક ભવ્ય ઉપાય છે. મન આ દરેક પદનું જે પેલા આકર્ષક તત્ત્વનું વિરોધી એક રહસ્ય, એના પર કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ; એ રહસ્યને એવું વારંવાર તીવ્ર શ્રદ્ધા સાથે રટતું રાખવાનું કે જેથી મનને ચંચળ અને મલિન કરનારાં ઉપરોક્ત તત્ત્વોનાં આકર્ષણ મોળાં પડી જાય.

અરિહંતાદિ દરેક પદમાં એવું ક્યું ક્યું એકાદ પણ રહસ્ય લેવું કે જેના પર મન કેન્દ્રિત કરવાથી મનને મલિન-અસ્થિર-નિઃસત્ત્વ કરનાર ઉપરોક્ત તત્ત્વ વિસાતમાં ન લાગે ? એનો અહીં અલ્પાંશે વિચાર કરવામાં આવે છે.

(૧) મન જગતના વિવિધ પુણ્યની લીલા જોઈ જોઈ બગડે છે, શુભ ક્રિયામાંથી ચંચળ બની બની એમાં દોડી જાય છે, વિશિષ્ટ શુભ પરાક્રમ કરવાનું

સત્ત્વ દાખવતું નથી. એની સામે અરિહંત તીર્થંકર ભગવાનનો ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યરાશિ પર મન એવું મુસ્તાક બનાવવાનું કે બીજાં પુણ્ય પછી કૂચા લાગે. મનને એમ થાય કે ‘વાહ ! મારા પ્રભુનાં સમવસરણ અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય, સુવર્ણ કમળે જ પાદન્યાસ. સુરાસુરેન્દ્ર પૂજા વગેરે સમૃદ્ધિ સન્માનનાં કેવાં ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય ! જન્મતાં જ ત્રણે લોકના જીવોને સુખ અને ત્રિભુવનમાં અજવાળાં કરે ! ઈન્દ્રોનાં સિંહાસન ડોલાવે ! તીર્થંકરપણે વૃક્ષનાં નમન અને પંખીની પ્રદક્ષિણાનાં સોભાગ્ય પ્રગટાવે ! વિવિધ પશુ પણ પોતપોતાની ભાષામાં સમજે એવી વાણી રેલાવે ! એ પુણ્ય પણ કેટલાં અલૌકિક ! યશ, આદેયતા, સૌભાગ્ય, રૂપ, ઓજસ વગેરેનાં પુણ્ય બધાં જ ઉત્કૃષ્ટ ! આ બધા આગળ દુનિયામાં ક્યું પુણ્ય, કયા પદાર્થ વિસાતમાં છે કે એ તરફ મન આકર્ષાય ?’

આવા વારંવારની ભાવનાથી બહુ સારી રીતે મનને ભાવિત કર્યું હોય તો પછી મનને દુન્યવી પદાર્થ અને પુણ્યના ખેલમાં ખેંચાવાનું અને અસ્થિર, મલિન તથા નિઃસત્ત્વ બનવાનું રહેતું નથી. જેનાં આકર્ષણ નહિ, એના બહુ વિચાર નહિ. ધૂળ-રાખ-ઉકરડાના ક્યાં બહુ વિચારો આવે છે ? માત્ર રટ્યા કરવું જોઈએ કે ‘પુણ્ય તો મારા નાથના ! બાકી કુછ નહિ ! એમ, એમના તે રૂપ, યશ, સમૃદ્ધિ કહેવાય. બાકી આજે જગતમાં દેખાય યા મને મળ્યા તે કુછ નહિ !’ પછી ખલાસ, મન એમાં બહુ જાય નહિ, મન બગડે નહિ, એની પાછળ નિઃસત્ત્વ માયકાંગલુ બને નહિ.

(૨) સિદ્ધ પદનાં અનંત સુખ અને ધ્રુવ આશ્વાસન મનમાં ખૂબ રટવા જોઈએ તેથી મન દુન્યવી સુખ-દુઃખમાં બહુ ખેંચાઈ ન જાય, મન બગડે નહિ. કોઈ દુન્યવી સુખનો વિચાર ઊઠ્યો કે તરત મન કહે, ‘આ તો કુછ નહિ, સુખ તો પેલું કે જે કાળથી શાશ્વત, પ્રમાણથી અનંત, સ્વાધીન, અને નિર્ભેળ !’ એમ દુઃખના વિચાર સામે એમ થાય કે ‘જેમ કોઈના કોઈની પાસે કોરટમાં ૧૦ કોડ સાચા થઈ ગયા અને બે વર્ષ પછી મળવાના નક્કી થયા, હવે વચલા ગાળાના દુઃખ કાંઈ મુંઝવતા નથી, એમ અહીં જિનશાસને આપણું અનંતુ-આત્મસુખનું નાણું સાચું કરી આપ્યું છે, હવે વચગાળાનું દુઃખ શી વિસાતમાં ?’ ખલાસીને ધ્રુવના તારાની હુંફની જેમ ‘હવે મારે પેલું અનંતુ સિદ્ધસુખ પ્રગટાવવાનું છે’ એનું નિત્ય હૈયાધારણ અને હુંફ-આશ્વાસન હોય; પછી ચાલુ દુઃખ એની શી બહુ કિંમત ?

(૩) એમ આચાર્ય મહારાજના ધર્મ-વેપાર આગળ દુનિયામાં કયો વેપાર માલવાળો છે ? એ ધર્મ-વેપાર તો વેપારી ઘરાક બંનેને ન્યાલ કરી દે ! કેશી ગણધરે નાસ્તિક રાજા પ્રદેશીને ધર્મ અને સ્વર્ગીય સુખ બક્ષ્યા ! મોહવાનું હોય તો

આ ધર્મવેપાર પર, દુન્યવી ધંધા-ધાપા આની આગળ ક્યાં ? એ શા દાળદર ફેડે ? કઈ સુખશાંતિ આપે ? આચાર્ય વેપારી તો માલને વગર-નાણે આપે ! વગર-કમીશને વેપાર કરાવે ! નફાની ગેરંટી ! રક્ષણ પાકું આપે ! અને નફો તો વેપારમાં જોડાનારની તાકાત હોય એટલો બધો કરે, ને તેમાં જરા ય ભાગ પડાવવાની વાત નહિ ! મન આ આચાર્ય વેપારી પર મુગ્ધ બનાવ્યું હોય તો દુનિયાના વેપારી કે વેપાર શી રીતે મનને ડહોળી ચંચળ મેલું અને નિઃસત્ત્વ બનાવી શકે ?

(૪) મન ડહોળાવાનું એક કારણ અશક્ત કે બિમાર શરીર અને વૈદ ડોક્ટર છે. એની સામે ઉપાધ્યાય પદ પ્રતિકાર છે. ઉપાધ્યાયજી શિષ્યોને એવું અનન્ય શ્રુત (આગમ) રૂપી રસાયણ આપનાર વૈદ છે કે એ લેનાર-સેવનારના આત્માની તબીયત બહાલ થઈ જાય છે; આહારસંજ્ઞાદિ રોગ નષ્ટ, ઉપસર્ગ-પરીસહાદિ સામે અદ્ભુત આત્મશક્તિ અને પરિણામે અજર-અમરપણું ! દુનિયાના વૈદ આમાંનું શું કરી શકે ? મન આ ઉપાધ્યાય મંડળી પર મુગ્ધ કર્યે જવાય, તો શરીર-વૈદોના વિચાર મનને ડહોળી ન શકે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૩૪, તા. ૫-૬-૧૯૬૫

૨૯) સ્થિર-નિર્મળ-સાત્ત્વિક મન માટે નવપદ (લેખાંક-૨)

(૫) દુનિયાના કોઈ સાહસ પરાક્રમ-શૂરાતન પર મન ખેંચાઈ ધર્મસાધનામાંથી ચંચળ બને છે, તામસી વિચારો કરી મેલું અને નિઃસત્ત્વ થાય છે. એ આકર્ષણ અટકાવવા સાધુપદ છે. મુનિઓ મહાસાહસિક, મહાપરાક્રમી છે, કેમ કે એ મોહ-માયાના બંધન ફગાવી દેવાનું ગજબ સાહસ અને કામ-કોધાદિ આંતરશત્રુ રાગાદિ અરિગણને તથા પરીસહની કાયરતાને નિર્મૂળ કરી દેવાનું અજબ પરાક્રમ કરે છે. તેમજ એ અનાદિરૂઢ જડવૃત્તિઓ કચરવા ભારે શૂરાતન દાખવે છે. મન જો આનો વારંવાર વિચાર કરી એથી ભાવિત બને તો બાહ્ય સાહસાદિ તરફ ખેંચાઈ જાય નહિ. મનને એમ થાય કે એમાં શા માલ છે ? સાહસ-પરાક્રમ શૂરાતન તો સાધુના.

(૬) સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ એ ચાર પદનું આલંબન ચિત્તે પકડવાનું તે એ દરેકની જડ પોતાના જીવનમાં એકરસ કરવા રૂપે અને એની ખાસિયત પર મન મુસ્તાક બનાવવા રૂપે. દા.ત. સમ્યગ્દર્શન ગુણની જડ છે દૃષ્ટિનું સંશોધન, વિશુદ્ધ સાફ નિર્મળ દૃષ્ટિ. વસ્તુના ઉપલક્ષિયા નહિ પણ આંતરિક સ્વરૂપને સર્વજ્ઞ ભગવાને પોતે સાક્ષાત્ જોઈને જે રીતે ઓળખાવ્યું છે એ રીતે જોવા-નવાજવાની

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૬૧

આત્મ્યન્તર દૃષ્ટિ. જગતના જડ-ચેતન પદાર્થો માત્ર જ્ઞેય રૂપે ઓળખાવ્યા છે તો એમાં ચેતન પદાર્થ પૈકી અનુકૂળ વર્તનાર કુટુંબ-પરિવારાદિને રાગથી ને પ્રતિકૂળ વર્તનાર વૈરી-વિરોધીને દ્વેષથી જોવાના નહિ, કેમ કે એ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વર્તાવ તો આપણાં શુભાશુભ કર્મ અનુસાર જ કરે છે, તેથી ખરું કારણ સ્વકીય કર્મ જ છે, એમાં એમના પર શી રાગ-દ્વેષની દૃષ્ટિ રાખવી ? એમ જગતના જડ પદાર્થ પણ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ રૂપે નહિ કિન્તુ માત્ર જ્ઞેય તરીકે જોવાના; કેમ કે એ કોઈ કાયમી ઈષ્ટ યા અનિષ્ટ રહેતા નથી, ઈષ્ટ અનિષ્ટ બને છે અને અનિષ્ટ ઈષ્ટ બને છે. તે ય અંતે વિયોગ પામનારા. આવા અનવસ્થિત અસ્થિર સ્વરૂપવાળાને શા ઈષ્ટ અનિષ્ટ તરીકે જોવા ? વળી આશ્રવ અને સંવર નિર્જરા એટલે કે આત્મામાં કર્મનો પ્રવાહ વહેવડાવનારાં કે એને અટકાવનાર-ઉખેડનારાં સાધનો પ્રત્યે હેય-ઉપાદેયની દૃષ્ટિ કેળવવાની. દા.ત. મિથ્યાત્વ-હિંસા-જૂઠ-અનીતિ વગેરે પાપો તેમજ કોધાદિ કષાયો તથા એનાં પોષક મિથ્યા દેવ ગુરુ ધર્મ આરંભ-સમારંભ, લક્ષ્મી, લાડી-વાડી-ગાડી જીવને કર્મથી ભારે કરનાર હોવાથી એના પ્રત્યે હેયતા-ત્યાજ્યતાની દૃષ્ટિ બનાવવાની; અને શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધા, અહિંસા-સત્ય વગેરે, એમ ક્ષુધા તૃષ્ણા ઠંડી-ગરમી રોગ-પીડાદિ પરીસહોનું સહર્ષ સહન તથા ક્ષમાદિ ધર્મ અને અનિત્યાદિ ભાવના એ બધા કર્મને અટકાવનારા છે, તેમજ અનશન આદિ બાર પ્રકારનો તપ કર્મનાશક છે, માટે એ અને એનાં સાધન મંદિર-મૂર્તિ-શાસ્ત્ર, સાધુ, ધર્મક્રિયાઓની પ્રત્યે ઉપાદેયભાવની દૃષ્ટિ રાખવાની, જીવનમાં ઉતારવાની, જેથી હેય પ્રત્યે ભય, નફરત, ગ્લાનિ રહે અને ઉપાદેય માટે આલ્હાદ-હુંફ-રુચિ રહે. વળી આ વિવેકદૃષ્ટિ એ ખરેખર સુખ-શાન્તિ-ઉન્નતિનું મૂળ સાધન છે. તેથી એમાં મુગ્ધ બનેલ મન દુનિયાના ફટાટોપ તરફ નહિ ઘસડાય. એવું બંધ અને મોક્ષ પ્રત્યે હેય-ઉપાદેય દૃષ્ટિ.

(૭) સમ્યગ્જ્ઞાન એ ખરેખરું આત્મ ધન છે, ‘જ્ઞાનસમું કોઈ ધન નહિ.’ જ્ઞાન ધ્યાનમાં ચોવીસે કલાક રક્ત રહેનારો મોટા ચક્રવર્તી કરતાં ય કઈ ગુણી ઊંચી બાદશાહી અનુભવે છે. અધિકાધિક તત્ત્વ પ્રકાશથી હૃદયને અજવાળનારો, જડ સંપત્તિને તુચ્છ કૂચા ગણી શકે છે, તેમજ અનેક રીતે સ્વાત્માને બંધનથી બચાવી શકે છે. માટે એનો પ્રયત્ન અને મહામૂલ્યાંકન કરવાનું. મન આ કર્યા કરે તેથી એની ચંચળતા ઘણી મટે.

(૮) સમ્યક્ચારિત્રમાં જીવન નિષ્પાપ અને સર્વ જીવોને અભયદાન કરનારું બને છે. આ એક અદ્ભુત કોટિની લબ્ધિ છે. જગતમાં મોટા ચક્રવર્તીપણાની સત્તા-ઠકુરાઈની લબ્ધિ, કરોડો-અબજોના ધનની લબ્ધિ, મહાન યશ-કીર્તિની લબ્ધિ.

૬૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

અનેરા સત્કાર-સન્માન-સૌભાગ્યની લબ્ધિ, મહા અનુકૂળ વિશાળ પરિવારની લબ્ધિ, વગેરે વગેરે અનેક પ્રકારની લબ્ધિ છે, પરંતુ એમાં રોગ-શોક-વિયોગ-અજંપો-ભય-અંતે નાશ વગેરેના સંતાપ છે; ત્યારે આ સર્વત્યાગી-સર્વઅહિંસક અને નિષ્પાપ ચારિત્રની લબ્ધિમાં એવા કોઈ જ સંતાપ નથી, બલ્કે નિર્લોભતા-નિર્ભયતા-તૃપ્તિ-સ્વસ્થતા અને આંતરિક બાદશાહી તથા ઠેઠ અંત સુધી મહાશાંતિ છે. મનને આ વિશેષતા પર મુગ્ધ આવર્જિત બનાવવામાં આવે તો પેલી દુન્યવી લબ્ધિઓમાં કશું તત્ત્વમાલ સારભૂતતા માનવાની રહે નહિ ને એથી ચંચળ-મલિન-નિઃસત્ત્વ કરવાનું ય હોય નહિ.

(૯) છેલ્લા નવપદની વિશેષતામાં બાહ્ય-આભ્યન્તર ૧૨ પ્રકારના તપથી થતી જે અનુપમ સમાધિ-ચિત્ત સ્વાસ્થ્ય-આત્મગુણ મસ્તી છે, એ દિવ્ય પણ ખાનપાન-વિષયભોગ-પરવૃત્તિ આદિમાં નથી. જીવન જીવવાની કળા અને મઝા સરવાળે ઉચ્ચ કોટિની મનોમસ્તી-સ્વસ્થતા-સમાધિ પ્રાપ્ત થાય એમાં છે. એનું ભારે આકર્ષણ લાગ્યા પછી ચિત્ત મનોરમ ખાનપાનાદિને કાંઈ વિસાતમાં નહિ ગણે; તેથી એમાં વારે વારે ખેંચાઈ જવાનું રહેશે નહિ.

આ બધામાં મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે એ નવપદનાં રહસ્યો પર મન વારંવાર ભાવના કરી ઓવારી જાય અને એનું જ ભારે આકર્ષિત રહે એવું કરવું જોઈએ, જેથી એ સ્થિર, નિર્મળ અને સાત્ત્વિક બને.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૩, અંક-૩૫, તા. ૧૨-૬-૧૯૬૫

૩૦ અનંત કાળ કર્યું તે જ કરવાનું ?

જીવડા ! વિષમ વિષયની હેવા, હજી કાંઈ જાગે ? તજી કાં ન જાગે ?... જીવડા !

ક્ષમા-જિન-ઉત્તમ-પદ્મવિજયજીની પરંપરામાંના કવિ જિનવિજયજી મહારાજ શ્રી અજિતનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં ઉપરોક્ત શબ્દમાં આત્માને બોધ આપતાં કહે છે, ‘હે જીવ ! વિષમ-દુઃખદ એવી વિષયોની હેવા યાને શબ્દ-રૂપ-રસ આદિ ઈન્દ્રિય-વિષયોનો રસ હજી તને આવો ઉત્તમ બુદ્ધિસંપન્ન માનવ ભવ મળ્યા પછી પણ કેમ જાગે છે ? એ રસ છોડી કાં જાગ્રત નથી થતો ?

આગળ કહે છે, ‘અકલ્પસ્વરૂપ અજિતજિન નિરખ્યો, પરખ્યો પૂરણ ભાગે... જીવડા !’ પૂર્ણ ભાગ્યે અગમ સ્વરૂપવાળા અજિતનાથ ભગવાન નિરખવા મળ્યા, ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩) ૬૩

અને એક જ તરણ તારણ અનંત પ્રભાવી વીતરાગ તરીકે એમને પારખ્યા, તો હવે વિષયરસ છોડી કાં જાગ્રત ન થાય ?

કવિના કહેવાનો ભાવ એ છે કે આવા સ્નેહી ઉપકારી મળ્યા કે જેમને, તને મળ્યા કરતાં, હજાર-લાખ ગુણા મનોરમ વિષયો મળેલા, છતાં એનો લેશમાત્ર રસ ન રાખતાં એમણે એનો ત્યાગ કર્યો ! અને એ વીતરાગ બન્યા ! એવા પ્રભુનું ભવ્ય આલંબન નહોતું મળ્યું ત્યારે તો ડૂબ્યો, પણ હવે મળ્યા પછી ય ડૂબે છે ? ધ્યાન રાખ કે વિષયરસ વિષમ છે, મહા દુઃખદ છે !

આ વિષયરસની આંધીમાં સાધવાની વસ્તુ સાધવી રહી જાય છે. એ કેવી કમનસીબી થાય છે એનું દૃષ્ટાંત કવિ કેવું આપે છે !

“જિમ કોઈક નર જાન લઈને આવ્યો કન્યા રાગે;

સરસ આહાર નિદ્રાભર પોઢ્યો, કરડ્યો વિષયી નાગે...”

કોઈ એક માણસ જાન લઈને એક સુંદર કન્યાને પરણવાની ઉત્કંઠાથી ગયો. ત્યાં એને સાસરે સારા સ્વાગતપૂર્વક ગામ બહાર એક બંગલામાં ઉતારો મળ્યો; ઊંચી કોટિના પકવાન્નનાં જમણ મળ્યા. પછી બંગલાનો જાણકાર કહી ગયો કે ‘જોજો આ એક ઓરડીમાં જતા નહિ; ત્યાં સાપ નીકળે છે.’ પેલા પરણનાર ભાઈને રસ લાગ્યો તે ઓરડીમાં જઈને જોયું, તો ત્યાં ઠંડી પવનની લહેર આવતી હતી. મનને થયું કે ‘લાવોને જરા અહીં બેસીએ એમાં શું થઈ જવાનું હતું ?’ તે ત્યાં ગાદી પર તકિયે અઢેલીને બેઠો. પણ માદક ભોજનના પ્રતાપે એને ઊંઘ આવી ગઈ. એમાં સાપ નીકળ્યો અને એને ડસી ગયો. એ ત્યાં જ ખત્મ ! કન્યાને વરવાનું ઠેકાણે પડી ગયું ! ને ભાઈ પરલોક ઊપડી ગયા !

મનુષ્યની પણ આ દશા થાય છે. અહીં એ શિવસુંદરીને પરણવાના યોગમાં આવી ગયો છે. પરંતુ એ સાધે તો ને ? એ તો પેલી કોટડીની લહેરની જેમ ઈન્દ્રિય વિષયોની લહેર માટે ઘરવાસની કોટડીમાં ભરાય છે. ત્યાં ઝેરી વિષયોથી ડસાઈ અંતે મરે છે અને શિવસુંદરી સાધવાનું ઠેકાણે પડી જાય છે. કેવી કમનસીબી ! કેવી હીનભાગિતા !

માનવ ભવનાં ઊંચા કર્તવ્ય સાધવાનું ભૂલી વિષયસેવાના ચડસમાં દોડ્યા જવાનું થાય એ તો પૂર્વે અજ્ઞાન પશુના ભવે જે કર્યું તે જ કરીને બેસી રહેવાનું થાય છે. આવા સુંદર ભવમાં પૂર્વે અનંતીવાર કરેલું કરીને બેસી રહેવાનું હોય ? કે પૂર્વે નહિ કરેલી ભવયાત્રા-મિટાવનારી સાધના સાધવાનું હોવું જોઈએ ? ભવયાત્રા વિષયોની સેવા અને વૈર-વિરોધ, મદ-માયા અને ઈર્ષ્યા-અસૂયા, વગેરે કષાયોના આચરણથી કદાપિ મીટે નહિ.

૬૪ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

લક્ષ આ જ જોઈએ કે ‘હું શિવસુંદરી વરવા માટે મથવાના માનવભવે આવ્યો છું, એની સુખદ યાત્રા માટે અનેક પ્રકારની પુણ્ય-શક્તિઓ, અનુકૂળ સંયોગો વગેરેની જાન સાથે છે. હવે જો પૂર્વે અનંતવાર કર્યું તે જ કરવામાં પડ્યો અને એવા સંસારરાહના વિરોધી ત્યાગ-તપ-ક્ષમા-સમતા-સહિષ્ણુતા, અહિંસા-સંયમ સત્ય-નીતિ વગેરેના ધરખમ અભ્યાસ ન રાખ્યા, તો વિષય-વિષધરથી ડસાઈ ખત્મ થવાનો ! અને શિવસુંદરી એના ઠેકાણે રહેવાની ! માટે એવી મૂર્ખાઈ ન કરું, અવળા સાહસ ન કરું, જુગજુના આંધળિયા ચલાવું નહિ, વહાલા વીરપ્રભુની આજ્ઞા ઠોકરે ચડાવું નહિ. આ લક્ષપૂર્વક ત્યાગ-તપ-ક્ષમાદિના માર્ગે કટિબદ્ધ વિચરવાનું.

કવિએ ત્યાં કહ્યું છે કે ‘ઘોર પહાડ ઉજાડ ઉલંઘી, આવ્યો સમકિત માર્ગે; તૃષ્ણાએ સમતા રસ બિગડે, કુંભ-ઉદક જિમ કાગે.’ પનિયારીના માથે ગંગાજળના બેડા પર કાગડો બેસી પાણીને અપવિત્ર કરી દે છે, તેમ તૃષ્ણા, સમ્યક્ત્વના સમતા રસને બગાડી નાખે છે. માટે તૃષ્ણા કાગડીને તો આઘી જ રાખવાની. તૃષ્ણાની શી જરૂર છે ? લલાટમાં હશે એ મળશે એમ લલાટ પરની શ્રદ્ધા એને દૂર રાખી શકે છે. અરિહંતનું આલંબન એ માટે જોમ આપે છે કે મારા પ્રભુએ અવગણેલને હું શાનો હૈયે ઘાલું ?

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩,અંક-૩૬,તા.૧૯-૬-૧૯૬૫

૩૧) જીવન વૃક્ષનાં સુંદર ફળ : પાત્રવિનિયોગ

ધર્મ પર શ્રદ્ધા નથી થતી અને સહેજે આ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, વેપારનું પ્રત્યક્ષ ફળ પૈસા, ખાનપાનનું પ્રત્યક્ષ ફળ તૃપ્તિ, તથા શરીર શક્તિ, એમ ધર્મનું પ્રત્યક્ષ ફળ ક્યાં છે તે ધર્મમાં હોંશે હોંશે દોડ્યા જવાય ?

પરંતુ અહીં સમજવું જોઈએ છે કે,-

પૈસા અને તૃપ્તિ, શક્તિ મળવાં છતાં જો એમાં મદ મૂઝઈ અને અન્ય ઉપાધિઓથી ચિત્ત ચિંતાતુર અને સંતાપમાં છે, તો સાચું સુખ ક્યાં છે ? કેમ કે સુખનું સ્વરૂપ શાંતિ છે, ચિત્તસ્વસ્થતા છે, ચિત્તઠંડક છે. જો પૈસા વગેરે મળવા છતાં એ ન મળે તો સુખ શું ? ધર્મનું પ્રત્યક્ષ ફળ આ શાંતિ-સ્વસ્થતા-ઠંડક બની આવે છે. તેથી પ્રત્યક્ષ સુખ ઊભું થાય છે. માત્ર ધર્મ ધર્મ તરીકે કરવો જોઈએ. દા.ત. દાન કર્યું તો જો તે કોઈ આલોક પરલોકની સમૃદ્ધિ યા સત્તા-સન્માન-

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૬૫

વાહવાહ માટે નહિ, પરંતુ શુદ્ધ ધર્મ-સુકૃત કમાવવા નિમિત્તે. તો ત્યાં આ વિચાર આવશે કે ‘હાશ ! આટલું દાન થયું એ સારું થયું. આશ્રવની ગટરમાં આ પૈસા તણાઈ જાત તે ઉત્તમ પાત્રમાં મારે લેખે લાગ્યા. એથી મારો આત્મા એટલો કર્મબંધનથી બચ્યો. આ ઉત્તમ પાત્રમાં સ્વદ્રવ્યનો વિનિયોગનો યાને ઉપયોગનો સંતોષ ચિત્તને શાંતિ આપે છે, ઠંડક નિર્દોષ પ્રસન્નતા સ્વસ્થતા આપે છે. તે પણ જ્યારે જ્યારે યાદ આવે ત્યારે ત્યારે એ જ શાંતિ-ઠંડક-પ્રસન્નતા મળે છે. મન મસ્તતા અનુભવે છે. દાન ધર્મનું આ પ્રત્યક્ષ સુંદર ફળ નથી તો શું છે ? કદાચ બીજી તકલીફ કષ્ટ ઉપાધિઓ હશે તોય મનને થશે કે ‘એ તો પૂર્વ કર્મનુસાર ચાલવાની પણ મારે તો આ પાત્ર વિનિયોગ થયો એ મજેનું થયું !’

જીવન એ શરીર-ઈન્દ્રિયો-મન-પૈસા-પ્રતિષ્ઠા-પરિવાર વગેરે મૂળ ઉપર વિસ્તરેલું એક વૃક્ષ છે. એ શરીરાદિ-શક્તિઓ રૂપી મૂળનો ઉપયોગ એ જીવનવૃક્ષના ફળ છે. અસદ્ ઉપયોગ યાને અઢાર પાપસ્થાનકમાં એનો વિનિયોગ એ દુષ્ટ ફળ છે, સત્પાત્રમાં-ધર્મસ્થાનકમાં વિનિયોગ એ સુંદર ફળ છે. ધર્મ શું છે ? પોતાની શક્તિનો કે વસ્તુનો પાત્રમાં વિનિયોગ, એ કર્યાથી ચિત્ત મહાશાંતિ અનુભવે છે કે ‘હાશ, આટલું મારું લેખે લાગ્યું !’

ત્યારે એ વિચારીએ કે જુદી જુદી પણ શક્તિઓનો પાત્રમાં વિનિયોગ કેવી રીતે ? દા.ત. પહેલાં નંબરમાં બુદ્ધિનો મનનો ઉપયોગ અરિહંત વીતરાગ પરમાત્માના સ્મરણમાં કરાય, એમના ગુણો, સત્પરાક્રમો અને ઉપકારોની ગદ્ગદ અનુમોદનામાં કરાય, એ મન-બુદ્ધિનો ઉભય પાત્ર-વિનિયોગ છે. વારે વારે એમની ભારોભાર કૃતજ્ઞતા ચિંતવાય એ પણ એ જ છે. એવું જ સદ્ગુરુ અંગે. વળી જીવદયા સમ્યક્વાદિમાર્ગ, અનિત્ય-અશરણાદિ ઉત્તમ ભાવનાઓમાં મન લગાવાય, એ પણ બુદ્ધિનો સુંદર વિનિયોગ છે.

ત્યારે વાણીથી જેટલી આ દેવ-ગુરુ-માર્ગ-તત્ત્વ-ભાવનાદિની પ્રશંસા કરાય, એનો ઉપદેશ કરાય; એટલો વચન શક્તિનો પાત્રમાં વિનિયોગ છે. એમ ધર્મમાં સીદાતાને વાણીથી સ્થિરીકરણ, ધર્મની ઉપબૃહણા-સમર્થન, દુઃખિયાને ધર્મમય આશ્વાસન કરાય, એ વચનનો જિનાજ્ઞા વિહિત દર્શનાચારાદિ પાત્રમાં વિનિયોગ છે. અથવા પાત્રભૂત એ સાધર્મિકમાં સ્થિરીકરણાદિ વાણીનો વિનિયોગ કર્યો કહેવાય. એમ વચન સત્ય જ બોલવાનો આગ્રહ રાખ્યો એ વાણીનો વિનિયોગ પાત્રભૂત યથાસ્થિત તત્ત્વમાં થયો, પણ અયથાર્થ વસ્તુરૂપ અપાત્રમાં નહિ. અહીં હવે સાચું પણ વચન જો જીવ ઘાતક હોય તો ત્યાં વાણીનો વિનિયોગ અપાત્રભૂત હિંસાકારી પ્રવૃત્તિમાં થયો કહેવાય. માટે એ ત્યાજ્ય બને છે.

૬૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

એમ આપણને મળેલ પાંચ ઈન્દ્રિયોનો પણ કોઈ અપાત્રમાં નહિ પણ પાત્રમાં વિનિયોગ થાય એ જીવન વૃક્ષનું સુંદર ફળ છે. દા.ત. આંખ અને તેટલી જડ પુદ્ગલના રૂપ કે મોહધેલા અક્ષર યા સ્વાર્થની હિંસક વાત-વસ્તુમાં ઓછી જાય અને પરમાત્મા તથા ગુરુનાં દર્શન તથા ગમનાગમનાદિમાં જીવદયા અને શાસ્ત્ર વાંચનમાં અને તેટલી વપરાય એ એનો પાત્રવિનિયોગ થયો. એવી રીતે કાનને એવં જ કાંક અધ્યાત્મવચન, તત્ત્વવચન, સર્વજ્ઞવાણી, દેવ-ગુરુ-ધર્મ ગુણગાન, અને સમ્યગ્દર્શનાદિ મોક્ષમાર્ગ સાંભળવામાં રોક્યા તો એ ક્ષોત્રેન્દ્રિયનો પાત્રવિનિયોગ થયો.

એમ આપણા હાથ-પગ વગેરે ગાત્રનો સેવાકારી કાર્ય, પરોપકાર, આત્મહિતકર વાત વસ્તુમાં ઉપયોગ કર્યો, તો તે એનો પાત્રવિનિયોગ કહેવાય. એમ આખા શરીરનું કલ્યાણ પ્રવૃત્તિમાં સ્થાપન પણ એ જ. પરિવારને યોગ્ય સત્પ્રવૃત્તિને વિષે જોડીએ, દેવ-ગુરુ-સંઘની સેવા ભક્તિમાં યોજીએ, એમ પ્રતિષ્ઠા લાગવગનો ઉપયોગ સ્વપરના આત્મહિતના કાર્યમાં કરાય એ બધું આપણી પુણ્યશક્તિનો પાત્રવિનિયોગ છે.

આપણી બુદ્ધિ વગેરેનો ચાહીને પાત્રે વિનિયોગ કરવાથી મન સ્ફુર્તિ અનુભવે છે, સુખશાંતિનો અનુભવ થાય છે. માટે આપણને નિરંતર થવું જોઈએ કે ‘મારી વસ્તુ કેમ પાત્રમાં જાય !’

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૩૮, તા. ૧૦-૭-૧૯૬૫

૩૨ સમ્યગ્દર્શનમાં બે અંશ

સમ્યગ્દર્શન એ ભવ પાર કરી જવા માટે પ્રથમ નંબરનું અતિ આવશ્યક સાધન છે. સમ્યગ્દર્શન એ આત્માનો વસ્તુને યથાર્થ રીતે નવાજવાનો નિર્મળ પરિણામ છે. એ પરિણામ વસ્તુ પ્રત્યેની સમ્યગ્દષ્ટિ છે. વિશ્વની દરેક વસ્તુ જેવા સ્વરૂપની હોય, આત્માનું તેના પ્રત્યે તેને અનુરૂપ વલણ એ સમ્યગ્દર્શન છે. આ વલણ અર્થાત્ દષ્ટિ બંધાઈ જાય એ સમ્યગ્દર્શન છે. દા.ત. વસ્તુ જો હેય છે, ત્યાજ્ય છે, જેમ કે હિંસાદિ, તો આત્માને એના પ્રત્યે નફરત હોય, અરુચિ હોય, ભય હોય, અનાસ્થા-અપક્ષપાત હોય. એમ, ઉપાદેય વસ્તુ અહિંસા-સંયમ-તપ વગેરે પ્રત્યે પૂર્ણ આદર, કલ્યાણ બુદ્ધિ, અત્યંત કર્તવ્યભાવ વગેરે હોય.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૬૭

સમ્યગ્દર્શનના આ નિર્મળ ચિત્ત-પરિણામમાં ગર્ભિત રીતે બે અગત્યના ભાવ છૂપાયેલા પડ્યા છે,-

(૧) સર્વજ્ઞવચન પ્રત્યે અતુટ શ્રદ્ધા,...અને (૨) ભવવૈરાગ્ય.

આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. હિંસાદિ અશુભ ભાવ ત્યાજ્ય છે, એ વસ્તુ સર્વજ્ઞની સર્વદર્શી પરમાત્માનાં વચને જે ઠરાવી હોય, તે જ સાચી ગણાય, પણ નહિ કે અજ્ઞાની કે અલ્પજ્ઞાની પોતાની બુદ્ધિએ ઠરાવે તે; કેમ કે અમુક અમુક હિંસાદિ વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાવાળા જીવો પર કેવા પ્રત્યાઘાત પાડે છે, આત્મા પર કેવા કેવા કર્મબંધ નીપજાવે છે, ઈત્યાદિ બધું જ ચર્મચક્ષુથી ગ્રાહ્ય કે યુક્તિગમ્ય નથી; એ તો અતિઈન્દ્રિય છે. એ સર્વજ્ઞ વિના યથાર્થ સ્વરૂપે કોણ જોઈ જાણી શકે ? માટે એ તો સર્વજ્ઞ ભગવાને ભાખ્યું હોય તે જ પ્રમાણે ધારીને ચાલવું જોઈએ; એ મુજબનું જ સદ્દહવું પડે.

બીજી વાત એ છે કે એ રીતે સદ્દહવાનું તો જ બની શકે કે ભવ પ્રત્યે અર્થાત્ સંસારના ભાવો પ્રત્યે અનાદિરૂઢ આસક્તિ કે અરુચિ એવી ને એવી ન ઊભી હોય. કારણ એ છે કે જો એ આસક્તિ-અરુચિ મોળી નથી પડી હોતી, તો જગતના ઈષ્ટ-અનિષ્ટ પદાર્થો પ્રત્યેની આંધળી આસક્તિ-અરુચિના પ્રભાવે એ પદાર્થને સાચા રૂપમાં જોવાનું નવાજવાનું નથી બનતું. પછી સમ્યગ્દષ્ટિ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ક્યાંથી આવી શકે ? એટલે જીવ, અજીવ આદિ પદાર્થ પ્રત્યે સમ્યગ્દષ્ટિ લાવવા અને ટકાવવા માટે આ પણ અતિ જરૂરી છે કે એમાંના કોઈની પ્રત્યે આંધળા રાગ કે દ્વેષ ન હોય.

સારાંશ, સમ્યગ્દર્શન માટે સર્વજ્ઞ-વચનની શ્રદ્ધા અને ભવ-વૈરાગ્ય બંને અતિ જરૂરી છે. હવે એનું તાત્ત્વિક કારણ એ છે કે સમ્યગ્દર્શનને અટકાવનાર મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મનો ઉદય છે, અને સમ્યક્ત્વને તોડનાર અનુંતાનુબંધી કષાયો-રાગદ્વેષ છે; તેમ ન આવવા દેનારા પણ એ છે. આ બંનેને દબાવનાર ઉપરોક્ત બે ઉપાય છે. ‘સર્વજ્ઞે કહ્યું તે જ સાચું, એ જ અર્થ, પરમાર્થ અને બાકી બધું અનર્થ, અનિષ્ટ, વાહીયાત’ આવી સર્વજ્ઞ વચનની અટલ શ્રદ્ધા, એ મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મને દબાવે છે. તેમજ જવલંત ભવ-વૈરાગ્ય એ અનુંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-રાગ-દ્વેષરૂપી કષાયોના ઉદયને અટકાવે છે.

એટલે હવે જો એ ભ્રમણામાં રહેવાય કે ‘હું તો વીતરાગ દેવાધિદેવને જ દેવ, સુસાધુને જ ગુરુ અને જિનોક્ત ધર્મને જ ધર્મ માનું છું, એટલે મારામાં સમ્યક્ત્વ છે,’ આવું મન માની લે, પણ બીજી બાજુ દુન્યવી પદાર્થો પર આંધળો રાગ, આસક્તિ મમતાદિ એમજ ઊભા હોય, અણગમતા પર આંધળા દ્વેષ જીવંત

૬૮

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

જાગ્રત હોય, તો સમ્યક્ત્વના ખરેખર ફાંફા છે. ત્યારે જો ભવવૈરાગ્ય ઝળહળતો હોય પણ સર્વજ્ઞ-વચન પર શ્રદ્ધા ન હોય, તો પણ સમ્યક્ત્વના વાંધા ! એ તો બંને હોય તો જ મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદય અટકી જઈ સમ્યક્ત્વનો નિર્મળ આત્મપરિણામ ઝળહળે.

આ બંને ઉપાયોની અતિ અગત્યના હિસાબે જ ‘અરિહંતા મે સરણં’ એ પહેલું અરિહંતશરણ-ગમન, અને ‘ભવનિવ્વેઓ’ની પહેલી માગણી રોજ કરવામાં આવે છે, આ જગતમાં બીજું બધું ય અવિશ્વસનીય, અનાપ્ત, અનાલંબનરૂપ લાગે, અને એકમાત્ર અરિહંત જ શરણરૂપ, એમનું વચન જ આધારરૂપ લાગે, એવો અરિહંત-શરણનો સ્વીકાર કરતા રહેવું જોઈએ છે; તેમજ પ્રભુ પાસે અનેકવાર ભવનિવ્વેઓ માગી ભવવૈરાગ્ય જીવંત જાગ્રત રાખવો જોઈએ છે.

સૌ કોઈ આ બંને પાળી સમ્યગ્દર્શન આત્મસાત્ કરો એ જ શુભેચ્છા.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૪૦, તા. ૧૭-૭-૧૯૬૫

૩૩ પોતડી જાઓ પણ પાટિયું ન જાઓ

ચંદ્ર નામનો એક શ્રેષ્ઠિપુત્ર અપશુકનો અને બાપનો નિષેધ છતાં અભિમાનથી આપકમાઈ અર્થે સમુદ્રયાત્રાએ નીકળ્યો. અપશુકનોએ ભાવ ભજવ્યો. ખડક સાથે વહાણ અથડાયું, ચંદ્રના આવી રીતે ધન કમાઈ લાવવાના, અને દેશમાં જઈ બતાવી આપવાના મનના તરંગો બિચારા વહાણના ભુક્કા બોલવા સાથે એકદમ જ ખત્મ થઈ ગયા ! ચંદ્ર પડ્યો સમુદ્રમાં ! પણ પુણ્યે હાથમાં એક પાટિયું આવી ગયું, વળગી રહ્યો એને, ચાર પાંચ દિવસે કાંઠે આવ્યો.

સંપત્તિ ગઈ, અભિમાન ઊતરી ગયું, પોતડીભેર ઊભો છે. પોતડી ગાંઠ વાળીને પહેરેલી એટલે બચી. ગાંઠ ન વાળેલી હોત ને સમુદ્રના તરંગોમાં ઢીલી પડી જતાં ખસુ ખસુ થઈ રહી હોત, તો શું એ વખતે ગાંઠ વાળી ટકાવી રાખત ?

ના, કેમ કે બે હાથે પાટિયું પકડેલું હતું, ચારે બાજુ વિકરાળ ધુધવાતો મહાસાગર દેખાતો હતો ! ઊંચે આભ, નીચે પાણી જ પાણી ! જો હાથમાંથી પાટિયું ગયું, તો મામલો ખલાસ જ હતો ! પાટિયા વિના ઊંડા દરિયામાં ક્યાંય ડૂબી ગુંગળાઈને મોત જ પામી જાત !

એટલે કદાચ ગાંઠ વિનાની પોતડી ઢીલી પડીને સરું સરું થતી હોત તો પણ બચાવવાના પ્રયત્નને બદલે એ જ વિચારત કે ‘બાપ રે ! આ વિકરાળ સાગરમાં પાટિયા વિના ડૂબી જાઉં તો ? માટે પાટિયાને લગાડેલા હાથ છોડવા નથી. પોતડી ભલે જાઓ પણ પાટિયું ન જાઓ.’ પોતડી ગઈ હોત તો પણ પાટિયાથી કિનારે આવી જતાં સંતોષ થાત કે ‘હાશ ! પાટિયું મળ્યું, ટક્યું, ને જીવ બચ્યો એ સારું થયું ! પોતડી ગઈ તો ભલે ગઈ.’

આ સૂચક છે, એક જબરજસ્ત બોધપાઠ આપી જાય છે. આપણે સંસાર-સમુદ્રમાં પડેલા છીએ, પુણ્યયોગે જૈન ધર્મરૂપી પાટિયું હાથમાં આવ્યું છે, બીજી બાજુ સંસારમાં શોભાતુલ્ય પોતડી જેવા ધન-માલ-કુટુંબ માન-સન્માન મળેલા છે. મૃત્યુ પહેલાં જ એ ખસુ-ખસુ તો થઈ જ રહ્યા છે. ધર્મનું પાટિયું છોડી દઈ જો એને પકડી રાખવાની મહેનત ગડમથલ કરીએ છીએ તો મૃત્યુ બાદનો કાળ આ વિકરાળ ભવસાગરમાં ચારેબાજુ જળબંબાકાર સમા પૃથ્વી-પાણી, કીડા-મંકોડા, પશુ-પંખી વગેરેના અવતાર, અને એની પાછળ કારમાં પાપ અને દુઃખ દેખાય છે. ધર્મનું પાટિયું મજબૂત પકડી રાખીએ, એમાં ભલે ધન-માલાદિ જાય, તો ય સદ્ગતિ કે પરમગતિ મોક્ષરૂપી કિનારે પહોંચવાનું દેખાય છે. માટે શું કરવું ? આ જ ને કે ‘પોતડી ભલે જાઓ પણ પાટિયું ન જાઓ.’ એની જેમ ‘ધન-માલ કે માન-પાનાદિ જાઓ, પણ ધર્મ ન જાઓ.’

પાટિયું છોડી પોતડીને ગાંઠ વાળી બચાવવા છતાં થોડી જ વારમાં ડૂબી જતાં પ્રાણ ને પોતડી બંને જવાના છે ! પાટિયું પકડાયું રહેશે તો કિનારો દેખવા મળશે; જીવતા રહેવાશે. એવું જ અહીં ધર્મ છોડી ધન-માલ માન-સન્માન મેળવ્યા-ટકાવ્યા તો ય અંતે બધું જ જવાનું છે, અને દુઃખદ યોનિઓમાં મૂકાઈ જવું પડશે ! એ કરતાં ધર્મ પકડી રાખ્યે સદ્ગતિનો કિનારો દેખવા મળશે.

જિનેશ્વર ભગવાનનું શાસન, એ અનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મ, આચારરૂપ ધર્મ, ગુણરૂપ અને ભાવરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, દેવદર્શન-પૂજા-જાપ આદિ, સામાયિક-પ્રતિક્રમણ-પોષધાદિ, દાન-વ્રત-નિયમ-તપસ્યા, અભયત્યાગ, રાત્રિભોજન-ત્યાગ, હિંસા-જૂઠ-ચોરી વગેરેનો ત્યાગ, ધર્મશ્રવણ-શાસ્ત્રવાંચન, સેવા-પરોપકાર વગેરે વગેરે આચાર-અનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મ છે. અવસરે અવસરે આને છોડી કાયા-કંચન-કુટુંબ-કીર્તિ જ સમાલ્યા કરવી એ પાટિયું છોડી પોતડી પકડી રાખવા જેવું છે.

એવી રીતે, કૃતજ્ઞભાવ, ઉદાર દિલ, સહિષ્ણુતા, ગંભીરતા, દયા, સંઘ-સાધર્મિક વાત્સલ્ય, દેવગુરુભક્તિ બહુમાન, વિનય-વિવેક-વિશેષજ્ઞતા, ઈન્દ્રિય-દમન

વગેરે ગુણરૂપ ધર્મ છે. એ પાટિયું છે, એની સામે ધનમૂર્ચ્છા ક્ષુદ્રતા, મદ, દ્રોહ-કૃતઘ્નતા, નિર્દયતા, ઉદ્વેગ, નિંદા, ચોરી વગેરેથી સ્વાર્થસાધના અને સ્વમાનરક્ષા એ પોતડી છે. આવી સ્વાર્થસાધના-માનરક્ષા કરવા કૃતજ્ઞતાદિ ગુણોનું ખૂન કરવું, એ પાટિયું છોડી પોતડી ટકાવવા જેવું છે.

એમ, ક્ષમા, સમતા, નમ્રતા, તૃપ્તિ, ઉપશમભાવ, ગુણાનુરાગ, અનિત્યાદિભાવના સર્વજ્ઞવચન શ્રદ્ધા, ભવવૈરાગ્ય, સંવેગ (મોક્ષરાગ ધર્મરાગ) જ્ઞાનપરિણામ, ચારિત્રભાવ, વગેરે ભાવરૂપ ધર્મ છે. એ પાટિયું છોડી એની સામે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, મિથ્યાત્વ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, જડ વિકલ્પો, મૂઢતા, પૂર્વગ્રહ, દુરાગ્રહ, ભવાભિનંદિતા, વગેરે દ્વારા આપમતિનું પોષણ, ધનમાલાદિના સંગ્રહ-ઉપભોગ, હુપદ-રક્ષા વગેરે પકડી રાખવા એ પોતડી પકડવા જેવું છે.

ઘરમાં જરાક કોકે વાંકુચુંકું કરતાં આપણને ગુસ્સો ઊઠી આવે, ત્યાં આ જ વિચારવું જોઈએ કે ‘શા સારું પોતડી ખાતર પાટિયું જતું કરું ? ચીજ ભલે વાંકીચૂંકી થાઓ, મારું ક્ષમા-સમતાનું પાટિયું ન જાઓ’ એમ પોતાની હોશિયારી, ધન કે વડેરાપણા પ્રત્યે ઈર્ષ્યા આવી, ત્યાં પણ આ જ જોવાનું કે ‘એ મદનાં પોતડીતુલ્ય કારણ રહો કે જાઓ, પણ પાટિયા સમાન મારી નમ્રતા-લઘુતા ન જાઓ. એમ, બીજાની હોશિયારી-ધન-સત્તા પર મારી કદાચ ઝાંખપ થતી હોય, માન ન રહેતું હોય, તો ય પોતડીતુલ્ય એ માન જહન્નમમાં જાઓ, પણ પાટિયાતુલ્ય મારી સમતા, ગુણાનુરાગ, વાત્સલ્ય, મૈત્રીભાવ વગેરે ન જાઓ.’

‘પોતડી જાઓ પણ પાટિયું ન જાઓ.’ આ સૂત્ર પર માનવ જીવનને અજવાળીએ એ જ શુભેચ્છા.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૪૧, તા. ૨૪-૭-૧૯૬૫

૩૪ મસ્ત જીવનના ત્રણ ઉપાય

‘જગત એના રાહે ચાલવાનું છે.’

જીવને કેટલીય વાતના ઈષ્ટની અને કેટલીય જાતની અનુકૂળતાઓની ઈચ્છાઓ થયા કરે છે. પરંતુ એને પૂરી કરનાર પુણ્યનાં નાણાં તેટલાં પહોંચતા નથી. પરિણામ, દરિદ્રનારાયણ બજાર ફરી આવી અનુભવે, તેવી નિરાશા-નિસાસા અનુભવે છે. આશાઓ પુષ્કળ અને પુણ્ય પાતળું, એટલે એ શે પૂરાય ? એવું જ અનિષ્ટ-અણગમતું અને પ્રતિકૂળ કેટલું ય આવી પડે છે, કેમ કે કઈ જાતના અંતરાયાદિ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૭૧

પાપના ઉદય જાગતા પડ્યા છે. આમ ગમતા-અણગમતા (ઈષ્ટ-અનિષ્ટ) અને અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાઓમાં એકનાં માત્ર સ્વપ્ના અને બીજાની સચોટ સક્રિયતા પર જીવનનો મોટો ભાગ ઉદ્વેગ-ચિંતા-સંતાપથી ભર્યો ભર્યો રહે છે. તુચ્છ ઈષ્ટ-અનુકૂળની સિદ્ધિના સુખના કેફમાં એને ન ગણે એ જુદી વાત, પણ અવાર નવાર ચિત્તને એ કોચી રહ્યા છે, ડામી રહ્યા હોય છે, એ હકીકત છે.

આ ખેદ-ચિંતા-સંતાપ-નિરાશાથી બચવા રાજમાર્ગ તો એ છે કે પોતાનું લલાટ માપીને વધુ પડતી આશાઓ અને ઈષ્ટ-અનુકૂળની કલ્પનાઓ સેવવી જ નહિ; અને કદાચ સેવીને સફળતા ન મળી તો ઝટ વિચારવું કે ‘પુણ્યનાં નાણાં વિના માલ ન જ મળે; મળવાનો હક-દાવો રાખવો ખોટો. ગરીબ માણસ જેમ સમજીને જ જીવન ચલાવે અને મસ્ત રહે, પણ રોદણાં ન રોયા કરે, એમ મારે પણ લલાટરૂપી પેટીની પહોંચ સમજીને જ જીવન જીવવાનું, અને મસ્ત રહેવાનું, લેશ પણ રોદણું નહિ, ખેદ-સંતાપ નહિ; આ ભાવ કેળવવો. ત્યારે પ્રતિકૂળ બની આવે, અનિષ્ટ નીપજે, ત્યાં પણ એજ ભાવ કેળવવો.

આમાં પુણ્યની ઓછાશ અંગે દીનતા આવવાનો સંભવ છે કે ‘શું કરીએ ? આપણું પુણ્ય ઓછું !’ એ પણ ઠીક નથી. માટે વિશેષ ઉપાય આ છે કે ખરી રીતે દુન્યવી ઈષ્ટ-અનિષ્ટનાં, પુણ્ય-પાપની બહુ કિંમત જ આંકવી નહિ. ખરી કિંમત તો ઉચ્ચ માનવ ભવ, ધર્મયોગ્ય શરીર, દેવ-ગુરુ, શાસ્ત્ર, તીર્થ વગેરે અનંત કલ્યાણસાધક સામગ્રી મળ્યાનાં પુણ્યની કરવી જોઈએ. જગતના સનાતન સત્યો સત્ય તત્ત્વો અને યથાસ્થિતિ મોક્ષમાર્ગના પ્રકાશ મળવાના પુણ્યની પણ કેટલી કિંમત અંકાય ? આ બધાને જો લક્ષમાં લેવાય તો એની સામે પૌદ્ગલિક સુખના-અનુકૂળતાનાં પુણ્ય તુચ્છ અતિ તુચ્છ લાગે, પેલા કોહિનૂર હીરા સામે આ કાચના ટૂકડા જેવા ભાસે, ત્યારે જેને કોહિનૂર હીરા મળ્યા હોય એ કાચના ટૂકડા ઓછા કે ઝાંખા મળ્યા પર શાનો ખેદ કરે ? એ તો હીરાની હુંફ પર મસ્ત જીવન જીવે ! બસ, એ જ પ્રમાણે અહીં માનવ ભવ, અને સુદેવ સુગુરુ આદિ કલ્યાણ સાધન મળ્યાની હુંફ ઉપર દુન્યવી બીજું વાંકુચુંકું મળ્યાનો ખેદ ન હોય.

(૩) ત્રીજો એક મોટો ઉપાય એ છે કે મનને આ પ્રમાણે ઠસાવી દેવું જોઈએ કે સ્વાત્માથી જેટલું પર છે એ બધું જગત છે, અને જગત એના રાહે ચાલે છે. એ કાંઈ આપણા ધાર્યા પ્રમાણે જ ચાલે એવો નિયમ નથી. તો પછી એ વાંકુ થયું ચૂકું થયું એ એનો સ્વતંત્ર રાહ છે. બહુ તો આપણા પુણ્યના હિસાબનો રાહ છે; પરંતુ આપણી વર્તમાન ઈચ્છા-ધારણાના હિસાબે તો ન જ ચાલે ને ? અને પુણ્ય-પાપમાં આપણે ઊંચા નીચા થઈએ એથી શું વળે ? કાંઈ જ નહિ. આપણા હરખ-

૭૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

સંતાપ નકામા છે. ઊલટું આપણે આપણો જે મોક્ષ સાધવાનો સ્વતંત્ર રાહ છે, એ ગુમાવીએ છીએ ! માટે ખરો વિવેક આ છે, કે

‘જગત એના રાહે ચાલવાનું છે, તો મને મારા કલ્યાણ રાહે ચાલવા દે.’

પૈસા થોડા ગુમાવ્યા, શરીર માંદુ પડ્યું, યા સ્નેહી-સંબંધી રીસાયા, એ બધા જ મારે પર છે, જગત છે; એ એના રાહે ચાલવાના છે, તો મારે ખેદ કરવાની જરૂર નથી. હું મારા સમતા-સમાધિના, તટસ્થ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા તરીકેના, અને જીવો પર ભાવ દયા-ક્ષમાના રાહે ચાલવા સ્વતંત્ર છું. જગત એનો રાહ ન મૂકે, તો હું મારો રાહ શા માટે મૂકું ?

અહીં જો હું આ સમતાદિને બદલે ક્રોધ-સંતાપ, લોભ-મદ, કુવિકલ્પો-દુર્ધ્યાન વગેરે વિકારોનો રાહ લઉં. એમ ધન-સ્ત્રી મેવા મીઠાઈ વગેરે વિષયો પણ પર છે, જગત છે, એ તેવા તેવા ચંચળ રૂપ-રસાદિ ધરવાના રાહે ચાલે, એમાં હું લંપટતા-રતિ-કામવાસના વગેરે વિકારોનો રાહ લઉં, તો એ મારા જ આત્મા માટે ગોઝારો રાહ છે, ભાવિ દુઃખદ દીર્ઘાંતિદીર્ઘ ભવકેદનો રાહ છે; તો શા સારું મારી જાતે જ એવી મૂર્ખાઈ કરું ? મારે તો મારો સમતા આદિનો ને બ્રહ્મચર્ય તૃપ્તિ આદિનો સ્વભાવભૂત સ્વતંત્ર કલ્યાણ રાહ જ મુબારક હો !

વારંવાર આ ભાવનાથી દિલ ભાવિત કર્યા કરવું જોઈએ; જેથી જ્યાં જ્યાં ખેદ, સંતાપ, સંકલ્પ-વિકલ્પ કે હરખના ઉન્માદ વગેરે જાગે ત્યાં ઝટ આ સૂત્ર લગાડાય કે ‘કોની પાછળ આ ? જગત તો એના રાહે જ ચાલવાનું છે. હું મારા દયા-દાન-શીલ-ક્ષમા, અરિહંત-શરણ, તપ... વગેરેના રાહે ચાલું.’ જીવન આથી મસ્ત જીવાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૪૨, તા.૩૧-૭-૧૯૬૫

૩૫ સામાન્ય દુઃખો અને કુવિકલ્પોથી બચવા

રાજા વીરધવલનું રાજ્ય નાના ભાઈ વીરપાલને જોઈતું હતું, તેથી એ એનું ખૂન કરવા ઉપડ્યો ! પણ એમાં તો વીરધવલ સાવધાન થઈ જતાં એના હાથે વીરપાલ પોતે જ મરાયો. મરતાં કંઈક શુભભાવ રહેવાથી એ મરીને રાક્ષસ થયો. હવે એણે રાજા એની મેળે મરે એ માટે એની અત્યંત પ્રિય રાણી ચંપકમાળાને ઉઠાવી લઈ જઈ એના સ્થાને બરાબર એનું કૃત્રિમ શરીર મૂક્યું. તે મડદા જેવું નિશ્ચેતન ! રાજાને એ જોઈ કલ્પાંતનો પાર નથી. ‘બસ, હવે તો એની સાથે ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૭૩

ચિંતામાં બળી મરું !’ એ લગનીમાં ચડ્યો ! ન ખાય, ન પીએ, ન ઊંઘે, કે નહિ કોઈ બીજો વિચાર ! મન પર રાણીના મૃત્યુનો એટલો બધો ભાર આવી ગયો કે બીજે ક્યાંય હવે ચિત્ત જ જતું નથી, યાવત્ પ્રજાના દુઃખનો પણ વિચાર નથી.

આ સૂચક છે. માણસનું મન એવા પ્રકારનું છે કે જો એના પર કોઈ વસ્તુનો ભાર આવી જાય તો એ વખતે બીજું દુઃખ, બીજી ચિંતા, બીજો વિચાર ભૂલી જાય છે. ત્યારે જો એવો કોઈ ભાર નથી, તો મામુલી મામુલી પ્રતિકૂળતા પણ મનને પકડી લે છે; મામુલી મામુલી વસ્તુની ચિંતા એના મનને સતાવ્યા કરે છે.

દા.ત. રોજમેળ લખતાં એમાં અંતે મેળ નહિ મળ્યો તો એની ભૂલ શોધવાના ભારમાં ક્ષુધા, કે આખા દિવસનો શ્રમ, યા ગરમી કે ઠંડી અથવા બીજી ચિંતા ભૂલી જાય છે. પણ ભૂલ પકડાઈ જઈ મન પરથી ભાર ઓછો થઈ જતાં હવે લાગે છે કે ‘ભૂખ બહુ લાગી છે,’ થાકી ગયો છું,’ ‘ઠંડી લાગે છે,’ કે ‘ધામ બહુ પડે છે’... વગેરે. અરે ! શું પહેલાં દુઃખ કે ચિંતાજનક વસ્તુ નહોતી ? હતી, પણ રોજમેળ મેળવવાના ભારમાં પેલી બાબતોનું મનને દુઃખ નહોતું, ચિંતા નહોતી. ત્યારે ખરું તો એ જ છે કે મનને દુઃખ એ દુઃખ.

આ ઉપરથી એ માર્ગ નીકળે છે કે જો મન પર કોઈ ભાર લાવી દેવાય તો બીજા દુઃખ કે ચિંતાની સતામણી ભૂલી જવાય છે. આમાં એટલું છે કે એવો ભાર જો ભૌતિક-પૌદ્ગલિક બાબતનો લઈ આવ્યા, તો પેલી બીજી બાબતોનું આર્તધ્યાન તો મટ્યું, પણ આનું આર્તધ્યાન ઊભું થયું ! તેથી એમ કહી શકાય કે,-

‘મન પર લે આધ્યાત્મિક ભાર, તો ઘટે દુઃખ અને દુર્ધ્યાન !’

દા.ત. મંદીરમાં પૂજા-ચૈત્યવંદન કરતાં ઉનાળાના લીધે ગરમી બહુ લાગતાં, મનને વારે વારે થયા કરે છે કે ગરમી બહુ, ગરમી બહુ ! અથવા બીજા ત્રીજા વિચારોનાં આર્તધ્યાન આવી જાય છે. પરંતુ જો ત્યાં (૧) ‘અહો ! આ પામર જીવને આ કેવા લોકોત્તર પરમાત્મા મળી ગયા !’ એમ એ અલૌકિક પ્રાપ્તિનો ઉછરંગ ઊછળ્યા કરતો હોય; (૨) ‘લાવને ત્યારે મનમાં એમની પ્રત્યે ભક્તિના પૂર વહેવડાવું, આવા સાચા પ્રાણપ્રિય ક્યાં મળે એમ કરી એમની સાથે તન્મયતા કરું, અલૌકિક પ્રાપ્તિના સંભ્રમ (અપૂર્વ હર્ષ) ઉભરાવું; એમ ભક્તિ-સંભ્રમ ઉભરાવાય, હૈયું એમાં ગદ્ગદ થાય. (૩) ‘પ્રભુ ! તારા સિવાય બીજા કોનું શરણ છે ? તારા જેવો બીજો કોણ પૂજવા, નમવા, ગાવા, ધ્યાવવા મળે ?’- ભાવોલ્લાસથી ભગવાન પ્રત્યે હૈયું લયબય ભીનું અને ભગવાનના ગુણો અને ઉપકારના સ્મરણથી તરબોળ કરાય તો મન પર આ ભાર આવ્યો ગણાય.

એમ, ચૈત્યવંદન યા પ્રતિક્રમણમાં સૂત્રોના અક્ષર-અક્ષરની મહામંત્રરૂપતા

૭૪

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

ઉપર તથા એના અતિ ગંભીર અને કિંમતી અર્થના ઊંચા ભાવ પર, એના માનસિક આબેહુબ દશ્ય પર ચિત્ત ઓવારી જાય, પૂજાની જેમ ભગવાન પ્રત્યે ભક્તિ, ગુણસ્મરણ, અપૂર્વ પ્રાપ્તિ-સંવેદન વગેરેથી, તથા પાપગર્હા પર તીવ્ર પશ્ચાત્તાપથી ગદ્ગદતા ઉલ્લાસનો ઉછાળો, એવું કાંઈક અનુભવાય તો પછી એટલા વખત પૂરતું તો અવશ્ય ગરમી, ભૂખ આદિનાં બીજાં દુઃખ ભૂલાઈ જશે; આર્તધ્યાનથી બહુ બચી જવાશે; મનોયોગની સ્થિરતા થશે.

આ તો ક્રિયા વખતની વાત થઈ. બાકી તે સિવાય પણ જીવનમાં ઉપસ્થિત થતાં કેટલાય કલ્પિત યા ખરેખર ભય-ચિંતા-વ્યાકુળતા અટકાવવા માટે પણ આ સાધન છે કે મન પર એવો કોઈ ભાર રાખી લેવાય; દા.ત. નવકાર એક બેઠકે ૧૦૮ અને છૂટક થઈને મારે જીવનમાં સવાકોડ નવકાર પૂરા કરવા છે, એવી પ્રતિજ્ઞાનો ભાર, ભાવશ્રાવક કે ભાવસાધુના લક્ષણ-પેટાલક્ષણો આત્મસાત્ કરવા માટે એના ઉગ્ર ચિંતનનો ભાર; વીતરાગ પ્રભુ સાથે મન હળી-ભળી જતું નથી. એ હળી-ભળી જવાનું કરવા માટે વિવિધ ભાવના-વિચારણાઓ દઢ નિર્ણયબદ્ધ ભાવનાનો ભાર; અથવા જિનશાસન અને મહાવીર પ્રભુ જેવા નાથ માથે ધર્યાં છતાં ઊંઠતી દુષ્ટ વાસનાઓ, કુવિચારો વગેરેની અત્યંત શરમ તથા પાપભયનો ભાર, વગેરે રખાય, તો બીજી ત્રીજી ચંચળતા-વ્યાકુળતા-દુઃખાન અને કુવિકલ્પો ઓછા થઈ જશે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૪૪, તા. ૧૪-૮-૧૯૬૫

૩૬ પર્યુષણાનું એક પ્રેરક બળ

માનવ જન્મ મળ્યો શાહજોગ વેપારથી કે લોટરીથી !

પર્યુષણા મહાપર્વ આવી રહ્યું છે. એની સુંદર આરાધના થાય એ માટેની પ્રેરણા મેળવવાના અનેક ઉપાયો છે, એમાં એક ઉપાયભૂત વિચારણા અહીં કરવામાં આવે છે.

મનુષ્ય જન્મ પામેલા જીવો પશુ પંખી તથા કીડા મંકોડા અને યાવત્ પૃથ્વીકાય... વનસ્પતિકાયાદિ જીવો કરતાં અતિ અલ્પ સંખ્યામાં છે. એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ હિસાબે માનવજન્મની અતિ દુર્લભ પ્રાપ્તિ સમજાય એવી છે.

આ મનુષ્ય જન્મ શી રીતે મળે છે ? શાસ્ત્ર કહે છે, “સ્વભાવે અલ્પ કષાય, દાનરુચિ અને મધ્યમ ગુણો એ મનુષ્યપણાનું આયુષ્ય બાંધવાના કારણો છે.” પૂર્વે

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૭૫

એ સેવ્યાં હોય તો એથી મનુષ્ય-આયુ ઉપાર્જન થઈ અહીં માનવ અવતાર મળી ગયો હોય એ બનવા જોગ છે.

ત્યારે એવું પણ બને છે કે જીવની કર્મલઘુતા થઈ હોય, તેથી મનુષ્યપણું મળી ગયું હોય. દા.ત. મરુદેવા માતા સીધા વનસ્પતિકાયમાંથી અહીં મનુષ્ય જન્મ પામ્યા ! એમ જીવ તેઉકાય-વાઉકાય અને સાતમી નરક સિવાય બીજી સ્થિતિમાંથી નીકળી મનુષ્ય થઈ શકે છે, ત્યાં એકેન્દ્રિય બેઈન્દ્રિય વગેરેના અવતારમાં સમજપૂર્વક સ્વભાવે અલ્પ કષાય, દાનરુચિ વગેરે કરવાનું ક્યાં છે ! છતાં આત્માના તેવા અધ્યવસાય મનુષ્યપણાના આયુષ્યને યોગ્ય આવી ગયા અને મનુષ્ય આયુ બંધાઈ ગયું. તેથી મનુષ્ય થવાનું બનવા જોગ છે. નવમા અને ઉપરના દેવલોકવાળા દેવો તો મરીને મનુષ્ય જ થાય છે; પછી ભલે એમાં ગોશાળાનાં જીવ દેવતા જેવા દેવ હોય. આમાં પણ સહજ અલ્પ કષાય વગેરેની નિયમિત આરાધના હોય જ એવું નથી. આમ, સહજ અલ્પ કષાયોદિની આરાધના દ્વારા કે કર્મ-લઘુતાએ તેવા મૂઠું અધ્યવસાય દ્વારા મનુષ્ય જન્મ મળી શકે છે.

હવે અહીં જોઈએ કે સ્વભાવે અલ્પ કષાય અને મધ્યમ ગુણોની નિયમિત આરાધનાથી મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિને જો એક શાહજોગ વેપારથી થયાનું ગણીએ, તો કર્મલઘુતા અને તાત્કાલિક તેવા મૂઠું અધ્યવસાયમાં બંધાયેલ આયુષ્યથી થતી મનુષ્યપણાની પ્રાપ્તિને લોટરી લાગ્યા જેવું ગણાય.

આપણે બેમાંથી કઈ રીતે મનુષ્યપણું પામ્યા એની શી ખબર પડે ? ખબર આ રીતે પડે કે અહીં જો સ્વભાવે અલ્પ કષાય, દાનરુચિ ને મધ્યમ ગુણો ધરાવતા હોઈએ, ને એને યોગ્ય ધર્મપ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય, તો સંભાવના થાય કે શાહજોગ વેપારથી માનવભવ પામ્યા છીએ. પરંતુ જો એમ ન હોય, અને વાત વાતમાં ભારે કષાય તેમજ કૃપણતા હોય તથા મધ્યમ પણ ગુણોને બદલે દોષો તરવરતા હોય, તો સંભવ છે કે મનુષ્યભવ મળવામાં લોટરી લાગી હશે; કેમ કે પૂર્વના તેવા સંસ્કાર નહિ એટલે અહીં તેવું સૂઝતું નથી. છતાં નવે નામે સૂઝાડી શકાય છે. જગતમાં જ્યારે-ક્યારેય ગુણો અને ગુણસાધક-ધર્મની નવી જ શરૂઆત થાય છે; કાંઈ અનાદિથી એના સંસ્કાર ચાલ્યા આવે અને આરાધના થતી હોય એવું નથી. અનાદિના સંસ્કાર તો ઊંધા છે.

હવે બંને સ્થિતિમાં અહીં ગુણો અને ધર્મની આરાધના આવશ્યક બને છે. જો નવી શરૂઆત નહિ થાય અગર પૂર્વ ભવથી ચાલુ આરાધના અહીં ચાલુ નહિ રહે, તો આગળ શું દેખવા મળે એ સ્પષ્ટ છે.

સમજીને સહેજે અલ્પ કષાય, અલ્પ કોધ-માન-માયા-લોભ, અલ્પ રાગ દ્વેષ

૭૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

આદિ એમ સારી દાનરુચિ, અને મધ્યમ ગુણો ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, ગંભીરતા, પરોપકાર, દયા, વૈરાગ્ય વગેરે પ્રાપ્ત કરવા અને વિકસાવવા માટે પર્યુષણ મહા પર્વમાં ઘણી સુંદર તક મળે છે ! કેમ કે (૧) એમાં તેવા ઉપદેશ અને મહાપુરુષોનાં ચરિત્રનું ભરપૂર શ્રવણ મળે છે. (૨) લગભગ આખો સંઘ પર્વની આરાધનામાં લાગી ગયો જોઈ પ્રેરણા મળે છે. (૩) દાન, તપસ્યા, અર્હદ્ભક્તિ વગેરેની આરાધના પર્વના હિસાબે સુલભ બને છે. (૪) પર્વના પ્રભાવે મન કાંઈક કૃષ્ણ બને છે.

આ બધું જોતાં મનને એમ થવું જોઈએ કે ‘બારે મહિના અગર ચોમાસાના ચારે માસ તો એવી આરાધના નથી કરતો, પણ આવા અદ્ભુત અને બીજા કોઈ પણ ધર્મમાં અપ્રાપ્ય મોંઘેરા પર્યુષણ મહાપર્વ પામીને તો જરૂર તક સાધી લઉં ! જરૂર તન-મન-ધનથી શક્ય ઉચ્ચ આરાધના કરી લઉં ! આવતા પજુસણાની કોને ખબર કે જોવા પામીશ કે નહિ ? યા સાજો હોઈશ અગર અનુકૂળ પરિસ્થિતિ હશે કે કેમ ?’

આરાધના બધી ય પાછી શામાં ઉતારવાનું લક્ષ રાખવાનું છે ? આમાં કે આપણા કષાય, રાગ-દ્વેષાદિ સ્વાભાવિક અલ્પ થઈ જાય, દાનરુચિ વધે, અને ઉદારતા ઔચિત્ય, સહિષ્ણુતા, દયા, પરોપકાર તથા ભવ-નિર્વેદ (વૈરાગ્ય) આદિ ઊભા થાય, અગર વધે, તે યાવત્ સર્વ ત્યાગના નિષ્પાપ જીવનના માર્ગે ચઢાવે.

આ રીતે પર્યુષણ પર્વની બધી આરાધના હોંશથી કરાઓ, એ જ શુભેચ્છા.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૩, અંક-૪૫, તા. ૨૧-૮-૧૯૬૫

૩૭ પાંચ સાધનાનું રહસ્ય

કામલક્ષ્મીના દૃષ્ટાંતમાં આવે છે કે એ ધાવણો પુત્ર મૂકી નગર બહાર પાણી ભરવા ગયેલી, તે ત્યાં લશ્કર સાથે અચાનક ચડી આવેલા બીજા રાજાના સકંજામાં ફસાઈ, સુશીલ પતિવ્રતા છતાં અનિચ્છાએ પણ મહારાણી બનવું પડ્યું ! ત્યાંથી વીસ વર્ષેય છૂટવાનું કરતાં વેશ્યાના હાથમાં ગઈ ! ત્યાં પાછી અજાણ્યે પુત્રના પ્રસંગમાં આવી ! જાણ થતાં ચિતામાં બળવા ગઈ, પણ વરસાદે બેહોશ બની તણાતાં ભરવાડથી બચી ! એની શરમે એની ઘરવાળી બની ! હવે પુત્ર રાજપુરોહિત બનેલો એનો અચાનક ભેટો થતાં બંનેએ પરસ્પરની હકીકત જાણી. કામલક્ષ્મી સજ્જડ આઘાત લાગતાં કહે છે, -આપઘાત કરું. પુત્ર કહે છે,

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૭૭

‘મા ! એમ જીવનથી મરીશ પણ પાપો ક્યાંથી મરશે ?

આ જીવન પાપો ક્યાંથી જેમ ખરાબ છે, તેમ પાપોનો નાશ કરવા માટે તો મહા ઉત્તમ છે. એ ક્યાં વિના જ જીવનનો અંત લાવ્યે, પાપોનો અંત પછી ક્યાં કરીશ ?’ સમજી ગઈ. બંનેએ ચારિત્ર લઈ ધોર તપસ્યાદિ કરી જન્મ-મરણનો કાયમી અંત આણ્યો !

પુરોહિતનું વચન ગંભીર છે, ‘એમ મરીશ પણ પાપો ક્યાંથી મરશે ?’ એ સૂચવે છે કે જીવનનો લાભ પાપોનો અંત લાવવામાં જ ઉતારવો જોઈએ.

પાપોનો અંત લાવવાના પાંચ સાધન,-૧. દયા-અહિંસા, ૨. ધર્મબંધુની કદર; ૩. તપસ્યા, ૪. ક્ષમાપના, ૫. અર્હદ્ભક્તિ. આ સાધનોની સાધના જો જીવન હાથમાં છે ત્યાં સુધી કરી લીધી તો તો કેઈ જન્મ-જન્માંતરના પાપોનો અંત કરી શક્યા. પણ જો એ ન કર્યું, તો જીવનનો અંત તો એક દિ’ થવાનો જ એ નિશ્ચિત, પણ પાપો અડીખમ ઊભા રહેવાના. બુદ્ધિ-સમજ-શક્તિવાળો માનવભવ તો ભૂતકાળના ભવોનાં પણ પાપના થોક ફોક કરવા સમર્થ છે ! કિન્તુ માનવભવ ગુમાવ્યા પછી એ ય પાપ અને આ ભવનાં ય પાપ આત્મામાં સીલપેક ! તે બુદ્ધિ-સમજ-સામર્થ્ય વિનાના પછીના ભવમાં શે ક્ષય પામે ? જો ક્ષય નહિ, તો ભોગવી ભોગવીને એનો નિકાલ કરતાં કેટલા ત્રાસ અને વિટંબણા ? માટે આ નિર્ધાર જોઈએ કે ‘આ મોંઘેરા જીવનથી પાપનાશ કરનારી એ દયાદિની ખૂબ સાધના કરીશ.’

આ સાધનાની સંગીનતા-નક્કરતા સચોટ પાયા પર ઊભી છે. તે આ રીતે,-

(૧) દયાને શાસ્ત્ર મોક્ષ પૂર્વના છેલ્લા-ચરમ પુદ્ગલ-પરાવર્તકાળમાં આવ્યાનું અને અનાદિના સહજમળનો નોંધપાત્ર ડ્રાસ થયાનું લક્ષણ સૂચવે છે. આ થયું હોય તો જ દુઃખિત જીવો પર દયા આવે. દુઃખિત પર દયા આવવા પર જ હૈયે વિશ્વાસ રાખી શકાય કે ‘હું ચરમાવર્તમાં આવ્યો છું, મારો સહજ મળ હવે મારો ડ્રાસ પામ્યો છે.’ આવા વિશ્વાસ માટે દયાનું આ રહસ્ય સમજી દયા ખાસ કરવી.

(૨) ધર્મિબંધુની કદર એટલે આ મૂલ્યાંકન કે ‘એ કોઈ અવ્વલ સગો મળ્યો છે, મારા પ્રભુના શાસનનો એક પ્રભાવ ટકાવનાર મળ્યો. એનાં ગૌરવ કરું એટલા ઓછાં. એનું સન્માન એટલે ધર્મનું અને તીર્થંકર ભગવાનનું સન્માન. કેમ કે ભગવાનની આજ્ઞા છે, ‘જો સાહમ્મિઅં બહુમન્નઈ સો મં’ અર્થાત્ ‘જે સાધર્મિકને બહુ માને છે એ મને (બહુ માને છે.)’ ભગવાન અહીં વિચરતા નથી. તો બહુમાન શી રીતે દાખવાય ? સાધર્મિકનાં બહુમાન કરીને. ત્યારે એ વિના તો

૭૮

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

સમ્યક્ત્વ પણ શી રીતે ?

(૩) તપસ્યાનું રહસ્ય આ છે કે અનાદિ કાળથી જીવને આહાર પહેલો વહાલો છે. જન્મતાં પહેલું કામ આહાર લેવાનું. તે આત્માને ને અરિહંતને પહેલા વહાલા ક્યાંથી કરી શકે ? પણ તપથી આહારસંજ્ઞા પર કાપ પડે છે, ને આત્મા-પરમાત્માને વહાલા કરી શકાય છે. વળી ‘દેહે દુક્ખં મહાફલં’ તપથી કાયાને કષ્ટ પડે, ને તિતિક્ષાનો સહન કરવાનો અભ્યાસ પડે, જે બહુ લાભકારી છે. એથી જડની પ્રીત ઓછી કરી આત્માની પ્રીતિ વધારી શકાય.

(૪) ક્ષમાપનાનું રહસ્ય આ, કે ‘ઉવસમ-પભવો ધમ્મો’-ધર્મ કષાયના ઉપશમમાંથી જન્મે છે. માટે બીજાને દુભાવ્યા-કર્યા તેની ક્ષમા માગી લેવાનો ચિત્તનો સરળભાવ જોઈએ. બાકી ક્ષમાપના ન કરવા દેનાર ક્રોધ અને અહંત્વ છે, જે, એક નાની ચિનગારી મોટી ઘાસની ગંજીને બાળે એમ, કોડ પૂર્વના પણ ચારિત્રને બાળી નાખે છે, તો તેથી ઓછા ધર્મને જળાવી નાખવાનું તો પૂછવું જ શું ?

(૫) અરિહંતની ભક્તિ એટલા માટે અતિ જરૂરી છે કે એમના ઉપકારથી જ માનવભવ વગેરે બધી પુણ્યાઈ અને ધર્મશાસન પામ્યા છીએ તો એમની પ્રત્યે કૃતજ્ઞભાવ તો દાખવવો જ જોઈએ. આગળ ઠેઠ મોક્ષ સુધીની ઉન્નતિ પણ એમનાથી જ મળવાની છે. વળી એ પરમ સુપાત્ર છે; એમાં આપણા તન-મન-ધનનો વિનિયોગ એ શ્રેષ્ઠ લાભદાયી હોઈ, એ કેમ ચૂકાય ?

પર્યુષણા મહાપર્વનાં પાંચ કર્તવ્ય,- અમારિપ્રવર્તન, સાધર્મિક વાત્સલ્ય, અક્રમતપ, ક્ષમાપના અને ચૈત્યપરિપાટી,- એ ઉપરોક્ત પાંચ સાધનને સુંદર સાધી આપે છે. માટે એનાં મર્મનો ખ્યાલ રાખી પર્યુષણા કર્તવ્ય અતિ હોંશથી આરાધી લેવા એ માનવજીવનનો મહાન લહાવો છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૩,અંક-૪૬/૪૭/૪૮,તા.૨૮-૮-૧૯૬૫

૩૮ સાથે શું લઈ જવાનું ? : જીવનની ચાલનું મહત્ત્વ

કોઈ પણ આત્મવાદી ‘આ જીવનમાંથી સાથે શું લઈ જવાનું’ એ પ્રશ્નને અગત્ય આપ્યા વિના રહી શકે નહિ. કેમ કે ‘મિયાં મુઆ ને લેખા પૂરા’નો જીવન ખેલ નથી, કિન્તુ અહીંનો અને પૂર્વભવોની બાકીનો હિસાબ ભરવા માટે પુનર્જીવન, પુનર્ભવ, પુનર્જન્મનો ખેલ ઊભો જ છે. ત્યારે માત્ર આ જીવનવ્યાપી દૃષ્ટિ રાખ્યે અને માત્ર આ જીવનોપયોગી બાબતોમાં જ મહા કિંમતી આત્મવીર્ય વિણસાડી નાખ્યે

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૭૯

ન ચાલે. પકલોક-પુનર્જન્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને આ પ્રશ્ન વિચારવો જ પડે, કે

‘અહીંથી પરલોકમાં સાથે શું લઈ જવાનું ?’

આના ઉત્તરમાં, એ તો નક્કી જ છે કે અહીંના ધન-માલ-કુટુંબ, લાડી-વાડી-ગાડી, પૈસા-પ્રતિષ્ઠા-પરિવાર વગેરે યાવત્ કાયા સુદ્ધાં મર્યા પછી સાથે લઈ જઈ શકાતા નથી. એટલે એની ખાતર આત્માના પુણ્યનો ખુરદો કરી નાખ્યો, અને કિંમતી આત્મવીર્ય વેડફી નાખ્યું. પણ સરવાળે તો પરલોકમાં આ ધન-માલાદિમાંનું કશું ઉપયોગી થાય નહિ. અરે ! એટલું જ નહિ, પણ અહીં ય એ કોઈ રોગને રોકી શકે નહિ, તેવા કોઈ પુત્રમરણાદિ કર્મના ઉપદ્રવને કે અકસ્માતને અટકાવી શકે નહિ, તેમ બીજાના દુર્ભાવ-વિરોધ કે ઘડપણ કે મૃત્યુને પણ નિવારી શકે નહિ. નિવારવાની તો શી વાત, એની દારુણ પીડામાં કે વિટંબણામાં રાહત-આશ્વાસનેય આપી શકે નહિ. આ સ્થિતિમાં કેવળ એની પૂંઠે જ લાગ્યા રહેવું અને પરલોકમાં ય જે સદ્ગતિ મળે તે સાથે ચાલી શકે તેમ અહીં પણ અદ્ભુત રાહત-સ્ફુર્તિ આપી શકે, એમાં મનુષ્યત્વાદિ પુણ્ય અને આત્મવીર્યને કામે ન લગાવવું, ન સફળ કરવું, એ કેટલી બધી મૂઠ્ઠા દુર્દશા ! પુણ્ય મળેલ માનવબુદ્ધિ, કાયા, વગેરે તથા આત્મવીર્ય કામે તો લાગવાના જ છે, પણ આ જીવનમાં જ દષ્ટનષ્ટની પાછળ કામે લાગે, અને દીર્ઘ પરલોક કાળનાં હિતમાં ન વપરાય, એ જ કલેજું કોચે એવી વાત છે.

ત્યારે અહીંથી સાથે શું લઈ ચાલવાનું ? એના જવાબમાં ધનમાલાદિ તો નહિ. પણ પુણ્ય-પાપ કહી શકાય કેમ કે એ સાથે આવે છે અને એમાં પુણ્યની જરૂર પણ છે; કેમ કે એનાથી જ સદ્ગતિ, અને ધર્મઆરાધનાને અનુકૂળ સામગ્રી મળે છે. જો એવું પુણ્ય અહીં ઊભું ન કર્યું, તો પાપ તો લમણે લખાયું જ સમજો ! પછી પરભવે એ સામગ્રી-સદ્ગતિ ન મળવાથી ધર્મરાધન થઈ શકે નહિ, એટલે અહીંય પાપ, તહીંય પાપ, અને આગળના ભવો પણ હલકી યોનિના, દુઃખ અને પાપમય !! માટે જીવનમાં અનેક પ્રકારના સુકૃતોથી પુણ્યની ભરચક મૂડી એકત્રિત કર્યે જવાનું અત્યંત જરૂરી અને ડહાપણ ભર્યું છે. જ્યાં જે મોકો મળે, ત્યાં તેવા સુકૃત દ્વારા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય કમાઈ લેવું સ્વાત્માના મહાલાભમાં છે.

છતાં આટલેથી બસ નથી; કેમ કે અહીં જ અનુભવીએ છીએ કે માનવભવ, સશક્ત કાયા (દુન્યવી કાર્યો કરી શકે છે એવી !) પાંચે ઈન્દ્રિય, ચિત્તભ્રમ વિનાનું મન, બુદ્ધિ વિવેકશક્તિ, આજીવિકા, દેવ-ગુરુ-શાસનનો સંયોગ, વગેરે મળવાની પુણ્યાઈ તો પ્રાપ્ત થઈ છે છતાં જીવને સહજ-સ્વાભાવિક ઝોક કઈ તરફ રહે છે ? અર્થ-કામ તરફ કે ધર્મ તરફ ? ધરખમ પુરુષાર્થ, સમય અને સામગ્રીનો

૮૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

ભોગ ક્યાં અપાઈ રહ્યો છે ? જીવનમાં સુકૃત કેટલા ? અને મન-વચન-કાયા-ઈન્દ્રિયોથી દુષ્કૃત્ય-પાપાચરણ કેટલાં ? શાથી આમ ? કહો, પૂર્વેથી પુણ્યમૂડી તો લઈ આવ્યા પણ સુસંસ્કારમૂડી એવી નથી લઈ આવ્યા તેથી જો સુસંસ્કારોનો થોક હોત તો આ અવળી પરિસ્થિતિ ન સર્જાત; પણ શું પુણ્યોદયમાં કે શું પાપોદયમાં, તન-મન-ધનથી સારું જ કરતા રહેત, બોલતાં રહેત, વિચારતા રહેત ! ધરખમ દુષ્કૃત્યો-દુર્ભાષણ-દુર્વિચારો અટકાવી દેત ! સુસંસ્કારની મૂડી આ કરી શકત. એટલે હવે,

પરભવે અહીંથી શું સાથે લઈ જવાનું ? આના ઉત્તરમાં મુખ્ય તો આ યાદ રાખવાનું છે કે, સુસંસ્કારની ભરચક મૂડી સાથે લઈ જવાની; જેથી એ ભવાંતરે ગમે તે સંયોગોમાં પણ જીવન ધર્મમય રાખે, ને પાપને અટકાવે.

ખાલી રોદણાં રોઈએ કે ‘શું કરીએ, પૂર્વના સુસંસ્કાર નથી, પુણ્યની ક્યાશ છે,’ પણ જોવાનું એ છે કે અહીંથી ય સંસ્કાર ધન અને પાકી પુણ્યાઈ નહિ લઈ ચાલ્યા તો ભાવી કેટલા ભવોની દુર્દશા ?’ એ ઊભી કરવાની મહા મૂર્ખતા ન થાય એ સારું અહીં સુસંસ્કાર-સંચય અને સુકૃતો ઊભા કરી દેવા જોઈએ.

સવાલ એ છે કે ક્રોધ-લોભ-અહંત્વ, આહાર વિષય-ભયસંજ્ઞાઓ વગેરે જીવનમાં જ્યાં સહજ જેવા દેખાય છે, એની સામે ક્ષમાદિ-દાનાદિના સુસંસ્કારોનું ઘડતર કેવી રીતે ?

ઉત્તર ધ્યાનમાં રહે કે કોઈ એકાદ બે પ્રસંગ માત્રથી એ નહિ થાય. **સુસંસ્કારનું સારું ઘડતર તો સમગ્ર જીવનની ચાલ પર થશે.** માત્ર ૧-૨ વાર ક્ષમા કરી દીધી કે એકાદ પ્રસંગમાં જ ૫-૧૫ હજાર રૂા. ખરચી દીધા, પણ ચાલુ જીવન ગુસ્સા અને કૃપણતાભર્યું જીવ્યા, તેથી શું ક્ષમા અને દાનના સંસ્કાર ઘડાય ? આખી ઋતુમાં ૧-૨ વાર સામટો ૧૦-૨૦ ઈંચ મેઘ વરસી ગયો, તેથી શું પાક થાય ? ના, એ તો ચાલુ વરસાદ આવ્યા કરે તો જ સારો પાક નીપજે. એમ મન મારીને પણ જીવનની ચાલ જ ક્ષમાભરી અને યથાશક્તિ દાન મધમધતી રખાય, તો જ એના સારા સંસ્કાર ઘડાતા આવે. એમ, જીવનની ચાલ જ થોડા વધુ ત્યાગની જીવાય, તો જ ત્યાગવૃત્તિના સંસ્કારનું ઘડતર થાય એવી રીતે, ગુણરાગથી ભરી ભરી સમગ્ર જીવનચાલ જોઈએ. અમુક વાર ગુણાનુમોદન કર્યું કે અમુકના જ ગુણ બહુ માન્યા. પણ પછી કે બીજાની ઈર્ષ્યા કર્યા કરી, તો ઈર્ષ્યાના જ કુસંસ્કારનું ભારે ઘડતર થવાનું. એ તો હર વખતે અને કોઈના પણ ગુણની જ અનુમોદના કરવાની જીવનચાલ રખાય તો જ ઈર્ષ્યાને બદલે ગુણરાગના સંસ્કાર ઘડાય. એમ જિનભક્તિમાં ક્યારેક વરસી આવ્યા તેથી શું વળે ? એના સુસંસ્કરણ માટે તો

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૮૧

આખા જીવનની ચાલ જ અર્હદ્ ભક્તિમય વિચાર-વાણી-વર્તાવની જીવાય તો જિનભક્તિના સુસંસ્કારોનો સુંદર સંચય થાય.

તાત્પર્ય, સારી જીવનચાલનું આ મહત્ત્વ છે કે એથી નક્કર સુસંસ્કારની મૂડી જીવનની સાથે ચાલે છે, અને એ પરલોકમાં સુકૃત-સદ્ગુણો ભર્યું ધર્મમય સુંદર જીવન બનાવે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૩, તા. ૨૫-૮-૧૯૬૫

૩૯ ગ્રણ કારણોએ માનવભવ દુર્લભ

શ્રી આચારાંગ સૂત્રની ટીકામાં પૂર્વાચાર્યના શ્લોક ટાંકી બતાવ્યું છે કે આ જગતમાં (૧) સંસારમહત્ત્વ, (૨) અધાર્મિકત્વ. અને (૩) દુષ્કર્મ બાહુલ્યના કારણે મનુષ્યભવ દુર્લભ છે.

(૧) આમા પહેલું કારણ આ રીતે, -સંસાર એટલે કે એકેન્દ્રિય જીવોથી માંડીને પર્યેન્દ્રિય સુધીના જીવોનો રાશિ એટલો બધો વિશાલ છે કે એની વચમાં મનુષ્ય જીવોથી બહુ અલ્પ સંખ્યામાં જ છે. પૃથ્વી યાને માટી મીઠું-પાષાણ ધાતુ-રત્ન, વગેરે અસંખ્ય છે, અને કંદમૂળ, સેવાળ, ફુગ વગેરેના કણે કણે અનંત છે. તથા પાણી-અગ્નિ વાયુના કણે કણે અસંખ્ય જીવો છે. એવા ૨-૩-૪ ઈન્દ્રિયોવાળા પોરા કીડી-માખી વગેરે, તથા પંચેન્દ્રિય માછલા વગેરે પશુઓ અને પંખીઓ અસંખ્ય અસંખ્ય છે. વનસ્પતિકાય ઝાડ પાન-ફળ વગેરે જીવો છે. આની સામે જોઈએ તો મનુષ્યો કેટલા ? જાણે એની સંખ્યા કોઈ ગણતરીમાં જ નહિ ! આ સૂચવે છે કે ત્યારે મનુષ્ય જન્મ પામવો કેટકેટલો મુશ્કેલ હશે !’ આ જોઈને હાથમાં આવેલ મનુષ્યભવની કિંમત સમજાય તો સદ્ગુણોમાં બાકી ન રખાય.

(૨) મનુષ્યોની એવી અતિ અતિ અલ્પ સંખ્યા શાથી ? એના કારણમાં બીજી વાત એ કરી કે જગતના જીવોમાં- અધાર્મિકતા વ્યાપક રૂપે પથરાયેલી દેખાય છે. ધાર્મિકતા યાને ધાર્મિક દિલ મોટા ભાગના જીવોમાં નહિ. દયા-દાન-ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, વ્રતનિયમ-ત્યાગ-તપસ્યા, પરમાત્મ ભક્તિ, શુભ ભાવનાઓ વગેરેના ચિત્ત-પરિણામ મનુષ્યોમાં પણ બહુ ઓછા જોવા મળે, ધર્મ આચરનારા પણ કેટલાય મનુષ્યોને પોતાનો અનુભવ છે કે દિલ આ દયા-દાન ઈન્દ્રિયદમન ક્ષમાદિ અને ઉપશમ વગેરે ધર્મના રસવાળું ને ધર્મના સહજ સ્વભાવવાળું કેટલું ? અને આરંભ સમારંભ, ધનમૂર્ચ્છા, વિષયાકર્ષણ તથા ક્રોધ-લોભ-અભિમાનાદિ અધર્મના રસ તથા સહજ

૮૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

આકર્ષણવાળું કેટલું ? સહેજે દૃષ્ટિ ક્યાં જાય ?

દિલ ધાર્મિક છે કે કેમ એ આ રીતે તપાસી શકાય કે સહજ વિચાર શાનો આવે ? ધર્મનો કે અધર્મનો ? પૈસા દઈ દેવાનો કે પૈસા લાવવા અને પોતાના કરી રાખવાનો ? સહજ વિચાર તપનો કે ખાવાનો ? વિષય-ઘૃણાનો કે વિષય-મિઠાશનો ? સંયોગ આવ્યો અને દયા-દાન-વ્રત-તપસ્યાની પ્રવૃત્તિ કરી દીધી એ વસ્તુ જુદી, અને દયાદાનાદિનું સદા દિલ બન્યું રહે એ વસ્તુ જુદી.

આચરણમાં તો શાસ્ત્ર કહે છે, જીવે પૂર્વે અનંતીવાર ધર્મ ઉતાર્યો, પરંતુ દિલ ધર્મનું એક પણ ભવે બનાવ્યું નથી ! નહિતર પ્રખર ધર્મચિરણ પછી સંસારમાં ભટક્યા કરવાનું શાનું હોય ? ખરી વાતજ આ છે કે ધાર્મિકતા વિનાની ધર્મકરણીની કિંમત નથી. મોક્ષ દિલ પર મળે છે, તેથી કાયા ધાર્મિક થઈ, પણ દિલ ધાર્મિક એટલે કે ધર્મનું જ રસિયું ન બને ત્યાં સુધી આત્માની ઉન્નતિ ક્યાંથી થાય ? આત્મોન્નતિ દિલના અધિકાધિક, દયા-દાન, શમ-દમ આદિના મનોભાવ વધવા પર થાય છે; કેમકે એથી હિંસા-જૂઠ વગેરે તથા વિષયભોગ-કષાય આદિ અધર્મની પકડ મંદ પડી આત્માને ઉપરના ગુણસ્થાનકે ચડવાની છૂટ મળે છે. જગતમાં ધર્મદિલ-ધાર્મિકતા બહુ અલ્પ દેખાય છે, તેમ મનુષ્યો પણ અતિ અલ્પ સંખ્યામાં છે, એ સૂચવે છે કે મનુષ્યપણુ દુર્લભ છે.

(૩) મનુષ્યપણાની દુર્લભતામાં ત્રીજું કારણ દુષ્કર્મ-બહુલ્ય બતાવ્યું. જગતમાં હિંસા-જૂઠ-ચોરી-મૈથુન-પરિગ્રહના તથા ક્રોધ-માન-માયા-લોભના, વળી કલહ-નિંદા-ઈર્ષ્યાના એમ વૈર વિરોધ અને વિષયાસક્તિ આદિના દુષ્કૃત્યો એટલા બધા થોકબંધ ચાલે છે, કે એ કરનારા જીવોય ઘણા ! અને મનુષ્ય સિવાયનાંય જીવો બહુ ! ત્યાં એ જ ચલાવ્યે રાખે તો મનુષ્યપણું ક્યાંથી સહેજમાં મળી જાય ? જીવનમાં ધર્મનો રસ ઊભો કરવા છતાં ય દેખાય છે કે એ દુષ્કૃત્યો બંધ થઈ જવાનું બનતું નથી. ધાર્મિક પણ ગૃહસ્થોને આરંભ પરિગ્રહ અને એને અંગેના કેટલાંય કષાયો તથા વિષયપ્રવૃત્તિ ચાલ્યા કરે છે. સાધુ બન્યા પછી પણ રાગ દ્વેષ ક્રોધ માન-માયા-લોભ, કલહ-નિંદા-ઈર્ષ્યા, રૂપ-રસાદિ આકર્ષણ વગેરે કેટલાંય દુષ્કૃત્યથી રહિત જીવન બનાવવું કેટકેટલું દુષ્કર છે ! ત્યારે શું આ દુષ્કૃત્ય ધાર્મિક પણ જીવને કર્મથી ભારે કર્યા વિના રહે ? ગુણસ્થાનકમાં આત્મવિકાસ માટે બંને જરૂરી છે, ધાર્મિકતા અને દુષ્કૃત્યોની બહુલતા મનુષ્યપણું દુર્લભ કરી દે છે.

સારાંશ આપણને આજે સુલભ બનેલું મનુષ્યપણું ફરી દુર્લભ ન થાય એ માટે ધર્મના દિલવાળી ધાર્મિકતા બહુ ખીલવીએ અને બાહ્ય આભ્યન્તર દુષ્કૃત્યોને ખૂબ ઘટાડતા જઈએ એ જરૂરી છે.

૪૦ કાયા ધર્મમાં સાથે દિલ ધર્મનું

(લેખાંક-૧)

ગતાંકમાં એ જોયું કે માત્ર કાયા ધર્મમાં હોય પણ દિલ ધર્મનું ન હોય તો એ કાયાની મજૂરી રૂપ થઈ આત્માની ઉન્નતિ નથી સધાતી, માટે દિલ પણ ધર્મનું કરવા માટે પહેલાં નબરમાં ભવનિર્વેદની જરૂર છે. જેનું નામ સંસાર, એ મિથ્યામતિ, ઈન્દ્રિય-વિષયો, ક્રોધાદિ કષાયો, હિંસાદિ પાપો, મેલી સંજ્ઞા-લાગણી-લેશ્યાઓ વગેરે ઉપર અરુચિ-ઉદ્વેગ-કંટાળો રહ્યા કરે. એટલે એના પ્રતિપક્ષો સમ્યગ્દૃષ્ટિ, વિષય ત્યાગ, ક્ષમાદિ, અહિંસાદિ, દાનાદિ વગેરે ધર્મ પર બહુ ભાવ રહે એથી દિલ ધર્મનું બને.

(૨) બીજું જરૂરી દુષ્કૃત્યગર્હ છે. ‘પંચસૂત્ર’માં એને ધર્મના પાયામાં જરૂરી ગણ્યું છે. સંસાર પર ઉદ્વેગ છે એટલે સંસારના રૂપકો જે ઉપરોક્ત મિથ્યામતિ-વિષયાસક્તિ-રાગ દ્વેષાદિ-હિંસાદી અને સંજ્ઞાદિ, એ દુષ્કૃત્યો ઉપર પણ નફરત-અરુચિ-બેદ રહેવાનો, આનો પ્રભાવ એ પડશે કે કાયા જ્યાં ધર્મમાં છે, અર્થાત્ દેવદર્શન પૂજાદિ ધર્મક્રિયા કરી રહી છે, ત્યારે જો મન એના ફળરૂપે ધનમાલ-માનપાનદિ તરફ ખેંચાવા જશે તો તરત પેલી દુષ્કૃત્યો પ્રત્યેની નફરત-અરુચિ એવા લાલચું મન પર ઘૂણા કરાવશે કે અરે ! આ કેવો મેલો ભાવ કર્યો ! કેવી મારી અધમતા !’ એમ દુષ્કૃત્યની ગર્હા-નિંદા થશે એ જ દિલ ધર્મનું બન્યું ! આવું વારંવાર થતા મન પછી એવી લોલુપતામાં બહુ નહિ પડે. હૃદયની ગદ્ગદ દુષ્કૃત્યગર્હાનો એ પ્રભાવ છે કે મેલી આશંસા-અપેક્ષા-લાલસાઓનાં સ્થાને ઉચ્ચ આત્મહિતોની કામના-ઝંખનાઓ દિલમાં ઉછળ્યા કરે. દિલ ધર્મનું બનાવતાં શી મહેનત ! માત્ર ધર્મક્રિયા શું, સાંસરિક પ્રવૃત્તિ વખતે પણ એ આત્મહિતોની ભાવના આવ્યા કરશે. સવાલ આટલો જ, કે દુષ્કૃત્યોની સાચી ગર્હા નિંદા જુગપ્સા કરતા રહો એવી કે જેની ઘેરી અસર હેયા પર તરવર્યા કરે.

(૩) આ દુષ્કૃત્ય ગર્હા હૃદય-ઓતપ્રોત કરવા માટે દુષ્કૃત્યોનાં એક પ્રબળ કારણભૂત લોકદૃષ્ટિને તિલાંજલિ આપી તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિ તત્ત્વદૃષ્ટિ જાગતી કરવાની જરૂર છે.

માણસ દુષ્કૃત્યો તરફ કેમ બહુ ધસે છે? કેમ હોંશે હોંશે ધસે છે ?

અનેક પૈકી એક કારણ આ કે આ માત્ર લોક તરફ જ જોયા કરે છે, તત્ત્વ

તત્ત્વદષ્ટા તરફ નહિ. 'લોક' બે પ્રકારે-૧, વિલાસાંધ, માનસન્માનાંધ;કષ્યાંધ ગાડરીયો સંસારી લોક; ને ૨, જડ પુદ્ગલના વિવિધ રંગરૂપ જડ લોક,

જીવ આ બેના તરફ જોયા કરે છે, જોઈ જોઈને ગાડરની જેમ એની પૂંઠે તણાયા કરે છે. લોકોને વૈભવ-વિલાસમાં માન સન્માનમાં ક્રોધ-અહંકારમાં આંધળી દોટ મૂકતા જોઈ જોઈને પોતે પણ એમાં એમ જ તણાયે જાય છે. લોકમાં કેમ સારા દેખાઈએ, ઠસાબંધ રહીએ એ લાલસામાં લોકની દષ્ટિએ ચાલ્યા કરે છે. એમ

બીજી રીતે લોક એટલે જડ પુદ્ગલના વિવિધ રૂપકો; પૈસા ટકા, બજાર દુકાન, ઘર-વાડી, ઘરેણાં ગાંઠા, રાયરચીલું વગેરે વગેરે. એનાં જ આકર્ષણ એની જ લેશ્યા, એની જ દષ્ટિ રાખીને ચાલ્યા કરે છે. પરિવાર પર દષ્ટિ પણ આત્મા તરીકે નહિ કિન્તુ એમના જડ દેહ, જડ પ્રેમ, જડ સરભરા વગેરેની જ દષ્ટિ એટલે કે લોકદષ્ટિ જ રાખે છે.

બસ આ જડદષ્ટિ અને ગાડર લોકદષ્ટિ રાખ્યા કરીને પછી એને દુષ્કૃત્યો સેવવામાં કોઈ સંકોચ નથી, નફરત-ઉદ્વેગ નથી, કિન્તુ હોંશ કે, નિર્ભયતા છે. આમાં દુષ્કૃત્યગર્હા ક્યાંથી આવે ?

એ તો તોજ આવે કે લોકદષ્ટિ પડતી મૂકી, હૃદય લોકને અનુસરતું અટકાવી, તત્ત્વજ્ઞાની અને તત્ત્વની દષ્ટિ અપનાવાય; હૈયું તત્ત્વજ્ઞ અને તત્ત્વને અનુસરતું બનાવાય. લોક કેમ ચાલે છે, લોક શું કહે છે, લોક કોને સુખો સમૃદ્ધ ગણે છે, એ કશું જોવાનું નહિ. લોકો તો પાગલ છે, મોહમદિરાના નશામાં બેભાન છે.

એને અનુસરવાનું ન હોય. એમ જડના રંગ ઉન્નતિ વગેરે ફટાકિયા છે, ક્ષણદષ્ટનષ્ટ છે, જીવનો દ્રોહ કરનારા છે; તેથી એમાં તણાવાનું ન હોય, એના લેખાને અનુસરવાનું કરાય નહિ. જ્ઞાની શું કહે છે. એમણે શું કર્યું. વસ્તુતત્ત્વ શું છે, કેવા પરિણામે વસ્તુ પહોંચે છે. એ જ જોવાનું હોય, સારું નરસું, લાભકારી નુકશાનકારી પોતાનું-પારકું, વગેરે માપવાનું તે તત્ત્વજ્ઞની દષ્ટિએ, તત્ત્વની દષ્ટિએ. આનું નામ તત્ત્વાનુસારીતા, યાને માર્ગાનુસારિતા.

'જય વીયરાય' સૂત્રમાં ભવનિર્વેદ પછી આની આશંસા મૂકી છે. દિલ ધર્મનું કરવા માટે આ ત્રીજો ઉપાય છે, કે તત્ત્વાનુસારી બનીએ. પછી કાયા ધર્મમાં હશે ત્યાં આ તત્ત્વાનુસરિતાને લીધે હલકી આશા-વિચારણાઓ બંધ થઈ જશે; કેમ કે મનનું તત્ત્વાનુસારી વલણ ધન-માલ સત્તા-સન્માન વગેરેને અતત્ત્વરૂપ તુચ્છ ક્ષુદ્ર લેખાવશે. પછી શી એવાની બહુ ઝંખના કરવી ? કે એમાં સાર બુદ્ધિ રાખવી ? એમ એની મહત્તા જ નહિ ભાસે, ત્યારે ધર્મક્રિયા વખતે કોઈ વિઘ્ન કરતું આવે કે ભૂલભાલ કરતું દેખાય, એના પર ઝટ રોષ ઉઠવાનું દ્વેષ કરવાનું પણ નહિ

થાય. કેમ કે એવી સામા પર તિરસ્કારવૃત્તિ તુચ્છ લાગશે. અતત્ત્વ લાગશે. તત્ત્વનાં અનુસરણ અપનાવ્યા પછી તો ત્યાં તત્ત્વભૂત ભાવ દયાનો ઝરો વહેશે. એમ પ્રસંગે ક્ષમા-નમ્રતા લઘુતાદિ સ્ફુરતા રહેશે. આ તત્ત્વાનુસારિતા એમ જડ વસ્તુઓ પ્રત્યે પણ સારાસારનો વિવેક રહેશે. કેટલો સાર, ક્યા અંશમાં સાર, એનું છેવટ શું, એથી જ એને કેટલું મહત્ત્વ આપવું, વગેરે તત્ત્વદષ્ટિથી જ જોવા-નવાજવાનું રહેશે. એટલે એની પાછળ એવા ભારે રાગ-દ્વેષ, આસક્તિ-આંધળિયા વગેરે નહિ કરાય.

આ બધું એ ધર્મનું દિલ બન્યું કહેવાય. તત્ત્વાનુસારિતા સિદ્ધ કરવા પર એ બને.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૭, તા. ૬-૧૧-૧૯૬૫

૪૧ (લેખાંક-૨)

એકલી કાયા ધર્મમાં હોય પણ દિલ ધર્મનું ન હોય તો આત્માનો ઉદ્ધાર ન થાય. માટે દિલ ધર્મનું બનાવવા શું શું કરવું તે અંગે ગયા બે લેખાંકમાં ભવનિર્વેદ દુષ્કૃતગર્હા અને તત્ત્વાનુસારિતા, એ ત્રણ આવશ્યક કર્તવ્ય બતાવ્યા.

(૪) વળી એક મહાન અને અતિ જરૂરી ઉપાય-દયાર્દ્રતા છે. દિલ દુઃખી અને ભૂલતા જીવો પર કરૂણાભર્યું રહેવું જોઈએ, દયાથી ગદ્ગદ રાખવું જરૂરી છે નહિતર એવું બને છે કે કાયા તો ધર્મમાં જોડી, દા.ત દેરાસરે દર્શન-પૂજા કરવા ગયા, પણ ત્યાં કોઈની દર્શનમાં આડા ઊભા રહેવા વગેરે જરા-ભૂલ-ભાલ દેખી તો એના પર દયાર્દ્ર બનવાને બદલે દ્વેષ ઉભરાય છે, દિલ અધર્મનું બને છે પછી એ બળાપા સાથે દર્શન પૂજા વગેરે કર્યાં એમા શો માલ આવે ? ત્યાં તો ભૂલનાર જીવ માટે દયાથી એમ થવું જોઈએ કે બિચારાને કેવું અજ્ઞાન પીડે છે ! લાવ, એને શાંતિથી વિનંતિ કરું. એ ડાંડ હોય તો એની વધારે દયા લાવી મૌન રખાય, દ્વેષથી શું વળે ?

એમ દયાર્દ્રતાના અભાવે બીજું એ બને છે કે આપણે ધર્મક્રિયા કરતા હોઈએ ત્યારે આપણી કોઈ અનુચિત રીતરસમથી બીજાને પીડા થશે; એનું દિલ ઘવાશે, એના ધર્મયોગને બાધ પહોંચશે, એની પરવા રહેતી નથી. આપણે સ્તોત્ર-સ્તવન મોટા ભેંસાસુરથી લલકારીએ એટલે બીજા ધીરે બોલતાના દિલ ઘવાય. એવું બીજાની આગળ આવી આડા બેસીએ તો થાય. એમ આપણે પ્રક્ષાલ કરી બીજાને આવતો દેખી ઝટપટ અંગલૂછણું કરવા લાગીએ ને પેલાને પ્રક્ષાલનો લાભ ન મળવાથી એના

દિલને આઘાત થાય પણ આ બધાની પરવા ન કરવી એ દિલની કઠોરતા છે, દિલ અધર્મનું છે.

ખરી રીતે દયાર્દ્રતાથી એમ થાય કે મારી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ બીજાને સંકલેશ તો નહિ કરે ? માત્ર ધાર્મિક બાબતે જ નહિ, પરંતુ સાંસરિક પ્રવૃત્તિ વખતે પણ આ જોવું જોઈએ છે કે બીજાના ચિત્તને એથી વ્યથા તો નહિ થાય ? જીવો બિચારા કર્મપીડિત તો છે જ, ઉપરાંત આપણાં નિમિત્તે એમને પીડા વધે, સંકલેશ થાય કે વધે, એવું કેમ કરાય કે બોલાય ? આ દયાભાવ સતત જાગતો જોઈએ અને બને ત્યાં સુધી એ સંકલેશ અટકાવવાનો પ્રયત્ન જોઈએ. તોજ દિલ ધર્મનું બન્યું રહે. સાંસરિક જીવનમાં જો આનો વિચાર આની પરવા નહિ હોય, બેપરવાઈ હશે; તો ધર્મ-પ્રવૃત્તિ વખતે પણ એની અસરવાળું કઠોર હૈયું ક્યાંથી બીજા પ્રત્યે પરવાવાળું રહેવાનું ? એટલે ખાસ પહેલું જરૂરી આ છે કે,

(પ) સાંસારિક જીવન ગુણસંપન્ન જોઈએ. દિલ ધર્મનું બન્યું રાખવા આ ખાસ ઉપાય છે કે ધર્મ-પ્રવૃત્તિ વખતે જે ગુણ જે શુભ ભાવ અતિ જરૂરી છે, એનો અભ્યાસ બીજી સાંસારિક પ્રવૃત્તિ વખતે હોવો જ જોઈએ. ત્યાં જો આપણાથી બીજાને પીડા થવા પ્રત્યે બેપરવાઈ હશે, કઠોરતા હશે, તો ધર્મક્રિયા કરતી વખતે પણ એનીજ અસર કામ કરવાની. એમ સંસારમાં વાતે વાતે ખીજાઈ જવાનું ધમધમાટ કરવાનું કે રોફ મારવાનું અને જાતને શાબાશી જ આપવાનું ચાલું હશે, તો ધર્મ કરતી વખતે પણ એ આગળ આવવાનું. ત્યારે ભલે ને ધર્મ તો રુંડો કરવા માંડ્યો પણ ત્યાં ખીજાઈ ગયેલું ચિત્ત, ગુસ્સો, મદ, માનાકાંક્ષા વગેરે જાગ્રત હોય તો એ દિલ ધાર્મિક શી રીતે બને ? મોટા ભાગે એવું બને છે કે એ કચરો પોષવા પર પાછો દિલને ખેદ પણ નથી ! નહિતર બળતો ખેદ રહેતો હોય તો એ અપલક્ષણો ઓછા થતાં ન આવે ? દર્શન-પૂજન, પ્રભુ વીતરાગ છે માટે જે કરીએ છીએ તો એમાં સાથે એ વીતરાગતા પર, એ રાગદ્વેષનાશ ઉપર આદર-બહુમાન રહેવું જ જોઈએ. ત્યાં પછી ત્યાં ને ત્યાંજ ખીજ ગુસ્સાદિના નિસંકોચ પોષણ કેમ થઈ શકે ? પરંતુ એ અટકાવવા સંસાર-વ્યવહાર વખતે કંઈક પણ એ મોળાં પાડવા જ જોઈએ અને પ્રારંભિક પણ ક્ષમા-લઘુતા-ધીરતા વગેરે ગુણોનો ખપ કરવો જ જોઈએ. એમાં ખાસ પૂર્વોક્ત દયાર્દ્રતા તો ભૂલાય જ નહિ. એ હોય એટલે પરોપકારવૃત્તિ સહેજે રહે. ધર્મક્રિયા વખતે એ ઉપયોગી થવાથી દિલ પણ ધર્મનું બન્યું રહેવાનું

(દ) પરમાત્મશરણ એય દિલ ધર્મનું રાખવા માટે ખાસ જરૂરી છે. આપણે આપણા પુરુષાર્થના અભિમાની બન્યા રહીએ છીએ એટલે પરમાત્માનું શરણ

વીસરીએ છીએ કેમ જાણે બધુ આપણી હોશિયારી અને મહેનતથી જ આ બધું થાય છે ! ને પરમાત્માનો કોઈ પ્રભાવ નથી ! પછી જે હૈયામાં પરમાત્માની દરમિયાનગીરી જ ન હોય ત્યાં અશુભ ભાવોને પેસવાનું ને મહાલતા રહેવાનું કેમ ન બને ?

‘પ્રભુ ! મારે તુંજ શરણ છે, આધાર છે, નાથ છે. હું તો અત્યંત કર્મપીડિત, મોહમૂઢ, ઈંદ્રિયોનો અને કષાયપ્રિય મનનો ગુલામ છું અબુઝ અને અશક્ત છું. મારું, કોઈ ગજું નથી. તારાથી જ મારે બચવાનું છે, તારાથી જ ઊંચે આવવાનું છે. તારું ભવ્ય જીવન તારો અંચિત્ય પ્રભાવ એજ મારે આધારભૂત છે.

જો આ શરણભાવ રખાય તો હૈયામાં પછી આડાઅવળા વિચારો અને અહંત્વ-માનાકાંક્ષા-વિષયાકર્ષણ, રોષ-રોફ-કઠોરતા વગેરે અશુભ ભાવોનાં લફરા ઘાલતા વિચાર થઈ પડે, અટકી જવાય, અને ત્યાં દિલ ધર્મનું સહેજે બની રહે.

દિલ ધર્મનું રાખવા આ કેટલાક ઉપાયો વિચાર્યા છે એનો ખૂબ અભ્યાસ રાખવો અતિ જરૂરી છે. જેથી કાયા ધાર્મિક સાથે દિલ પણ ધર્મનું જ બન્યું રહે, વાણી-વર્તાવની સાથે વલણ પણ ધાર્મિક રહી આ વફાદારીથી આત્માની ઉન્નતિ થતી જાય.

૪૨ ચૈતન્ય ક્યારે શુદ્ધ કરશો ?

માણસ આ જગતમાં કેટકેટલી વસ્તુ ઉજ્જવળ ને ચોક્ખી, શુદ્ધ ને નિર્મળ રાખવાં તત્પર રહે છે ! મેલી, ગંદી એને જરાય ખમાતી નથી. સંયોગવશ ચલાવી લે એ જુદી વાત, પણ એની નજરમાં મલિન વસ્તુ ખટકે છે સૂગ કરાવે છે, મેલ કાઢવા ઝંખે છે યોજના વિચારે છે, અને લાગ મળતા ઝટ એને સાફ કરવા મથે છે, મચી પડે છે ! કપડું મેલુ થયું, શરીર મેલું કે પસીનાવાળું થયું, વાસણ ગંદા થયા, મકાન કચરાળું બન્યું, વાસણ ગંદા થયા, મકાન કચરાવાળું બન્યું, ગાદી મેલી થઈ,-- આ બધે ઝટ હેચે ગ્લાની, સાફ કરવાની વિચારણા યોજના અને અમલ ધમધોકાર ચાલુ છે.

પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે પોતાનું ચૈતન્ય જે મેલુંદાટ છે, અશુદ્ધ છે, ગંદુ છે, એની એને સૂગ પણ નથી, એ ખટકતું જ નથી ! પછી એનો મેલ કાઢી ચોક્ખું શુદ્ધ કરવાની વિચારણા ક્યાં ? યોજના ક્યાં ? અને અમલ ક્યાં ?

ઊલટું દુઃખ કે ચૈતન્ય વધુ મેલું થાય, અશુદ્ધ થાય, એવા વિચાર વાણી વર્તાવ ભરચક કરાયે જાય છે ! આનું પરિણામ શું ?” જીવ અહીં માનવપણે જન્મ્યો ત્યારે ચૈતન્યને જેટલા પ્રમાણમાં અશુદ્ધ લઈને આવ્યો હતો, એના કરતાં, જો વધતી ઉંમરોમાં જોવામાં આવે તો દેખાય કે ચૈતન્ય અધિકાધિક મેલું-ગોબરૂ અશુદ્ધ બનતું રહ્યું છે, યાવત્ જીવન સમાપ્ત થવા વખતે બાળપણ કરતાં કંઈ ગણી મલિનતા વધી ગઈ છે !

દા.ત. બાળક અવસ્થામાં ચૈતન્ય અલ્પ માયા અભિમાન ગુસ્સો, લોભ, લાલસા વગેરેથી મેલું હતું, પણ ઉંમર વધતા એ બધું વધે છે. બાળપણે મોહમાયા ઓછી, કુમારપણે વધુ, યુવાનીમાં એથી વધારે, અને ઘડપણે જાલીમ મોહમાયા હોય છે ! એવી કે ચૈતન્ય હવે તો પરમાત્માની માયા મમતાથી વ્યાપ્ત થવા દે ? તો કે ના, હવે No space. No scope, જગા નથી, અવકાશ નથી. ઘડપણે કદાચ બ્રહ્મચર્ય લીધું, છતાં દીકરા-દીકરી પરણાવવામાં અને નાતજાતના પરણે એમાં રસ લેવામાં કેટલી હોંશ કેટલો રસ હોય છે ! આ શું છે ? ચૈતન્યની અશુદ્ધિનો અતિરેક. એમ પાપલાગણીઓ, પાપવિચારો વગેરે ઠમઠોક ચાલુ ! માળા ગણતાં કે વીતરાગના મંદિરમાં રહ્યા આ ધમધોકાર ચાલુ ! ક્યાંય એથી ચૈતન્ય મેલુંદાટ થાય છે, એનો રંજ માત્ર ખરો ? સહેજ પણ અફસોસી ખરી ?

ઊલટું એવું બને છે કે દા.ત. ભગવાન સામે ચૈત્યવંદન કરવા બેઠા, ‘નમુત્પણં’ વગેરે મહાન સૂત્ર બોલતા મનમાં તો આડા અવળા પાપવિચાર ઘાલ્યા. એથી ચૈતન્ય મેલું કર્યું, પછી ફક્કડ સ્તવન બોલ્યા એમાં બીજાને આકર્ષણ કરવાની માનાકાંક્ષા રાખી ચૈતન્યની મલિનતા વધારી, હવે પછી જો બીજા પ્રશંસા કરે તો ઝટ પોતાની સુઘડ રાગરાગિણીથી ગાવાની પદ્ધતિની ઉજળામણ પર આનંદ થાય છે, પણ ચૈતન્યની અશુદ્ધિ વધાર્યા પર કોઈ દષ્ટિ ય નહિ કે ખેદ પણ થતો નથી ! એમ તુચ્છ મામુલી વસ્તુ કે પ્રસંગ પર પણ ક્ષુદ્ર વિચારો, રાગાદિભાવો, પ્રશંસા-નિંદા વગેરેથી ડગલે ને પગલે ચૈતન્યને મેલું અશુદ્ધ કર્યે જતાં કોઈ આંચકો નથી. એવું જ નજીવી નજીવી પાપવૃત્તિઓ કરી કરીને અશુદ્ધિ વધાર્યે જવાય છે.

બસ દષ્ટિ એક જ છે કે ઈન્દ્રિયોને મનપસંદ રાખવું, અણપસંદ દૂર કરવું, કાનને લોક-વાહવાહ અને આંખને લોક સન્માન ગમે છે તો એની ખાતર શક્ય બધું કરવું, પછી આ દષ્ટિમાં ચૈતન્ય લોભ કોધાદિ કષાયોથી, રાગદ્વેષથી, કુવિકલ્પોથી, હરખ-શોક-પોકથી અને પાપ વાણી-વર્તાવથી ગમે તેટલું પળે પળે મેલુ થતું રહે એની સ્વપ્નમાંય ચિંતા નથી.

આ મલિન ચૈતન્યના પ્રત્યાઘાત અહીં અને પરલોકમાં ભારે દુઃખદ હોય છે

દા.ત. જો આહાર અને વિષયોની ભારે ગૃહિ કરીને ચૈતન્ય મલિન કરતો રહે છે, તો એની પાછળ દીનતા, અવિવેક જરા આધુ પાછું થવામાં સંતાપ કલેશ કલહ, વગેરે કેટલીય આપદા ઊભી થાય છે. ત્યારે પરલોકમાં તો તિર્યંચ તરફ ગતિનાં કારમા દુઃખ અંકે થઈ ગયેલા સહ્યાં સહાય નહિ એવાં આવી પડે છે.

ચૈતન્યની બેપરવાઈવાળાને વાતે વાતે ઓછું લાગવું, સંકલેશ કરવો, દ્વેષ-ઈર્ષ્યા કરવી, દષ્ટિ બગાડવી, રોફ, રોષ, પ્રપંચ, વગેરે વગેરે કેટલીય મલિનતા વારે વારે વહોરવામાં સંકોચ નથી હોતો.

પણ આ ખોટું છે. ચૈતન્યને મલિન કર્યે જ જવું, કર્યે જ જવું, એ ઉત્તમ ભવની વિટંબણા છે. ત્યારે જો ચૈતન્ય શુદ્ધ કરવા-રાખવા તરફ ધ્યાન રખાય, તો માણસ કાયા, કપડાં વગેરે સ્વચ્છ ચોકખા રાખીને જે ક્ષણિક આનંદ માણે છે એના કરતાં કેઈ ગુણો કાયમી આનંદ, શાંતિ અને સ્ફુર્તિ અનુભવી શકે.

ચૈતન્ય પરમ શુદ્ધ કરવાનો એકમાત્ર ભવ માનવભવ છે. તો અહીં આ કાર્ય નહિ થાય તો બીજે ક્યાં થવાનું ? માટે ચૈતન્યને શુદ્ધ રાખવા-કરવા સારુ ખોટા વિકલ્પો, કષાયના આવેશ, જડ પદાર્થોનું મહત્વાંકન, કર્મધીન બાબતમાં હર્ષધેલણ કે હાયવોય વગેરે ન કરવા, તેમજ તેવા વાણી વિલાસ કે બફારા ન કાઢવા, તથા તેની ઉત્તેજક પ્રવૃત્તિથી યથાશક્તિ બચવું. એની સામે કર્મ, જગત અને ભવિતવ્યતાનો વિચાર, જીવો પ્રત્યે ભાવદયા, પરમાત્માનું નામ-સ્મરણ, શુભ ભાવનાઓ, પવિત્ર પરિમિત વાણી અને સત્પ્રવૃત્તિ ઈત્યાદિનો ખૂબ ખૂબ મહાવરો રાખવો; એક જ જાગતા લક્ષથી કે ‘મારું ચૈતન્ય મેલુ ન થાઓ.’

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૯, તા. ૨૦-૧૧-૧૯૬૫

૪૩ ચોમાસું પૂર્ણ થયું, પણ સાધના...

‘પાંચમના કર્યા પારણાં ને મૂક્યાં ઉપાશ્રયનાં બારણાં’ ની જેમ આ પણ એક મનોવૃત્તિ બની રહે છે કે ‘ચોમાસું પૂરું થયું એટલે ધર્મસાધના પૂરી થઈ. મનના આવા કંઈ ઉઠાવાને લીધે અનુપમ જિનશાસન હાથ પર છતાં રાંકડો જીવ અંતરથી પક્ષકાર સંસારનો બન્યો છે પણ ધર્મનો નહિ. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. જીવ જ્યાંથી છૂટી છૂટીને જ્યાં જઈ જઈ હૂંફ નિરાંત આશાએસ અનુભવતો હોય છે ત્યારે એ છૂટવાના સ્થાનને બદલે નિરાંતના સ્થાનનો પક્ષકાર ગણાય, હેયું જેનો પક્ષ કરે છે, એમાં જઈને ઠરે છે એ નિયમ ઘણે ઠેકાણે દેખાય છે.

દા.ત. પહેલવહેલું બાળકને નિશાળે મુક્યું હોય ત્યારે એ નિશાળેથી છુટીને; રમવાનું મળતાં નિરાંત અનુભવે છે. નિશાળનો થાક અનુભવે છે, રમતનો થાક નહિ. એ પરથી સમજાય છે કે એ બાળક રમતનો પક્ષકાર છે, ભણતરનો નહિ. બસ ચોમાસામાં ધર્મસાધના કર્યા પછી ચોમાસું પૂર્ણ થતાં જો સાધનાથી છુટ્યાનું ‘હાશ’ કરાતું હોય, ને હવે રંગરાગમાં નિરાંત અનુભવાતી હોય, તો એનાં અર્થ આજ થાય ને કે જીવ હૈયાથી સંસારના રંગરાગનો પક્ષકાર છે, ધર્મનો નહિ ?

‘ખેદ પ્રવૃત્તિ કરતાં થાકિયે રે,’ -એમ આનંદઘનજી મહારાજ ‘યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય’ શાસ્ત્રના આધારે કહે છે કે ધર્મ-યોગની પ્રવૃત્તિ કરતાં ખેદ, થાક કંટાળો લાગે એ યોગની પહેલી દષ્ટિનો બાધક દોષ છે. ઓઘ દષ્ટિમાં રમતા ભવાભિનંદી જીવને ઈંદ્રિય વિષયપ્રવૃત્તિમાં થાક નથી, ખેદ નથી, ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં થાક છે. તેથી એમાંથી છુટતા ‘હાશ’ અનુભવે છે એને સામાયિકોમાં બેસતા ‘હાશ’ નહિ કે ‘આ ઠીક પાપમાંથી છુટ્યો ! હાશ’ પરંતુ ઉઠતાં થાય છે કે હાશ છુટ્યાં સામાયિકમાંથી’ એમ મંદિરમાં પેસતા ‘હાશ’ સંસારની આગમાંથી છુટ્યાં !’ એમ થતું નથી, પણ પૂજા પતાવી ઘરે જતાં હાશ, આજે પૂજા જલ્દી પતી !’ એવો અનુભવે થાય છે ! આવી રીતની જો આ લાગણી હોય કે ‘હાશ, ચોમાસું ઉતર્યું, તપસ્યા બ્રહ્મચર્ય, પોષધ, પ્રતિક્રમણ, ઉકાળેલું પાણી, વગેરેનાં બંધન પૂરા થયાં,’ તો એ ભવાભિનંદીપણામાં તાણી જાય કે નહિ ?

આમાં કોઈના સિક્કા-સર્ટિફિકેટનો સવાલ નથી, જાતે આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું છે કે ‘હૈયું’ કોના પક્ષે છે ? ક્યાં નિરાંત અનુભવે છે ? શેમાંથી છુટ્યાનો દમ ખેચે છે ? એમાં જો ધર્મમાંથી સંસારમાં જતાં નિરાંતનો અનુભવ હોય, તો એથી દિલ ચોકી ઊઠે કે, ‘અરે ! અરે આ મારી કેવી મૂઠ દશા! ક્યાં રાચી રહ્યો છું ? જે ઈંદ્રિયો આત્માની ભાવશત્રુ છે, જેણે જ જીવને સંસારમાં ભમાવી ભમાવી વિવિધ તાપમાં શેક્યો છે, અનંતા જન્મમરણાદિના દુઃખમાં રીબાવ્યો છે, શું એ ઈંદ્રિયોના વિષયોમાં જતાં નિરાંત, હુંફ અને આશાએસ ? અને ધર્મ આત્માને સદ્ગતિ દાતા છે, સમાધિ-સ્વસ્થતા આપે છે, જન્મમરણાદિ દુઃખો કાપે છે, અને ઠેઠ અનંત સુખના ધામભૂત મોક્ષ સુધી પહોંચાડે છે, શું એવા ધર્મમાં થાક કંટાળો-સંકોચ ? જીવ ! જાગ, જાગ, શત્રુ કોણ, મિત્ર કોણ, એ ઓળખ. પોતાનું કોણ પરાયું કોણ, એનો વિવેક કર, અનંતા કાળના આંધળિયા છોડી દષ્ટિ ખોલ, વસ્તુતત્ત્વને દીર્ઘ અને ઊંડી નજરથી વિચાર. તીર્થંકર ભગવાન, ગણધર દેવો, મોટા સમ્રાટ ચક્રવર્તી અને શેઠશાહુકારોએ જેને સર્વાંશે અપનાવ્યો, ને આત્મસાત કર્યો, એવા ધર્મને જ પરમમિત્ર, પરમસુખ સાધન અને શોભાભર્યું તત્ત્વ સમજી એમાં દિલ

ઠાર, એમાં જ નિરાંત અનુભવ. અને જ્યાં ક્યાંય, જેટલી ધર્મસાધના વિચારથી, વાણીથી, ને વર્તનથી શક્ય હોય, એને જરૂર આરાધતો જા. સાથે પ્રતિપક્ષી પાપમાર્ગમાં અકળામણ-વ્યથા અરુચિનો અનુભવ કર, શક્ય એટલો એનાં ત્યાગ કરતો ચાલ, એના સાગ્રીતો મદતૃષ્ણા-સ્વાર્થાધતા, વૈર-ઈર્ષ્યા-નિહુરતા, મોહ-મમતા ગૃહિ વગેરેને દબાવતો-ઉખેડતો રહે. દુનિયા સામે જોવા કરતાં દેવાધિદેવ સામે જોતો રહે કે મારા પ્રભુએ સ્વયં શું કર્યું અને મારા હિતમાં શું કરી રહ્યા છે ? જો આ પદ્ધતિની વિચારણા-જાગૃતિ મનોરથ રખાય તો અનાદિનો રાહ પલટાય, ધર્મમાં મહાઆશાએસ અનુભવાય, અને માનવભવ, માનવબુદ્ધિ, માનવશક્તિઓને સુંદર કામે લગાડી દેવાય. પછી ભલે ચોમાસું પૂર્ણ થયું, પણ સાધનાને પૂર્ણવિરામ ન કરતાં આગળ ધપાવાય. ‘હવે નવા કાર્તિક ચોમાસાને યોગ્ય વ્રત-નિયમ અને ધર્મપ્રવૃત્તિમાં હોંશપૂર્વક મંડ્યા રહેવાય. મન પોકારે કે સાધના પૂરી તો ત્યારે થશે કે જ્યારે વીતરાગ દશા પ્રગટ થશે. ત્યાં સુધી તો મારે સંસારવૃત્તિઓ સામે ઝઝૂમતા રહેવાનું અને મન-વચન-કાયામાં નવી નવી હોંશથી શક્ય એટલી ધર્મસાધના ઉતાર્યે જવાની.’ શાસનનો આ સાર અપનાવી આગળ વધ્યે જઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૧૦, તા. ૨૭-૧૧-૧૯૬૫

૪૪) ઉન્નતિમાં અતિ આવશ્યક

શ્રી પંચસૂત્ર-મહાશાસ્ત્રમાં સૂકૃતની અનુમોદના જેવા કાર્ય માટે પણ આ પ્રાર્થના કરી છે કે ‘આ અનુમોદના મારે સમ્યગ્ વિધિપૂર્વક હો, શુદ્ધ આશયવાળી હો, સમ્યગ્ પ્રવર્તક હો, અને નિરતિયાર પાલનથી સંપન્ન હો.’ આ સૂચવે છે કે અનુમોદના શું કે કોઈ પણ ગુણ સાધના કે ધર્મસાધના શું એ માટે આ ચાર અંગ જરૂરી છે. ચાલ્ય વિનયગુણ, ક્ષમાગુણ, દયા, ઉદારતા ગુણ, સદાચાર ગુણ વગેરે ગુણ સિદ્ધ કરવો હોય, યા દેવાધિદેવની ભક્તિ, સાધુસેવા, પરોપકાર, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ વગેરે ધર્માનુષ્ઠાન સાધવું હોય, એની સાધના માટે આ વ્યવસ્થિત અંગો અતિ જરૂરી છે.

(૧) શાસ્ત્રોક્ત વિધિનું પાલન; અર્થાત્ શાસ્ત્ર યાને જ્ઞાનીના વચન પ્રત્યે જવલંત સાપેક્ષ ભાવ કે ‘મારે જ્ઞાનીના વચન મુજબ જ સાધના કરવાની, એમણે કહેલી વિધિ અવશ્ય જાળવવાની’. એમ,

(૨) વિશુદ્ધ અધ્યવસાય, અર્થાત્ દિલમાં નિર્મળ પવિત્ર ભાવ ભાવના વિચારસરણી રાખવી. તથા

(૩) યથાશક્તિ સમ્યક્ક્રિયા, એટલે કે જેની સાધના કરવી છે તેના અંગે સારી પ્રવૃત્તિ, દા.ત. સમભાવની સાધના માટે વિધિસર સામાયિકનાં અનુષ્ઠાનમાં જોડાવું, એની પ્રવૃત્તિ કરવી. તેમજ

(૪) પ્રવૃત્તિનું નિરતિચારપાલન, એટલે કે એમાં જરાય દોષ-ખામી ન લાગવા દેવી. આ ચારેયમાં એકેય ઓછું ન ચાલે; કેમકે

(૧) પહેલું તો વિધિનો આગ્રહ એ જિનવચન પ્રત્યેનો સાપેક્ષભાવ સૂચવે છે, અને માત્ર ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં જ શું, જીવન આખાને માટે, જિનાજ્ઞા તો ડગલે ને પગલે આગળ કરવી જ જોઈએ. ‘મારે જિનાજ્ઞા પહેલી,’ આ બંધન હોવું જ જોઈએ, ‘જિનાજ્ઞાથી જ તરાય,’ એ ઝળહળતો હૃદય પોકાર જરૂરી છે. નહિતર સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ થવાથી અજ્ઞાન ચેષ્ટા થાય; એથી ભવપાર ન થવાય

(૨) વળી, એ ભાર દિલપર રાખવા છતાં, સાથે દિલ વિષય લગની, ઈર્ષ્યા, મદ, કઠોરતા, માયા, સ્વાર્થાધતા, વગેરે કલુષિત ભાવ ન રખાય; નહિતર એ જિનાજ્ઞાનું બળ ઓછું કરી નાખે. એમ, માનાકાંક્ષા કે અદાવત ન રખાય, સમૃદ્ધિ કે સત્તા ઈત્યાદિની આકાંક્ષા પણ રખાય નહિ. દેવ-ગુરુ-ક્રિયા પ્રત્યે હૃદયભીની ભક્તિ તથા બહુમાન જોઈએ, આ માટે ચિત્તપરિણામ વિશુદ્ધ નિર્મળ પ્રશાંત હોવા જ જોઈએ.

(૩) ત્યારે આ બંને છતાં, પ્રમાદ હોય તો તે ચાલે જ કેમ ? ધર્મપ્રવૃત્તિનો પાકો પુરુષાર્થ જોઈએ. નહિતર પાપનો પુરુષાર્થ ચાલુ રહેવાનો ત્યાં દિલના ભાવ શુષ્ક બની જવાના. અનાદિની આહારાદિની સંજ્ઞાઓ અને કષાસંજ્ઞાઓના, આહારાદિની પ્રવૃત્તિથી જામેલા કુસંસ્કારો એથી વિરુદ્ધ તપ, દાન, વગેરે વગેરે ધર્મપ્રવૃત્તિથી ઘસાતા આવે. ખા-ખા આદિની પાપપ્રવૃત્તિથી તો એ પોષાતા રહેવાના. એમ,

(૪) એ ત્રણે હોવા છતાં ધર્મપ્રવૃત્તિ જો ખોડ-ખાપણવાળી હશે, તો આત્માનું સત્ત્વ હણાશે. જો સત્ત્વ અખંડ, તો શું કામ દોષ લગાડે ? ત્યારે દોષ-અતિચાર વિનાની પ્રવૃત્તિ બને તો જ એથી ઉપરની કક્ષાની પ્રવૃત્તિ આવે, ઉપરનાં ગુણસ્થાનકે ઠેઠ પરાકાષ્ટાએ વીતરાગતા સુધી પહોંચી શકે રહે, ને સત્ત્વ વિના એ કશું ન બની શકે.

તાત્પર્ય, જિનાજ્ઞાનો જાગતો ખપ, નિર્મળ હૃદય, પ્રબળ પુરુષાર્થ, અને સત્ત્વ, એ ચાર ઉન્નતિના સાધન છે.

જિનાજ્ઞાના બંધનમાં જીવ જિનેશ્વરદેવનું સાચું શરણ પકડે છે. એમને ખરેખર

શરણે ગયા એટલે એમને સાચા તારક, રક્ષક, શાસક માન્યા; એમણે કહેલ તત્ત્વ જ સાચા; એમણે કહેલ આરાધનાં-માર્ગજ સાચો,-આ હાર્દિક ભાવ ઊભો કર્યો. તેથી જિનોક્ત તત્ત્વ, માર્ગ અને વિધિ પ્રત્યે ભારે આદર રહેજ, અનાદિના મૂળભૂત દોષ અહંત્વ અને આપમતિને દબાવવા આ અદ્ભુત કામ કરે છે. એટલું ખરું કે ‘હું જિનાજ્ઞાને જ પ્રધાન કરું છું’ એવું માત્ર કહેવા તરીકે નહિ પણ જીવનમાં જીવી બતાવાય એ જિનાજ્ઞા બંધન છે.

સુંદર અધ્યવસાયોથી ભર્યું ભર્યું હૃદય, પવિત્ર ભાવવાહી હૃદય સતત જાળવવામાં આવે તો મલિન ભાવો અને હલકટ વિચારો ઘણા ઓછા થઈ જાય; કુસંસ્કારનો દ્વાસ થતો આવે; સુસંસ્કારનું બળ વધતું જાય. તેથી તો એનો જથો એકત્રિત થતાં અતિ ઉચ્ચ કોટિના અધ્યવસાયને અવકાશ મળે.

પુરુષાર્થ અને સત્ત્વનાં બહુ મૂલ્ય તો તીર્થંકર ભગવાને કરેલી ધર્મશાસનની સ્થાપના પરથી સમજી શકાય એમ છે. જો કાળ, સ્વભાવ, પૂર્વકર્મ કે ભવિતવ્યતાથી આત્માનો ઉદ્ધાર થઈ જતો હોય; તો શાસન સ્થાપવાની જરૂર શી ? પરંતુ જીવો મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં પુરુષાર્થ ફોરવે એટલા માટે એ આરાધનાનું શાસન સ્થાપ્યું. એમાં પંચાચારમાં વીર્યાચાર નામનો જુદો આચાર બતાવ્યો એ સત્ત્વ ફોરવવા માટે, જેથી નિર્દોષ અને સબળ આરાધના થાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૧૧, તા. ૪-૧૨-૧૯૬૫

૪૫) રોદણાં રોવા કરતાં....

એવા કેટલાય માણસો જોવા મળે છે કે જે પોતાના આત્માની કોઈ એક યા અનેક ખામી અંગે વર્ષોથી એના એ રોદણાં રોતા હોય છે. અલબત્ત જેને આત્મા તરફ દૃષ્ટિ જ નથી, એ તો આત્માની ખામીઓ પ્રત્યે ધિક્કા હૃદયના હોઈ એમને એનું કશું રોદણું રોવાનું ને કંઈ જ સંતાપ કરવાનું હોતું નથી. એ તો બિચારો દુનિયાના જડ પદાર્થોમાં જ ડૂબાડૂબ રહી કેવળ ભૌતિક દૃષ્ટિમાં જીવન બરબાદ કરી રહ્યા છે. પરંતુ જેને આત્માનો કંઈક વિચાર લાઘ્યો હોઈ વર્ષોથી ધર્મના પરિચયમાં રહ્યા છે, એ વર્ષોથી એક સરખા રોદણાં જ રોયા કરે, તો એણે પોતાની જાત માટે આત્મચિંતા શું ખરેખર જાગ્યાનો વિશ્વાસ રાખવો ? તેમજ એવા રોદણાં માત્રથી કાંઈ વળે છે ખરું ?

દા.ત. પચીસ વરસ પહેલાં જે કહેતો હતો કે શું કરું ? મારો સ્વભાવ

તીખો ખરાબ પડી ગયો છે !' તે આજે ૨૫-૨૫ વરસનાં ધર્મપરિચયના વહાણાં વહી ગયા પછી પણ એજ રોદણું રોયા કરે, તો શું સમજવું ? ખરી આત્મચિંતા કેવી જાગી ? સુધારો ક્યારે ?

એમ કોઈ પોતાની કૃપણવૃત્તિ પર, તો કોઈ રખડતા ચિત્ત બાબત, યા કોઈ વિષયાંધ સ્વભાવ અંગે... રોદણું એનું એ રોયા કરે છે, ત્યાં આ વિચારણીય બને છે કે આ રીતે તો જીવન આખી પસાર થઈ જશે, એમાં વળશે શું ? તેમજ ખામી ટાળવા જો બીજું કંઈ સક્રિય કરવાનું ન હોય, તો એ ખામીનો સાચો પશ્ચાત્તાપ પણ રહે ખરો ?

માટે, એકલાં રોદણાં રોવા કરતાં પહેલો ઉપાય આ, કે

ખરેખર પશ્ચાત્તાપની પાછળ તો એ ખાલી સુધારવા રાતદિવસ મથામણ અને પુરુષાર્થ જોઈએ.

દા.ત. પોતાના લહેરીલાલાપણાના સ્વભાવમાં નપાસ થનાર વિદ્યાર્થીને જો સાચો સંતાપ હોય છે, તો હવે એ સ્વભાવ દાબવાનો અને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો સંકલ્પ કરે છે, મહેનત કરે છે, ઊંધા વેપલા કરી પૈસા ગુમાવી નાખવા પર ભારે સંતાપ થતાં ડાહ્યો માણસ એવા આંધળિયા સ્વભાવને દાબે છે, ને હવે યોગ્ય પગલા ભરવા સજાગ બને છે. છોકરાની વહુ તોછડા હલકા બોલ બોલી સાસુ વગેરેનો ફિટકાર પામતા જો એને સાચો સંતાપ થાય છે, તો એવા બોલ બોલી નાખવાના સ્વભાવ પર ધીમેધીમે અંકુશ મૂકી વિચારપૂર્વક સારા બોલ બોલવા અગર મૌન રાખવા મહેનત કરે છે. તેમ અહીં શું એ તીખો સ્વભાવ કે કૃપણ યા ચંચળ કે વિષયાંધ સ્વભાવ પર અંકુશ થોડો થોડો પણ મૂકવાનું ન બને ? જો બને તો લાંબે ગાળે સારો સુધારો થયાનું ન દેખાય? પરંતુ એ તો પેલા દૃષ્ટાન્તોની જેમ સાચો સંતાપ થવાનું અને નુકશાની હૈયે કરડવાનું બને તો થાય ને ? એટલે સાચો સંતાપ સુધારાની દિશામાં સતત મહેનત એ એક ઉપાય છે.

બીજા ઉપાય વળી ખાસ મહત્વનો એ છે કે

જીવનના એક ભાગમાં નુકશાન થયા કરતું દેખાય અને તત્કાલ એ સર્વથા બંધ પડે તેમ ન હોય, તો બીજા ભાગમાં વિશેષ પુરુષાર્થ ફોરવવા તરફ મુખ્ય ચોંટ જોઈએ.

દા.ત. માણસને બે દુકાનમાંની એકમાં નુકશાની થતી દેખાય છે, તો એ બીજી તરતી દુકાનમાં વિશેષ મહેનત લઈ આવક વધારવાનું કરે છે. એક દિકરો લાડમાં ઉછેરતા બુડથલ જેવો પાક્યો તો પછી બીજા દિકરા પર ખોટા લાડ ન અજમાવતાં એને હોશિયાર બનાવવા પાછળ ચીવટભરી વિશેષ મહેનત લે છે. કાયાનો એક રોગ હઠીલો લાગતાં, બીજી રીતે કાયા નીરોગી અને શક્તિ-સંપન્ન

બની રહે એની કાળજી લેવાય છે. એમ અહીં એક હઠીલી ખામી લાગતાં, બીજાં આત્મહિતની સાધના વિશેષ જોસ અને હોંશથી કરવી જોઈએ છે. આત્મહિત ઘાતક ખામીનું ખરું રોદણું હોય, તો આત્મહિતની બીજી દિશામાં કમાઈ વધારી દેવાનો ધરખમ પુરુષાર્થ એ નક્કર ઉપાય છે. હિત ઘવાય છે માટે રોદણું છે ને ? તો (બીજા) ક્ષેત્રમાં હિતની કમાઈ વધારી દેવાની સુઝ ન પડે ? રોદણું રોવાની સુઝ પડે, ને આની નહિ, તો ત્યાં આત્મહિતની સાચી ચિંતા ક્યાં રહી ?

મારી શરીર સ્થિતિમાં અગર માનસીક નિર્બળતામાં તપ નથી બનતો એવું રોદણું રોવાય છે ખેર! પણ તો પછી તપ નહિ કિન્તુ ત્યાગ વધારી શકાય ને ? દેવ ગુરુ સેવા દાન અને ક્ષમાશીલ સ્વભાવ ઈર્ષ્યા અને અભિમાન-અહંત્વનો ત્યાગ વગેરે તો વધારવાનું બની શકે ને ? જો આત્મહિતની તમન્ના છે, આત્માની ચિંતા છે માટે પેલું રોદણું છે, તો આમાં તો તન-મન-ધનની શક્તિઓ કામે લગાડી દેવાય ને ?

આત્માની ચિંતા હોય તો હિતસાધનાના ઘણા ઘણા પ્રકારો છે. એમાંથી એક નહિ, તો બીજો, બીજો નહિ તો ત્રીજો..., એમ જરૂર સાધી શકાય. તપ નથી થતો તો દાન, વ્રતનિયમ, સુંદર ભાવનાઓ, સત્ય, નીતિ, નમ્રતા, ગુણાનુરાગ વગેરે કેટલીય સાધનાઓ સાધી શકાય છે. દાન નથી બનતું, પણ સાચુ બોલવાનું તો બને ને ? પાકો સદાચાર, આંખનો પણ દુરાચાર નહિ, એ તો બની શકે ને ? સૌમ્ય સ્વભાવ સૌમ્ય વાણી-વર્તાવ તો નક્કી રખાયને ? એકલાં રોદણાં રોવા કરતાં ખામીનો ખેદ અને શક્ય સુધારો ચાલુ રાખી આત્મહિતની બીજી દિશામાં જોર લગાવવું એ ઉન્નતિની મહાન ચાવી છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૧૨, તા. ૧૧-૧૨-૧૯૬૫

૪૬ પ્રભુ પર પ્રેમ છે ?

કોઈપણ આસ્તિકને પૂછવામાં આવે કે તમને પ્રભુ પર પ્રેમ છે ? તો આ સવાલ વિચિત્ર લાગે છે. ઝટ ઉત્તર કરવાનું મન થાય છે કે આવું કેવું પૂછો છો ? શું અમને પ્રભુ પર પ્રેમ નહિ હોય ?

પરંતુ અહીં વિચારવાનું એ છે કે એ પ્રેમ કેવો છે ? શુદ્ધ પ્રેમ કે સોદાગીરીનો પ્રેમ ? વેપારી કોઈ ગ્રાહકને બહુ વ્યાજબી ભાવે ચોકખો અને ઊંચો માલ આપતો

હોય તો એને વેપારી પર પ્રેમ રહે છે, પરંતુ સ્પષ્ટ છે કે એ પેલા સોદાનો પ્રેમ છે. જો એ એમ આપવો બંધ કરે તો પ્રેમ ઊડી જાય છે. એના અર્થ એ, કે પ્રેમ ખરેખર તો વ્યાજબી ભાવ અને ચોકખા માલ ઉપર હતો; પણ વ્યક્તિ તરીકે પેલા વેપારી પર નહિ.

એમ શેઠ સારો પગાર, વધારો, ઈનામ, બોનસ વગેરે આપતા હોય તો એ શેઠ ઉપરનો પ્રેમ પણ વૈયક્તિક પ્રેમ નથી, કિન્તુ મુખ્યમાં રૂપિયાં ઉપરના પ્રેમની લીધે પ્રેમ છે.

આજના જે મીલમાલિકો અને કારખાનાવાળા દાવો રાખે છે કે ‘અમે આટલા મજૂરોને પોષીએ છીએ, અમને એના પર લાગણી છે, પ્રેમ છે’ એ વાત પણ સોદાગીરીની જ છે. નહિતર એમને એમ દાન યોગ્ય ઈનામ, કે વધારો, વગેરે છુટે હાથે કેમ નથી દેવાતું ? નફા તો પોતાનાં ગજવામાં ધૂમ સેરવી દેવાય છે.

ત્યારે, જ્યાં બે મિત્ર વચ્ચે શુદ્ધ પ્રેમ હોય છે. અગર કોઈ તેવા સોભાગી ગુણિયલ આત્મા પર બીજાને શુદ્ધ પ્રેમ થાય છે ત્યાં કાંઈ સોદાની વાત નથી હોતી. સામો કશું આપે, કોઈ લાભ ખટાવે, યા મારું કોઈ કામ કરી આપે, એવી ગણતરી નથી હોતી; બહેકે ઉપરથી પોતે સામાનું કરવા તત્પર હોય છે; સામાનુ કામ કરીને ખુશી અનુભવે છે.

આ ઉપરથી તપાસવાની એક ચાવી મળે છે કે સામાની પાસે આપણું જરા પણ કામ કરાવવાની લાલસાને બદલે આપણે એનું કામ કરવાની તાલાવેલી ધરાવતા હોઈએ તો એની ઉપર આપણો શુદ્ધ પ્રેમ છે, નિસ્વાર્થ પ્રેમ છે, એમ સાબિત થાય. એટલે શુદ્ધ પ્રેમના પાયા પર મનમાં આ રહ્યા કરે કે ‘હુ ક્યાં ક્યાં એનું કામ કરી આપુ !’

બસ આપણને પ્રભુ ઉપર શુદ્ધ પ્રેમ છે ? આ તપાસવા પણ આ જોવાનું છે કે પ્રભુની કૃપાથી આપણે આપણાં કામ સધાવવા ઈચ્છીએ છીએ કે પ્રભુનાં કામ આપણે સાધવા ઈચ્છીએ છીએ ?

પૂર્વ ભવોમાં જ્યારે આપણે નાસ્તિક હતા, આત્મા, પરમાત્મા, કર્મ, ધર્મ, પરલોક વગેરેને માનતા નહોતા, ત્યારે તો પરમાત્મા પર દ્રષ્ટિ જ નહોતી, પરંતુ આસ્તિક બન્યા પછી પણ આપણા મનની આ સ્થિતિ રહી છે કે પ્રભુના પ્રતાપે આપણે સુખી રહીએ, આપણી સુખસગવડ સામગ્રી જરૂરીયાતો પોષાય; આપણા દુઃખ-દુર્ભાગ્ય દૂર થાય, આપણું પુણ્ય વધે. પરમાત્માનાં દર્શન-વંદન પૂજા, સ્મરણ, સ્તવન-ગુણગાન વગેરે કરીને આશય આ કે પ્રભુથી આપણાં કામ સીઝે, એમાં જો

એ સિદ્ધ થતા આવે છે એવું દેખાય છે તો પ્રભુ પર પ્રેમ અને ભક્તિ વધે છે, અને જો નથી દેખાતું તો પ્રેમમાં શુષ્કતા આવે છે. આ બતાવે છે કે મુખ્ય પ્રેમ તો સુખસગવડ આદિ ઉપર છે, ને એના કારણે પ્રભુ ઉપરની પ્રેમની વાત છે. આ શુદ્ધ યાને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ ક્યાં રહ્યો ? તો એ વિના એ વીતરાગ પ્રભુનાં આલંબને વીતરાગ બનવા તરફ પગલાં ક્યાં મંડાયા ? એ તો વીતરાગ તરીકે એમના પર શુદ્ધ પ્રેમ કરાય, ત્યારે સામે સંસાર પરની મમતા આસક્તિ ઓછી થતી આવે, ને વીતરાગતા તરફ પ્રયાણ થાય.

વીતરાગ પ્રભુ પર શુદ્ધ પ્રેમ જાગૃત કરવા માટે આ ઉપાય છે કે આપણે પ્રભુ પાસેથી આપણા કામની અપેક્ષા-આકાંક્ષા રાખવાને બદલે પ્રભુનાં કામ આપણે કરવાની તમન્ના રાખીએ. જીવનનો આ એક લહાવો છે બીજા પાસેથી આપણો સ્વાર્થ સધાવવાને બદલે આપણે બીજાનું કરી છૂટીએ, બીજાના ઉપયોગમાં આપણે અને આપણી શક્તિ-સામગ્રી આવે, એમાં વળી પરમાત્માના કામ આપણે કરતા રહીએ એ તો કેવીય મહાધન્ય ઘડી ! પરમાત્માનાં કામ ક્યાં ? આવાં બધાં; દા.ત (૧) પ્રસંગે પ્રસંગે પરમાત્માનો મહિમા વધારીએ કે ‘પ્રભુ (૧) કેવા અચિંત્ય શક્તિસંપન્ન છે કે એમના આલંબને આત્મા સદ્ગતિ અને મોક્ષ સુધીના સુખ પામે છે. (૨) કેવા પરમ ઉપકારી છે કે એમની કૃપાથી ઘોર પાપીના પણ ઊંચા ઉત્થાન થાય છે !’ (૩) કેવા વીતરાગતા આદિ સર્વોત્કૃષ્ટ ગુણોના ભંડાર છે. વગેરે એમ (૨) પ્રભુની સુંદર સામગ્રી અને ભક્તિ સાથે દર્શન-પૂજન વગેરે કરી પ્રભુનો મહિમા વધારાય, બીજાઓને પ્રભુ પ્રત્યે આકર્ષવામાં આવે. વળી (૩) પ્રભુએ ફરમાવેલ વિધિનિષેધનો અમલ અર્થાત્ એમણે કરવા કહેલ કર્તવ્યો-સુકૃતો-સદાચાર સદનુષ્ઠાનોમાં ભરપૂર પ્રયત્ન અને છોડવા કહેલ વાણી-વિચાર-વર્તવિ-વસ્તુનો ત્યાગ કરવા દ્વારા એમના ધર્મ શાસનનો પ્રવાહ વહેતો રાખીએ. (૪) પ્રભુના શાસનનો ભવ્ય જીવોમાં પ્રચાર કરીએ...ઈત્યાદિ.

સારાંશ, શુદ્ધ પ્રેમ માટે આ એક ઉપાય છે કે પ્રભુનાં કામ આપણે કરવા ધખીએ, પણ પ્રભુ પાસે આપણો સ્વાર્થ સધાવવા નહિ, જીવનનો આ એક ઉચ્ચ લહાવો છે.

૪૭ આત્મા ઉપર પ્રેમ છે ?

તમને તમારા આત્મા ઉપર પ્રેમ છે ? આ સવાલ માનવ જીવનમાં અતિ મહત્વનો છે. પોતાના શરીર ઉપર પ્રેમ છે, ઈન્દ્રિયો ઉપર પ્રેમ છે, એ તો હકીકત રૂપે દેખાય છે. માટે મારે તો એને રાજીરાજી ખુશખુશાલ રાખવા હંમેશા ચિંતા અને પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. જ્યાં ક્યાંય સારું સાંભળવા ખાવા પીવા જોવા વગેરે મળે તો ઈન્દ્રિયોને એ જોડી અપાય છે, ને એને તુષ્ટ કરવામાં આવે છે. એ એના પ્રેમને લઈને જ ને ? એમ આરામી, ઓછું કામ, વાહનાદિ સગવડ, માનપાન પ્રશંસા સત્તા વગેરે મળતા હોય, તો કાયાને મેળવી અપાવવામાં જીવોમજુર તૈયાર જ રહે છે. એમ તો ઠેઠ મૃત્યુ વખતે પણ એ તૈયારી છે, પરંતુ જ્યાં હવે જીવરામનું કશું ઉપજતું નથી એટલે કરે શું ? બાકી કાયાપર પ્રેમ છે એટલે તો અંતે પણ કાયાને સુખની શક્ય બધી સગવડ દેવાય છે. જીવનભર કાયાની સુખવિલાસ માટે ધન કમાઈ, ધક્કા, ટાંપા, લોકની ચાપલુસી વગેરે કેટલુંય હોંશે હોંશે કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ, પણ કાયા અને ઈન્દ્રિયો પર પ્રેમ છે માટે તો એના દરદમાં સાવચેતી, સુખત્યાગ, સંયમ, વગેરે કેટલુંય કરવાની તત્પરતા રહે છે.

હવે આ જ રીતે વિચારવાનું છે કે પોતાના આત્મા ઉપર પ્રેમ છે ? એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સામાન્ય રીતે જીવ વિષયોથી જે ઈન્દ્રિયોને અને કાયાને ખુશખુશાલ જે રાખે છે એ કાંઈ આત્માપરનાં પ્રેમથી નહિ; કેમકે એ આત્માને સુખરૂપ નથી નીવડતાં. દા.ત. આંખ તો સારું પરસ્ત્રી રૂપ જોઈ ખુશ થઈ, પરંતુ આત્માને તો પછી એક યા બીજો સંતાપ જ ઊભો થાય છે. રેડિયો ગીતો સાંભળ્યા, કાન ખુશી થયા, પણ બીજા કામ બગડ્યા તેથી આત્માને સોસાવું પડે છે, એમ પૈસા ખરચી કાયાને લહેર કરાવી. પણ આત્માને ધન ખર્ચનો સંતાપ અને નવી કમાઈની વેઠ ઊભી થાય છે. આ તો આ લોકની દૃષ્ટિએ. બાકી પરલોકની દૃષ્ટિએ જોતાં તો અહીંની પ્રેમથી રાગથી તુષ્ટ પુષ્ટ કરેલી કાયા અને ઈન્દ્રિયો તો અહીં જ ઊભા રહી જાય છે. અને આત્માને એની ખાતર ઊભાં કરેલાં લખલૂટ પાપકર્મના દારુણ અંજામ પરલોક જઈ ભોગવવા પડે છે, ઉપરાંત વાવેલા-વધારેલા પાપસંસ્કારો-આદતોની કડ્ડા કહાણી જોવી પડે છે. દુઃખદ દુર્ગતિઓમાં પાપિષ્ઠ અને ત્રાસ ભર્યા જીવન જીવવા પડે છે ! આ-લોક પરલોકની આ પરિસ્થિતિ સર્જવામાં આત્માનું સારું શું કર્યું ? આત્માપરના પ્રેમથી કર્યું કેમ કહેવાય ?

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૯૯

આત્મા તો બિચારો અનંતકાળનો બિમાર છે, પરાધીન છે, ગરીબ છે, એ હકીકત છે. એને રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ-અભિમાન, લોભ-આસક્તિ વગેરે ઢગલાબંધ વિકારોની બિમારી છે; કર્મની પરાધીનતા છે. એમ કાળની કુટુંબની સમાજની, કાયાની, વગેરે ઢગલો પરાધીનતા છે; ત્યારે ગુણોની, સુકૃતોની, અને નિર્મળ પુણ્યધનની ગરીબી પણ એવી જ છે.

હવે વિચારવાનું છે કે આત્મા પર પ્રેમ હોય તો આ બિમારી, પરાધીનતા અને ગરીબી કેટલી નિભાવી લેવાય ? એનું નિવારણ કરવા માટે કેવા કેવા ધરખમ પુરુષાર્થ ન થાય ? એમ આ લોક પરલોકના સંતાપ દુઃખ વેઠ પણ પાર વિનાના કેમ વહોરાય ? દૃષ્ટિ આદિના દુરાચાર, નિંદા, જૂઠ, અનીતિ, ઈર્ષ્યા, નિર્દયતા, અવિવેક, ઉચ્છ્વંબલતા, આપમતિ વગેરે દુર્દશા કેમ ફાલીફૂલી રખાય ? આત્મા પર પ્રેમ હોય તો એને નિવૃત્તિ અને ત્યાગની અલૌકિક સુખશાન્તિ પમાડવા કેમ પ્રયત્નશીલ ન રહેવાય ?

ક્યાં છે આત્મા પર પ્રેમ ? જે કેળવવા માટેનો આ ખાસ ભવ એનું કોઈ ઠેકાણું નહિ ? કોઈ ચિંતા નહિ ? વિચાર સરખો ય નહિ ? ત્યારે કાયા અને ઈન્દ્રિયો પરના પ્રેમમાં રક્ત તો પશુપંખી અને કીડા મંકોડા પણ છે એના કરતાં મનુષ્યપણે શી વિશેષતા ધરી ? શા પરાક્રમ કર્યા ? કઈ બુદ્ધિમતા સફળ કરી ? જીવન ચુંથાઈ રહ્યું છે, આત્મા ગુંગળાઈ રહ્યો છે, આયુષ્ય પાણીના રેલાની જેમ વહી ચાલ્યું છે, કર્મભાર વધી રહ્યો છે, કષાયોની આગ સદા અણબુઝી સળગી રહી છે. અનંતકાળના દુઃખી અને ચિથરેહાલ સ્વાત્માનો પ્રેમ જ મુખ્ય બનાવી એની બિમારી-પરાધીનતા-ગરીબી-દુર્દશા ટાળવી જરૂરી છે. કાયા અને ઈન્દ્રિયો સાથે દુશ્મનાવટ રાખીને એ બને.

૪૮ ધર્મનું આંતરિક સ્વરૂપ: ચિત્તપરિણતિ

નિશ્ચય-વ્યવહારધર્મ

માનવ-જીવનને જ્યારે મોહમાયા અંધકારમય કરી દે છે, ત્યારે ધર્મ પ્રકાશમય બનાવે છે. એ ધર્મના બે સ્વરૂપ છે, - (૧) બાહ્ય, અને (૨) આંતરિક આભ્યન્તર. ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપમાં દાન, શીલ, વ્રત-નિયમ, ત્યાગ-તપસ્યા, પરમાત્મ ભક્તિ, - સાધુસેવા, જિનાગમ-શાસ્ત્ર-સ્વાધ્યાય વગેરે ગણાય; અને આભ્યન્તર સ્વરૂપમાં

૧૦૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

ચિત્તનો રાગદ્વેષની મંદતાવાળો નિર્મળ પરિણામ, પરિણતિ, ભાવ કહેવાય. આનાં જનન-પાલન પોષણમાં બાહ્ય ધર્મ બહુ ઉપયોગી છે, સહાયક છે, માટે એ પણ ધર્મ કહેવાય છે, કાંઈ સાંસરિક ઘર ખટલાની અને દુન્યવી વેપાર-વ્યવહારની પ્રવૃત્તિઓ એ રાગદ્વેષની મંદતાવાળો ચિત્તપરિણામ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી, એ તો બાહ્ય સ્વરૂપવાળો ધર્મ જ સમર્થ છે. માટે એની અતિ આવશ્યકતા છે.

આ બાહ્ય ધર્મ જિનાજ્ઞાએ ફરમાવેલા વિધિ-નિષેધના આધારે નક્કી થાય છે. જિન-વચન નિષેધ કરે છે ‘હિંસાદિ ન કરવા,’ અને વિધાન કરે છે કે ‘તપ સ્વાધ્યાય આદિ કરવા’; તો એ હિંસાદિનો ત્યાગ, અને તપ આદિનું આચરણ ધર્મ તરીકે ગણાય. પરંતુ ધર્મનું આ બાહ્ય સ્વરૂપ છે. એ સેવવાથી એ લક્ષ જોઈએ કે દિલમાં આભ્યન્તર ધર્મ ઉત્થાન પામે, પોષણ પામે, વિકાસ પામે. માટે જ બાહ્ય અનુષ્ઠાન રૂપ આચરણરૂપ ધર્મનું મહત્ત્વ જરાય ઓછું ન અંકાય. જીવનમાં એના વિના ચલાવી ન લેવાય. ઓછો વધતો બને એ સંભવિત છે; પણ એ વાત નહિ કે એના વિના ચાલે.

ત્યારે એ પણ ધ્યાનમાં લેવું એટલું જ જરૂરી છે કે ચિત્તપરણતિરૂપ આભ્યન્તર ધર્મ તો જરાય વિસરાય નહિ. ધર્મનું આચરણ-અનુષ્ઠાન સેવતા જઈએ છીએ એની સાથોસાથ તકેદારી જોઈએ કે ચિત્તની પરિણતિ ચિત્તનું વલણ, ચિત્તનો આશય સુધરતો આવે છે ને ? માટે કહેવાય છે કે ‘પરિણતિ સમારો, પરિણતિ સુધારો, નિર્મળ પવિત્ર વિશુદ્ધ બનાવતા ચાલો.’ બાહ્ય ધર્મ એ જો સળગતી સગડી છે, તો આંતરીક પરિણતિ ધર્મ એ રસોઈપાક છે. સગડીની આગથી કાચા અનાજનો પાક થતો રહે, તો એ રસોઈનું કાર્ય થતું ગણાય. જેમ આગ વિના પાકની આશા રાખી બેસે, એ મૂર્ખતા છે; એમ આગ સળગાવી માત્ર તાપણું કરે, તો એ હુવડ કહેવાય. બંને સ્થિતિમાં રસોઈ ન થાય, ભૂખે મરવું પડે. એમ, અનુષ્ઠાન અને પરિણતિ, બંને પ્રકારના ધર્મ માટે પણ આમ સમજવાનું છે.

દા.ત. દુઃખીને દાન એ અનુષ્ઠાન છે, અને એ દુઃખી જીવની દયા એ પરિણતિ છે. દાનનો મોખ નથી, ગરજ નથી, અને દયાની પરિણતિ આવી ગઈ માની લેવું છે એ કેમ બને ? શાસ્ત્ર કહે છે ‘પર દુઃખવિનાશિની તથા કરુણા’ બીજાનું દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છાથી કરાતો પ્રયત્ન એ કરુણા, એ દયા, એવા પ્રયત્નમાં રહેલી પરદુઃખનાશની ઈચ્છા એ દયા. એ કરુણા જ્યાં એવો પ્રયત્ન શક્ય ન હોય અને દિલ એ દુઃખી પ્રત્યે-દયાર્દ્ર બની ઈચ્છે છે બિચારો દુઃખી ! એનું દુઃખ દૂર થાઓ’ એવી ઈચ્છા એ પણ દયા ખરી, પરંતુ તે તોજ કે જો ત્યાંય દિલ પ્રયત્નને બિનજરૂરી ન લેખતું હોય, ‘પ્રયત્ન વિના ચાલે, દયા તો અંતરનો ભાવમાત્ર

છે,’ એમ ન માને. નહિતર એવો માની લીધેલો દયાભાવ પોકળ નીવડે, દંભરૂપ બને, સાચી દયા નહિ, પણ દયાનો મૃગજળિયો આભાસમાત્ર હોય. ત્યારે એ પણ જોવા જેવું છે કે પ્રયત્ન તો દાનનો છે, કિન્તુ આભ્યન્તર પરિણામ કીર્તિ-વાહવાહ મેળવવાનો છે, યા વિષય સુખનું પુણ્ય મેળવવાનો છે, તો ત્યાં પરદુઃખનાશનો શુદ્ધ પરિણામ ઊભો નહિ રહે. તેથી આભ્યન્તર દયાધર્મને સ્થાન નહિ મળે.

વાત આ છે કે બાહ્ય અનુષ્ઠાન-આચરણરૂપ ધર્મ અને આભ્યન્તર પરિણતિધર્મ બંનેની આવશ્યકતા છે. બાહ્ય શુભાનુષ્ઠાનને વ્યવહાર ધર્મ કહેવાય; તો આભ્યન્તર પરિણતિને નિશ્ચય ધર્મ કહેવાય.

વ્યવહાર નિશ્ચય સાધવા માટે છે એ દ્વારા પરમ નિશ્ચય ‘શુદ્ધ પરિણતિ’ પમાડવાર્થે છે તો નિશ્ચય વ્યવહારને સફળ કરવા માટે છે, શુભ વ્યવહાર દ્વારા પાપવ્યાપારોને અટકાવી અંતે જીવને મુક્ત, અર્કિય, શુદ્ધ સ્વરૂપમય કરવા માટે છે.

પાપવ્યાપારો આંરભ-પરિગ્રહ-વિષયભોગાદિ ચાલુ હોય એટલે સહેજે જીવની આંતરિક પરિણતિ એને અનુરૂપ રાગદ્વેષાદિની રહેવાની-પોષાવાની, પછી એ શુદ્ધ વીતરાગતામય પરિણતિએ કદીય પહોંચે શાનો ? એ તો એ પાપવ્યાપારોને ધર્મપ્રવૃત્તિ ધર્માનુષ્ઠાન-ધર્મચરણ દ્વારા ઓછી કરતો આવે, તો અશુદ્ધ મલિન ચિત્તપરિણતિનું પોષણ ઓછું થતું આવે માટે તો જિનેન્દ્ર ભગવાનની સચિત્ત જળ-પુષ્પાદિથી કરાતી દ્રવ્યપૂજા-દ્રવ્યસ્તવમાં આ પણ એક અગત્યનો ઉદ્દેશ કહ્યો કે એથી એટલો સમય દુન્યવી પાપવ્યાપાર બંધ પડે. બંધ થઈને એમા પોષાતી રાગદ્વેષાદિની મલિન ચિત્તપરિણતિ અટકે. જો આ દ્રવ્યસ્તવાદિ બાહ્ય ધર્મ ન સેવવાનો હોય, તો એ કેમ બની શકે ? પાપવ્યાપારો ખુલ્લા છે, અને ધર્મવ્યવહારને સ્થાન નથી, તો સ્પષ્ટ છે ચિત્તના પરિણામ રાગદ્વેષાદિથી મલિન બન્યા રહેવાના.

એમ ધર્મ વ્યવહાર તો આદરે, પરંતુ આંતરિક હૃદયના ભાવ એવા ને એવા રાગદ્વેષાદિથી કલુષિત રાખવા હોય, વિષયોની અને કીર્તિ-સન્માનાદિની આશંસા-અપેક્ષાવાળા જ બન્યા રાખવા હોય, એનું મહત્ત્વ લેખવું હોય, તો ત્યાં પરિણતિનું સંશોધન-ઘડતર નહિ થવાનું. એટલે ત્યાં તો લક્ષ પાકું જોઈએ કે ‘આટ આટલો ધર્મ પરિશ્રમ કરું ને આભ્યન્તર પરિણતિને સમાયા-સુધાર્યા વિના શું એ શ્રમને એળે જવા દઉં ? ના, પરિણતિ અવશ્ય સુધારતો ચાલું, બાહ્ય ધર્મની બધી સાધના પાછળ આંતરિક પરિણતિ શુદ્ધ થતી જ આવી જોઈએ, અને તે કષાયાવેશ, વિષયાશંસા, સંમૂર્છિમ ગતાનુગતિકતા વગેરે અટકાવીને જ થાય, માટે એ જોયા કરું એ ઓછા થતા આવે છે ને ?’

૪૯ (લેખાંક-૨)

જીવનમાંથી અંધકાર ટાળી પ્રકાશ રેલાવનાર ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપ ત્યાગ-તપ-અનુષ્ઠાન-વ્રત-નિયમાદિને સચેતન બનાવવા આંતરિક ચિત્તપરિણતિરૂપ ધર્મની જરૂર વિચારી. હવે આ પરિણતિરૂપ ધર્મ અર્થાત શુભ પરિણતિ કેવા કેવા પ્રકારે હોય એનો વિચાર કરીએ, જેથી નક્કર શું કરવું એ તરફ લક્ષ રહ્યા કરે અને પ્રયત્ન થાય.

‘પરિણતિ’ એટલે ચિત્તનો ભાવ, હૃદયનું વલણ, દિલના અધ્યવસાય, લેશ્યા, ઝોક ઈત્યાદિ. એ શુભ કોટિની હોય તો આંતરિક ધર્મમાં ગણાય. જૈનશાસનમાં વિવિધ રીતે ‘પરિણતિ’ શબ્દ વપરાય છે. દા.ત. (૧) જિનવચનની પરિણતિવાળું ચિત્ત, (૨) લેશ્યા સારી હોય તો કહે છે ‘પરિણતિ’ સારી છે. (૩) અંતરના અધ્યવસાય માટે કહેવાય છે કે ‘પરિણામ મલિન છે અગર નિર્મળ છે.’ (૪) શાસ્ત્રના ઉત્સર્ગ-અપવાદને યોગ્ય ન્યાય આપે તો આત્મા પરિણત ગણાય છે. (૫) ગંભીર આત્મા પણ પરિણત કહેવાય છે.

(૧) ‘જિનવચનની પરિણતિવાળું ચિત્ત’ એટલે કે જિનવચનથી ભાવિત મતિ, રંગાયેલી મતિ, એ બે રીતે (૧) વાતવાતમાં જિનવચનને યાદ કરે, ‘મારે તો જિનાજ્ઞા પ્રમાણ, અને (૨) જિનોક્ત તત્ત્વને અનુરૂપ ચિત્તનું વલણ રાખે. આમાં,

(i) જીવ અનાદિ સંસારમાં આપમતિ અગર અજ્ઞાનીઓના અભિપ્રાયને આગળ કરી ચાલતો હતો, તે હવે વાતવાતમાં જિનવચનને આગળ કર્યા કરે, જિનની આજ્ઞાને જીવનસુકાની બનાવે; દા.ત. ‘સામાયિક કેમ કરો છો? ઉપવાસ કેમ કર્યો? તો કે જિનની આજ્ઞા છે’ માટે ‘ધંધે’ કેમ લાગો છો?’ ‘જિનની આજ્ઞા છે કે શ્રાવક ભીખ ન માગતા આજીવિકાની ચિંતા કરે, જમો છો શા સારું?’ જિનની આજ્ઞાનુસાર ચિત્તસમાધિ રાખી શકીએ અને ધર્મસાધના કરી શકીએ એ માટે.’ કોઈ આમ ન ય પૂછે, તો પણ પોતાના ચિત્તમાં આવા ભાવ આવ્યા કરે. શાસ્ત્ર કહે છે ‘અસ્મિન્ હૃદયસ્થે સતિ હૃદયસ્થસ્તત્ત્વતો મુનીન્દ્ર ઇતિ ।’ અર્થાત્ જિનવચન જો હૃદયસ્થ હોય તો તે વસ્તુગત્યા જિનેન્દ્ર ભગવાન હૃદયસ્થ છે. અરિહંત ભગવાનનું ધ્યાન સાચું આ, કે એમનું વચન-આજ્ઞા-આગમ ચિત્તમાં રમ્યા કરે. જિનાજ્ઞાની પરવા નહિ ને કહે કે ‘હું જિનનું ધ્યાન કરું છું’, તો એ પોકળ ધ્યાન છે, ધ્યાનનો આભાસ છે, સાચું ધ્યાન નહિ. જિનાજ્ઞાનો ડગલે પગલે ખ્યાલ એ જિનવચન પરિણતિ.

(ii) અનાદિ સંસારમાં જીવનું વલણ તત્ત્વથી વિપરીત હોય છે તે હવે જિનોક્ત તત્ત્વને અનુસરતું રહે, એને અનુરૂપ વલણ રહે, એ જિનવચન પરિણતિ. અર્થાત્ જિનેશ્વરદેવે જીવ-અજીવ, આશ્રવ-સંવર, બંધ-નિર્જરા, આદિ તત્ત્વ જેવા જેવા સ્વરૂપવાળા કહ્યા છે, તેને અનુરૂપ પોતાના ચિત્તનું વલણ તે તત્ત્વ તરફ હોય. આને શ્રદ્ધાન પરિણતિ પણ કહેવાય. દા.ત. જ્ઞાનીઓએ જીવ-અજીવ, આશ્રવ - સંવર, બંધ-નિર્જરા, આદિ તત્ત્વ જેવા જેવા સ્વરૂપવાળા કહ્યા છે, તેને અનુરૂપ પોતાના ચિત્તનું વલણ ને તે તત્ત્વ તરફ હોય. આને શ્રદ્ધાન પરિણતિ પણ કહેવાય દા.ત. જ્ઞાનીઓએ જીવ-અજીવ તત્ત્વને જ્ઞેય તત્ત્વ કહ્યાં છે, તો એની પ્રત્યે અનુરૂપ વલણ ઉદાસીનભાવનું કહેવાય. એટલે જ્યાં જ્યાં કુટુંબ આદિ પ્રત્યે રાગ, અને વિરોધી પ્રત્યે દ્વેષ, એમ ઈષ્ટ પૈસા ટકા, ખાનપાન, માલ-મિલકત આદિ પ્રત્યે રાગ અને અનિષ્ટ પ્રત્યે દ્વેષ થતો હોય ત્યાં સમજે કે આ ખોટું છે, રાગે ય કરવા જેવો નથી, ને દ્વેષ પણ કરવા જેવો નથી. કમમાં કમ અંતરથી ઉદાસીન તટસ્થ ભાવ રાખવા જેવો છે. એમ જિને અશુભ આશ્રવ અને બંધ આત્માને ખતરનાક અનર્થકારી અને ત્યાજ્ય કહ્યા છે, તો એ અશુભ આશ્રવ યાને ઈન્દ્રિયવિષયાકર્ષણ, કોધાદિકપાય, અવિરતિ અર્થાત્ ઘરવાસ અને પરિગ્રહ તથા વ્રત નિયમરહિતપણું, અશુભ વાણી-વિચાર, વર્તાવ તથા કર્મબંધ એ બધા અનર્થકારી હોવાથી એના પ્રત્યે અરુચિ રહે, નફરત, ગ્લાની, ભય, અકળામણ ત્યાગબુદ્ધિ રહે. એમ શુભાશ્રવ-સંવર-નિર્જરામોક્ષ તત્ત્વ જિને ઉપાદેય-આદરણીય કહ્યા છે, તો એ શુભાશ્રવ શુભવાણી-વિચાર-વર્તાવ અને એનાં પોષક ધર્મસ્થાન, સત્ શાસ્ત્રઆદિ, તેમજ એ સંવર સમિતિ ગુપ્તિ-પરીસહ-ક્ષમાદિ-ધર્મ-અહિંસાદિવ્રત-અનિત્યાદિ ભાવના, અને એ નિર્જરા તપ રસત્યાગ, કાયકષ્ટ, પ્રાયશ્ચિત્ત-વિનય-વૈયાવચ્ચ-સ્વાધ્યાય આદિ પ્રત્યે ઉલ્લાસ-ઉમળકા-રુચિપ્રીતિ-આસ્થા-હુંફ આશ્વાસન કર્તવ્યબુદ્ધિ વગેરે રહે. જિનોક્ત ત્રિવિધ તત્ત્વ-જ્ઞેય-હેય-ઉપાદેય પ્રત્યે આવી ઉદાસીનતા-અરુચિ-પ્રીતિનું વલણ એ પણ જિન વચન પરિણતિ, તે તે તત્ત્વની વસ્તુ પ્રત્યે ઊઠતી પોતાની મતિ જિનવચનથી આ રીતે રંગાયેલી હોય, ભાવિત હોય.

એ બંને પહેલા નંબરનો આંતરિક પરિણતિરૂપ ધર્મ થયા.

(૨) લેશ્યારૂપ ચિત્તપરિણતિ બે રીતે, (i) ધાર્મિક ક્રિયામાં સાથે સાથે મનમાં અને અનુરૂપ-અનુરૂપ જવલંત શુભ લેશ્યા રાખ્યા કરે, (ii) સાંસારિક કાર્યોમાં લેશ્યા પર કાબુ રાખે; લેશ્યા બગડવા ન દે. આમાં ધાર્મિક ક્રિયા દા.ત. સુપાત્રદાનની છે, તો એ વખતે ખૂબ આદર-ભક્તિભાવ લક્ષ્મીને તુચ્છ લેખવાની લેશ્યા. અનુકંપાદાનમાં દયાની લેશ્યા ક્રિયા કોઈ ધર્મખર્ચની છે, તો પૈસાને તુચ્છ માની

ઉદાર વ્યય મળવા બદલ હર્ષની લેશ્યા, પાછું એના પર જાતને ખૂબ કૃતકૃત્ય અને ઉપકૃત માનવાની લેશ્યા. એમ ક્રિયા પ્રતિક્રમણની છે, તો એમાં પાપ આલોચવા અને મિથ્યાદુષ્ટ્ય દેવા વખતે ખુબ આત્મનિંદા-જીગૃપ્સાની લેશ્યા. નમુત્યુષ્ણં આદિ ભક્તિસૂત્ર વખતે ઉછળતા ભક્તિભાવની લેશ્યા, વાંદણાદિ વખતે ખુબ સ્વાત્મ લઘુતા નમ્રતાની લેશ્યા, વૈરાગ્યના સ્તવન-સજ્જાયમાં જવલંત વૈરાગ્યની લેશ્યા ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ રાખવાની.

(ii) સાંસારિક ક્રિયા વખતે આ ધ્યાન રાખવાનું કે લેશ્યા ન બગડે, ઉગ્ર-કઠોર-કાળી ન થાય દા.ત. ઘરાક મળ્યો, તો એને એકદમ લૂંટી લઉં, નિયોવી લઉં, એવો ભાવ ન ઉછળે. એ સોદો નથી કરતો તો એના પ્રત્યે ચિત્તમાં આવાને આવા હરામનું લેનારા ક્યાંથી આવે છે ? આવાઓને તો પહેલેથી જ તડકાવી કાઢવા જોઈએ...’ વગેરે ઉગ્ર લેશ્યા ન થાય. એમ, બાઈ ચુલો સળગાવે છે, ભેજવાળા કોલસા જલ્દી સળગતા નથી, ત્યાં એના પર જે કોલસાના વેપારી પર દાઝ-ખીજ ન ચહે, ‘માળા કેમ ન સળગે ? હમણાં ઘાસલેટ છાંટી ભડભડ સળગાવી નાખું છું...’ વગેરે ઉગ્ર લેશ્યા ન જાગે. એમ છોકરો હઠીલો થયો છે તો મનને ‘સાલાને પીટી નાંખવા દે...’ વગેરે કૂર લેશ્યા ન ઉઠે. અરે ! એક ખીલી ભીંતમાં મારવા ગયા, ને એ અંદર ખુંચતી નથી, ત્યાં દાંત કચકચાવી આવેશની લેશ્યા સાથે કૂટવાનું ન કરાય કેમકે આ બધામાં લેશ્યા બગડી ગણાય, પરિણતિ બગડી ગણાય. એમ વાતોચીતો કરવા સાંભળવામાં પણ આવેશ, ઉગ્રતા, કઠોરતા, કે અંધરાગ-આસક્તિ વગેરે ન થવા દેવાય, કેમકે એ લેશ્યા-પરિણતિ બગડી ગણાય. અસલ તો, એવી વાતોચીતોથી જ દૂર રહેવું જોઈએ, ને અનિવાર્ય ફસાઈ પડ્યા તો લેશ્યા પર કાબુ જોઈએ. ત્યારે નિંદાદિ પ્રસંગથી તો ખાસ આઘા રહેવું, જેથી લેશ્યા ન બગડે.

આમ બે રીતે લેશ્યા-પરિણતિ શુદ્ધ રાખવાની

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૧૬, તા. ૮-૧-૧૯૬૬

(૫૦) (લેખાંક-૩)

આંતરિક પરિણતિના સંશોધન માટે વિવિધ અર્થમાં આવતા ‘પરિણતિ’ શબ્દોનો વિચાર ચાલે છે એમાં જિનવચન પરિણતિ અર્થાત જિનવચનથી ભાવિત-રંગાયેલી મતિ, અને વિવિધ કાર્ય વખતે રહેતી લેશ્યા પરિણતિ યાને સારી નરસી ઉગ્રમંદ લાગણીનો વિચાર કર્યો. હવે અધ્યવસાયરૂપ પરિણતિનો વિચાર પ્રસ્તુત છે.

(૩) અધ્યવસાય એટલે ચિત્તના શુભ-અશુભ ભાવ, વિચારસરણી, વલણ

દા.ત. કહેવાય છે કે બિલાડીના અધ્યવસાય મેલા રહે છે. દિવસ રાત એને કોઈ ઉંદર, ખીસકોલી, કબૂતરું વગેરે ઝડપવાની અને મારી નાખવાનાં વિચાર, અધ્યવસાય, મલિન હિંસક ભાવ રહ્યા કરે છે. ત્યારે જીવદયાના શોખીનને જીવ ક્યાંથી બચાવું ! ક્યાંથી બચાવું !’ એવા દયાના અધ્યવસાય રહે છે. સંતપુરુષને પરોપકારના, કામીને કામના, પ્રભુ ભક્તને ભક્તિનાં, અર્થલોભીને ધંધો, વેચાણ, ખરીદ, નફો, ઉઘરાણી વગેરેના અધ્યવસાય ચાલ્યા કરે છે. દુશ્મનને વૈર વાળવાના, પરગજુ મિત્રને કાંઈ કરી છુટવાના અને સ્વાર્થસાધુને સ્વાર્થ સાધી લેવાના અધ્યવસાય રહ્યા કરે છે.

આપણે આપણી જાતની તપાસ કરવાની છે કે અધ્યવસાય કયા ચાલે છે ? પરોપકાર, પ્રમાણિકતા, સત્ય-સ્નેહ-સહાનુભૂતિ સંતોષ, ક્ષમા-લઘુતા, ગુણગ્રહણ વગેરેના પવિત્ર અધ્યવસાય ચાલે છે ? દબડામણ, સ્વાર્થસાધના, અનીતિ, અસત્ય-રૂક્ષતા-અતડાઈ, ગર્વ-ગુસ્સો પ્રપંચ, ઈર્ષ્યા-અસહિષ્ણુતા-નિંદા, વગેરેના મેલા અધ્યવસાય ચિત્તમાં રમ્યા કરે છે ?

બીજી રીતે જોતા તપાસવાનું કે અધ્યવસાય કયા-માયાદિ બાહ્ય ભાવના ચાલ્યા કરે છે ? કે આત્મા પરમાત્મા-પરલોકાદિ આંતરભાવના ચાલે છે ? એમ અધ્યવસાય મિથ્યાત્વ-મિથ્યાજ્ઞાન, હિંસા પરિગ્રહ, કષાયો, અશુભયોગોનાં ચાલે છે ? કે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રનાં ? આહાર-વિષયદિ સંજ્ઞાઓના ? કે દાનાદિસુકૃતના ?

ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે હજી ય સદ્ગુણો, સત્કૃત્યો, સદ્ધર્મસાધનાઓનો અમલ તેવા વિશાળ રૂપમાં ન કરી શકતા હોઈએ, કિન્તુ ચિત્ત-પરિણતિ યાને અધ્યવસાય એનાજ રાખ્યા કરીએ, તો આત્માને ઘણો બચાવ અને સારી પુણ્યકમાઈ મળ્યા કરે છે. થોડાં ઘણા સુકૃત-સદનુષ્ઠાન કરવા છતાં અધ્યવસાય-ધારા દુર્ગુણોની, બાહ્ય ભાવની અને પાપ પ્રવૃત્તિની ચાલ્યા કરતી હોય તો તે ખતરનાક નીવડે છે, ભવની પરંપરા બગાડે છે ! માટે અધ્યવસાય શુભ પવિત્ર, આંતરભાવના રાખીએ.

(૪) એમ, પરિણતિ શાસ્ત્રના સ્થાપેલા ઉત્સર્ગ અને અપવાદને યોગ્ય ન્યાય આપવામાં છે. ઉત્સર્ગ એટલે મુખ્ય માર્ગ, દા.ત. શાસ્ત્રે કહ્યું કે ‘હિંસા ન કરવી’ તપ કરવો, અપવાદ એટલે એમાં શાસ્ત્રે અમુક સંયોગમાં મૂકેલી છુટ, દા.ત. ગૃહસ્થ માટે કહ્યું ‘જળ-પુષ્પાદિથી જિનપૂજા કરવી, સાધર્મિક ભક્તિ, તીર્થયાત્રા, સંઘ વગેરે સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિના અનુષ્ઠાન કરવાં.’ આમાં દેખીતી હિંસા છે, પેલા હિંસા-નિષેધના રાજમાર્ગનો અપવાદ થયો. એમ, દુધ્યાન, ચક્ષુનાશ યોગબાધા થાય તેવો તપ ન કરવો’ આ તપમાર્ગનો અપવાદ થયો.

હવે, જે એકલા ઉત્સર્ગને માને એને જ આગળ ધર્યા કરે એ અપરિણત કહેવાય; ને એકલા અપવાદને જ માને આચરે, મુખ્ય કરે, એ અતિપરિણત કહેવાય. પરિણત ને પરિણતિવાળો તે, કે જે બંનેને યથોયોગ્ય ન્યાય આપે, આપણે આ પરિણતતા કેળવીએ કે જેથી ચિત્ત બેમાંથી એકેયને અવગણે નહિ.

(પ) એમ, પરિણતિ એટલે ગંભીરતા-સહિષ્ણુતા. માણસ ગંભીર હોય, બીજાના દોષ પોતાના પેટમાં દાટી પચાવી શક્તો હોય, બહાર કોઈને કહે નહિ, તેમજ એ દોષવાળા પ્રત્યે જરાય દ્વેષ ન કરે, એને તિરસ્કારે નહિ, તો એ પરિણત દશા કહેવાય છે. એમ, પોતાના ગુણ સુકૃત વગેરેને ગુપ્ત રાખે, પ્રશંસા ઈચ્છે નહિ. વખાણવા આવનારને કહે, ‘મહાપુરુષો કરી ગયા એમાંનો લેશ મારામાં નથી, હું તો અવગુણોનો ભરેલો અને કર્મથી કચરાયેલો છું એવું હૃદયમાં પણ માને તો એ પરિણતિ કહેવાય છે. એમ વાતવાતમાં સામનો નહિ પણ સહન જ કરવાનું રાખે, એમાંજ જીવન ધન્યમાને એ પણ પરિણત ગણાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૧૮, તા. ૨૨-૧-૧૯૬૬

૫૧ (લેખાંક-૪)

પૂર્વના લેખાંકોમાં ‘પરિણતિ’ શબ્દના, જૈન શાસનમાં દર્શાવેલ વિવિધ અર્થ વિચારવામાં આવ્યા. હવે અહીં તે તે બાહ્ય ધર્મ સાથે જરૂરી તેવી તેવી આભ્યન્તર ચિત્તપરિણતિનો વિચાર કરીએ. આ આંતરિક ચિત્ત-પરિણતિની અતિ આવશ્યકતા છે. કેમ કે એના વિના એકલા બાહ્યધર્મ દ્રવ્યધર્મ બને છે. ભાવધર્મ અંતરાત્માની પરિણતિ છે. ચિત્તપરિણામ છે. દા.ત. બાહ્યથી દેવદર્શનની ક્રિયા કરાતી હોય, પરંતુ અંતરમાં દર્શનને યોગ્ય ચિત્તપરિણામ ન હોય, તો એ દ્રવ્યદર્શન છે. એમ મુખેથી ચૈત્યવંદન કરાતું હોય, પરંતુ ચિત્ત જો બહાર રખડતું હોય, અને તે તે સૂત્ર કે વંદના ભાવ પ્રમાણે પરિણત ન હોય, ચિત્તપરિણતિ તેવી તેવી કામ કરતી જો નહિ તો એ ચૈત્યવંદન દ્રવ્યવંદન થાય, ભાવવંદન નહિ. ‘ભાવ’ વિનાનું એકલું દ્રવ્ય એ માત્ર મજૂરી છે, કાય કષ્ટ છે, આત્મપરિણમન નહિ તો લાભમાં ય મામુલી પુણ્ય પડીકું મળે એટલું જ, પણ વિશિષ્ટ આત્મશુદ્ધિ કર્મનિર્જરા, અને પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય નહિ માટે ભાવધર્મ અર્થાત્ તેવા ધર્મના અનુરૂપ ચિત્તપરિણામ-ચિત્તપરિણતિ તો ખાસ જરૂરી છે.

ધર્મ અનેક પ્રકારે છે, દાન, શીલ, તપ, ભાવના, દેવદર્શન, પ્રભુપૂજા, સામાયિક-પોષધ-પ્રતિક્રમણ, વ્રત-નિયમ, પરોપકાર, દયા, કૃતજ્ઞતા, ગુણાનુવાદ,

સુકૃતપ્રશંસા, સંઘ-સાધર્મિક ભક્તિ, સાધુસેવા જાપ, શાસ્ત્રાધ્યયન, શાસ્ત્ર વાંચન, ધર્મોપદેશ વગેરે આ દરેકના સેવન વખતે એને-એને યોગ્ય ચિત્તપરિણતિ થવી જોઈએ. આ થવામાં પહેલું જરૂરી એ કે નિરાશસંભાવે એ ધર્મ સધાય, પણ કોઈ દુન્યવી આશંસા-આકાંક્ષાએ નહિ; નહિતર ચિત્તપરિણામ તે તે આશંસાના થશે, ધર્મના નહિ. દા.ત. પાંચ હજાર રૂપિયાનું દાન કરે, ધર્મ ખર્ચ કરે, પરંતુ ‘મારી તકતી ચડે, મારી વાહવાહ-નામના થાય, બીજાનું દાનકાર્ય હલકું પડે, દાનથી પુણ્ય વધી સારા પૈસા કમાઉં આવો આવો આશય આશંસા-આકાંક્ષા નહિ રાખવી.

પ્ર-એમ તો કર્મક્ષય-આત્મશુદ્ધિની અપેક્ષા-આકાંક્ષા રાખે તો પણ ચિત્તપરિણામ એના થવાથી તે તે દાનાદિ ધર્મના ક્યાંથી થશે ?

ઉ.- આ અપેક્ષા-આકાંક્ષા પણ ધર્મ કરવા પ્રારંભે કરી લીધી એટલું જ, પણ તે ધર્મક્રિયા વખતે હટવાની નથી, નહિતર ચિત્તનો ઉપયોગ તન્મય થવાથી પેલી ક્રિયાને યોગ્ય ભાવમય નહિ બને. એ તો એવી શ્રદ્ધા જ હોય કે ‘શુદ્ધ ભાવધર્મથી એ ફળ આવવાનું જ છે,’ તેથી ચિત્તપરિણતિ, ચિત્તપ્રણિધાન તો તે તે ધર્મના ભાવમય જ રાખવાનું.

માટે જ બીજું જરૂરી આ, કે ચિત્ત શૂન્ય કે બીજા ત્રીજા વિચારમાં ભટકતું ન જોઈએ.

ત્રીજું એ, કે કોઈ અહંત્વ, માયા, રોષ, ખેદ હાસ્ય વગેરે ભાવવાળું પણ ન જ જોઈએ.

હવે તે તે ધર્મને યોગ્ય ભાવ યાને ચિત્ત પરિણતિ એટલે, દા.ત. દાનમાં એટલા દ્રવ્યની મૂર્છાના ત્યાગનો ચિત્તપરિણામ સાથે, તેવા તેવા પાત્રના હિસાબે દયાનો કે ભક્તિનો, યા ઔચિત્યનો ભાવ-સાથે હર્ષ, રોમાંચ અને જાતે કૃતકૃત્ય બન્યાનો ભાવ. વીતરાગના દર્શનમાં એ હર્ષ-રોમાંચાદિ સાથે પ્રભુની વીતરાગતાનું અનુમોદન, એમના ઉત્કૃષ્ટ ગુણ-સુકૃત-અતિશય શક્તિ અને પરમાત્મ સ્વરૂપ તથા અનન્ય ઉપકાર પ્રત્યે અત્યંત આકર્ષણ-બહુમાન, જાતની અધમ સ્થિતિનો ખેદ, વગેરે ભાવ જાગવા જોઈએ. પ્રભુપૂજામાં જાતની વસ્તુના સમર્પણનો ભાવ, સેવા-ભક્તિનો ભાવ, સેવાનો પ્રભુએ લાભ આપ્યા બદલ કૃતજ્ઞભાવ, અને જાતનો અત્યંત નમ્રભાવ. સામયિકમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ઈન્દ્રિય વિષયોના રાગ-દ્વેષ વિનાનો સમભાવ, પાપવ્યાપારથી નિવૃત્તિનો નિશ્ચલ ભાવ, સર્વજીવોને અભયદાનનો ભાવ. પ્રતિક્રમણમાં તેમજ આલોચનામાં પાપના તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ, હૃદય-સંતાપ, જાતની જીગુપ્સા, ફરીથી પાપ ન કરવું પડે એવી અભિલાષા વગેરે શાસ્ત્રવ્યવહારમાં સાચું ધન જ્ઞાન વધવાનો અતિ આનંદ, વિશેષ નમ્રભાવ, સાથે તે તે શાસ્ત્રપદ પર

ભાવિત હૃદયે ચિત્તનો જાગતો ખ્યાલ. દયામાં જીવોની કર્મ-પીડીત દુર્દશા પ્રત્યે અને રાગાદિ કષાયોથી કચરાઈ રહ્યાની દુર્દશાની પ્રત્યે દ્રવિત હૃદય, અને એના ઉદ્ધારની જ અભિલાષા. એવું પરોપકારમાં સામા જીવની કક્ષા અનુસારે દયા કે સેવાભક્તિનો ભાવ, કૃતજ્ઞતાના કાર્યમાં સામાના ઉપકારના ભારનો ખ્યાલ, કાંઈક ઉપકારનો બદલો વાળવાનો આનંદ, જાપ વગેરેમાં તે તે પદનું કે એના અર્થનું ચિત્રમય આંતરિક દર્શન અને પરમ આલ્હાદ. તપમાં પાપી આહારસંજ્ઞા દબાવ્યાનો આનંદ, જિનના માર્ગને અનુસરવાનું મળ્યાનો હર્ષ, ‘પર’ પુદ્ગલની વેઠ છુટ્યાનો તોષ... વગેરે.

તે તે બાહ્ય ધર્મ સાથે તેના તેના આ ભાવોના મિશ્રણરૂપ ચિત્તપરિણતિ અતિજરૂરી છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૧૭, તા. ૧૫-૧-૧૯૬૬

૫૨) કુટુંબી ઉપર પ્રેમ છે ?

સમરાદિત્ય રાજકુમારને પરણીને આવેલી બે રાજકન્યાઓ સાથેની સખી કહે છે ‘કુમાર ! ત્યો આ આપની પત્નીઓએ પ્રેમથી તૈયાર કરેલું પાનનું બીડું.’ ત્યારે કુમાર પૂછે છે કે તમારી સખીઓને મારા પર પ્રેમ છે ? પૂછી જુઓ.’

સખી કહે છે, ‘એમાં શી શંકા ? જે દિનથી આપનું નામ અને ગુણ સાંભળ્યા છે, ત્યારથી આપના પ્રત્યે પ્રેમથી તો એ ઝુરી રહી છે.’

કુમાર કહે છે, જેના પર પ્રેમ હોય એને ભવની કેદમાં જવું પડે એવું પ્રેમી કરે ? અને કરે તો એનો પ્રેમ છે એવું કહેવાય ? તમે વિચારી જુઓ કે અહીં મારી પાસે જે કરાવવા આવી છો તેથી મારું આ ભવ પછી શું થાય ? જો જન્મ-મરણની પરંપરા જ નીપજે, તો એમાં પ્રેરક બનનારી તમને મારા પર પ્રેમ છે એવું કહેવાય ? રોગી દિકરાને કુપથ્ય ખવરાવનાર માતા દિકરાની હિતૈષી કે હિતશત્રુ ? પ્રેમી કે વૈરી ?

ચતુર સ્ત્રીઓ તરત સમજી ગઈ અને કુમાર સાથે બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું નક્કી કર્યું,

આ પ્રસંગ ઉપરથી સ્પષ્ટ તારવણી નીકળે છે કે કુટુંબી પર પ્રેમ છે એવું તો જ કહેવાય કે જો એને જન્મ-મરણની જંજાળ વધે એવા કાર્યમાં આપણે એને ન પ્રેરીએ, ન જોડીએ; એટલું જ નહિ પણ એને ભવના ફેરા ટળે, આત્મા કર્મલઘુ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૧૦૮

થાય, ને ઉચ્ચ ગતિ પામે એવા હિતકાર્યમાં જોડીએ. કુટુંબી પણ આપણા પ્રત્યે આવું કરનાર બને તો જ એને આપણો પ્રેમી માની શકીએ.

એટલે હવે વિચારવા જેવું છે કે આપણે કુટુંબી પાસે શું શું કરાવી રહ્યા છીએ ? ભલે આપણા દિલમાં એના પ્રત્યે વૈરભાવ ન હોય, એક પ્રેમી તરીકેનો ભાવ હોય, પરંતુ આપણો વર્તાવ શું કહી રહ્યો છે ? આપણા પ્રેમભાવનું સમર્થન કેટલું કરી રહ્યો છે ?

આ માટે આવી આવી બાબત તપાસવાની છે કે આપણે એનો મોહ વધારી રહ્યા છીએ કે ઘટાડી ? આપણે જે જે આચરી રહ્યા છીએ એનાથી એને આપણા પ્રત્યે રાગાંધતા પોષાઈ રહી છે કે શોષાઈ ? આપણો એને સંબંધ નહોતો ત્યારે શું એને પરમાત્મા અને ગુરુ પ્રત્યે જે રાગ બહુમાન હતાં, એના કરતાં આપણાં સંબંધ પછી એ વધ્યા છે કે ઊલટાં એ ઘટીને આપણાં ઉપર રાગ-બહુમાન વધ્યા છે ? વળી આપણે કેવું વર્ત્યાં કે જેથી એને ધર્મસાધના પર પહેલી તકેદારી આવી ? યા આપણી સાધના કરવા માટે ધર્મપાલન ભૂલીને પહેલી સાવધાની આવી ?

સામાના હિતૈષીપણાનો પ્રેમીપણાનો દાવો રાખતાં પહેલાં આ જોઈ લેવું જોઈએ કે આપણે એને અસત્ય-અનીતિ-અન્યાયમાં તો નથી પ્રેરતા ને ? બીજાઓ પ્રત્યેની ઈર્ષ્યા, -અસૂયામાં, એમ નિંદા-ચાડી ચુગલીમાં, દ્વેષ- અભિમાનમાં કે માયા-પ્રપંચમાં તો નથી ઘસડતા ને ? ખાનપાન-માલમિલકત આદિની બહુ તૃષ્ણા-મમતા-આસક્તિમાં તો એને નથી તાણતા ને ?

સામાને આપણે કેવી સલાહ-સૂચના અને ઉપદેશ આપીએ છીએ ? એનો સદ્ભાવ આપણા માતા-પિતા-ગુરુ ઉપર વધે એવો કે એના બદલે આપણા પર વધે અને ત્યાં ઘટે એવી ? એમ એના દિલમાં જીવો પ્રત્યે દયાભાવ વધે એવી સલાહ કે બેપરવાઈ વધે એવી ? એવું જ એના તરફથી આપણી કેવી સરભરાનો આગ્રહ રાખીએ છીએ, એ ધર્મકાર્ય ભૂલે એવી કે ધર્મકાર્યમાં સ્થિર રહે એવી ?

આ બધું તપાસવાની જરૂર છે, અને સામાના ખરેખરા હિતૈષી બનવું હોય, એના પર આપણો સાચો પ્રેમ વર્તાવવો હોય, તો એનો આપણા માતાપિતા અને દેવગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ-આદર-સદ્ભાવ વધે, ધર્મભાવના વિકસતી જાય, ધર્મકાર્યમાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ થાય. દયા-ગુણાનુરાગ-નમ્રતાદિ આત્મગુણો વધતા આવે. દોષ-દુષ્ટત્ય-પાપાચરણ ઘટતા આવે, એવી આપણી સલાહ-સૂચના અને વર્તાવ જરૂરી છે જો આ નહિ અને તેથી ઊલટું નિપજાવતા હોઈએ, તો આપણે એના પ્રેમી નથી પણ મહા વૈરી છીએ.

૧૧૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૫૩ સંસારના સુખોમાં ચિત્ત કેમ ન ઠરે ?

એક ગરીબ માણસ પર ગુસ્સાના આવેશમાં ચઢી કોઈ શ્રીમંતે ખૂન કરાવી નાખ્યું. એ શ્રીમંત પકડાયો, રાજાએ એને ફાંસીની સજા ફરમાવી. શ્રીમંતે બચવા બહુ કાલાવાલા કરતાં પોતાનો તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ બતાવ્યો. ત્યારે રાજાએ કહ્યું, ‘મરનારની વિધવા પત્નીને તારા બંગલા સાથે એક કરોડ રૂપિયા દઈ દે, તો તારી ફાંસી રદ. હવે શું કરે એ ? માણસ જાત બચાવવા અવસરે રાજ્ય પણ જતું કરે છે. એણે વિધવાને બંગલો અને એક કરોડ રૂપિયા દઈ દીધા.

અહીં સવાલ એ છે કે એ ગરીબ વિધવા બાઈ જેને પતિ ઉપર અથાગ પ્રેમ હતો એ નાના છોકરાઓ સામે જોઈ ગમે તે સંયોગવશ એ કદાચ એ લક્ષ્મી લે, બંગલો-ગાડી-નોકર વગેરે કદાચ ભોગવે, તો પણ પ્યારા પતિના ખૂન પર ઊભી થયેલી એ બધી સુખસમૃદ્ધિ પ્રત્યે એનું દિલ કેવું હોય ? લોહીની લક્ષ્મી માનીને ખૂબ ઘૃણા-ગ્લાની ભરેલું જ ને ? અંતરમાં એ સુખસમૃદ્ધિની મિઠાશને બદલે પતિના મોતની કડવાશ જ લાગે ને ?

બસ, આજ રીતે વિચારવાનું છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાનનું શાસન પામેલા આપણને શાસનથી ઓળખાણ મળી છે કે ગરમાગરમ ભોજન, મેવા મિઠાઈ, બંગલા-બગીચા, વસ્ત્ર-દાગીના, વેપાર-ધંધો, વગેરે જે મળે છે એ એમજ ઊભા નથી થતા કિંતુ એની પાછળ ઠેઠ પૃથ્વીકાય આદિ સુધીના અસંખ્ય જીવોનો કચ્ચરઘાણ નીકળે છે. અરે! આપણી રૂપાળી તંદુરસ્ત દેખાતી કાયા, પણ મૂળ રજો-વીર્યના સંયોગ વખતે બેથી નવ લાખ ગર્ભજ મનુષ્યો અને અસંખ્ય બીજા જીવોની હત્યા સાથે નિર્માણ થઈ છે. અગર આપણને એ બધા સંહાર પામેલા જીવો પ્રત્યે, મૈત્રીભાવ હોય, હૃદયનો સ્નેહ હોય, તો શું એ જીવોના હત્યાકાંડ પર ઊભા થયેલ રૂપાળા શરીર-ખાનપાન-બંગલો-વસ્ત્ર-આભૂષણ-પૈસા વગેરેમાં ચિત્ત ઠરે ? કે એ લોહીની લક્ષ્મી લાગી એના પ્રત્યે ઘૃણા ગ્લાની નફરત થાય ? શું મનને એમ ન થાય કે અહો ! આ પૃથ્વીકાયાદિ અસંખ્ય જીવો મારા બંધુતુલ્ય છે; મારો એમણે અપરાધ નથી કર્યો; એવા એમના સંહાર પર ઊભી થયેલ આ કાયા અને માયા, આ સુખ અને સમૃદ્ધિ આ સગવડ અને સરંજામ પર મારે શું ખુશી થવાનું ? એમાં શા હરખ અને અભિમાન ધરવાના ?

પરંતુ મૂળ વાત એ છે કે, જો મૂળમાં સર્વ જીવો પર સ્નેહ હોય માટે જ જો દુઃખી માત્ર પર દયા હોય, તોજ આ કાયા અને સુખસમૃદ્ધિ પાછળ જાનથી મરાતા એ જીવો માટે લાગણી ઊભરાય ! હૃદય પીગળી જાય ! હૈયે આસું વહે ! મનને લાગે કે આ કેવો ગોઝારા સુખનો સંસાર કે એમાં મારા સ્નેહપાત્ર અસંખ્ય જીવોનો નાશ કરવો પડે છે !

આમ, જીવો પર મૂળમાં સ્નેહ હોય તો એના નાશ પર ઊભા થતા સુખસમૃદ્ધિ એ પેલી વિધવા બાઈને પતિના ખૂન પર ઊભી થયેલ સમૃદ્ધિની જેમ અકારી લાગે, લોહીની લીલા લાગે; એમાં પછી ચિત્ત ઠરે નહિ, બળે- કે ‘શું’ કરવાની આ સુખસમૃદ્ધિને, કે જ્યાં પ્યારા જીવોનો કચ્ચરઘાણ થયેલો છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માને સમ્યક્ત્વના લક્ષણ તરીકે દુઃખી પ્રત્યે અનુકંપા પણ હોય છે એ સહેજે જુએ છે કે ‘આ સંસારમાં તો જીવોને દુઃખોનો પાર નથી ! એમાં વળી પોતાનાથી જીવોને મરણાન્ત દુઃખ થવા ઉપર સંસારના માલમસાલા રૂપ વિષયસુખસાધન તૈયાર થાય છે’ પછી એવા સંસારવાસ પર કેમ ઘૃણા નફરત નિર્વેદ ન થાય ? એને તો ધગશ રહે કે ક્યારે મારું ચાલે ને હું આ સુખસાધનની માયા છોડી મારા તરફથી આ બિચારા જીવોને અભયદાન દેનારો થાઉં ! સર્વે અહિંસામય ચારિત્રજીવન સ્વીકારી લઉં ! જેથી એ સુખસાધનો પાછળ મારે જીવોનો સંહાર કરવો ન પડે. દુઃખી પર આમેય દયા હોય એટલે પોતાનાથી દુઃખી થતા જીવો પર તો દયાથી આંતરડી કકળી ઊઠે એ સહજ છે. એ જીવોનો નાશ પર ઊભતી સુખસાધન-સંપતિ પર ચિત્ત ઠરે નહિ બળે.

સંસારમાં ચિત્ત ન ઠરવા બીજા પણ અનેક કારણ વિચારી શકાય કે કેવી કમનસીબી છે, કે દા.ત. (૧) સંસાર એવું આકર્ષણ કરે છે કે દેવ-ગુરુ-ધર્મ પર ચિત્ત લુપ્થ નથી થતું ! (૨) સંસારમાં જીવને એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં તો એક કાયામાંથી બીજા કાયામાં, એક જડ પુદ્ગલ પરથી બીજા જડ પુદ્ગલ પર, એક શાતા-યશ આદિ કર્મના ઉદય પરથી બીજા અશાતાદિ વિરોધી કર્મના ઉદય ઉપર અને એક રાગાદિ ભાવ પરથી બીજા દ્વેષાદિ ભાવ પર સંસરણ કરવું પડે છે, રખડતા, ઉછળંઉછળા ફેંકાતા રહેવું પડે છે ! (૩) સંસારમાં પુણ્ય-પાપના મિશ્ર ઉદય એક વિટંબણ છે ! પૈસા છે, પુત્ર નથી, પુત્રો છે, પૈસા નથી. બંને છે પણ આરોગ્ય નથી, ...વગેરે ઘણું મિશ્ર ચાલે છે. (૪) સંસારમાં સંબંધો કૃત્રિમ, કામચલાઉ અને સ્વાર્થભર્યા હોય છે ! એમાં બેસી રહેવામાં અંતે પોતાનો દ્રોહ થાય છે. (૫) સંસારમાં પુણ્ય વેચી પાપ ખરીદવું પડે છે... ઈત્યાદિ અનેક કારણોએ પણ ત્યાં ચિત્ત ઠરે નહિ, એમાં મુખ્ય જીવોનો થતો કચ્ચરઘાણ દિલને દુભાતું રાખ્યા કરે.

૫૪ કાન્તિ કે હરિફાઈ

(લેખાંક-૧)

જગત પર દષ્ટિ નાખતાં દેખાય છે કે કીડી-કીડા-માખી-મચ્છર-માકડ વગેરે શું, કે પશુ-પંખી- માછલા વગેરે શું, એ અપરપાર છે. પરંતુ એ બધા કરતાં અતિ અલ્પ સંખ્યાવાળા આપણને આ મનુષ્યભવ પામીને કેટકેટલી વિશેષતાઓ મળી છે. એ વિચારવા જેવું છે. બે હાથ, આંગળિયો, ઊંચા માથા સાથે ઊભું શરીર, વગેરે અંગ-અંગોપાંગની સગવડભરી રચના ! વિશિષ્ટ બુદ્ધિશક્તિ ને વિચારશક્તિ ! વિશિષ્ટ ભાષા જ્ઞાન ! સામાની વિશિષ્ટ ભાષાની ગ્રહણશક્તિ ! ઉપદેશ ગ્રહણ શક્તિ ! ધર્મના આચાર-અનુષ્ઠાનની ગ્રહણશક્તિ ! વ્રત-નિયમ-તપ-ભક્તિની શક્તિ ! તથા વસ્ત્ર-મકાન-ખાનપાનાદિની વિશિષ્ટ પુણ્યાઈ ! કેટકેટલું અનેરું મળ્યું છે ! એથી જ બીજા જીવો કરતાં આપણી જાતને વિશિષ્ટ પ્રાણી તરીકે સમજીએ છીએ. આપણે મનુષ્ય છીએ એનું ગૌરવ છે. આપણને એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના બીજા નજરે ચડતા તિર્યચગતિના જીવો પામર લાગે છે. પણ એક વાર આપણે પણ ત્યાં પૂરાયેલા હતા, તેવા રૂપે જ જનમતા-મરતા હતા; ને આજે એ તિર્યચગતિમાંથી બહાર નીકળી વિશિષ્ટ મનુષ્યગતિમાં આવેલા છીએ એ ભૂલવાં જેવું નથી.

હવે સવાલ આ છે કે આવી સુંદર વિશિષ્ટ મનુષ્યગતિનો અવતાર પામ્યા પછી ને બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય બન્યા પછી,

શું એ તિર્યચજીવનની હરિફાઈ કરી રહ્યા છીએ કે એમાંથી કાન્તિ સરજી રહ્યા કરીએ ?

એક ચોર બીજા ચોર કરતાં વધુ સીફતથી અને મોટી ચોરીઓ કરતો હોય તો એ પેલાની હરિફાઈ કરી ચોરીમાં ઊંચો રેકોર્ડ નોંધાવી રહ્યો કહેવાય. પરંતુ જો એ ચોરી બહુ ઓછી કરી યા સદંતર બંધ કરી નીતિમાન શાહુકાર બની રહ્યો હોય, તો એ કાન્તિ કરી રહ્યો ગણાય. એક વિદ્યાર્થી બીજા મવાલી જેવા વિદ્યાર્થી કરતાં વધારે મવાલીપણું કરી રહ્યો હોય, તો તે પેલાની હરિફાઈ કરતો ગણાય; પરંતુ એ તદ્દન છોડી શિષ્ટ સદાચારી સદ્ગુણી જીવન બનાવે તો એણે કાન્તિ કરી કહેવાય. આજના કાળ મુજબ દીકરા એકબીજા કરતાં વધુ કામખંધા અને ઉદ્વૃત્ત હોય તો હરિફાઈ કરનારા ગણાય, પણ એમાંથી કોઈ સારો વિનયી-સેવાભાવી-આજ્ઞાંકિત બને, તો એણે કાન્તિ કરી કહેવાય.

બસ, આ રીતે વિચારવાનું છે કે આપણાં જીવનમાં તિર્યચજીવન-અનાર્યજીવનની હરિફાઈ ચાલી રહી છે ? કે એમાં કાન્તિ થઈ રહી છે ?

તિર્યચને ખાતાં આવડે છે, સારું સારું ઈન્દ્રિયોને ગમતું જોતા આવડે છે, સંગીત વગેરે સાંભળતાં, સુગંધ સુંઘતા અને ગમતા, સ્પર્શ સ્પર્શતાં આવડે છે. એ બધું મેળવવા સંઘરવાનો પરિશ્રમ પણ એ કરે છે. એને ઊંઘતા ને આરામી કરતાંય આવડે છે. તો તિર્યચોને ગુસ્સો, અભિમાન, કપટ, લોભ, મમતા, હર્ષ, ખેદ વગેરે પણ આવડે છે. એમ બીજાને સારું લગાડવાનું ને ચાટું કરવાનું કૂતરા જેવા પશુને ય આવડે છે. એમ એને ગતાનુગતિક ચાલ આવડે છે.

તાત્પર્ય, આહાર-વિષય-પરિગ્રહ-નિદ્રા તથા ક્રોધાદિ ૪ કષાય, એ આઠની સંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞા તથા ઓઘ (ગતાનુગતિક) સંજ્ઞા એમ દશ સંજ્ઞાઓ અને એની કાર્યવાહી પણ પણ ધરાવે છે.

હવે જો આપણે એમાં આગળ વધ્યા કે વધીએ છીએ તો એ તિર્યચ-જીવનની હરિફાઈ ગણાશે અને જો એની ઓછાશ કરી (૧) દાનાદિ ધર્મ અને (૨) ક્ષમાદિ ગુણો તથા (૩) લોકની નહિ પણ અનંત જ્ઞાનીની દષ્ટિમાં સારા દેખાવની પ્રવૃત્તિ અને છેલ્લે (૪) ગતાનુગતિકતાં છોડી વિવેક-વિચારપૂર્વકની જીવન-સરણી અપનાવીએ વધાવીએ છીએ, તો એ તિર્યચજીવનમાં કાન્તિ કરીને માનવતા જીવીએ છીએ એમ ગણાય. બાકી આહાર-વિષય-પરિગ્રહાદિ, ક્રોધ મદ-ઈર્ષ્યા દંભ તૃષ્ણા અને હિંસાદિમાં બાહોશગીરી એ તો સરાસર તિર્યચજીવનની હરિફાઈ જ છે.

ઘોડો ખેતરમાંથી આવેલા ચણા સીધેસીધા ખાઈ જાય છે. આપણને ગર્વ સાથે એની દાળ, વેસણ, વધાર, ભજીયાં કરીને ખાતાં આવડે છે. એટલા આપણે વધ્યા; પણ શેમાં ? આહારસંજ્ઞા, વિષય સંજ્ઞા અને અભિમાનસંજ્ઞામાં. એમ પૈસા સારી રીતે કમાતાં-સંઘરતા આવડ્યા, એ પરિગ્રહસંજ્ઞામાં આગળ વધ્યા. કામવાસનાના રંગ, કવિની ભાષાના ને નાટકીયાની અદાના આવડ્યા એ મૈથુનસંજ્ઞા-વિષયસંજ્ઞામાં આગળ વધ્યા. બહુ સીફતથી ગર્વ-ગુસ્સો-પોલીસી-મમતા વગેરે, એમ હાસ્ય હર્ષ કે લાંબા શોક-ઉદ્વેગ વગેરે આવડ્યા, એ કષાયસંજ્ઞામાં પ્રગતિ કરી, અઘમ આચરણ અને અઘમ વાતો કરી બીજાને સારું મનાવ્યું એ લોકસંજ્ઞામાં આગળ વધ્યા. છતી બુદ્ધિએ અજ્ઞાન મોહમૂઢ જીવોની પાછળ ગતાનુગતિક ચાલ્યા વત્યા એ ઓઘસંજ્ઞામાં પ્રગતિ સાધી. આ બધું જો તિર્યચપશુજીવન-પશુતાની હરિફાઈમાં આગળ વધવાનું નથી તો બીજું શું છે ?

વિચારવા જેવું છે કે આજના કાળે આ કેટલું ચાલી રહ્યું છે ? ને છતાં એના કેવા ગુણ ગવાય છે ?

(૫૫) (લેખાંક-૨)

પશુજીવન કરતાં ઉચ્ચ માનવજીવન પામ્યા છીએ, તો વિચારવાનું છે કે આજની વ્યાપકતાની જીવનપદ્ધતિ શું પશુતામાંથી કાન્તિ કર્યાનું સૂચવે છે ? કે પશુતાની હરિફાઈ કરી રહ્યાનું સૂચવે છે ? આગળ જેમ કહ્યું કે આહારાદિ દશ સંજ્ઞાઓમાં પ્રગતિનો આજે યુગ ફાટ્યો છે. પરંતુ એ તો પશુઓ સાથે હરિફાઈ છે, કાન્તિ નહિ; એમ આ પણ આજની એક હકીકત છે કે બહુ વિકસેલા ભૌતિકવાદ, ભૌતિક સાધન સગવડ અને એની ગવાતી વડાઈ માણસને પશુજીવનની દુઃખદ હરિફાઈમાં આગળ ઘસેડી જાય છે, પણ નહિ કે સુખદ જીવન કાન્તિમાં.

આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. પશુજીવનમાં કેવળ ભૌતિક કાયા પર દૃષ્ટિ હોય છે, ચેતન આત્માનો વિચારજ નથી હોતો પછી એને ભૌતિક સાધન-સગવડ દમ્ભામ પર કેવા રોફ-ધમંડ-હિંસાદિમાં આગળ વધેલા હોય છે એ દેખાય છે. ત્યારે આજની વિકસિત વૈજ્ઞાનિક શોધ આવિષ્કારોની સગવડો, અને વિકસેલી શસ્ત્રસામગ્રી માણસને ક્યાં લઈ જઈ રહી છે ? જીવનધોરણ ઊંચા એટલે શું ખુશી થવાનું કે વખાણવાનું છે ? માલના ભાવ ઊંચા; તેથી ખર્ચ મોટા; અને એને પહોંચી વળવા આવકના લોભ પણ ઊંચા; તથા આવકની રીત રસમો કેવી સમયભોગ, સદાચારભંગ, અન્યાય, પ્રપંચ, નિર્દયતા અને તૃષ્ણાભરી છે, એ ક્યાં અજાણ્યું છે ? જીવનધોરણ ઊંચું એટલે આ જ આવક, ભાવ, ખર્ચના અનિષ્ટોનું ધોરણ ઊંચું ને ! શું પશુતામાંથી આ કાન્તિ છે ? કે એની હરિફાઈ ?

ત્યારે સરાસર ભૌતિકતામાં ડૂબી જઈ તત્ત્વદૃષ્ટિ, આત્મહિતચિંતા, પરોપકાર, ગુણવિકાસ, વગેરેથી દૂર પડી જવું, એનો પાછો કોઈ અફસોસ નહિ, ઊલટું ‘પેટ ઠર્યા વિના ક્યાંથી આત્માનો વિચાર આવવાનો હતો ? એવો હાઉં ઊભો રાખી આજના કાળે આત્મવિચારને વાહિયાત મનાવવા મથવું, ...આ બધું પશુતાની હરિફાઈ કે પશુતામાંથી કાન્તિ ? વાતો મોટી રાષ્ટ્રપ્રેમ અને દેશબંધુની દાઝની કરવી, પણ એક પોતાના સગા ભાઈ સાથે સંપ ખપે નહિ, કે સાધર્મિક બંધુની ધર્મપ્રશંસા-ધર્મ સ્થિરીકરણ-શુદ્ધવાત્સલ્ય કરવાની પરવા નહિ, ઊલટું એવા બોલ કાઢે કે ધર્મિબંધુની દેવ-ગુરુ-ધર્મ પરની શ્રદ્ધા હયમચી ઊઠે, એના ધર્મસુકૃતોની નિંદા હલકાઈ પ્રચાર પામે, જગતનાં બીજા જીવો કરતા કેમ જાણે વધુ ખરાબ આ ધર્મબંધુઓ છે એવા એના પર દ્વેષ ઠલવાય, ...આ બધું શામાં ખતવાશે ? પશુતાની હરિફાઈમાં કે પશુતામાંથી કાન્તિમાં ?

ધર્મ સામે સુગ કરાવનાર ભૌતિકતાના ગુણ ગાવા, એની વિકાસક કેળવણીની કવિતા-બિરુદાવળી ગાવી, એને આત્મતારક સમ્યગ્જ્ઞાન મનાવવા મથવું... આ બધુંય શું છે ? એમ તો કળાકેળવણીમાં સરકસના કૃતરા વગેરેય એના પ્રમાણમાં ક્યાં આગળ નથી વધતા ? શું એ આત્મતારક સમ્યગ્જ્ઞાન પામ્યો ?

ત્યારે શુદ્ધ આચાર વિચાર અને ધર્માનુષ્ઠાન કોઈ પમાડવા-વિકસાવવાની વાત તો દૂર પણ ઊલટું એની નિંદા, એ કરનારની નિંદા અને કરાવનાર ધર્મગુરુઓની નિંદા, એ કાન્તિ કે હરિફાઈ ? ખરી રીતે તો જીવો પર ભાવદયા જોઈએ કે બિચારાને કાળ-કર્મ ભવિતવ્યતાદિ વશ પરિસ્થિતિ તો ચાલ્યા કરવાની, પરંતુ બિચારા જેમ પાપાચારો, પાપવિચારો અને પાપક્રિયાઓમાં અનંતોકાળ રખડ્યા. એમ હવે પણ ઉત્તમોત્તમ જિનશાસન અને માનવભવનો મહાકલ્યાણયોગ પામવા ભાગ્યશાળી બન્યા પછી પણ એમાં જ ખૂંચ્યા રહેશે તો ઠેઠ શિખરે ચડ્યા બાદ પણ પતન પામવા જેવું થશે ! પતન તે કેવું ? ભયંકર ભવપરંપરાની ખાઈમાં ! એ કરાવનાર ધર્મશ્રદ્ધાભંગ, ધર્મક્રિયાઅરુચિ, ધર્મગુરુદ્વેષ વગેરે જગાવવા એ કેટલું ખતરનાક ?

પશુતામાંથી કાન્તિ કરી માનવતા વિકસાવવી હોય ને ધર્મમય અને ગુણમય જીવનકાંતિ કરવી હોય તો પહેલાં પોતાનાં જીવનમાં પશુસુલભ આહાર-વિષય પરિગ્રહ તથા ઈર્ષ્યા-મદ-કોધ-માનાદિ અને લોક વાહવાહ તેમજ ગતાનુગતિકતાની સંજ્ઞાઓની પ્રવૃત્તિ ડગલે ને પગલે ડામવી-દબાવવી જોઈએ; સાથે જિનોક્તતત્ત્વની શ્રદ્ધા, તત્ત્વદૃષ્ટિ, પરોપકાર, સત્ય-નીતિ-ઔચિત્યભર્યો વ્યવહાર, ધર્મ-આચાર-અનુષ્ઠાન પાલન, ધર્મગુરુ સાધર્મિકબંધુના સુકૃત પ્રશંસન, સ્થિરિકરણ અને વાત્સલ્ય બહુમાનની પ્રવૃત્તિનો જ આદર-પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બસ, ડગલે ને પગલે આ ખ્યાલ રહે કે આ જે હું લખી-બોલી-આચરી કે વાંચી-વિચારી રહ્યો છું તે પશુતાની હરિફાઈ છે કે એમાંથી કાન્તિ છે ?

(૫૬) જીવદયાનું હાઈ

(લેખાંક-૧)

(૧) ‘યોગદૃષ્ટિ’ શાસ્ત્ર કહે છે કે દુઃખી જીવો પર અત્યંત દયાભાવ રાખવો એ અનાદિના તીવ્ર રાગ-દ્વેષરૂપી સહજ મળના ધ્રુસનું લક્ષણ છે, એજ મોક્ષે

જવાના પૂર્વના છેલ્લા પુદ્ગલપરાવર્ત કાળમાં પ્રવેશ પામ્યાનું લક્ષણ છે. એટલે આ દયાભાવ આપણા દિલમાં હોય તો એ આપણને હૈયાધારણ આપે છે કે હવે આપણો મોક્ષ ચોક્કસ થવાનો અને તે પણ પુદ્ગલપરાવર્ત કાળની અંદર અંદર થવાનો, જીવદયાનો આ મહિમા છે. દયાભાવ વિના શી રીતે આ વિશ્વાસ-આશ્વાસન લઈ શકીએ ?

(૨) ‘અષ્ટકજી’ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ચાર લક્ષણ; એમાં પહેલું જીવો પર દયા, બીજું વૈરાગ્ય... વગેરે છે. એ દયાદિ હોવાના હિસાબે જ વિશ્વાસ પડે કે આપણું વર્તમાન પુણ્ય પુણ્યાનુબંધી છે; અર્થાત્ જે જે પુણ્યની સુખ-સગવડ વર્તમાનમાં મળે છે, ભોગવાય છે, એને જો સાથે સાથે જીવદયા, વૈરાગ્ય આદિ ગુણ આત્મામાં વર્તે છે, તો તે તે પુણ્ય પુણ્યાનુબંધી છે, અર્થાત્ નવા પુણ્યની પરંપરા કાયમ રાખનારૂં છે, જીવો પર દયાભાવનો આ પુણ્ય પરંપરા ઊભી કરવામાં પહેલો ફાળો છે. હજી જોઈએ કે આ દયાનું જૈનશાનમાં ક્યાં ક્યાં સ્થાન છે.

(૩) ધર્મના સ્વરૂપમાં મૈત્રી આદિ ચાર ભાવ છે. એમાં મૈત્રી સાથે કરુણા ભાવ છે. મૈત્રીથી જગતના કુલ જીવમાત્ર ઉપર સ્નેહભાવ રહે એટલે સહેજે એમાંના દુઃખી જીવો પર વિશેષ લાગણી, ગદ્ગદ હૃદય અને સમવેદન રહે એમના દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા થઈ આવે, મા-બાપને ચાર છોકરામાં બિમાર છોકરા પર વિશેષ લાગણી થઈ આવે છે. એમ સ્નેહપાત્ર બનેલા દુઃખી જીવો પર હૃદય આર્દ્ર- ગદ્ગદ થઈ આવે, એમાં નવાઈ નથી. આ દયાભાવ છે, અને એનો ‘ધર્મબિન્દુ’ શાસ્ત્રમાં ધર્મના લક્ષણમાં સમાવેશ કર્યો છે. કહ્યું છે, મૈત્ર્યાદિ ભાવ સંયુક્ત તદ્દર્મ ઈતિ કીર્ત્યંતે ॥ આમ જીવો પર કરુણાભાવ યાને દયાભાવની ધર્મના સ્વરૂપમાં ખાસ જરૂર છે.

(૪) શ્રાવકના પાંચ અણુવ્રતમાં કે મુનિરાજનાં પાંચ મહાવ્રતમાં પહેલો નંબર અહિંસાવ્રતનો છે, કેમ કે બાકીના ચારેય વ્રત પણ આ અહિંસા માટે છે; કેમ કે એનું વ્યાપક સ્વરૂપ સ્વ અને પરની સૂક્ષ્મ પણ હિંસા અટકાવવામાં છે. આવી મહાન અહિંસા સ્વીકારવા પાછળ પણ જીવો પ્રત્યે કઠોર ભાવ, બેપરવાઈ, કે દ્વેષભાવ રહેવા સંભવ છે, અને તેથી જાણ્યે કે અજાણ્યે પોતાની તુચ્છ સ્વાર્થલાલસા યા પ્રમાદને લીધે જીવહિંસામાં તણાવાનું થશે; કમઠ તાપસ લાકડાં બાળી રહ્યો હતો. લાકડાની અંદર કોઈ જીવ હશે તો ? એ તરફ એની બેપરવાઈ હતી, દુર્લક્ષ હતું, તેથી આતાપના લેવાના સ્વાર્થમાં લાકડાની અંદર રહેલા સર્પને અજાણ્યે બાળી રહ્યો હતો; મૂળમાં જીવો પ્રત્યેના દુર્લક્ષે એ જીવહિંસા કરી રહ્યો હતો.

અવધિજ્ઞાની દયાસાગર પાર્શ્વકુમારે ત્યાં એ જોઈ લાકડું બહાર કઢાવી સાપને બહાર કઢાવ્યો; અને કમઠને સમજાવ્યું કે દયા એ ધર્મનું મૂળ છે; દયાનદીના તીર ઉપર ધર્મઅંકુર ધર્મવૃક્ષ ઊગે છે. દયાજળનાં અભાવે એ ક્યાંથી ઊગવાના ?

(૫) સમ્યગ્દર્શનના પાંચ લક્ષણ શાસ્ત્ર કહે છે, શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય. એમાં પણ શાસ્ત્ર બતાવે છે કે આ ક્રમ પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ છે, અને ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ પશ્ચાનુપૂર્વીથી ક્રમ છે; અર્થાત્ પહેલો પ્રધાન ગુણ શમ છે, એની નીચે સંવેગ છે એની નીચે નિર્વેદ છે; ઈત્યાદિ, પરંતુ ઉત્પત્તિ પહેલા આસ્તિક્યની થાય, પછી અનુકંપાની, પછી નિર્વેદની.... વગેરે, આમાં પણ એ આવ્યું કે આસ્તિક્ય અર્થાત્ સર્વજ્ઞવચનની શ્રદ્ધાથી જીવાદિ તત્ત્વની ઓળખાણ થવા પર અનુકંપા અર્થાત્ જીવો પર દયાભાવ આવે, પછી નિર્વેદ યાને વિષય-સુખો પર સંસારવાસ પર ઉદ્વેગ વૈરાગ્ય આવે, એનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે સંસારવાસ અને વિષય સુખોની પાછળ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા થતી હોવાથી, જો જીવો પર દયાભાવ હોય, તો એવા હિંસાભર્યા સંસાર અને વિષયસુખો પર સહેજે અરુચિ, અભાવ, નિર્વેદ થાય.

આમ (૧) અનાદિ સહજમળના ઘ્રાસના પરિણામ રૂપે (૨) પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય માટે, (૩) ધર્મ સ્વરૂપમાં જરૂરી મૈત્રી આદિ ભાવના અંગ તરીકે (૪) અણુવ્રત-મહાવ્રતમાંના મુખ્ય અહિંસા વ્રતના મૂળ તરીકે, અને (૫) સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણભૂત નિર્વેદ-વૈરાગ્યના કારણ તરીકે જીવો પર દયાભાવ અતિ આવશ્યક ગુણ છે, દયાભાવનું એક હાર્દ-રહસ્ય આ આત્મ-સંપતિઓનું સંપાદન છે, હવે બીજું હાર્દ જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૨૩, તા. ૨૬-૦૨-૧૯૬૬

૫૭ (લેખાંક-૨)

દયાભાવની જુદા-જુદા સ્થાનમાં અગત્ય-પ્રધાનતા-આવશ્યકતાની દૃષ્ટિએ વિચાર્યું, હવે એના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ હાર્દ વિચારવાનું છે.

દયાનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ પહેલું તો આ કે (૧) ભુખ-તરસ-રોગ-મારપીટ-તિરસ્કાર વગેરેથી પીડાતા જીવ માટે દિલ પીગળી જાય, ગદ્ગદ લાગણીવશ થાય કે ‘અરે આ બિચારો કર્મથી પીડાઈ રહ્યો છે ? બિચારો પાપથી દુઃખી થશે !’

આવા રૂપના દયાભાવની પાછળ સર્વ જીવો પ્રત્યે એટલે આ દુઃખી કે પાપી યા ભૂલકણો જીવો પ્રત્યે પણ સ્નેહ કામ કરી રહ્યો છે, માતાને દીકરા પર સ્નેહ

છે એટલે દીકરાને દુઃખ આવતા એની લાગણી વિશેષ ઉભરાય છે, દિલ ગદ્ગદ થઈ જાય છે એવું દુઃખી યા પાપી જીવ પર સ્નેહ હોય તો એની પીડાતી સ્થિતિ ઉપર સહેજે લાગણી થઈ આવે, હૃદય દયાર્દ્ર બને. સ્નેહના બદલે જો દ્વેષ થઈ આવે કે રહે તો દયાભાવ શી રીતે પ્રગટે ? દયાભાવ શી રીતે રહે ?

દા.ત. દુઃખી આપણી સામે આવ્યો છે અને આપણી એનું દુઃખ ટાળવાની શક્તિ કે ભાવના નથી, પણ પેલો કરગરે છે કે ‘મને કાંક આપો, મારું દુઃખ ટાળો’ ! ત્યાં ખરેખર સ્નેહના અભાવે એના પર દ્વેષ અરુચિ અવજ્ઞા થઈ આવે છે કે ‘ક્યાંથી આવા માગણિયા હાલી નીકળ્યા છે ?’ તેમ એથીય વધુ તો દોષિત પર, પાપી પર, ભૂલ કરનાર પર, સ્નેહના અભાવે દ્વેષ થઈ આવે છે કે’ આ કેટલો દુષ્ટ ! કેવા હ રામખોર કે એણે મારું બગાડ્યું ! પછી ત્યાં ‘બિચારો આ કર્મથી પીડાઈ રહ્યો છે ! એવો દયાભાવ ક્યાંથી આવે ?

ખરી રીતે તો વિચાર એ કરવો જોઈએ, કે ભૂખ્યો-તરસ્યો કે રોગી-પીડિત તો હું ય જ્યારે બનું છું ત્યારે એમ દોષિત કે પાપી યા ભૂલ કરનાર કે આપણા અપરાધી માટે પણ એ વિચારાય કે’ મારું બગાડનાર એ નથી પણ મારા પોતાના પૂર્વકૃત કર્મ છે. એ તો બિચારા કર્મનો હાથો બનાવાયો છે. એ શું, કે બીજા પાપી યા ભૂલ કરનારા શું, એ જીવો પોતાના કર્મથી પીડાઈ રહ્યા છે, ચાલ્લ જ્ઞાનાવરણ કર્મથી યા મોહનીય-કર્મથી, કે અંતરાયથી પીડાય છે. એક બાજુ કર્મ તો એને દંડી રહ્યા છે, કદાચ આગળ પણ દંડશે, તો વધારામાં હું પાછો એને કાં દંડુ ? એની પૂર્વાપર કર્મ પીડાપર તો મારે દયા જ ખાવી રહી કે બિચારો કર્મપીડિત ! એને સદ્બુદ્ધિ મળો, આમ દયાભાવ અખંડ રાખવો, દ્વેષને દૂર જ રાખવો. વારંવાર સ્નેહ ભાવના કરવી અને દ્વેષ ન જાગે એની તકેદારી રાખવી.

વળી દયાભાવનું એક હાર્દ એ છે કે જો દયા ગમે છે, તો હિંસા નથી ગમતી એ નક્કી થાય છે. હવે જો જીવોની હિંસા ન ગમે તો હિંસાથી નીપજેલ વસ્તુ કે કાર્ય કેમ જ ગમે ? વિચારવા જેવું છે કે અસંખ્ય સ્થાવર જીવો પૃથ્વીકાય અપ્કાય વગેરેના અને પ્રાસંગિક ત્રસ જીવોના સંહારથી તૈયાર થયેલ ભોજન જમણ મકાન વાડી અને વેપાર- નોકરીની કમાઈ પર જો આનંદ આનંદ થાય છે, તો એના મૂળમાં સંહાર પામેલા એ જીવો પર સ્નેહ અને દયાભાવ ક્યાં ઊભો રહે ? અરે ! દેવલોકમાં પણ જ્યાં અહીંનાં જેવા આરંભ સમારંભ નથી, ત્યાં પણ વિમાનના રત્નો, નંદન-વનના પુષ્પાદિ, અને વાવડીના પાણીમાં અસંખ્ય એકેન્દ્રિય જીવો રીબાઈ રહ્યા છે. હવે જો એ રત્ન વગેરે પર ખુશી ખુશી થઈ જવાય છે, તો એનો અર્થ એ કે એમાં રીબાઈ રહેલા જીવો પર સ્નેહ અને દયાભાવ નથી.

જો એ હોય તો એમની હિંસામય વસ્તુ પર ગ્લાની રહે કે અરેરે ! આવા લોહીના લાડુ જેવા સુખસાધન ઉપર શું રીઝવું ? મનુષ્યનાં સુખસાધનમાં તો એ સાધનની ઉત્પત્તિ જ લગભગ હિંસા પર ! કેટલાકના ભોગવટા વખતે હિંસા ! દા.ત. ઉનાળામાં ઠંડુગાર પાણી પીવા મળ્યું અને ખુશી તો થયા પણ પીતા અસંખ્ય અપ્કાય જીવ જીવતાં ને જીવતા મોંમા હોમાયા ! શરીરની ગરમી અને રસોથી મરાયા ! એનું શું ? અસંખ્ય પૃથ્વી આદિના જીવ અને બીજા કીડી-કીડાં વગેરે મરાયા, ત્યારે મારું મકાન, ભોજન આદિ ઊભું થયું. હવે એના પર હરખ-હરખ ? જીવો પર દયાભાવ અંતરમાં જીવતો જાગતો બનાવી દેવાય તો હિંસાના બનેલ આ સુખસાધન પર ગ્લાની રહે, ખુશી નહિ. દિલમાં દયા છે એનું હાર્દ આ કે હિંસાના કાર્ય પર અભાવ રહે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૨૪, તા. ૫-૦૩-૧૯૬૬

૫૮ આચાર મહત્વના કે અનુષ્ઠાન ?

આજે આવું કહેનારા ઘણા મળે છે કે ‘અમે તો ન્યાય-નીતિસર વર્તવું, સંતોષ અને સલાહસંપીથી રહેવું, દુઃખી પ્રત્યે સહાનુભુતિ રાખવી, એવા જીવનમાં માનીએ છીએ, બાકી આ તમારા સામાયિક-પોસા-પડિક્કમણાં કે ત્યાગ-તપની ક્રિયાઓમાં અમે બહુ માનતા નથી. એ કરનારા તમારા ક્રિયાકાંડીઓ બહાર કેવા છે એ અમે જાણીએ છીએ. જ્યાં પાયાની જ આચારશુદ્ધિ નહિ ત્યાં શો ધર્મ ? એનાં કરતાં અમે સારા છીએ.’

આ કથન બહુ વિચારણાં માગે છે. જીવનમાં શું મહત્વનું ? આચાર કે અનુષ્ઠાન ?

આચાર ને અનુષ્ઠાન બંને મહત્વનાં છે; એકેય વિના ચાલે નહિ. આચારમાં છે ન્યાય સંપન્નતા- નિખાલસતા, સત્ય-સદાચાર, વડિલની આમન્યા, દયા-સૌમ્યતા, સ્વબલાબલની વિચારણા, આવક મુજબ ખર્ચ... વગેરે વગેરે. હવે આટલામાં ઈતિકર્તવ્યતા માનનારને પૂછીએ કે ‘જીઓ ભાઈ ! તિર્યચ પશુ- પંખીમાં બે જાત છે, એક કાગડા-સમડા-ગીધડા-શિયાળિયા વગેરેની જાત, બીજી હંસ-સારસ-પારેવા-ગાય બકરી વગેરેની જાત. આ બીજી જાતમાં કપટ નથી, તામસી દ્વેષિલો સ્વભાવ નથી, શાન્તતા છે, સૌમ્યતા છે, ન્યાયી નિખાલસ વર્તાવ છે, દયા છે. પારેવા સડેલા અનાજને નથી અડતા. આવા એમના પોતાની મર્યાદાના સદાચાર છે. તો કહો, આ તિર્યચોનો ઉદ્ધાર થઈ જવાનો ને ? એ સીધા મોક્ષે જ ચાલ્યા જવાના

ને ? જો ના, તો એ કહો શું ખૂટે છે ?

કહેવું જ પડશે કે ધર્મના અનુષ્ઠાનો એનામાં નથી, તેથી ઉદ્ધાર થતો નથી. ધર્મના અનુષ્ઠાનોમાં દેવાધિદેવ વીતરાગના દર્શન-પૂજા-ભક્તિ, દુઃખીની દયા, દાન, સાધુસેવા, અહિંસાદિ શીલ-વ્રત-નિયમો, રસત્યાગાદિ ત્યાગ, ઉપવાસાદિ તપ, વૈરાગ્ય ભાવનાઓ, સામાયિકાદિ ધર્મ ક્રિયાઓ, સર્વશાસ્ત્રના ચિંતન મનન...વગેરે આવે. સારા સૌમ્ય નિખાલસ ગણાતા હંસ-પારેવામાં આ નથી તેથી એનો ઉદ્ધાર નથી થતો એ હકીકત છે. પણ એ બિચારા શું કરે ? એને આ મળવાનો સંયોગ નથી, તેમ સમજવાનો વિવેક નથી. પરંતુ માનવ જેવો માનવ આની સગવડ પામ્યા છતાં જો આની ઉપેક્ષા કરે, ઉપરથી આ પવિત્ર અનુષ્ઠાનોને નકામાં અને વાહિયાત સમજે તો એની મૂઢતા કેટલી ?

અલબત્ત ધર્મના અનુષ્ઠાન આચરનારે આચારને ભૂલવાના નથી. ન્યાયસંપન્નતા, નિષ્કપટતા, ગુણાનુરાગ, સૌમ્યભાવ, સહાનુભુતિ, પરોપકાર, સહનશીલતા, ઉદારતા, પવિત્રતા વગેરે આચાર ભૂલીને પ્રપંચ અન્યાય, ઈર્ષ્યા, ઉગ્ર સ્વભાવ, સ્વાર્થાધતા, જરા જરામાં ઉકળાટ-અસ્વસ્થતા, મેલું હૃદય વગેરે અપનાવે, ચાલુ રાખે એ અનુષ્ઠાનને દૂષિત કરે છે, ધર્મને કલંક લગાડે છે, બીજાને ધર્મ પર અરુચિ કરાવે છે, અને પોતે ધર્મનું સ્વરૂપ, ધર્મનું હાર્દ, વાસ્તવિક ધર્મની સ્પર્શના પામી શકતો નથી. ધર્માનુષ્ઠાન આચરનારના માથે તો વિશુદ્ધ આચાર-વ્યવહારની વિશેષ જવાબદારી છે.

છતાં આચારમાત્રથી સંતોષ વાળનારો ભૂલો પડે છે; કેમકે એને ખબર નથી કે ‘ઠીક છે, શુદ્ધ આચારથી મલિન વ્યવહારના પાપ નહિ લાગે; પરંતુ જીવમાં રહેલા મૂળભૂત દોષો જેવા કે મિથ્યા માન્યતાઓ, આપમતિ, રાગ-દ્વેષ, ધનતૃષ્ણા, ભોગપિપાસા, હિંસામય આરંભસમારંભ, આહાર-રસસંજ્ઞા, સુખશીલતા વગેરે શી રીતે ઓછી થવાની ? ત્યારે અસંખ્ય જન્મોના કર્મભાર શે ઉતરવાના ? જો આ બંને સલામત તો આત્માનો ઉદ્ધાર ક્યાં રીઢો પડ્યો છે ? એ હંસ-પારેવા-ગાય વગેરે એ જ આહારસંજ્ઞાદિમાં ભવ પૂરો કરી સંસાર-અટવીમાં રખડતા રહે છે એમ રખડવું જ રહ્યું કે બીજું કંઈ ? કદાચ કહો કે એ હંસ વગેરેનો મનુષ્ય ભવ પામીને ઉદ્ધાર થાય ને ?’ પણ તે શી રીતે ? એકલા જ આચાર પર મદાર રાખી આહારાદિસંજ્ઞા-ધનતૃષ્ણા-વિષયગૃહ્ણિ વગેરેમાં મહાલીને ઉદ્ધાર ?

માટે કહો કે વીતરાગના દર્શન-પૂજા ભક્તિ કરી રાગ-દ્વેષ ઓછા કરે. વિવિધ તપસ્યાથી આહાર-સંજ્ઞાને મારે, રસત્યાગથી તેમ બીજા પણ વિલાસગીત-સુગંધ વગેરેનો ત્યાગ કરાવનારા વ્રત-નિયમથી વિષયસંજ્ઞાને દબાવતો આવે, દાનથી

પરિગ્રહસંજ્ઞા મારે, સામાયિકાદિથી હિંસાદિ પાપપ્રવૃત્તિઓને અટકાવે, શાસ્ત્રચિંતન-મનન આદિથી મન શુદ્ધ રાખ્યા કરે, સર્વજ્ઞકથિત તત્ત્વની શ્રદ્ધાથી મિથ્યા માન્યતાઓ ટાળે, દેવ-ગુરુનાં શરણ પકડી આપમતિને વોસિરાવે... ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ધર્મના અનુષ્ઠાન ખૂબ ખૂબ આચરી દોષોને નામશેષ કરતો આવે, અને કર્મનો ક્ષય કરતો ચાલે, તો જ આત્માનો ઉદ્ધાર થાય. બાકી એની ઉપેક્ષા કરવાથી કાંઈ વળે નહિ; કેમ કે એ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૨૫, તા. ૧૨-૦૩-૧૯૬૬

૫૯ અનુભવ અભ્યાસી કરે

(લેખાંક-૧)

મહાન યોગી શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજે ગાયું કે ‘અનુભવ અભ્યાસી કરે, દુઃખદાયી હો સહુ કર્મ વિનાશ.’ અર્થાત્ અનુભવથી અભ્યાસ થાય છે; બાકી સકલ કર્મનો ક્ષય મહાકષ્ટ ભર્યો છે. આ બેઉ પ્રતિપાદનનો પરસ્પર શો સંબંધ છે ? આજ કે મોક્ષ થવામાં કારણભૂત સર્વકર્મ ક્ષય એમ જ તરત કરી દેવો એ સહેલું કામ નથી. અસંખ્ય જન્મના બાંધેલા અનંતા કર્મસ્કન્ધો આત્માને ચિટકી રહેલા છે. એ એકાએક ઊખેડી નાખવાનું કાર્ય અત્યંત કષ્ટ ભર્યું છે. પરંતુ

કર્મક્ષયનો અભ્યાસ પડતાં પડતાં એક કાળ એવો આવી લાગે છે કે જ્યારે એ સારા જોરદાર સતત અભ્યાસથી ઊભી થયેલ શક્તિ વધી જતાં સમસ્ત કર્મનો ક્ષય સરળ કરી દે છે. વાત સાચી છે કે વિદ્યા ભણતાં ભણતાં વિશિષ્ટ વિદ્યાની શક્તિ ઊભી થવાથી એનાથી એ મળે છે. તપનો અભ્યાસ પાડતાં પ્રગટેલી શક્તિથી ઊંચો તપ કરી શકાય. એમ થોડે થોડે કરતાં રાગનો ઈન્દ્રિયાસક્તિનો અને કષાયનો નિગ્રહ કરતાં આવવાનું સતત ચાલુ રખાય તો એથી વધતી આત્મશક્તિ એક વાર એનો સર્વથા નાશ કરી દે છે. બસ એજ રીતે જીવનમાં કર્મક્ષયનો અભ્યાસ ધરખમ ચાલુ રખાય, તો એ પણ એવી શક્તિ વિકસવર કરી દે છે કે જે ઉત્કૃષ્ટ બનતા સમસ્ત કર્મનો નાશ કરી આપે.

પ્રશ્ન થાય કે આ કર્મક્ષયનો અભ્યાસ શી રીતે થાય ? એના ખુલાસામાં કવિએ કહ્યું કે અનુભવથી એ અભ્યાસ પડે. એ અનુભવ શું ? કયો અનુભવ કર્મક્ષયનો અભ્યાસ પાડી સર્વકર્મક્ષયની શક્તિ ઊભી કરી આપે ?

આના માટે એક વસ્તુ ધ્યાન પર એ લેવાની છે કે જૈન શાસનમાં અનેક

(૬૦) (લેખાંક-૨)

પ્રકારના સદ્આચારો અને શુભાનુષ્ઠાનો, ત્યાગ-તપસ્યા, -વ્રતનિયમો, તથા શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય-દેવગુરુભક્તિ વગેરેને પાપ, કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે સમર્થ માનવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તે ક્યારે ? જો એની વિશુદ્ધ આરાધના થાય તો, અર્થાત્ પાપકર્મના ક્ષયની સાથે આ શુભ આચાર-અનુષ્ઠાનોને સીધો સાક્ષાત સંબંધ નથી કિન્તુ આત્મામાં વિશુદ્ધ અધ્યવસાય યાને શુભ ધ્યાન જગાવવા દ્વારા પારંપરિક સંબંધ છે. સાક્ષાત્ સંબંધ તો વિશુદ્ધ અધ્યવસાય ધ્યાનનો છે. આત્માના અધ્યવસાય અને એનું ધ્યાન શુદ્ધ કરો કે તેજ ક્ષણે પાપકર્મનો ક્ષય થાય.

વિશુદ્ધ આચાર-અનુષ્ઠાનોની આ વિશેષતા છે કે એ શુભ ધ્યાન સુલભ કરે છે, જગાવે છે, ટકાવે છે, અને અધિકાધિક વિકસ્વર કરે છે. એવી શુભ ધ્યાનની ચાલેલી ધારાના સંસ્કારનો એ પ્રભાવ છે કે પછી સાંસારિક તથા શારીરિક પ્રવૃત્તિ વખતે પણ શુભ ધ્યાન શુભ અધ્યવસાય સતત ચાલુ રહી શકે છે. અલબત્ત એના સંસ્કાર જોરદાર જોઈએ. અને તે ભરપુર સદ્આચાર-અનુષ્ઠાનના સહારે સતત સેવેલા શુભ અધ્યવસાય શુભ ધ્યાનથી ઊભા થઈ શકે છે, પવિત્ર આચારો અને ધર્માનુષ્ઠાનો સેવવા નથી, તો પાપાચારો અને સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓથી શુભ ધ્યાનની ધારા નહિ ચાલી શકે. એથી તો આર્તધ્યાન- રૌદ્રધ્યાનનો પ્રવાહ જ સતત વહેતો રહે છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે છતાં આ વિશેષતા છે કે શુભ આચાર-અનુષ્ઠાનની ભરચકતાના સહારે સેવેલ શુભ ધ્યાનના સંસ્કાર એવા ઊભા થાય છે કે જે પછી સાંસારિક પ્રવૃત્તિ વખતે પણ શુભ ધ્યાન રખાવી શકે છે.

માટે પવિત્ર આચારો અને ધર્માનુષ્ઠાનોનું બહુ મહત્ત્વ છે, એમાં આટલું અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવાનું કે એ સેવી સેવી જરાય અશુભ ભાવ અશુભ ધ્યાન પોષાય નહિ; કેમકે એ અશુભ ભાવની લોથ તો પાપાચાર-પાપક્રિયા વખતે તો હતી જ; પછી પવિત્ર આચાર-ક્રિયામાં આવ્યાની વિશેષતા શી ? માટે આમાં તો અવશ્ય શુભ ધ્યાનધારા જ રાખવાની, અને એના સંસ્કાર બળે સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં પણ એ ધારા ચલાવવાની, એમ દિવસ-રાત શુભ ધ્યાન સતત ચાલુ રહે. તેથી અંશે અંશે કર્મક્ષય પણ સતત ચાલુ રહેવાનો. એ અભ્યાસની શક્તિ વિકસ્વર થતા સકલ કર્મક્ષય કરવા સમર્થ બનશે.

ત્યારે પ્રશ્ન આ છે કે અહીં પ્રારંભે અનુભવથી અભ્યાસ પાડવાનું કહ્યું તો તે અનુભવ શું ?

પૂર્વ લેખમાં એ જોયું કે સર્વકર્મનો ક્ષય એકી કલમે કરવો બહુ કષ્ટભર્યો છે, તેથી કર્મક્ષયનો અભ્યાસ પાડવો પડે. જીવન જ એવું બની જાય કે જેમાં અંશે કર્મનો ક્ષય ચાલતો જ રહે. એનો અભ્યાસ પડવામાં એ કર્મક્ષયને કરનાર સાધનાનો અભ્યાસ પડે છે. એ અભ્યાસ વધતા એક વખત એવો આવે છે કે એ સાધનાની શક્તિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચતાં પરાકાષ્ટાની સાધના બાકીના સર્વકર્મનો ક્ષય કરી નાખે છે. કર્મક્ષયનો અભ્યાસ પાડવામાં ઉપયોગી આ સાધના અંગે શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજે કહ્યું,

પણ તુમ દરિસણયોગથી, થયો હૃદયે હો અનુભવ પ્રકાશ;
અનુભવ અભ્યાસી કરે, દુઃખદાયી હો સહુ કર્મવિનાશ.

પરમાતમ પૂરણ કલા !

અર્થાત્ ‘હે પૂર્ણ કલાવાળા પરમાત્મા ! પરંતુ તમારા દર્શનયોગથી હૃદયમાં અનુભવ પ્રકાશ થયો; ને અનુભવ (અમને કર્મક્ષયના) અભ્યાસી કરે છે. બાકી (એકી કલમે) સર્વકર્મનો નાશ તો કષ્ટભર્યો છે’

આમાં કર્મક્ષયની સાધક સાધના તરીકે અનુભવને બનાવ્યો. આ અનુભવ દર્શનયોગથી નીપજે છે. દર્શન એટલે જિનદર્શન, વીતરાગતાનું દર્શન, સમ્યગ્દર્શન. એ પ્રાપ્ત થતાં હૃદયમાં અનુભવ-પ્રકાશ થાય છે. પૂર્વ લેખાંકમાં કહ્યું તેમ આ અનુભવ પ્રકાશ શુભ ધ્યાનરૂપ, શુભ અધ્યવસાયરૂપ છે, અને તે સદ્ આચારો અને ધર્માનુષ્ઠાનોની ભરચકતાથી સુલભ બને છે. ચિત્તમાં શુભ પરિણતિ શુભ અધ્યવસાય શુભધ્યાન ચાલ્યા કરે છે એ જ અનુભવ પ્રકાશ એ જિનદર્શનના સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવે જન્મે છે. એ કેવી રીતે તે વસ્તુ યોગશાસ્ત્ર યોથા પ્રકાશમાં કલિકાલ સર્વજ્ઞ આચાર્ય પુરંદર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજે બતાવતા કહ્યું-

મોક્ષ કર્મક્ષયાદેવ, સ ચાત્મજ્ઞાનતો ભવેત્ । ધ્યાનસાધ્યં મતં તચ્ચ
તદ્ધ્યાનં હિતમાત્મન : ॥

અર્થાત્ ‘મોક્ષ’ કર્મક્ષયથી જ થાય. કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી થાય; ને આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી થાય માટે આત્માને હિતકર (શુભ) ધ્યાન છે.’

આમાં સુંદર ક્રમ બતાવ્યો. મોક્ષ જોઈએ છે ? તો કર્મની બેડીઓ તોડો. કર્મક્ષય કરવો છે તો આત્મજ્ઞાન કરો, એ કરવા માટે શુભ ધ્યાનમાં સ્થિર થાઓ.

આ ‘આત્મજ્ઞાન’ શું ? બાહ્ય વસ્તુના આકર્ષણ વાસનોત્થાન, વગેરે ઊભા રાખીને કરાતું આત્માનું જ્ઞાન નહિ; કિન્તુ આત્મજ્ઞાન એટલે બહારમાંથી અંદરમાં આવો ! જેમ માણસ બહારમાં ભટકતો રહે તો ઘરની અંદરના કચરા સાફ થાય નહિ; એ તો ઘરમાં આવે તો જ કચરા સાફ કરી શકે; એમ જીવ બાહ્ય ભાવો કાયા, કુટુંબ, પૈસાટકા, માનપાન, વગેરેમાં જ રમતો-રખડતો રહે તો આત્મઘરના કર્મકચરા સાફ થાય નહિ. એ તો આત્મઘરમાં આવે તો જ બની શકે; તાત્પર્ય બાહ્યને છોડી આત્મા તરફ જોતો બને, આત્માનો ઉદ્દેશ રાખે, દરેક પ્રસંગમાં મારા આત્માને શું ? એ જોતો રહે. એ માટે જાગરૂક હોય તો જ કર્મકચરાનો નિકાલ થતો આવે. નહિતર બાહ્યભાવમાં અનાત્મજ્ઞાનમાં તો કર્મની ભરતી જ ચાલુ રહે જિનદર્શન, વીતરાગતાનું દર્શન, સમ્યગ્દર્શન એ આત્માની એક એવી સુંદર દશા છે કે એમાં તત્ત્વશ્રદ્ધા સાથે શમ, સંવેગ, નિર્વદ વગેરે ગુણો ઝળકતા રહે છે. તેથી એ આત્માનું મન બાહ્યભાવમાં રખડતું નથી, આંતરભાવમાં રમ્યા કરે છે. ભલે પ્રવૃત્તિ બહારની ય હોય છતાં હૃદય જરાય આત્માનું વિસ્મરણ નથી કરતું. આમ દર્શન યોગથી આત્મજ્ઞાન યાને આંતર ભાવનો અનુભવ પ્રકાશ થાય છે.

આ આંતર ભાવમાં સ્થિર થવાની પણ પૂરી જરૂર છે. નહિતર બહારમાંથી આત્માની અંદર આવવા - બરાબર પાછા જો બહાર નીકળી જવાય તો કર્મક્ષય થવો મુશ્કેલ છે તેથી કહ્યું સ્થિર આત્મજ્ઞાન માટે ધ્યાન શુભધ્યાન જોઈએ.

વાત પણ સાચી છે કે આર્તધ્યાન રૌદ્રધ્યાન બાહ્ય ભાવો અંગે ચાલ્યા કરે છે, તે જીવને બહારમાં પકડી-જકડી રાખે છે. તેથી એને અટકાવી શુભધ્યાન ધર્મધ્યાન અત્યંત જરૂરી છે. (૧) જિનાજ્ઞાનો વારંવાર વિચાર, (૨) કર્મ વિપાકનો જાગતો ખ્યાલ, (૩) રાગદ્વેષ-મિથ્યાત્વ-અવિરતી વગેરે આશ્રવોના ભયંકર અનર્થો પર જાગતી દષ્ટિ. અને (૪) ચૌદ રાજલોકની સ્થિતિનો વિચાર એ ધર્મધ્યાન સુલભ કરે છે. જીવનનાં વિવિધ પ્રસંગમાં એ ચારમાંથી ગમે તે ગમે તે સંગત કરી શકાય. એથી શુભધ્યાન, શુભ અધ્યવસાય, શુભ લેશ્યા જાગતી ને જાગતી રહે. તેથી કર્મક્ષયનો પ્રવાહ ચાલે સહજ છે કે જ્યારે અશુભભાવ-અશુભ ધ્યાનથી બહારમાં ભટકતા રહે કર્મબંધ થાય છે, તો પછી શુભભાવ-શુભધ્યાનથી આત્મઘરમાં સ્થિર થયે કર્મક્ષય થતો આવે.

બસ, સમ્યગ્દર્શનથી આ કરવાનું છે કે બહારમાંથી અંદરમાં આવી શુભ ભાવમાં જ સતત રમતા રહેવું.

૬૧) ભાવ નિદ્રાનો ત્યાગ : ‘કો મમ કાલઃ’ ધર્મ જાગરિકા (લેખાંક-૧)

શ્રાવક પોતાના ધર્મજીવનમાં વિશેષ પ્રગતિ સાધે એ માટે ‘શ્રી પંચસૂત્ર’ શાસ્ત્રનો આદેશ છે કે એ ધર્મજાગરિકા કરે, અર્થાત્ મોહરૂપી ભાવનિદ્રાનો ત્યાગ કરી ધર્મલેશ્યારૂપી ભાવ જાગૃતિ રાખે. આ ધર્મ લેશ્યાના ટકાવ અને પોષણ અર્થે એ આ માનવભવે મળેલા અવસરનો અને એને યોગ્ય કર્તવ્યનો વિચાર કરે. આ અવસરને વિવિધ રીતે વિચારીએ. શાસ્ત્ર આ સૂત્ર આપે છે,-

‘કો મમ કાલો ? કિમેઅસ્સ ઉચ્ચિઅં ?’

ધર્મ જાગૃતિ આ રાખે ‘આ મને કેવો અમૂલ્ય કાળ યાને અવસર મળ્યો છે ! અને આ કિંમતી કાળને ઊચિત શું કર્તવ્ય છે !’

મારી પૂર્વ સ્થિતિમાં અનંતા પુદ્ગલ-પરાવર્તના જંગી કાળ ગયા, પણ તે અનંતા જન્મ-મરણ કરી અનંત શરીરના પરાવર્તન કરવામાં ગયા ! જ્યારે, આ કાળ તેવા પરાવર્તન ફરી ન જ કરવા પડે એવી સ્થિતિ ઊભી કરવા માટે કેટલો બધો સમર્થ મળ્યો છે ! છતાં આ કાળનો હું કેવો ઉપયોગ કરી રહ્યો છું ? અજ્ઞાનમાં, મોહવાસનામાં, ને સંસારના વિકટ પંથોમાં હજી પણ આત્માને રખડતો રાખવાનો ! ભાન નથી કે એથી કાળના આવર્ત (પુદ્ગલપરાવર્ત) ઓછા થાય છે કે વધે છે ? આનો વિચાર કરવા પૂછો અંતરાત્માને; એ શું કહે છે ? આ જીવનમાં જે જે વિચાર-વાણી વર્તનના અભ્યાસ કર્યા, તે આ ખાસ માનવ જીવનના કાળમાં ઊચિત છે ? બીજી ગતિના કાળમાં એ નહોતું બની શકતું ? આ કાળનું મહામૂલ્ય કેટલું ! અને એનું અવમૂલ્ય કેટલું કરી રહ્યો છું ? કેવા સુંદર પ્રકાશના પંથને અવગણી કેટલી ધોર અંધારી અજ્ઞાનની ખીણમાં ઉતરી રહ્યો છું ?

બહુ ચિંતાથી વિચારવા જેવું છે કે ઉત્તમ માનવકાળનો કેવો અધમ ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે ! (૧) આજના યુગમાં સવારે જાગ્યા ત્યાં મહારાગદ્વેષકારક વિક્રયાઓથી ભરચક-ભર્યા દૈનિક પેપર જોવા સુઝે છે ! (૨) બજાર-ભાવ, સિનેમા વગેરેના સમાચાર જોઈ મનપર જડ પદાર્થોની લોથ ઉપાડવી ગમે છે ! (૩) આહાર-પરિગ્રહ-સંજ્ઞા સવારથી માંડી કૂદાકૂદ કરે છે ! (૪) ઈન્દ્રિય-વિષયોની જ ગડમથલનું તો પૂછવું જ શું ? (૫) રેડીયાના પ્રોગ્રામોના કે બીજા ત્રીજા આવા ને આવા જ આચરણ-વાણી-વિચારોથી દિવસ રાત પુરા ! આ બધું શું કર્યું ? મોહ વધાર્યો કે

ઘટાડ્યો ? સંસાર ભ્રમણવર્ધક પ્રવૃત્તિ વધારી કે ઘટાડી ? વર્તમાન ઉત્તમ કાળ આ માટે છે ?

આ તો તે કાળ છે કે (૧) જેમાં પ્રભાતે આત્માના ત્યાજ્ય અને કર્તવ્યના વિચાર કરી શક્યના સંકલ્પ કરી શકાય; (૨) જ્યાં પરમાત્મા અને મહાપુરુષોના ભવ્ય કલ્યાણ-પરાક્રમો અને ભવ્યાતિભવ્ય ઉપકારો નજર સામે તરવરતા રખાય; (૩) શાસનના તત્ત્વ-વિચારના અને આરાધનાના અસંખ્ય પ્રકારના ભવ્ય પ્રકાશ જ્યાં મન પર ઝગમગતા કરાય; (૪) એ કરીને જ્યાં આત્મા પરથી અનંત કાળની જામ વાસનાઓનાં જાળાં ઉખેડી શકાય; (૫) જ્યાં અનંત કર્મકાષ્ટને ધર્મસાધનાના જવલંત અગ્નિથી બાળીને સાફ કરી શકાય; (૬) જ્યાં અનાદિ અનંતકાળથી મહામલીન આત્માને વિશુદ્ધ ભાવનાઓથી મધ્યાહ્નના ગ્રીષ્મ-સૂર્યવત્ સંપૂર્ણ તેજસ્વી બનાવી શકાય; એવા આ કાળમાં વાસનાઓના જાળાં વધારવાનું, નવા કર્મઉકરડાના કચરાને મોહના ટોપલાથી ભરી ભરીને આત્મામાં ઠાલવવાનું, અને મેલા અધમ વિચારો લાગણીઓથી આત્માને વધુ અંધકારમય કરવાનું કરાય, એ કેટલું બધું કાળને અનુચિત !

આ તો તે કાળ છે, જ્યાં ચેતનને જડવત્ બનાવનારી જે આહારાદિ ચાર સંજ્ઞા, ક્રોધ માનાદિ ચાર કષાયસંજ્ઞા, લોકવાહવાહની સંજ્ઞા અને ઓધ (ગતાનુગતિકતા) સંજ્ઞા, - એ ૧૦ મહાસંજ્ઞાઓનો નશો આજસુધી આત્માને ચઢ્યો હતો, અને એ નશામાં જીવ કર્મથી સંસારના બેહુદાં નાટકો નાચ્યો હતો. હિંસા-જુઠ વગેરે દુષ્ટત્યોમાં દટાયેલો રહેતો હતો, અને એથી કર્મ બાંધતા પાછું વળીને જોયું ન હતું, કે વિચારણા કરવા સરખીય ફુરસદ રાખી નહોતી, તે દુષ્ટ ૧૦ સંજ્ઞાઓને દાન, શીલ, તપ, ભાવના ક્ષમાદિ જ ઉપશમ; જ્ઞાની પર દષ્ટિ અને સંયમ-વિવેક એ ૧૦ ઉપાયોથી નાબૂદ કરી શકાય. સંજ્ઞાના નાશનો આથી બીજો ઉચિત કાળ કયો મળવાનો હતો ? કેમકે રાતદિવસ ખા ખાની વાતો, વિષયનો સંસર્ગ, પરિગ્રહની પ્રવૃત્તિ, વારેવારે નિદ્રા અને ભય. વાત વાતમાં ગર્વ-ગુસ્સો વગેરે એ બધુ તો મનુષ્ય સિવાયની બીજી ગતિમાં સારી રીતે કરવાનું હોય છે; અને તેનાથી કુસંજ્ઞાઓ પુષ્ટ રહે છે. આ ભવનો જ કાળ એવો યોગ્ય છે, કે એ સંજ્ઞાઓથી પ્રતિપક્ષી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રતિપક્ષી ભાવનાઓના અમૃત-કુપ્પા પી શકાય. આહાર સંજ્ઞા સામે તપ અને આહાર પર જુગુપ્સા કે ‘અરૂપી અને અનંત સુખી એવા મારે આ શી લપ ? આ શી પુદ્ગલની ગુલામી ? વિષયસંજ્ઞાની સામે વિરક્તભાવ અને પ્રતો; પરિગ્રહસંજ્ઞા સામે દાન અને નિસ્પૃહતા; નિદ્રા સામે

આત્મજાગૃતિ; ભયની સામે નિર્ભયતા; ક્રોધ સામે ક્ષમા; માન ટાળી લઘુતા-નમ્રતા; માયા મુકી ન્યાય-નીતિ-નિખાલસતા; લોભ છોડી નિરાશંસ-નિર્મમત્વ ભાવ; હિંસાદિપાપો છોડી અહિંસા સત્ય આદિ આ બધાને કેળવવાનો અહીં સારો વખત છે, કેમકે અહીં તપ, શીલ, દાન વગેરે સુંદર પ્રવૃત્તિઓ થઈ શકે છે. સંસારનો વિપર્યાસ દૂર કરવા માટે સંજ્ઞાનો કાટ ઉતારી દેવો જોઈએ. એ માટે ઉદારતા, વિરાગ, ત્યાગ, શુભ ભાવો, વગેરેથી આત્માએ સારી રીતે સ્વસ્થ બનવું જોઈએ અને વચ્ચે જે કાંઈ આવે તેના પર વિજયી બનવું જોઈએ. આ બધું આ કાળે સુશક્ય છે. અહો ! કેવો સુંદર કાળ મને આ મળ્યો છે ! કેટલો દુર્લભ અને કિંમતી કાળ હું પામ્યો છું ! છતાં સંજ્ઞાઓનું જોર તો જુઓ ! જીવનભર ખાઉં ખાઉં, આ ખાઉં તે ખાઉં’ એ ધૂન ‘આ વિલાસ કરું આ જોઈ લઉં, આ ભોગવી લઈ, મારું શરીર કેવું સુંદર લાગે છે, હું કેવો પુષ્ટ છું.’ આ આસક્તિ અથવા તો, ‘શરીર સારું નથી રહેતું, મજા માણી શકાતી નથી, ઊંઘ નથી આવતી, પૈસા નથી મળતા’ આ ચિંતાઓ ! માનવ કાળમાં તો સમજવું સહેલું છે કે પેટને ગમે તેટલું અને ગમે તેવું સારું આપીશ, પરંતુ સવાર પડતાં તે ભૂખ્યું ! તું દેહને તૃપ્ત સુવાડે, અને એ ભૂખ્યું ઊઠે ! હવે એને તૃપ્ત કરવા પાછો આખો દિવસ કાઢવાનો ! વાહ ! કેવી વેઠ ! દેહની ખાતર આત્મા ! કે આત્મા ખાતર દેહ ? વળી સુંદરમાં સુંદર મિષ્ટાન્ન આપો, એની વિષ્ટા કરે એ ! નિર્મળ ગંગાના પાણીના પેશાબ કરે એ ! આવું સદાનું માંગણીયું, ભૂખણીયું અને ભીખણીયું શરીર એમ તૃપ્ત નહિ થાય, એ તો ત્યાગ-તપથી જ તૃપ્ત થાય.

એવી રીતે ધન ગમે તેટલું કમાય, તેને સંતોષ નથી. જડની ઈચ્છા આકાશ જેવી અનંત છે. પહેલા હજારની; એ મળે તો લાખની; તે પણ મળે તો રપ-પ૦ લાખની; એમ લોભ અને પરિગ્રહ સંજ્ઞા વધતી જ ચાલે છે. તેને દેવોની પણ ઋદ્ધિ આપવામાં આવે તોય તૃપ્તિ નહિ. પોતાનાથી ઊંચા ઊંચા સ્વર્ગની ઋદ્ધિ જોઈ બળે, ખિન્ન થાય. જડ પદાર્થની ઈચ્છાનું એ માહાત્મ્ય છે, કે એ ઈચ્છા પૂરી થતી જ નથી. એ તો પદાર્થોની ઉપેક્ષાથી મીઠે; ‘ન જોઈએ, ન જોઈએ’ ના મંત્રથી શમે. તે અપેક્ષા ભાવ એ તૃષ્ણાના ભયંકર પરિણામો હૃદયે વિચાર્યાથી કેળવી શકાય. પછી તો આહાર-વિષય-પરિગ્રહ સંજ્ઞાના ભુક્કા ઉડાડી શકાય એ માટેનો આ યોગ્ય કાળ છે.

૬૨ (લેખાંક-૨)

મોહની નિદ્રા ટાળવી. વળી આ ધર્મજાગૃતિ રાખી વિચારે કે- ‘દેવનો કાળ પણ મેં જોયો. ઘણી જ ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ જોઈ. ત્યાં ખાવાની જરૂર નહોતી, પણ પુણ્યાઈ મળી હતી તેથી ઉત્તમ ખાનપાન ખાવાની જે ઈચ્છા, તેને માત્ર દિવ્ય સુંદર ઓડકારથી શમાવી શકાતી. ખાનપાનની ખટપટ વિના જ માત્ર ઓડકારથી શમી જતી ! આવી સિદ્ધિ હોવા છતાં, જો ઈચ્છાઓ પર ઈચ્છાઓ દોડતી જ રહી, તો આહારસંજ્ઞા ક્યાંથી તુટે ! સુવા-બેસવા માટે, હરવા-ફરવા માટે, આમોદ-પ્રમોદ માટે, બાગ-બગીચા, મુલાયમ વસ્ત્રો, મખમલના ગાલિયા, અતિ સુંદર પુષ્પો, સુંવાળી રમણીઓ, એક દેવભવમાં કરોડો દેવીઓ, ત્યાં એ જે મળ્યું હતું, તે બધું રાગને વધારનારું હતું, ત્યાં વિષયસંજ્ઞા ક્યાંથી તૂટે ? આહાર-સંજ્ઞા, વિષય-સંજ્ઞા તોડવાનો ત્યાં કાળ જ ક્યાં હતો ? ક્ષેત્ર ક્યાં હતું ? જ્યારે અહીં બધું જ અનુકૂળ છે. અહીં તો વિચારવા જેવું છે કે સારું છે કે રાગ વધારનારા સાધનો તેવા નથી. દા.ત. દિવ્ય સ્વાદિષ્ટ ખાણાં કે મહાવૈભવો નથી, કે જેથી સંજ્ઞાઓ પોષવાથી બહુ સાર નીકળે. વળી તપ અને ત્યાગ અહીં કરી શકાય એમ છે. તેથી જ આ કાળ ઘણો જ ઉત્તમ છે.

આહાર કરતાં, વિષયોમાં ઈન્દ્રિયોને જોડતાં, પરિગ્રહની મમતા તથા કષાયો કરતાં, એમ થવું જોઈએ કે- **અરે ! દુશ્મનને હજુ હું પોષી રહ્યો છું ? દુશ્મન સાથે દોસ્તી કરી રહ્યો છું ? દુશ્મનોને મારા જ આત્મા પર હલ્લો કરવાં આમંત્રી રહ્યો છું ?** ક્યારે અવસર મળે કે એનાથી ભાગી છુટું !

કોઈ કહેશે કે આ શરીરને ટકાવી રાખવા સારું તો ખાવાની જરૂર છે ને ? પણ એને ખબર નથી કે (૧) જરૂર હોય એ બધું જ ગમાડવા જેવું નથી હોતું દા.ત. આજની કાયદાની આંટીઘુંટીને લીધે હરામી નોકરને કાઢી ન શકાતો હોય અને એનાથી કામ લેવું પડતું હોય, છતાં ઈચ્છા તો એ જ રહે છે કે ‘ક્યારે આ ટળે,’ એવું આહારની વેઠ અંગે છે. વળી (૨) જે એમ થાય છે કે અમુક અમુક વસ્તુ મને બહુ ભાવે. એતો મારે ખાવી જ જોઈએ. આટલી વાર ખાવું જોઈએ,’ એ બધુ શરીરના પોષણના નામે સંજ્ઞાને પોષણ અપાય છે. માન્યું કે દૂધ પીઉં એટલે શરીર મજબુત થાય,’ અરે ! એથી તો સંજ્ઞા મજબુત થાય છે ! અને આ તો બકરું કાઢી ઊંટ પેસાડવા જેવું થયું ! માત્ર આ જ જીવનના શરીરની અપુષ્ટતા ટાળવા માટે જન્મોજન્મ ચાલનારી અને ભવવર્ધક સંજ્ઞાની વૃત્તિને સતેજ કરી પુષ્ટ

બનાવી ! નહિતર આપણે તો એવું કરવું છે કે શરીર ધર્મ સાધનાર્થે ટકાવવું છે **ખરું, પણ સંજ્ઞાને મારીને.** જેમ, વીંછી પકડવો છે, પરંતુ એ રીતે કે ડંખ દે નહિ. તે પ્રમાણે આહારાદિની પ્રવૃત્તિને પકડવામાં આવે તો ભય નહિ.

વળી આ વિચારે કે ‘**કો મમ કાલો ? કિં એઅસ્સ ઉચિઅં ?**’ આ મારે ક્યો કાળ છે ? આ કાળને યોગ્ય શું છે ? આ તે કાળ છે કે જ્યાં આત્મસ્વરૂપની આડે આવેલા કર્મના પડદાને ચીરી શકાય; જ્યાં મોહની નદીમાં તણાઈ ભવસમુદ્રમાં ડૂબી જવાને બદલે, **વીતરાગના શાસનરૂપી નાવમાં બેસી ભવપાર ઉતરી શકાય, એવો આ કાળ છે.** પૂર્વે નાવ મળી હતી તે કાણી હતી. કેમકે ધર્મસાધના છતાં મોક્ષનું લક્ષ્ય નહોતું, એટલે સંજ્ઞા મારવાની પડી નહોતી. આજે એ સૂઝ્યું છે, તો અખંડ ચારિત્ર-નાવમાં બેસી કર્મજળથી બહાર કાં ન નીકળી જાઉં ?

તિર્યચનો કાળ પણ જોયો હતો. બળદ હતો. ગાડામાં પચીસ મણ ભાર ભરેલો હતો ! મધ્યાહ્ન સમયે ચૈત્ર વૈશાખના ધૂમધોખ તડકા તપી રહ્યા હતા ! જમીન અગ્નિવત્ ઉષ્ણ હતી. ધીખતા તાપો, તૃષ્ણાનો પાર નહિ, અતિ પરિશ્રમે ભૂખ પણ જોરદાર, શરીર પરસેવાથી રેબઝેબ, મોંમાંથી ફીણ છૂટી જતું હતું, ત્યારે ઉપરથી વળી ગાડીવાળો લોખંડી આરની પરોણી મારા જીવતા શરીરમાં ઘોંચતો હતો ! તેથી મને અંતરમાં ભારે ગુસ્સો થતો, કેમ ગુસ્સો ? તે કાળ ગુસ્સાનો હતો. ‘**માથે પડ્યું સમતાથી ભોગવ; કર્મ ખપે છે,**’ એમ ત્યાં કોણ સમજાવે ? અને સમજવા જેટલી બુદ્ધિ ય ક્યાં હતી ? જ્યારે આજે માનવભવમાં એ કાળ છે કે જ્યાં સમતા, સમાધિ અને સહિષ્ણુતા લાવી કર્મોની સુંદર નિર્જરા કરી શકાય. પૂર્વનો કાળ અસંયમનો હતો, આજે સંયમનો છે. પૂર્વનો કાળ રાગનો હતો, આજે વિરાગનો છે. પૂર્વનો કાળ દ્વેષનો હતો, આજે ઉપશમનો છે. પૂર્વનો કાળ મન-વચન કાયાની કુપ્રવૃત્તિઓએ દંડાવાનો હતો. આ કાળ એ દંડથી બચવા મન-વચન-કાયાની ગુપ્તિનો છે.

જીવ ! ઘડીભર બેસી વિચાર તો કર કે, કેવી આ ઉત્તમ કાળની બક્ષીસ તને મળી છે ? માત્ર આ **માનવકાળના પ્રતાપે જ કેટકેટલી વિશિષ્ટતાઓનો લાભ થયો છે !** એ લાભ થવાના હિસાબે આજસુધી તે શું કર્યું ? ને હવે શું કરવા યોગ્ય છે ? માયાનિદાનના શલ્યો ઉખેડવાના કાળમાં શલ્યો ઉખેડી રહ્યો છે કે જીનાને સાચવી નવા વળી પેદા કરી રહ્યો છે ? મિથ્યાત્વ ચોરને પોષી રહ્યો છે કે ભગાડી રહ્યો છે. વાઘ-વરૂના ભવમાં શલ્ય અને મિજાસ બહુ રાખ્યા, પણ હવે શા સારું વાઘ-વરૂ બનવું ?

અનાર્થપણાના કાળમાં પાપ નિદાન, પૌદ્ગલિક આશંસા બહુ કરી, પરંતુ હવે અનાર્થ બનવાની શી જરૂર ? જિન નહોતા મળ્યા ત્યારે કુસ્તિ દર્શનો બહુ

સેવ્યા, પણ હવે એ હોય ? હવે તો મોક્ષની જ આશંસા અને સમ્યગ્દર્શન જ બપે.

વળી, આ તે કાળ છે કે જેમાં રસ, ઋદ્ધિ અને શાતાની લયનીયતા અને એના ગૌરવના પર્વત પર ચઢવાનું હવે સહેલાઈથી મૂકી દેવાય. એ ત્રણની આસક્તિ શિલાજતુ જેવી છે. શિલાજતુને તરસ્યો વાંદરો પાણી માનીને પીવા જાય છે, પરંતુ જ્યાં મોં લગાડ્યું કે ચોટ્યું ! એ ખેંચવા હાથ લગાડ્યા કે ચોટ્યાં ! વળી છૂટવા પગ લગાડ્યા કે ચોટ્યાં ! ખત્મ, આંખોને આંખોજ ચોટી કરુણ મૃત્યુ પામે છે. રસ-ઋદ્ધિ-શાતાની આસક્તિ અને ગૌરવ જીવને આ રીતે ચોંટાડી ભાવમૃત્યુ પમાડે છે, અહિંસા-સંયમ-તપ વગેરેનું કશું જ જીવન નહિ. માનવકાળ એ આસક્તિ-ગૌરવ તોડવા માટેનો અનન્ય કાળ છે. એમાં એ જ કરું.

આવી આવી રીતે આ કિંમતી મનુષ્ય જીવનની કલ્યાણ વિશેષતાઓ વિચારી એને જીવનમાં ઉતારવાની ભાવનાઓ કર્યે જવાથી મોહમિથ્યાત્વની મૂર્છા દૂર થાય, ધર્મ જાગૃતિ, આત્મજાગૃતિ રહ્યા કરે તેથી અધિકાધિક કલ્યાણ પુરુષાર્થ આદર્યે જવાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૩૦, તા. ૯-૦૪-૧૯૬૬

૬૩) દર્શનાચારોને સમ્યક્ત્વ સાથે સંબંધ

(લેખાંક-૧)

આ અપાર સંસાર સમુદ્ર પાર કરી મોક્ષ નગરે પહોંચી જવા માટે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની આરાધના એજ એક વાસ્તવિક ઉપાય છે. એમાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ અને વિકાસ માટે ‘સર્વજ્ઞ શ્રી જિનેશ્વર ભગવાનનાં વચન પર નિઃશંકભાવ’ આદિ આઠ પ્રકારનાં દર્શનાચારનું પાલન, એ અતિ આવશ્યક છે. એ તો હકીકત છે કે આચારના પાલન વિના ગુણની પ્રાપ્તિ અને વિકાસ થવો મુશ્કેલ છે. છોકરો નિશાળે ભણવા જવા વગેરેના આચાર પાળે છે ત્યારે એને વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. માણસ ધંધામાં પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં એની નિષ્ણાતતા પ્રાપ્ત કરે છે. તો પછી દર્શનના આચારોના પાલન કર્યા વિના સમ્યગ્દર્શન ગુણ શી રીતે પમાય કે વિકાસ પામે ? અનંતજ્ઞાનીઓની આ જોયેલી હકીકત છે, અને પૂર્વ પુરુષોનાં જીવન તથા વર્તમાનના અનુભવ બોલી રહ્યા છે કે તે તે આચારોના પાલનથી આત્મામાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને ધર્મવીર્ય ગુણરૂપે પ્રગટ થાય છે, ટકે છે, વૃદ્ધિ પામે છે. પછી આ હિસાબે પરાકાષ્ટાએ અનંત સ્વરૂપમાં એ ઝગમગતા બની જાય એમાં

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૧૩૧

નવાઈ નથી. પ્રશ્ન થશે.

પ્ર.- સમ્યગ્દર્શનને એના આચારો સાથે શો સંબંધ ?

ઉ.- સમ્યગ્દર્શન એટલે જિનોક્ત (સર્વજ્ઞકથિત) તત્ત્વની શ્રદ્ધા, ચિત્તપરિણતિ, ચિત્તનું એ જ્ઞેય હેય-ઉપાદેય તત્ત્વને અનુરૂપ વલણ; એટલે કે હૃદયને જ્ઞેય તત્ત્વ (જીવ અને અજીવ) માત્ર જાણવા યોગ્ય લાગે પણ રાગ-દ્વેષ કરવા લાયક નહિ. હેય તત્ત્વ (પાપ, કર્મબંધ, અને બંધહેતુભૂત ઈંદ્રિય-કષાયોદિ આશ્રવ) દુઃખદ, ભયાવહ જ લાગે, દિલ એના પ્રત્યે અરુચિ-નફરત-કંપવાળું હોય. ઉપાદેય તત્ત્વ (પુણ્ય, ક્ષમાદિસંવર, કર્મનિર્જરા અને મોક્ષ) સુખદ, આવકાર્ય અને મહાહિતકર જ લાગે. દિલ એના પર રુચિ-બહુમાનવાળું, તથા એની આરાધનાના કોડ-ઉલ્લાસ ભર્યું હોય. આવું ચિત્તનું વલણ એ સમ્યગ્દર્શન છે.

હવે આ ત્રિવિધ તત્ત્વ પ્રત્યે શ્રદ્ધાની આ તેવી તેવી મનોવૃત્તિ ટકાવવા એટલે કે જીવ-અજીવ માત્ર જ્ઞેય જ લાગે. પાપ-આશ્રવ-બંધ હેય-ત્યાજ્ય જ ભાસે તથા સંવર-નિર્જરાદિ મનને ઉપાદેય જ બેસે એ માટે તત્ત્વપ્રકાશક જિનવચન પર સજજડ નિઃશંકપણાનો પહેલો દર્શનાચાર જોઈએ જ. જો એમાં શંકા થઈ તો એ વચને કહેલા તત્ત્વની શ્રદ્ધામાં-વલણમાં મન ડગુમગુ થવા લાગશે. આષાઢાભૂતિ આચાર્યને દેવગતિ સંબંધી જિનવચનમાં શંકા થઈ તો પછી ચારિત્ર ઉપાદેય ન લાગ્યું, ને પતન-પરિણામથી ભાગ્યા.

એમ દર્શનાચારે બીજો પ્રકાર નિઃકાંક્ષતા અર્થાત્ મિથ્યાદર્શનના ગમે તેવા આકર્ષક પણ પ્રસંગ તત્ત્વ કે ચરિત્ર જોઈ એના પર મોહી ન જવું અને પરમતને ઠીક ન માની લેવા. ન ઈચ્છવો. એ આચારમાં જો પામી આવી, ત્યાં જો મોહ્યા-આકર્ષ્યા-અભિલષ્યું તો સર્વજ્ઞોક્ત હેય તત્ત્વની એ એક વસ્તુ હોઈ હેય પરની સર્વાંગ શ્રદ્ધા ડગમગવાની કે ઊડવાની ! એના પર નફરત-અરુચિનો ભાવ નહિ રહે ! સિદ્ધર્ષિ ગણી બૌદ્ધ મતની મોહક દલીલ પર આકર્ષ્યા, તો સાધુપણું મૂકવા સુધીના નિર્ણય પર પહોંચી ગયા ! ક્યાં રહી તત્ત્વશ્રદ્ધા ? આજના કહેવાતા પોંડીચેરીયોગ વગેરે પર આકર્ષાઈ જનારની કઈ દશા ? સદાચારી માણસ વેશ્યાના વિનય સ્વચ્છતાદિ ગુણ જોઈ કેમ નથી આકર્ષાતો ? કારણ મૂળ પાયો ખોટો છે, એ જુએ છે.

એમ, ત્રીજો દર્શનાચાર નિર્વિચિકિત્સા એટલે કે સર્વજ્ઞોક્ત ધર્મના આચાર-અનુષ્ઠાનના ફળ સંબંધી શંકા ન કરવી કે આ મહેનતનું ફળ હશે ? કે નકામી મજૂરી ? કેમકે આવી શંકા કરવામાં તો પછી એ આચારાદિ ઉપાદેયતામાં શંકા-કુશંકા થવાથી તત્ત્વશ્રદ્ધા નહિ ટકે ! આમ આને પણ તત્ત્વશ્રદ્ધા સાથે સંબંધ છે.

૧૩૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

વીતરાગ અસત્ય કહે નહિ. માટે આ આચાર અનુષ્ઠાન સફળ જ છે.

ત્યારે ચોથો દર્શનાચાર અમૂઢદષ્ટિ એટલે કે મિથ્યાત્વીની લોકમાં પૂજા-પ્રભાવના થતી દેખી મોહ-મૂઢ ન બનવું કે ‘અહો ! આમના ધર્મમાં કેવો સુંદર તપ, યોગ તત્ત્વ વગેરે છે કે લોકમાં એનો આવો મહિમા ગવાય છે !’ આવી ઘેલી દષ્ટિ મિથ્યા આકર્ષણ ન કરવાનું કારણ, એથી જિનોક્ત માર્ગ કે તત્ત્વ ઉપર આકર્ષણ ઓછું થાય ! મૂઢ દષ્ટિ રાખવામાં મનને આ થવું સંભવિત છે કે ‘આપણે ત્યા આવું સુંદર નહિ’ એથી ખરેખર વિવેકાદિભર્યા સંવર-નિર્જરાદિ તત્ત્વ-માર્ગની ઉપાદેયતા ધવાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૩૧, તા. ૨૩-૦૪-૧૯૬૬

(૬૪) (લેખાંક-૨)

સમ્યગ્દર્શનને એના આઠ આચારો સાથે શો સંબંધ ? એની વિચારણા ચાલે છે. એમા જોયું કે (૧) જિનવચનમાં નિ:શંકતા, (૨) પરમતની નિ:કાંક્ષતા, (૩) જિનોક્ત ધર્મક્રિયાના ફળમાં નિર્વિચિકિત્સા, અને (૪) ઈતર દર્શનની આકર્ષક બાબતમાં અમૂઢ દષ્ટિ, એ ચારની તત્ત્વશ્રદ્ધા ટકાવવા માટે, અતિ આવશ્યકતા છે. હવે

(૫) પાંચમો દર્શનાચાર ‘ઉપબૃહણા’ પણ એટલો જ જરૂરી છે. ‘ઉપબૃહણા’ એટલે સમ્યગ્દર્શનના ગુણ કે સુકૃતનું સમર્થન કરવું, પ્રશંસા કરવી, એ ગુણ-સુકૃતને વધાવી લેવો એ સમકિત સાથે જરૂરી. જો ત્યાં પોતાનું માન-પ્રતિષ્ઠા હણાવાના ભયથી અગર સામાની બીજી ક્ષતિ અંગેના દ્વેષથી એની ઉપબૃહણા ન કરી, ઉપેક્ષા કરી, તો એ ગુણ કે સુકૃત પ્રત્યે પોતાના દિલમાં આકર્ષણ ઘટ્યાનું સૂચક છે. સામામાં ગુણ તરીકે કોઈ વ્રત નિયમાદિ દ્વારા ઈન્દ્રિયવશતા, કોઈ કષાય કે હિંસાદિ કોઈ પાપરૂપી આશ્રવને ત્યજવાનો ગુણ હોય; અને આપણને બીજા કષાયના જોરમાં એનું આકર્ષણ દબાય એટલે એ આશ્રવની અરૂચિ ભય-તિરસ્કારનું વલણ મંદ પડે. તેથી સહજ છે કે સમ્યગ્દર્શન જાંપુ પડે. એમ સુકૃત કોઈ સંવર, નિર્જરા કે શુભાશ્રવના ધરનું હોય. એની ઉપેક્ષા કરી, ઉપબૃહણા ન કરી, એટલે સહજ છે કે એ સંવરાદિનું આકર્ષણ ઘટેલું હોય. ત્યાં સંવરાદિ ઉપાદેય તત્ત્વ પ્રત્યે આકર્ષણ-રુચિ-ઉલ્લાસનું વલણ ઘટવાથી સમ્યગ્દર્શન જાંપુ પડે.

એક આચાર્યે બાજુના નગરના સંઘના અતિ આગ્રહથી મિથ્યાવાદીને જીતવા પોતાના વાદી શિષ્યને મોકલ્યો. એ જીતીને આવ્યો; એણે જિન શાસનનો જય

જયકાર... કરાવ્યાની હકીકત સંઘે ગુરુને કહી; પરંતુ ગુરુએ ઉપબૃહણા ન કરી, ‘સુંદર કાર્ય કર્યું’ એમ સમર્થન ન કરતાં ઉદાસીન મુખ રાખ્યું. એમ પ્રસંગે બીજા પોતાના તપસ્વી, જ્ઞાની વગેરે ત્રણ શિષ્યની ઉપબૃહણા ન કરી. પરિણામે પેલા ચાર શિષ્યો નિરુત્સાહ થઈ પોતાની એ સાધનામાં શિથિલ બન્યા. ગુરુએ સમ્યગ્દર્શન મલિન કર્યું. પાંચે જણા પરિણામે ભવમાં ભટકતા થયા ! આમ ગુરુ ઉપબૃહણા ચૂકી સ્વ અને પરનો અનર્થ કરનારા બન્યા. માટે ઉપબૃહણાં કરવી જ જોઈએ, જેથી સમ્યક્ત્વ ટકે.

છઠ્ઠો દર્શનાચાર સ્થિરીકરણ છે. એમાં શ્રદ્ધા કે ગુણ યા આચારધર્મમાં સીદાતા શિથિલ પડતાં આત્માને સ્થિર કરવાનો છે. ત્યાં જો એના બદલે એ અંગે ઉતારી પાડવામાં આવે, એનો દ્વેષ-તિરસ્કાર-નિંદા કરાય તો એનો અર્થ એ કે એમ દ્વેષાદિ કરનારને એ શ્રદ્ધા, એ ગુણ યા સંવર-નિર્જરાના આચારના એવો પ્રેમ કે આકર્ષણ ન રહ્યું કે ‘આનામાં શક્યતાએ એ શ્રદ્ધાદિ શિથિલ ન પડવા દઉં;’ ઊલટું વ્યક્તિદ્વેષ ભભૂકવાથી સમ્યક્ત્વનું એક લક્ષણ ‘ભાવ-અનુકંપા’ ગુમાવી અને સંવર ટકાવની ઉપેક્ષાથી સહેજે શુદ્ધ સંવર-તત્ત્વરુચિનું વલણ પણ ધવાયું ! હવે સમ્યક્ત્વ જાંપુ જ પડે ને ? માટે આપણું સમ્યક્ત્વ ટકાવવા-નિર્મળ રાખવા, ધર્મક્રિયામાં ભૂલભાલ કરનારા કે સદાચાર, ગુણ કે શ્રદ્ધામાં શિથિલ પડેલા પર ભાવદયા રાખી મીઠા પ્રોત્સાહક શબ્દ અને વર્તાવથી એને ચડાવીને ભૂલ સુધરાવવી જોઈએ, શિથિલતા-પ્રમાદ કઢાવવો જોઈએ. મહાવીર પ્રભુએ સુલસા શ્રાવિકાની ધર્મપ્રવૃત્તિ પૂછાવવા દ્વારા અખંડ પરિવ્રાજકનું સમ્યક્ત્વ દઢ કરવાનું કર્યું. પ્રભુ જેવા સ્થિરીકરણ કરે, તો આપણે તો અવશ્ય કરવું ઘટે.

(૭) સાતમો દર્શનાચાર વાત્સલ્ય છે. સાધર્મિક ઉપર હૈયાનું હેત ધરવું, હેતથી અવસરોચિત એનું ગૌરવ કરવું એ વાત્સલ્ય. ભગવાનનું વચન છે કે ‘જે સાધર્મિકને માને છે એ મને માને છે’ અર્થાત્ ભગવાનને માનવાનું તે ભગવાન પર પ્રેમ આદર ધરવાનું સાચું ત્યારે ગણાય કે જ્યારે સાધર્મિકને માનવાનું ને એના પર પ્રેમ આદર ધરવાનું કરાય. સમ્યગ્દર્શનમાં સુદેવની શ્રદ્ધા કરવાનું એટલે દેવાધિદેવ પર અનહદ પ્રેમ-બહુમાન ધરવાનું કરાય. સમ્યગ્દર્શનમાં સુદેવની શ્રદ્ધા કરવાનું એટલે દેવાધિદેવ પર અનહદ પ્રેમ-બહુમાન ધરવાનું અતિ આવશ્યક છે, અને એ સાધર્મિક પર પ્રેમ-બહુમાન ધર્યા વિના બની શકે નહિ; સાધર્મિકને માનનારો જ પ્રભુને માને છે એમ ઉપરોક્ત સૂત્ર કહે છે. એટલે સમ્યગ્દર્શનને આ ‘વાત્સલ્ય’ આચાર વિના ચાલી શકે નહિ. બીજી રીતે જોઈએ તો સાધર્મિક એટલે સમાન ધર્મવાળો, ગૃહસ્થને સમાન સુદેવ-ગુરુ-ધર્મની શ્રદ્ધા કરનારો, તથા સાધુને સમાન

ચારિત્ર ધર્મવાળો, એ સાધર્મિક. હવે જો એ શ્રદ્ધા કે ચારિત્રધર્મ પર અનહદ રુચિ આકર્ષણ છે, તો એ જ્યાં જ્યાં એ દેખે ત્યાં ત્યાં અનહદ પ્રેમ આકર્ષણ થાય જ. પછી સામામાં બીજી ખામીઓ પણ હોય છતાં આ મહાકિંમતી બહુમાન્ય શ્રદ્ધા-ચારિત્ર એ ખામીને લક્ષમાં ન લેવરાવતા સામામાં રહેલ શ્રદ્ધાનું કે શ્રદ્ધાયુક્ત ચારિત્રનું જ આકર્ષણ કરાવે. એને લાગે કે ‘જગતમાં આ બહુ દુર્લભ છે’. એથી સહેજે એ ધરનાર પર વાત્સલ્ય પ્રેમ આકર્ષણ ઊભરાય. એ જો નહિ, તો સમ્યગ્દર્શન શું ?

(૮) છેલ્લો દર્શનાચાર પ્રભાવના એટલે કે શાસનની અને જૈનધર્મની બીજામાં સુવાસ પ્રસરાવવી એ છે. એ વસ્તુ સમ્યગ્દર્શનની પુષ્ટિ નિર્મળતા એ રીતે કરે છે કે સમ્યગ્દર્શનમાં શ્રદ્ધેય તત્ત્વ, માર્ગ અને ધર્મનું એને એટલું બધું આકર્ષણ છે કે પોતાની ભરપુર શક્તિ ખરચીને એની શ્રદ્ધા અને શક્ય આચરણ એવા સુંદર કરાવે છે; કે એની બીજા પર છાયા પડી જાય છે, બીજાના હૃદયનું જૈન ધર્મ પ્રત્યે આકર્ષણ ઊભું કરે છે, જે પ્રભાવનારૂપ છે. એની જો બેપરવાઈ હોય તો એ સમ્યગ્દર્શનની બેપરવાઈ થાય.

આમ સમ્યગ્દર્શનનો એના આઠ આચારના પાલન સાથે ગાઢ સંબંધ હોઈ એ આચાર-પાલનમાં જરાય પ્રમાદ-ઉપેક્ષા-બેપરવાઈ ન કરવી જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૪, અંક-૩૨, તા. ૩૦--૦૪-૧૯૬૬

૬૫ ભવોભવ અરિહંત-પરમાત્માનો યોગ

(લેખાંક-૧)

વીતરાગ શ્રી અરિહંત પરમાત્માનો સેવક યાહે છે ‘મને ભવોભવ અરિહંત દેવનો યોગ મળો’ એ કેવી રીતે મળે એ વિચારવું છે.

એક સામાન્ય સૂત્ર છે કે ‘સમુદાયકડા કમ્મા સમુદાયફલા’ સમુદાયે સાથે કરેલ કર્મ સમુદાયમાં સાથે ફળે છે. દા.ત. કોઈએ લૂંટારાની ટોળીમાં રહી સાથે લૂંટફાંટનો ધંધો કર્યો; યા કોઈને ફાંસી દેવાતી જોવાનું આતુરતાપૂર્વક કોઈ સમૂહની સાથે રહીને કર્યું; કે બીજાની હાંસી-મશ્કરી-તિરસ્કાર કરવાનું સમૂહના ભેગા કર્યું; તો પછી એવું બને છે કે ભવાંતરે એ બધા ભેગા કોઈ આગ-ધરતીકંપ-વાહન અકસ્માત-પૂર વગેરે ઉપદ્રવના ભોગ થવું પડે છે.

એવું સારી બાબતમાં પણ બને છે. બીજાની સાથે સમાન ધર્મ-આરાધના

કરી હોય તો એની સાથે સમાન સદ્ગતિમાં જવાનું થાય છે. અષ્ટાપદજીતીર્થ-રક્ષાર્થે ચારે બાજુ નહેર કરતાં સગરચકીના ૬૦ હજાર પુત્રને દેવે બાળ્યા. મરીને બધા જ સમાન આરાધનાએ બારમે દેવલોક ગયા. પૃથ્વીચંદ્ર અને એમની આઠ પત્નીઓ તથા ગુણસાગર અને એમની આઠ પત્નીઓ પૂર્વે સમાન ચારિત્રપાલનની આરાધના કરી અનુત્તર વિમાને જઈ અહીં એજ પ્રમાણે પતિ-પત્નીના સંબંધમાં આવ્યા અને સાથે કેવળજ્ઞાન પામ્યા ! ભરત અને બાહુબળ પૂર્વે સાથે ચારિત્ર અને સાધુસેવાનું સાથે પાલન કરી અનુત્તર વિમાને જઈ અહીં પણ ભાઈ-ભાઈનાં સંબંધમાં આવ્યા અને મોક્ષ પામ્યા ! અંગારમદક અભવી આચાર્યના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે ચારિત્રપાલન કરી ભવાંતરે રાજકુમારો બની પરસ્પર સંબંધમાં આવ્યા અને સાથે ચારિત્રમાર્ગે ચડી ગયા ! આ સૂચવે છે કે સમાન આરાધનાએ પછીના જન્મમા ભેગા થઈ વળી સમાન આરાધનામાં ચડવાનું બને છે.

ત્યારે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે તીર્થકર બનનાર આત્માની આરાધના તો એમના વિશિષ્ટ કોટિના તથાભવ્યત્વના કારણે ઊંચી કક્ષાની હોય છે, તો એમની સાથે નીચેની કક્ષાની આરાધના કરનાર બીજા આત્માનો એમની સાથે આગળ સંબંધ શી રીતે ચાલી શકે ? દા.ત. ઋષભદેવ ભગવાન અને શ્રેયાંસનો, તેમજ નેમનાથપ્રભુ ને રાજમતીનો ૯-૯ ભવ સંબંધ શી રીતે ચાલ્યો ? ઋષભદેવ ભગવાન લલિતાંગદેવ હતા ત્યારે શ્રેયાંસ ત્યાં એમની સ્વયંપ્રભાદેવી તરીકે હતો. એમાં લલિતાંગદેવની જિનભક્તિ આદિ આરાધનાની તોલે સ્વયંપ્રભાદેવીની આરાધના ક્યાં હતી ? હોત તો એ પછીના ભવે સ્ત્રીનો અવતાર કેમ પામત ? એવું રાજમતીને પૂર્વ ભવે બન્યું છે. તો સમાન આરાધના વિના પછીના ભવે સંબંધ કેમ ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તર પર વિચાર કરતાં એમ દેખાય છે કે બંનેની આરાધના અલબત્ત સર્વાંશે સમાન નહિ, છતાં અંશે તો જિનભક્તિ, ચારિત્ર, ઈત્યાદિરૂપે સમાન હતી જ. પરંતુ એમ તો બીજાનેય અંશે સમાન આરાધના હોય છે. તો ક્યાં એથી ભવાંતરે સંબંધ નક્કી થાય છે ? છતાં અહીં સમજવા જેવું છે કે આરાધના ઉપરાંત એકને બીજા પર અનહદ આસ્થાનું વિશેષતત્ત્વ હતું જે અંશે સમાન આરાધનાનો સહકાર પામી એ આત્માને ભવાંતરે એ આસ્થાપાત્રના સંબંધમાં લાવી મૂકે છે. રાજમતી અને શ્રેયાંસના જીવમાં આ પ્રેમ-આસ્થાનું તત્ત્વ હતું સાથે આરાધના પણ હતી, તેથી ૯-૯ ભવ સુધી એ નેમનાથ અને ઋષભદેવ પ્રભુના સંબંધમાં જોડાયા કરે છે. એ પ્રેમ અને આસ્થા એવી, કે જેમ સીતાને મારે તો મન એક રામ ! બીજા આત્માઓને આરાધના અંશે સમાન છતાં આ તત્ત્વ જોરદાર નહિ તેથી ભવાંતરે એ નિશ્ચિત સંબંધમાં ન આવ્યા.

આ ઉપરથી ભવાંતરે પણ અરિહંત પરમાત્માનો આપણે યોગ મળે એનો આ ઉપાય પ્રાપ્ત થાય છે, કે જો અહીં આપણે અરિહંતપ્રભુ સાથે, ‘મારે તો મન એક રામ’ ના જેવો ‘મારે તો મન એક અરિહંત’ નો પ્રેમ અને આસ્થા ઊભી કરીએ અને બીજી શક્ય આરાધના રાખીએ તો ભવાંતરે અરિહંતપ્રભુનો યોગ મળે એમા નવાઈ નથી.

ધ્યાનમાં રહે કે ‘મારે તો મન એક અરિહંત’નો પ્રેમ અને આસ્થા ધારીએ તેવા સહેલા નથી; એ માટે તો જેમ સીતાને કષ્ટ આવ્યાં, પહેલાં પોતે રાજકુળમાં ઉછરી આવેલી છતાં ને રામે ના પાડ્યા છતાં રામ સાથે સ્વેચ્છાથી વનવાસ ભોગવવા ગઈ. વળી રાવણે મહારાણી બનાવવા ભારે લોભાવી ને ભય પણ દેખાડ્યો, છતાં શીલમાં અડગ રહી. પછી રામે એને ગર્ભિણી અવસ્થામાં વનમાં ત્યજાવી દીધી છતાં રામ પરથી દિલ ઉઠાડી દીધું નહિ, !...બધે જ ‘મારે તો મન એક રામ’ ની પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ જેવી ટેક રાખી. બસ એવી રીતે આપણે ‘મારે તો મન એક અરિહંત’ની અસ્થિમજ્જા આસ્થા અને પ્રેમ જાળવવાના છે. અરિહંતપ્રભુ આગળ બીજું બધું કૂચા લાગે તેમ તેવા કષ્ટમાં પણ અરિહંતની ઓથ મળી છે માટે એમાં કોઈ જ મૂંઝવણ નહિ, ‘જિનભક્તે જે નવિ થયું તે બીજાથી નવિ થાય’ એવી અટલ શ્રદ્ધાથી સારું થયું છે થાય છે ને થશે એ બધું અરિહંતના પ્રભાવે જ થતું લાગે. રાતદિવસ અરિહંતનો અત્યંત પ્રેમ-આસ્થા બહુમાન સાથે ગુંજારવ રહે. સીતાની જેમ માથે અરિહંત સ્વામી તરીકે રાખ્યાનો ભાર એવો રહે કે જેથી જીવનમાં અનુચિત વર્તાવ, હલકા દોષ, અવગુણ, વગેરેનું સ્થાન નહિ અને ગુણો ઝળહળે; તથા અરિહંતની ભરપૂર ભક્તિ-ઉપાસના સાથે એમની આજ્ઞાનું શક્ય પાલન ચાલ્યા કરે, તો ભવોભવ અરિહંતનો યોગ મળવામાં કોઈ શંકા નથી લાગતી.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૪, અંક-૩૩, તા. ૭-૦૫-૧૯૬૬

૬૬ (લેખાંક-૨)

ગયા લેખમાં એ જોયું કે ભવાંતરે પણ શ્રી અરિહંત પરમાત્માનો સંબધ મળે એ માટે ‘મારે તો મન એક અરિહંત’ની આસ્થા સાથે શક્ય આરાધના જરૂરી છે. ત્યારે પ્રશ્ન છે કે આરાધનામાં શું શું આવે ?

આનો જવાબ ‘જય વીયરાય’ સૂત્રમાંથી મળી રહે છે. એની ત્રીજી ગાથામાં હૃદયની એ આશંસા આકાંક્ષા મૂકી છે કે ‘...તહવિ મમ હુજજ સેવા ભવે ભવે

તુમ્હ ચલણાણં’ અર્થાત્ હે વીતરાગ ! આપના શાસનમાં નિયાણું કરવાની ગાઠ આશંસા રાખવાની મનાઈ કરી છે તો પણ મારી આ આશંસા છે કે ભવોભવ તમારા ચરણની સેવા હો.’ આ અભિલાષા વ્યક્ત કરતાં પહેલા ભવનિર્વેદાદિ આઠ વસ્તુની અભિલાષા આશંસા પ્રથમ બે ગાથામાં કરી છે. એથી સૂચિત થાય છે કે એ આઠેય પ્રાપ્ત થવા પર જીવ ભવોભવ અરિહંત-ચરણની સેવા પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી બને છે. તેથી ભવાંતરે અરિહંત પ્રભુનો યોગ નક્કી કરવા માટે આ આઠની આરાધના કરવી જોઈએ.

ભવનિર્વેદ આદિ આઠમાં ૬+૨ એમ બે વિભાગ છે. ભવનિર્વેદ, માર્ગાનુસારિતા, અને ઈષ્ટફળસિદ્ધિ; તથા લોકવિરુદ્ધ ત્યાગ, ગુરુજનપૂજા અને પરાર્થકરણ એ છ લૌકિક સૌંદર્ય છે. લૌકિક ધર્મ છે. પછી શુભગુરુયોગ અને તદ્વચનસેવા એ બે લોકોત્તર સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો અધિકારી છે. ભવનિર્વેદાદિ છ ધર્મ જીવનમાં ઉતારનારને પછીના સદ્ગુરુયોગાદિ બે મેળવવાનો હક મળે છે. જો એ છ નો બપ જ ન હોય તો એને સદ્ગુરુ મળવા છતાં વાસ્તવમાં શુભગુરુયોગ સધાતો જ નથી. સારાંશ, છ લૌકિક સૌંદર્ય મેળવો, તો એ લોકોત્તર સૌંદર્યના અધિકારી બનાય; અને એ આઠ મેળવો તો ભવોભવ અરિહંત પરમાત્માનો યોગ નક્કી થાય.

ભવનિર્વેદ આદિ ૬ ધર્મ એ લૌકિક સૌંદર્ય એટલા માટે છે કે એનો ઈતર લોકને માન્ય દર્શનો પણ સ્વીકાર કરે છે. સાંખ્ય-યોગ-વેદાન્ત આદિ આસ્તિક આર્યદર્શનો પણ ભવનિર્વેદથી માંડી પરાર્થકરણ સુધીના છ કર્તવ્ય આદરવાનું કહે છે. ત્યારે, પછી આગળ શુભ ગુરુનો એટલે કે સચ્ચારિત્રધારી મુનિનો યોગ, અને એમના વચનની આરાધના તો માત્ર લોકોત્તર દર્શન યાને જૈન દર્શન જ આદરવાનું કહે છે. માટે એ બે તો લૌકિકથી ય આગળ માત્ર લોકોત્તર સૌંદર્ય છે. અલબત્ત લોકોત્તર જૈન ધર્મમાં પૂર્વના છ માન્ય તો છે જ. એટલે જ કહ્યું કે એ છને પ્રાપ્ત કરનારો જ પછીના બેનો હકદાર બને છે. વાત પણ સાચી કે આત્મવાદી સ્થૂલબુદ્ધિ લોકને પણ માન્ય સૌંદર્યનું જો ઠેકાણું નહિ તો સૂક્ષ્મબુદ્ધિ દર્શનને માન્ય સૌંદર્યનું તો ઠેકાણું ક્યાંથી હોય ?

‘ભવનિર્વેદ’ એટલે સંસારમાં સંયોગમાત્ર નાશવંત, કાયા રોગાદિ ઉપદ્રવનું ઘર, અને સંપત્તિઓ વિપત્તિદાયી હોવાથી સંસાર પર નફરત છૂટે, આસ્થા ઊઠે, કંટાળો-અકળામણ થાય, સ્વર્ગીય સુખ પણ ઝેરરૂપ લાગે. ‘માર્ગાનુસારિતા’ એટલે તત્વાનુસારિતા, અર્થાત્ જીવનમાં મળતા પદાર્થો અને પ્રસંગો વસ્તુ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જ જોવાય. પણ મૂઠ ઉપલકિયા દૃષ્ટિએ નહિ. ‘ઈષ્ટફળસિદ્ધિ’ એટલે કે જીવન

સાધનને તત્વાનુસારી મતિથી માત્ર ચિત્તસ્વાસ્થ્ય સમાધિમાં ઉપયોગી, પણ નહિ કે વિષયાનંદમાં ઉપયોગી માની સમાધિ પ્રેરક ઈચ્છિત ફળની સિદ્ધિ.

‘લોકવિરૂદ્ધ ત્યાગ’ એટલે કે લોકમાં ચિત્તને સંકલેશ કરે, ધર્મની હીલના કરે એવા અનુચિત કાયિકવાચિક વર્તાવનો ત્યાગ, ‘ગુરુજનપૂજા’ એટલે કે માતાપિતાદિ વડિલજનોની પૂજા-ભક્તિ આદર-સત્કાર તથા ‘પરાર્થકરણ’ અર્થાત સ્વાર્થાધતા ત્યજી પરાર્થ-પરોપકારમાં લાગવું, બીજાનું કરી છુટવું, પરહિત-પરકાર્ય સાધવું. બીજાને તકલીફરૂપ ન થવાય એ માટે બીજાનો વિચાર રાખવો. આ છ લોકિક સૌંદર્ય. પછી,

લોકોત્તર સૌંદર્યમાં ‘શુભગુરુયોગ’ એટલે સચ્ચારિત્રી ગુરુમુનિનો સત્સમાગમ સાધવો. અને એમને વંદનાદિપૂર્વક પ્રાપ્ત ‘તદ્વચનસેવના’ અર્થાત્ એમના ઉપદેશનો અમલ કરવો. ઉપદેશમાં શું આવે ? આ દુઃખક્ષય, કર્મક્ષય ને સમાધિમરણ, ‘દુઃખક્ષય’ એટલે કે ‘મારે તો મન એક અરિહંતની આસ્થા રાખી બીજી કોઈ વાતે મનોદુઃખ ન કરવું. ‘કર્મક્ષય’ એટલે કે અર્હદ્ભક્તિ, દયા, દાન-શીલ-તપ-ભાવના, જિનાગમસેવા વગેરે દ્વારા કર્મની નિર્જરા કરવી. ‘સમાધિમરણ’ એટલે કે એ બધું કરતાં છેવટે મરણસમાધિ, મૃત્યુ વખતે અનશનાદિ આરાધના.

આ રીતે જીવન જીવાય એટલે ભવાંતરે ‘બોધિલાભ’ જૈનધર્મ પ્રાપ્તિ અને અરિહંતનો યોગ આવીને ઊભો રહે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૪, અંક-૩૪, તા. ૧૪-૦૫-૧૯૬૬

૬૭ અતિ આવશ્યક કર્તવ્ય ગુણાનુરાગ

(લેખાંક-૧)

ગૃહસ્થના છ આવશ્યક કર્તવ્યમાં જિનેન્દ્રપૂજા, ગુરુ-ઉપાસના, જીવદયા, સુપાત્રદાન અને જિનાગમ શ્રવણની સાથે ગુણાનુરાગ રહ્યો છે. એ ગુણ સંચય માટે અતિ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. એ કેળવવા માટે (૧) જાત માટે ગુણની ભૂખ, (૨) ગુણની દૃષ્ટિ, (૩) બીજાના ગુણની ઉપબૃહણા, (૪) ગુણની કદર અને (૫) ગુણગાન-ગુણાનુવાદ બહુ સાધવા જરૂરી છે. ગુણનું આ બધું કેળવાય તો દોષનો પ્રેમ કદર વગેરે ઓછાં થતાં આવે અને એમ કરતાં જીવનમાંથી દોષોનું જોર ઘટતા એક દિવસ પરાકાષ્ટાએ સર્વદોષથી રહિત વીતરાગ બનાય. મૂળ ગુણાનુરાગમાં આ સામર્થ્ય છે, માટે એને પાયાનો ધર્મ સમજી એ ગુણ પ્રેમ વગેરે ખાસ ચીવટ રાખી

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૧૩૯

કેળવતા જવું જોઈએ. એ નહિ હોય તો દોષો અને દોષોનો પ્રેમ આદિ ઝળકતા રહેવાના; તેથી વીતરાગતા આવી શકે જ નહિ.

(૧) ગુણનો પ્રેમ એટલે પોતાના જીવનમાં ગુણનો અમલ કેમ વધુ થાય એની ભૂખ, તમન્ના, તાલાવેલી. જીવનમાં પ્રસંગો તો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના આવ્યા જ કરે છે, ચાલુ જ છે. ત્યાં શક્ય ગુણ કેળવવાની અત્યંત અભિલાષા રાખવી. દા.ત. સવારે ઊંઘમાથી જાગ્યા ત્યાં મનમાં કંઈ ને કંઈ સ્ફૂરે જ છે. એ વખતે ગુણના પ્રેમ તરીકે સત્પુરુષ-સ્મરણ પરમેષ્ઠી-સ્મરણ કરવા દ્વારા એ સ્મરણ ગુણનો પ્રેમ કેળવવાનો. એમ દેવદર્શને દેવને કંઈક આપણું ધરવા દ્વારા કૃતજ્ઞતાગુણ અને ધનમૂર્ચ્છાછેદના ગુણનો પ્રેમ કેળવવાનો. (કૃતજ્ઞતા એટલા માટે કે આપણે અહીં મનુષ્ય ભવ આદિ બધું સારું પામ્યા તે પ્રભુનો ઉપકાર છે, પ્રભુના આલબંને ઊભા થયેલ પુણ્યથી આ બધું જ મળ્યું છે એ ઉપકારનો બદલો વાળવો જ જોઈએ. ધનમૂર્ચ્છાછેદ એટલા માટે કે પૈસા કરતાં પ્રભુ વધારે વહાલા કરવા છે; ને તેમ કર્યાનું પ્રતીક આ, કે પ્રભુ ચરણે પૈસા ધરાય. નહિતર તો ‘પ્રભુ પ્યારા ખરા પણ વધુ પ્યારા પૈસા ગુમાવીને પ્રભુ પ્યારા નહિ કરવાના’ એવું થાય ! એમ બીજા પ્રસંગોમાં પણ ધનમૂર્ચ્છાછેદ અને ઉદારતા ગુણનો પ્રેમ ધનનો ભોગ આપીને કેળવવાનો. એવી રીતે સત્ય, ન્યાયિતા, ક્ષમા-સમતા વગેરે ગુણ કંઈક ને કંઈક ખમી ખાઈને, સહી લઈને, ગમ ખાઈને કેળવતા જવાનું. પરાર્થકરણનો ગુણ સ્વાર્થ ગૌણ કરીને કંઈ ને કંઈ બીજાનું ભલું કરવા દ્વારા કેળવવાનો. એમ વિનય, ઔચિત્ય, બીજાને ગૌરવદાન-યશદાન, તે તે પ્રવૃત્તિ દ્વારા કેળવતા જ રહેવાનું. એમ ત્યાગવૃત્તિ, ઈન્દ્રિય સંચમ વગેરે ગુણનો પ્રેમ તેવી તેવી કરણી વ્રતનિયમ અને અંકુશવાળા વર્તાવથી કેળવાય. આ રીતે ગુણપ્રેમ સક્રિય કરતાં કરતા દોષ, દોષના આકર્ષણ ઘટતાં આવે.

(૨) ગુણદૃષ્ટિ પણ બહુ જરૂરી છે. જીવનમાં બનતા બનાવો અને સંપર્કમાં આવતા પદાર્થો આત્મહિતકારી ક્યાં ગુણના અભ્યાસમાં નિમિત્ત બની શકે એ તરફ જ લક્ષ રહે, એટલા જ માટે એને ગુણ કમાઈમાં ઉતારવા તરફ અને ગુણ બાધક પદાર્થ-પ્રસંગોનો શક્તિ અનુસાર ત્યાગ કરવા તરફ જાગતી દૃષ્ટિ રહે. દા.ત. પાડોશી કોઈ ઝગડો કરવા આવ્યો ત્યાં ગુણદૃષ્ટીથી એનું ગૌરવ કરી એને અનુકૂળ કરી લેવાય. પકવાન્ન જમવાનું આવ્યું ત્યાં ગુણદૃષ્ટિએ એમાંથી અંશે પણ ત્યાગ અને શરીરને આમાં કિંમતી પોષણ આપવાના બદલામાં શરીર પાસેથી કોઈ વિશેષ ધર્મસાધના સુકૃતસાધના કરાવી લેવાની તકેદારી રખાય, સ્નેહી કુટુંબી વાંકા વર્તે છે, વાકું બોલે તે, એમાંથી પણ ગુણદૃષ્ટિએ કંઈ ને કંઈ સારું ગ્રહણ કરવાનું;

૧૪૦

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

જેમ કે, 'ઠીક છે આવા પ્રસંગ મને સહિષ્ણુતા-સમતા-ક્ષમા કેળવવાની અને કર્મક્ષયની તક આપે છે,' આ દૃષ્ટિ રખાય.

એમ પૈસા બહુ મળ્યા તો ગુણદૃષ્ટિએ 'ચાલો સારા સારા સુકૃત-પરમાર્થ-પરોપકાર કર્યે રાખો,' ત્યારે, પૈસા ગયા તો 'ચાલો લક્ષ્મીની ચંચળતા વિશ્વાસ-ભંજકતા વિચારો. ગઈ તો એટલા પાપાશ્રવના સેવન ઓછાં થશે એનો સંતોષ માનો' એ દૃષ્ટિ રખાય.

જેમ પેલા શેઠે, 'ડીલીનુ બારણું ભાગ્યું, માંડી મરતી ભેંસ આવીને પડી, મરી... વગેરે થયું તે બધું સારા માટે એમ માન્યું, એમ ગુણદૃષ્ટિવાળો કર્મનુસાર બનતું બધું ગુણ માટે માનતો-બનાવતો જાય. ગુણનો જ અનુરાગ છે, પ્રેમ છે તેથી ગુણ વધે, ગુણ મળે, એ રીતે જ એની ખતવણી કરે. સંભવ છે ક્યાંક કોઈના અવગુણ કોઈનું ઘસાતું સાંભળવા મળે, ત્યાં પહેલું કર્તવ્ય સામાને સમજાવી નિંદાથી અટકાવવાનું, તે ન બને તો ત્યાંથી ખસી જવાનું; ને તે ય શક્ય ન હોય તો ગુણની દૃષ્ટિથી એ અવગુણ મન પર ન લેતાં કોઈ ને કોઈ ગુણ પકડવો.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૪, અંક-૩૫, તા. ૨૧-૦૫-૧૯૬૬

૬૮ (લેખાંક-૨)

ગૃહસ્થના જિનેન્દ્રપૂજા આદિ છ આવશ્યક કર્તવ્યોનાં એક ગુણાનુરાગની વિચારણા ચાલે છે. એમાં કેળવવાના 'ગુણનો પ્રેમ' અને 'ગુણદૃષ્ટિ' એ બેની વાત થઈ. હવે ગુણની ઉપબૃંહણા વિચારીએ.

(૩) ગુણાનુરાગ છતો કરવા બીજાના ગુણની સુકૃતની ઉપબૃંહણા એટલે કે સમર્થન, પ્રોત્સાહન આવકાર કરવાનું પણ બહુ જરૂરી છે. 'સામો આપણાથી નાનો છે, નીચે છે, અથવા સમોવડિયો છે તેથી એના ગુણનું સુકૃતનું સમર્થન, પ્રશંસાદિ કરવા જતાં એનું ઊંચું દેખાય, ને મારું નીચું દેખાય, એમ માની અથવા 'મારા બીજા માનીતા કરતાં એ સારો દેખાઈ જાય તો ?' એવો ભય રાખી ઉપેક્ષા કરવી, આંખમિયામણા કરવા, પ્રશંસા ન દેખાડતાં ઉદાસીન રહેવું, એ ખતરનાક છે. એમાં આપણા દિલમાં જાતનો પ્રેમ વધી જઈ ગુણનો પ્રેમ ઘવાય છે, તેમ સામાને પણ સંભવ છે આવા આપણા વર્તવથી સંભવ છે કે એમ થાય કે 'ચાલો અહીં આ ગુણ કે સુકૃતની કિંમત નથી તો આપણે હવેથી એની કાળજી રાખવાનું શું કામ છે ? એમ કરી એ ગુણ કે સુકૃત તરફ નિરુત્સાહ બની એને ટકાવવા-વધારવાનું છોડી દે. એક આચાર્ય પોતાના શિષ્યનો મિથ્યાત્વીવાદીનો વિજય કરી

શાસન પ્રભાવના કરી આવ્યાનું સુકૃત ન વખાણતાં ઉદાસીનતા દાખવી, એમ બીજા ત્રણ શિષ્યોના પ્રભાવક તપ આદિ સુકૃતોની ઉપબૃંહણા ન કરી, તેથી એ શિષ્યો પણ એ સુકૃતોમાં હતોત્સાહ બન્યા, અને એ પાંચે ગુણાનુરાગ ગુમાવી સંસારભ્રમણમાં પડી ગયા, માટે બીજાને એના ગુણ કે સુકૃત માટે પ્રોત્સાહન આપવું કે આ ક્ષમાદિ સુંદર ગુણ કેળવ્યો, તપ આદિ સરસ કર્યો'.

(૪) આપણાં દિલમાં ગુણનો અનુરાગ વાસ્તવિક ઠરાવવા બીજાના ગુણની કોઈ ભોગ આપીને કદર પણ કરવી જરૂરી છે. નહિતર ગુણની કોરી વાહવાહ કદાચ એને કદાચ ઉપલકિયા લાગવાથી એ ગુણમાં હતોત્સાહ થવો સંભવ છે; બાપ એક સારું ભણતા છોકરાને 'તું સારી મહેનત કરે છે' એમ તો કહે, પણ જમવા ટાણે બીજાને બોલાવો એને નહિ, બીજા છોકરા સાથે સારી રીતે વાતોચીતો કરે આની સાથે નહિ, તો આને લાગશે કે બાપાજી ભલે મારી મહેનત વખાણે છે પણ એમના દિલમાં સ્થાન તો મારું નહિ, મારા ભાઈનું છે,' તેથી એનો ઉત્સાહ ભંગ થશે; બાપનાં દિલમાં પણ એના ગુણની એવી કદર નહી રહે તેથી સાચો ગુણાનુરાગ નહિ કેળવાય. એવું સાધર્મિકના ગુણ માટે પણ કોરી પ્રશંસા અને કદર, નહિ હોવામાં બનવું સંભવિત છે. કદર માટે ભોગ આપવાના અનેક રસ્તા છે, જેવાં કે ઈનામ, પહેરામણી, સાથે જમવા બોલાવવો, સારે ઠેકાણે જતાં સાથે લેવો, કામ માગવું વગેરે, ભગવાનનો ઉપકારગુણ માનવામાં પણ ભોગ આપીને કદર કરવાની જરૂર છે, એ વિના એ ગુણનો અનુરાગ શો ?

(૫) છેલ્લે, ગુણાનુરાગ, ગુણાનુવાદ, ગુણગીત ગુણપક્ષપાત માગે છે. ક્યારેય કોઈના અવગુણ ન ગવાય, નિન્દા ન થાય, ઘસાતું ન બોલાય, એ કાળજી ચોક્કસ રાખી કોઈની સાથે વાતચીતમાં ગુણની પ્રશંસા જ કરવી. ગુણના જ ગુણગાન કરવા, પણ બીજાના દોષની પિંજણ ન કરવી, સામો બીજાના દોષ ગાવા માંડે તો એને કહેવું ભાઈ ! એવી વાત કરવા જેવી નથી. આ જગતમાં ગુણોનો દુકાળ છે. જીવોને દોષો તો અનંતાકાળથી વળગેલા જ છે. આથી પણ ભયંકર દોષો જીવોમાં છે. એમાં કોઈ નવાઈ નથી. થોડો પણ ગુણ આવે એ આશ્ચર્ય છે. તમે જેની વાત કરો છો, એનામાં આ અમુક ગુણ છે એજ નજરમાં રાખવા જેવો છે; આપણે પણ પરના દોષ જોવાનું કામ તો અનંતાકાળ કર્યું. ગુણ જોવાનું ક્યારે કરીશું ? વગેરે સમજાવી ગુણોત્કીર્તન ચાલુ કરવું જોઈએ. બીજાઓ પર આપણી એ છાયા પડી જાય કે, આ ભાઈ તો ગુણની જ વાત કરવાના.' ગુણગાનની જેમ અવસરે ગુણ તરફ પક્ષપાત પણ દેખાડવાની જરૂર છે. ત્યાં વચમાં એકના ઉપરનો સ્નેહ આડે ન આવવો જોઈએ. બાપને બે છોકરા હોય એમાં સ્નેહપાત્ર માનીતા છોકરાની

આગળ બીજા છોકરાના ગુણની અવગણના ન કરાય, પણ ગુણનો પક્ષપાત દેખાવો જોઈએ. ગુણાનુરાગ કેળવવો છે તો જીવનમાં એકજ સૂત્ર કે ગુણ ગાઓ, ગુણાનુવાદ કરો; ગુણની ઉપબૃંહણા કરો, કદર કરો, જાત માટે ગુણસંચય કર્યે જવાનો જ પુરુષાર્થ-પરાક્રમ કરતા રહો.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૩૬, તા. ૨૮-૦૫-૧૯૬૬

૬૯ પ્રભુના દર્શને કેવળજ્ઞાન કેવી રીતે ?

કવિએ યુગમંધર પ્રભુના સ્તવનમાં ગાયું કે “શ્રવણ સુખિયાં તુમ નામે, નયણાં દરિસણ જવી પામે, એ તો ઝગડાને ઠામે...ચાર આંગળ અંતર રહેવું, શોકલડીની પરે દુઃખ સહેવું, પ્રભુ વિણ કોણ આગળ કહેવું...બેહુનો એકમતો થાવે, કેવળનાણયુગલ પાવે, તો સવી વાત બની આવે...”

‘પ્રભુ ! તમારું નામ શ્રવણ-ગુણ શ્રવણ મળે છે. તેથી મારા કાન તો આનંદિત થાય છે, પરંતુ તમારું દર્શન નથી મળતું તેથી આંખ બળીને કાન સાથે ઝગડાના સ્થાનમાં પડે છે...આંખ અને કાનને ચાર આંગળના અંતરે રહેવાનું એમાં પરસ્પર શોક્યની પેઠે, દુઃખ સહેવું, આ દુઃખ આપના વિના કોની આગળ કહેવું...? જો એ બેનો એકમત થાય, સમાધાન થાય, તો કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન પ્રાપ્ત થાય અને બધી વાત બની આવે. (માટે પ્રભુ ! મને દર્શન આપો)’

કવિનું આમાં હૃદયસંવેદન જોવા જેવું છે કે ‘કાનથી પ્રભુનું નામ સાંભળી ખુશખુશાલ થયા પછી આંખ બળવા લાગે છે કે પ્રભુનું દર્શન કેમ નથી મળતું ? કેમ પ્રભુ સાક્ષાત્ જોવા નથી મળતા ? કાનને સ્વામીનું મીઠું નામ મળે અને આંખને સ્વામીનું મધુરું દર્શન ન મળે ? હૈયે વિચરતા પ્રભુના સાક્ષાત્ દર્શનનો તલસાટ કેવો સંવેદાતો હશે ? એથી પણ આગળ એમ લાગે છે કે આ દુઃખ પ્રભુને જ કહેવાય; કેમકે દર્શન આપી દુઃખ શમાવવાનું કામ પ્રભુના જ હાથમાં છે. એથીય વિશેષ સંવેદન તો આત્મવિશ્વાસનો એ છે કે જો આંખ-કાન બેઉનો એકમતો થાય, પ્રભુનું દર્શન મળી આવે, તો કેવળજ્ઞાન-દર્શન પ્રાપ્ત થઈ જાય. કેટલો બધો આત્મવિશ્વાસ ? દર્શન માત્રથી કેવળજ્ઞાન ?

પ્રભુ દર્શનથી કેવળજ્ઞાન થવા પાછળ શું રહસ્ય છે ?

રહસ્ય આ રીતે વિચારી શકાય. પ્રભુનું નામ સાંભળીને કાન હર્ષિત-

આનંદિત થઈ ગયા; એનો અર્થ એ કે ‘વીતરાગ પરમાત્મા જેવી વસ્તુ આ રાગ-દ્વેષથી ખચ ભરેલા જગતમાં હોઈ શકે છે ? દુનિયાના પ્રાણીઓની સ્થિતિ જોતાં તો એમ દેખાય છે કે રાગ-દ્વેષ જાણે જીવનો સ્વભાવ જ કાં ન હોય ? સ્વભાવ જતો રહે ખરો ? છતાં આ પ્રભુ રાગ-દ્વેષ વિનાના છે ? હાલ વિચરતા મોજુદ છે ? વાહ ! ધન્ય અવતાર ! ધન્ય આત્મા ! જગતની વચ્ચે આવી હયાત વિભૂતિ ?’ આમ આશ્ચર્ય સાથે આકર્ષણ થાય છે. એથી મનને ધરપત વળે છે કે, ‘તો પછી હું પણ વીતરાગ બની શકું. વીતરાગ બનવાનું અશક્ય-અસંભવિત નથી.’ વીતરાગના નામ પર આનંદ તો જ થાય કે વીતરાગતાનું આકર્ષણ હોય, રાગદ્વેષ પ્રત્યે નફરત હોય, રાગદ્વેષથી કંટાળો આવ્યો હોય, એ થયું એટલે ભવનિર્વેદ જાગ્યો વૈરાગ્ય પ્રગટ્યો, વીતરાગતાની ભૂમિકા ઊભી થઈ. હવે આગળ કામ એ રહ્યું કે રાગ-દ્વેષ તોડી નાખવાના માર્ગે પુરુષાર્થ જાગે, વિકસે અને પરાકાષ્ટાએ પહોંચે.

આ પુરુષાર્થ જાગવા માટે અને વિકસતો જવા માટે પ્રત્યક્ષ આલંબન બહુ ઉપયોગી છે.

દા.ત. સાંભળ્યું કે અમુક ગામમાં કોઈ મહાન તપસ્વી છે. તો એ સાંભળીને આનંદ થાય છે. પરંતુ જો એ તપસ્વીનું પ્રત્યક્ષ દર્શન મળે તો એની તપસ્યા જોઈને તપનો ઉત્સાહ જાગે છે અને એકદમ એવડો મોટો તપ નહિ તોય થોડો તપ કરવા લગાય છે. વળી એના પ્રત્યક્ષ સાંનિધ્યમાં એના આલંબને તપમાં આગળ વધાય છે.

તીર્થાધિરાજ શ્રી સિદ્ધગીરિ અંગે આ અનુભવસિદ્ધ છે. પહેલા સાંભળ્યું કે એ તીર્થ ઉપર અનંતા સિદ્ધ મોકે ગયા છે. સાંભળીને મનને આલ્લાહ થાય છે. પછી જ્યારે ત્યાં સાક્ષાત્ જવાનું અને એ ગિરિરાજનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનું બને છે. ત્યારે અનુભવસિદ્ધ છે કે કેવા અપૂર્વ, જીવનમાં પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલા ભાવોલ્લાસ ઊછળે છે ! ત્યાં કેવા કેવા દાન, તપ અને ભાવનાધર્મ સહેજે સહેજે આરાધવાનું બને છે !

બસ, આજ હિસાબે વીતરાગ પ્રભુનું સહર્ષ નામ શ્રવણ મળ્યા પછી જો એમનું સાક્ષાત્ દર્શન મળી આવે, તો એ પ્રત્યક્ષ આલંબન મળવાથી આત્મામાં અપૂર્વ ભાવોલ્લાસ ઊછળે, વીતરાગ બનવાની અદ્ભુત પ્રેરણા મળે, જોમ આવે, પુરુષાર્થ થાય. એમનાં દર્શને રાગ-દ્વેષ પર ભારે નફરત છૂટે. સ્વાત્માની એમાં કાયરતા-મૂઢતા-નિઃસત્વતા દેખાય; અને હવે એને ઉખેડી નાખવા માટે વીતરાગનાં

મળેલા સાક્ષાત્ આલંબનના આધારે ભગીરથ પુરુષાર્થ થાય. એ આલંબન પાસે જ હોવાથી વળી ઊંચો ઊંચો પુરુષાર્થ વિકસવા માંડે, તે ઠેઠ વીતરાગ બનવા સુધી જઈને જપે. વીતરાગ બન્યા એટલે તો અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળ-જ્ઞાન અને કેવળદર્શન થઈ જાય એ સહજ છે. આ પરથી સમજવાનું છે કે પ્રત્યક્ષ આલંબનનું ઊંચું મહત્ત્વ છે. પ્રત્યક્ષમાં તેવા ત્યાગી કે તપસ્વી કે વિદ્વાન, યા સેવાભાવી કે સહિષ્ણુ ઉત્તમ આત્માનું આલંબન મળે એના પર ભારે મદાર રાખી એ ત્યાગ-તપ વગેરેની ખૂબ પ્રેરણા મેળવવી.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૩૭, તા. ૪-૦૬-૧૯૬૬

૭૦ મનની અસર

માણસનું મન એક અતિ અમૂલ્ય વસ્તુ છે. એના બગાડા-સુધારાના ભારે પરિણામ નીપજે છે; બગાડા પર મહાદુઃખદ પરિણામ અને સુધારા ઉપર મહાસુખદ. દા.ત. મમ્મણ શેઠના જીવે પૂર્વભવે દાન દીધા બાદ મન બગાડ્યું તો પછી અઢળક લક્ષ્મી મળવા છતાં એને હાયવોય અને આર્ત-રૌદ્રધ્યાન જ રહ્યાં. પરિણામે એ મરીને સાતમી નરકે ગયો. શાલિભદ્રના જીવને પૂર્વભવે દાન દીધા પછી પણ મન શુદ્ધ વિકસતું રહ્યું, તો પરિણામે પછીના ભવે દેવતાઈ નવાણું પેટી રોજ ખાનપાન-વસ્ત્ર-અલંકારાદિની ઊતરવા લાગી છતાં અવસર આવ્યે સંસારત્યાગ મહાસંયમ અને મહાતપ કરી અનુત્તર વિમાનમાં દેવ થયા ! મનનું પરલોકે શું પરિણામ આવ્યું એની આ વાત થઈ. એમાં ખાસ જોવા જેવી વસ્તુ આ છે કે નરક સ્વર્ગ તો પછી; પણ એને ઊભા કરનાર મનના ભાવ એકમાં કેવા ભયંકર ખરાબ અને બીજામાં કેવા અતિ ઉચ્ચ સારા બન્યા હશે !

પરલોકમાં સારા-નરસા ભાવો જે જાગે છે, એનો પાયો અહીં નંખાય છે. ત્યારે અહીં સેવાયેલ મનના ભાવની અહીં પણ સારી-નરસી અસર ખાસ વિચારવા જેવી છે.

મનની શરીર પર અસર થાય છે એવું આજના માનસશાસ્ત્રીઓએ પણ શોધી કાઢ્યું છે. મન બગડવા પર શરીરમાં રોગ ઊભા થયાની અને મનને સુધારવાથી એ રોગ મટી ગયાની એ લોકોએ તારવણી કાઢી છે.

એક માણસને ulcer- અલ્સર-ચાંદાનો રોગ હતો. એને એક માનસશાસ્ત્રીએ

બતાવ્યું કે ‘આ રોગ તમારા મનના ઉકળી ઊઠવાના સ્વભાવને લીધે થયો છે. તમે એક કારખાનાના માલિક છો, અને તમારે મજૂરો-કારકૂનો વગેરે સાથે કામ પડે છે. એમાં તમે એ લોકોની ભૂલ-ભાલ દેખી ઉકળી ઊઠો છો. આની અસર તમારા શરીરના લોહીની દરેક નસ પર પડે છે. તમે એમ માનતા નહિ કે આપણે કોઈ વિચાર કરીએ છીએ તે તો માત્ર મનથી; એટલે એની અસર બીજા કોઈ પર નથી. એવું માનતા નહિ. મનના ઉકળાટની અસર આખા શરીરમાં લોહીના સેક્સ પર પહોંચે છે. માટે તો માણસનું મન બહુ કોધમાં ચડી જાય, તો આખું શરીર ઊકળી ધ્રુજ ઊઠતું વર્તાય છે. ભારે કોધની આ અસર દેખાડી આપે છે કે તેથી ઓછા પણ મનના ભાવની અસર શરીરના જ્ઞાનતંતુઓ પર પડે છે. તમારા મનના ઊકળી ઊઠવાના સ્વભાવે વારંવાર થયેલા ઊકળાટથી લોહીને ગરમાગરમ કરી કરી એના એક પરિણામ રૂપે આ અલ્સર ચાંદાનો રોગ ઊભો કર્યો છે. હવે એને એજ મનના શીતળ સ્વભાવથી ઊભી કરેલ વારંવાર શીતલતાએ એ રોગ હટી જાય એમાં નવાઈ નથી. બાકી મેડિકલ દાક્તરી ઈલાજથી કદાચ આ ચાંદું તો મટાડી શકાશે, પરંતુ એ તો મૂળ પિતૃરોગનો એક સંતાન રોગ મટ્યો, કિન્તુ મૂળ પિતૃરોગ મનનો ઉકળાટ ઊભો રહેવાથી વળી કોઈ બીજા રોગ જાગવાનો.’”

માનસશાસ્ત્રીનું આ નિદાન ઘણું શીખવી જાય છે. મૂળ મનના બિગાડા પર ઘણી ઘણી જાલિમ આપત્તિઓ ઊભી થાય છે. એવું જ એના સુધારા પર અનેરા સુખદ ફળ જોવા મળે છે. પેલા માનસશાસ્ત્રીએ એ રોગીને પછી ઈશ્વર પ્રાર્થનામાં ચડી જઈ મનને શાંત અને શીતળ કરવાની સલાહ આપી. એણે પણ એ રીતે માત્ર રોગ જ મિટાવ્યો એમ નહિ, કિન્તુ આખું જીવન પરિવર્તન કરી દીધું; કેમકે મનને શાંત શીતળ કરવા પાછળ માત્ર કામચલાઉ રોગની શાંતિનો ઉદ્દેશ નહોતો, પરંતુ મૂળ પિતૃરોગ જ મટાડવાનો ઉદ્દેશ હતો

મનની આ અસર પર ગંભીરતાથી વિચાર કરાય તો ખ્યાલમાં આવે કે મનમાં ઊઠતા કોધ, ઈર્ષ્યા, મદ, માયા વગેરે દુષ્ટ ભાવો શરીર અને આત્મા પર એની ઘેરી ખરાબ અસરો પાડ્યા વિના રહેતા નથી. એનો અર્થ એ કે આપણે કોઈના પ્રત્યે અગર કોઈ ચીજ માટે મન બગાડીને પહેલું તો આપણી જાતને જ સાક્ષાત્ નુકશાન વહોરીએ છીએ. વિશેષમાં કાળાં પાપકર્મના બંધન અને કુસંસ્કારની દૃઢતા વધે એ જીદું. માટે મનોરત્નને બહુ સ્વચ્છ-સ્વસ્થ-સૌમ્ય રાખવા જેવું છે.

૭૧ ધર્મક્રિયા છતાં ધર્મનો રસ કેમ નહિ ?

આજે આ એક વ્યાપક ફરિયાદ છે કે દેવદર્શન, પ્રભુપૂજા, તપ-જપ વગેરે ધર્મપ્રવૃત્તિ તો કરીએ છીએ પણ એમાં અમને હૃદયમાં ધર્મનો ખરેખરો રસ કેમ નથી જણાતો ?

આ ફરિયાદ એક ખુલ્લા દિલની છે. હૈયામાં તેવો રસ હોય નહિ અને દાવો રાખવો કે ‘અમને તો ધર્મનો પાકો રસ છે; તે વિના શું અમે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતા હોઈશું ?’ એ તો એક દાવો કહેવા માત્રનો થાય.

ખરી રીતે આ વિચારવું જરૂરી છે કે ધર્મનો રસ એટલે શાનો રસ ? શાસ્ત્ર બે રીતે ધર્મ બતાવે છે (૧) શ્રુત ધર્મ, અને (૨) ચારિત્ર ધર્મ. યાને સાધુધર્મ તથા શ્રાવકધર્મ. આમાં શ્રુતધર્મ એ જિનાગમના સ્વાધ્યાયરૂપ છે; ત્યારે ચારિત્રધર્મ જિનોક્ત અહિંસાદિ પાંચ વ્રત અને એનાં પોષક આચાર-અનુષ્ઠાન રૂપ છે. આનો રસ ઊભો કરવો હોય એટલે સહજ છે કે એથી વિરુદ્ધ શ્રુતભિન્નનો રસ અને અ-ચારિત્રનો રસ ન રખાય.

શ્રુત યાને જિનાગમ-જૈન શાસ્ત્રથી ભિન્ન અન્ય સાહિત્યનાં વાંચન-મનન-ચિંતનનો રસ ને પ્રવૃત્તિ રહે, અથવા જે તે વિચારો-વિકલ્પોથી મનને ડહોળ્યા કરવાનું ચાલુ રહે, ત્યાં સ્વાભાવિક છે કે શ્રુતનું વાંચન-મનન-ચિંતન નહિ ચાલ્યા કરે, કે એનો રસ પણ નહિ રહે. આજના છાપાં, સામાયિકો, અને બહારના પુસ્તકો વાંચવાના રસવાળા લોકોમાં આ દેખાય છે કે એમને ગણધરવાણીરૂપ જિનાગમ અને પૂર્વાચાર્ય રચિત શાસ્ત્રોનો વ્યવસાય નહિવત્ થઈ ગયો છે. એનું એટલું મમત્વ પણ નથી થતું કે ‘જ્યારે મને આવા જિનાગમ-જૈનશાસ્ત્રોનો ઉત્તમ સર્વજ્ઞ વચન ભર્યો ખજાનો મળ્યો છે. તો શા સારું બહાર ફાંફા મારું ? કે બીજી ત્રીજી ધૂમ પ્રવૃત્તિ અને એના જ અંટસંટ વિચારો કર્યા કરું ? મારે તો એ શ્રુત સાગર મહાનિધાન છે અને એનો જ મારે વાંચનાદિ વ્યવસાય હો. સારાંશ શ્રુતધર્મનો રસ જમાવવા માટે જિનાગમ-જૈન શાસ્ત્રોથી ભિન્ન સાહિત્ય વાંચવા કરવાના રસમાં તેમજ નવરા પડ્યા આડાઅવળા વિચારોમાં સમય વેડફી નાખવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ. સાથે જિનવાણીનાં વાંચન-સ્મરણનો વ્યવસાય ખૂબ રાખવો જોઈએ.

ચારિત્રધર્મ માટે પણ આ સ્થિતિ છે કે અ-ચારિત્ર અર્થાત હિંસામય આરંભ-સમારંભો, અસત્ય, અનીતિ, વગેરેનો રસ ચાલુ હોય ત્યાં અહિંસા, સત્ય, આદિ ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩) ૧૪૭

ચારિત્રધર્મનો રસ ન જાગી શકે. આજે દેખાય છે કે અસલ તો મોટા ભાગના લોકોમાં સામાયિક-પ્રતિક્રમણ-પૌષ્ઠ આદિ કરવાનું લુપ્તપ્રાય: થઈ ગયું છે; અને જે બહું થોડા માણસો એ કરે છે, એમને મોટાભાગે એમાં તન્મયતા ન થવાની ફરિયાદ છે. આ બન્ને પરિસ્થિતિનું કારણ જોઈએ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે એમને અ-ચારિત્રની પ્રવૃત્તિ એટલા બધા પ્રમાણમાં અને એટલા બધા રસથી થઈ રહી છે એના ભાર નીચે દબાયેલા હૃદયને ચારિત્રની યા ચારિત્રપોષક પ્રવૃત્તિમાં રસ નથી આવતો. જ્યાં સુધી બહારનો વિપુલ ભાર ચિત્તને ઊંચકવો હોય ત્યાં સુધી આભ્યન્તરનો રસ જાગે જ શી રીતે ?

એટલે કર્તવ્ય આ આવીને ઊભું રહે છે કે બાહ્ય અર્થ-કામની પ્રવૃત્તિનો અને આરંભસમારંભમય વ્યવસાયોનો ભાર ઓછો કરી નાખવો જોઈએ. તેમજ જે કાંઈ અતિજરૂરી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે ત્યાં પણ એની આત્મબંધનકારકતા વિચારી એને ઉદાસીન ભાવે પતાવવી જોઈએ. મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ‘અમૃતવેલિ’માં કહે છે.

‘દેખીયે માર્ગ શિવનગરનો, જે ઉદાસીન પરિણામ રે;
તેહ અણછોડતા ચાલીયે, પામીયે જિમ પરમ ધામ રે.’

અર્થાત્ જુઓ કે મોક્ષનગર તરફ જવાનો માર્ગ ‘ઉદાસીન ભાવ’ છે, એને બરાબર પકડી રાખીને મોક્ષ તરફ પ્રયાણ કરવું, જેથી મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય.

ઉદાસીન ભાવ એટલે ભૌતિક વસ્તુઓ પૈસા ટકા માલમિલકત-કુટુંબપરિવાર-સત્તાસન્માન વગેરે પ્રત્યે નફરતનો ભાવ, રાગદ્વેષ રહિત તટસ્થભાવ; એ વસ્તુઓનું મૂલ્યાંકન નહિ, મહત્વ આપવાનું નહિ. આ ઉદાસીનતા હોય, પછી બિનજરૂરી ભૌતિક પ્રવૃત્તિ સહેજે બંધ થઈ જાય અને જરૂરી ઉપર પણ સારી રીતે અંકુશ મૂકાય. એ સ્થિતિ આવે એટલે ધર્મમાં રસ જાગવાને ભરપુર અવકાશ રહે.

૭૨ આગ્રહ-અગ્રહ-ગ્રહની વિટંબણા

(જીવનમાં ધર્મ સરળ ભદ્રક આત્માને સગો થાય છે. હૃદયમાં પરિણત બને છે. આ સરળતા-ભદ્રકતા લાવવા માટે ધર્મચક્રને આગ્રહ, અગ્રહ અને ગ્રહની પકડમાંથી બચવા જેવું છે, એ વાત ‘શ્રી પંચસૂત્ર’ શાસ્ત્રમાંથી જાણવા મળે છે. એના સ્વરૂપની અને એથી બચવાની વિચારણા આ પ્રમાણે છે.)

(i) એક આગ્રહ સુખ-સગવડ અને એના સાધન મળવા અંગે થાય છે. એ આગ્રહ બંધાઈ જતાં, પછી એવી જ લેશ્યા રહ્યા કરે છે કે ‘આ મને મળવું જ જોઈએ.’ એની અસર નીચે સ્થિતિ એ બને છે કે પછી ધર્મના આચરણ અને નિયમન, યાવત્ ધર્મની પરવા પણ ઊડી જાય છે. ખરી રીતે જોવા જેવું છે કે,

પુણ્ય દબળું મળ્યું હોય ત્યાં આગ્રહ શા સારું રાખવા કે આ સાતા, આ ઋદ્ધિ, કે આ માનપાન મળવું જ જોઈએ ? સુખ સગવડના માલ પુણ્યના નાણા પ્રમાણે જ મળે. નાણાં ન પહોંચતા હોય, ને માલનો આગ્રહ રાખવો એ ખોટું. વળી અનંતા કર્મ જ્યાં જીવને ગુલામની જેમ વેઠમાં ઘસડી રહ્યા હોય, ત્યાં ગુલામને વળી આગ્રહ શા કે ‘મારું આ માન રહેવું જ જોઈએ ? મારું બીજાએ માનવું જ જોઈએ ? એવા આગ્રહમાં પુણ્ય અનુકૂળ નહિ હોવાથી માન ન મળતા ભારે ચિત્ત કલેશ થાય છે.

એમ માયાના કે ક્રોધના પણ આગ્રહ રખાય છે, કિંતુ તે ફોગટ છે. જીવને સંયોગો શીખવે છે કે તું ક્રોધ કર, અભિમાન કર, માયા કર’ પછી પોતે તેનો આગ્રહ રાખવા છતાં ન ફાલ્યો. તો કલેશે, દુનિયા બધી એવી જ છે અહંભાવી છે ઉકાવગીર છે.’ આ કેવું ? જગતને દબાવવા ગયો, પણ પુણ્યાઈ કાચી તેથી જાતે જ દબાયો છતાં હજી આગ્રહને વશ વાંક પુણ્યનો નહિ, પણ મલિન હૃદયથી વાંક જગતનો જુએ છે. જેમ મૂર્ખ માણસ ગામનું બળતું જુએ, પણ પોતાના પગ નીચે બળતું નહિ જુએ; એમ આગ્રહી લોક જગતનો પ્રપંચ, જગતનું અભિમાન, એ વગેરે જોશે; માત્ર પોતાના એના એ જ છતાં પણ અવગુણો નહિ જુએ ! અને ધારો કે એ કષાયની પકડમાં પકડાયો છે ને તેમાં પોતાનું ધાર્યું થઈ ગયું, તો કલેશે ‘આવી રીતે જ બધું કરવું જોઈએ. મેં નો’તું કીધું કે આમ કરીએ તો જ નભે ? આમ પકડ જ વધવાની, આગ્રહ વધવાનો, તેથી જુના દોષો તો જીવંત રહેવાના, પણ સાથે નવા દોષો પણ પગભર થવાના ! આમ આગ્રહ એ મહાપકડ છે. એ ન હોય, તો કાં ક્રોધ-માનાદિ કષાયો કરતે નહિ, અને થઈ જાત તો ‘ક્યા કશું આપણે સાથે લાવ્યા છીએ ?’, એમ વિચારી કષાયથી પાછો ફરત.

એમ, મિથ્યા કલ્પનાનો પણ આગ્રહ રખાય છે, તે ખોટો છે. એમાં માર્ગભ્રષ્ટ થવાય છે. જમાલિને આગ્રહ બંધાઈ ગયો કે ‘શિષ્યે સંથારો પાથરવાનું કામ પૂરું કર્યું નથી. અને એ કેમ કહે છે કે સંથારો થયો ? માટે કાર્ય થતું હોય ત્યારે થયું કહેવાય જ નહિ.’ આ આગ્રહમાં જમાલિ સમ્યક્ત્વથી ભ્રષ્ટ થયો અને એનો સંસારકાળ વધી ગયો ! મહાવીર પ્રભુની પુત્રી અને જમાલિની પત્ની પ્રિયદર્શના સાધ્વી થયેલી, તે પણ એની પાછળ આગ્રહમાં પડેલી. પરતું શકડાલ શ્રાવકે એનો સાડાનો

સહેજ છોડો સળગાવતાં એ બોલી ‘અરે ! આ શું કરો ? આ મારો સાડો સળગ્યો ?’ ત્યારે શકડાલ કહે છે ‘એમ કેમ કહેવાય ? તમારે તો પૂરો સળગી રહ્યા પછી જ સળગ્યો કહેવો જોઈએ.’ એ તરત ભૂલ સમજી ઠેકાણે આવી ગઈ, આગ્રહ છોડી દીધો.

(ii) એવી રીતે ‘અગ્રહ’ એટલે અગ્રહ, અજ્ઞાન, અણસમજ, અવિવેક એનું પણ દુઃખ-કલેશ બહુ ભારે. એ બે રીતે;-(૧) એક તો અબોધ-અજ્ઞાનતાથી ઊંધી ખતવણી, ચિત્તમાં ખોટા વિકલ્પ, વ્યાકુળતા, કર્મબંધ બહુ રહે તેથી એક તો શક્ય જ્ઞાન-સમજ-વિવેક પ્રાપ્ત કરે, બાકી જ્ઞાનીની નિશ્રાએ ચાલે; પછી કોઈ ચિત્ત કલેશ નહિ. (૨) બીજું એ, કે એમાંય પોતાને જેટલું જ્ઞાન કર્મોદયે પ્રાપ્ત ન થાય, અર્થાત્ જેટલો અગ્રહ રહે એનું દુઃખ ન ધરે, પણ અજ્ઞાનપરીસહ સમભાવે સહન કરતો ચાલે; અર્થાત્ સમજે કે ‘મારું કામ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનુસાર સૂત્ર-અર્થ પોરિસી દત્તચિત્તે સાચવવાનું શ્રુતઆગમ-સ્વાધ્યાયમાં પૂર્ણ ચિત્તોપયોગ રાખી પરિશ્રમી બન્યા રહેવાનું. બાકી તો પૂર્વબદ્ધ જ્ઞાનાવરણકર્મનો ઉદય શાંતિથી વેઠી લેવાનો.’

યવ રાજર્ષિને ગુરુ કહેતા છતાં એ જ્ઞાનોદય કરતા નહોતા. પછી જ્યારે પુત્રને પ્રતિબોધ કરવા જતાં એમણે રસ્તામાં ખેડૂત, કુંભાર અને છોકરાની ૩ ગાથા સાંભળી; એ રટતા ચાલ્યા. એના પર પોતાને પ્રાણરક્ષા, પુત્રની દ્રોહી મંત્રીથી રક્ષા અને મંત્રીએ છૂપાવેલ પોતાની પુત્રીનો મંત્રીના કબજામાંથી છૂટકારો,-એમ ત્રણ મહાન લાભ થયા ! એ જોઈ એ અગ્રહ-અજ્ઞાનનું દુઃખ સમજી ગયા, અને પછી જ્ઞાન માટે પરિશ્રમી બન્યા, અને અગ્રહના દુઃખથી બચ્યા.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ચોથા અધ્યયનની માત્રા ૧૩ ગાથા યાદ કરતાં એક મુનિને ૧૨ વર્ષ લાગ્યા, તો પણ એ અગ્રહ-અજ્ઞાન-પરીસહ સહન કરી બારે વરસ ગોખવા સાથે આંબેલ કર્યો ગયા. તો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના ભારે વિધ્વંસ કરનારા બન્યા.

(iii) વળી ‘ગ્રહ’ = પરિગ્રહ, પૂર્વગ્રહ કે વ્યુદ્ગ્રહ. તેનું પણ દુઃખ ભારે ! સઘળા કલેશનું મૂળ પરિગ્રહ છે. એમ પૂર્વગ્રહ, વ્યુદ્ગ્રહ પણ કલેશરૂપ છે. એ પાપ સાધુમાંથી દૂર જ હોવું જોઈએ.

પરિગ્રહનાં દુઃખ ‘આયે દુઃખં વ્યયે દુઃખં’ વગેરેથી પ્રસિદ્ધ છે. અર્થના ઉપાર્જન-વર્ધન-સંરક્ષણ-વ્યય ઈત્યાદિમાં દુઃખનો પાર નથી ચિત્ત સંકલેશમાં રહ્યા કરે છે. રત્નાકરસૂરિએ મોતીનો સંગ્રહ રાખેલો તેની ખબર પડવાથી શ્રાવકે વ્યાખ્યાન સભામાં સૂરિને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘મુનિ પરિગ્રહ રાખી શકે ? સૂરિજીએ અનેકરીતે વિવેચન કરી પ્રશ્ન ઉડાવ્યો. એમ રોજ ચાલ્યું, છેવટે પોતે સમજી ગયા કે ‘મારો મોતીનો પરિગ્રહ

મને આ રીતે સંકલેશમાં મૂકી રહ્યો છે,' તેથી મોતીનો ચૂરો કરી આકાશમાં ઊડાડી દીધો, અને પછી જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તેનો શ્રાવક પર અદ્ભુત પ્રભાવ પડ્યો. શ્રાવકે પૂછતાં એમણે ખુલાસો કર્યો. સૂરિજીએ એ પછી સુંદર 'રત્નાકર-પચ્ચીશી' રચી.

પૂર્વગ્રહનું દુઃખ પણ ભારે. એમાં અમુક જાતના પૂર્વબદ્ધ અનુચિત ખ્યાલને લીધે ચારિત્ર ધર્મની સાધનાના અંગોમાં ખામી આવે છે. આર્યરક્ષિત સૂરિના પિતા મુનિને પૂર્વગ્રહ હતો, તેથી એ યોગપટ્ટાને બદલે પીતાંબર પહેરતા, છત્ર પાવડી રાખતા, ગોચરી નહોતા જતા. પરંતુ આચાર્ય મહારાજે કુનેહથી ધીરેધીરે એ બધું મુકાવ્યું. તો એ પિતામુનિ મહાન સાધુ બન્યા. ચિત્તકલેશ રહિત થયા, સમજી ગયા કે પૂર્વગ્રહની ચર્ચામાં કલેશ હતો.

એમ ગ્રહ = વ્યુદ્ગ્રહનું દુઃખ પણ ભારે, કેમકે એથી કોઈના દ્વારા ખોટી રીતે વ્યુદ્ગ્રહિત થતાં ગુર્વાદિપર અરુચિ, અણગમો થાય છે. અગર સાધનાના અંગ પ્રત્યે અભાવ કે બેદરકારી થાય છે. અને કદાચ ચારિત્રમાર્ગથી ભ્રષ્ટ થવાનું પણ બને છે ! **સિદ્ધર્ષિગણી** ગુરુના કહેવા છતાં બૌદ્ધ મઠમાં એનું જાણવા માટે ગયા. પણ ત્યાં પેલાઓએ એમની તેજસ્વી બુદ્ધિ દેખી એવા ચકાવ્યા કે 'અહીં અમારા આચાર્ય બનો.' હવે એવા વ્યુદ્ગ્રહિત થઈ પાછા પૂર્વની કબુલાત મુજબ ગુરુને ઓઘો (રજોહરણ) પાછો સોંપવા આવ્યા. ત્યાં ગુરુ સમજાવે છે, છતાં બૌદ્ધનું આકર્ષણ છૂટતું નથી એટલે ગુરુએ એમને શ્રી હરિભદ્રસૂરિ-રચિત જિન અને જૈનશાસનની અવ્વલ વિશેષતાઓ સમજાવતો શ્રી 'લલિતવિસ્તરા' ગ્રન્થ વાંચવા આપ્યો, એથી વ્યુદ્ગ્રહ છૂટી પક્કા સાધુ બન્યા, અને એમણે વિશ્વમાં અપ્રતીમ રૂપકગ્રન્થ **ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા** કથા લખી !

આગ્રહ, અગ્રહ અને ગ્રહની પકડમાંથી જે બચ્યો, એણે તો મોહને લપડાક લગાવી કાઢ્યો ! મહાન કર્મબંધ સહેલાઈથી અટકાવ્યો ! દોષોને પોષણ ન આપ્યું. અને ગુણોને આત્મધરમાં આવવા અદ્ભુત અવસર આપ્યો ! તેથી કષાયોની હોળી શાંત થઈ ગઈ. એટલે હવે મુનિ દિવ્ય પ્રશમ સુખથી ભરેલા હોય. ક્રોધ દુઃખ છે, ક્રોધ નથી એ મહાન સુખ છે. માન કે લોભ દુઃખ છે, માન કે લોભ નથી એ મહાન સુખ છે. ઈચ્છાઓ છે, માટે તો રોઈએ છીએ, અરે ! જીવતા મરી રહ્યા છીએ. તૃષ્ણા અને અહંત્વ એ ભયંકર અપૂર્વ ક્ષય રોગ છે ! આત્માના પ્રશમ-સુખનાં ફેફસાને એ કોરી ખાય છે અને જીવને ભાવ મૃત્યુવશ કરે છે. કષાયોના આગ્રહ છોડ્યા એટલે પ્રશમસુખ સમીપ બન્યા. પ્રશમ એટલે જેમાં ક્રોધની આગ નહિ, માનનો ઉધમાત નહિ, માયાના ગુંચળા નહિ, ને લોભની વ્યાકુળતા નહિ.

આ દશા સ્થિર થઈ જાય પછી તો જગતની એવી કોઈ ચીજ નથી, કે જગતનો એવો કોઈ પ્રસંગ નથી કે જે તેની સાગર-ગંભીર પ્રશાંત હૃદયની સપાટીને પણ હલાવી જાય; પછી અંદરનું તો હાલવાની વાત જ શી ? સારાંશ, આગ્રહ-અગ્રહ-ગ્રહની વિટંબણાથી બચવું જોઈએ.

-(‘ઉચ્ચપ્રકાશના પંથે’ માંથી)

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૪૧, તા.૯-૦૭-૧૯૬૬

63 પાટિયું અને વહાણ

‘શ્રાવક ધર્મ સહેલો ? કે સાધુ ધર્મ ? આ સવાલ આવતા સહેજે ઉત્તર આ થાય કે એમાં વળી પૂછવાનું શું ? શ્રાવકધર્મ સહેલો; સાધુધર્મ તો બહુ કઠિન. અહીં અમને પાટિયું અને વહાણનું દૃષ્ટાન્ત યાદ આવે છે. તે આ રીતે-

સમુદ્રમાં કોઈ માણસ પડી ગયો હોય; હવે જો એના હાથમાં કોઈ પાટિયું આવી ગયું તો એને આનંદનો પાર નથી રહેતો. તરત એ પાટિયાને બાથ ભીડી વળગી પડે છે. નીચે પાટિયું ને એને વળગીને ઉપર પોતે રહે છે. પરંતુ આ પાટિયામાં કાંઈ સઢ સુકાન નથી. તેથી દરિયાના મોજા એને જેમ તાણે તેમ તણાવું પડે છે. સમુદ્રના ભર મધ્યમાંથી કોઈવાર પાટિયું કિનારા તરફ તણાવું દેખાય, તો કોકવાર પાછું એ કિનારાથી દૂર મધ્ય તરફ પણ તણાવું દેખાય છે. આમા પાટિયાનાં વળગેલા માણસનું કાંઈ ઉપજતું નથી. એને તો એકજ વસ્તુ છે કે પાટિયાને મજબૂત પકડથી રાત ને દિવસ વળગ્યા રહેવાનું. ત્યાં એક ઝોકું પણ ન ખવાય, કે બાથ ભીડેલા હાથ, થાક્યા માટે છુટા ય ન કરાય. પછી એમાં એને સમુદ્રથી બહાર નીકળતા દિવસોનો દિવસો પણ લાગે તોય એ જ સ્થિતિમાં રહેવાનું. ત્યારે સમુદ્રમાં પડેલાને જો પાટિયાને બદલે વહાણ મળે, તો પેલા કરતાં ઘણો ફેર ! પહેલું તો એને સઢ-સુકાન હોય છે; તેથી એ સમુદ્ર મધ્યથી કિનારા તરફ જ દોરી શકે છે, સિવાય સમુદ્રમાં કોઈ ભારે ઉલ્કાપાત હોય. વળી એને અનુકુળ પવન મેળવી ભારે ઝડપથી કિનારા તરફ દોરી શકે છે. બીજું એને બીજો સુકાની મળવાથી વહાણમાં એ છૂટથી હરી ફરી શકે છે. આરામ પણ લઈ શકે છે. એણે માત્ર એક સાવધાની રાખવાની કે વહાણમાંથી બહાર ન નીકળી જવાય. પછી તો એ ઝડપથી ચાલ્યો કિનારા તરફ ! અને પેલા કરતાં ટૂંક સમયમાં સમુદ્ર પાર કરી જાય છે.

હવે આ દૃષ્ટાંતની ઘટના અલબત્ત, એ સર્વાંશે નહિ પણ અમુક અંશે જ લાગુ થવાનું.

શ્રાવકધર્મ પાટિયા જેવો છે. ઘરવાસ રૂપી સંસાર સમુદ્રને અડચા રહીને એ ધર્મપાટિયાને પકડી રાખવાનું હોય છે, ને તે પણ બહુ ચોકસાઈ અને પરિશ્રમ રાખીને. એનો અર્થ એ કે જો ધર્મપાટિયું હાથમાંથી જરાક છૂટ્યું તો પાપ સમુદ્રમાં પતન છે ! અને ધર્મ પાટિયું પકડેલું છે ત્યારે પણ સંસારસમુદ્ર તો અડતો છે, અર્થાત્ પાપસ્થાનકોના સંબંધ ચાલુ જ છે. વળી ઘરવાસમાં ધર્મપાટિયું તો છે, પણ સઢ-સુકાન વિનાનું, એટલે કે સુકાની ગુરુની સાનિધ્યમાં ગુરુકુલવાસમાં રહેવાનું નથી. એ વિશેષ ખબરદારી પણ માગે છે. તેમજ જોખમો પણ ઘણા છે. વળી રાગ-દ્વેષ, મદ-માન, કામ-ક્રોધાદિ જળચર જંતુના ભય પણ ઘણા ! અલબત્ત ધર્મપાટિયું હાથમાં હોય ત્યાં સુધી સંસાર સમુદ્રમાં ડૂબી જવાનો ભય ઓછો, છતાં એને પાર કરવાનો સમય પણ લાંબો ! સમુદ્રનાં એવા પ્રતિકૂળ મોજા જીવને પાછો નાખી દે ! ધર્મપાટિયું પકડ્યું છતાં ગૃહસ્થ જીવનમાં એવા પણ ક્યારેક સંયોગ-નિમિત્ત ઊભા થઈ જાય છે ને કે જે જીવને આર્તધ્યાનાદિમાં તાણી સંસારતીરથી દૂર તાણી જાય છે !

ત્યારે સંયમજીવન-ચારિત્રજીવન એ વહાણ જેવું હોઈ સઢ-સુકાનના લીધે પ્રાયઃ કિનારા તરફ ચાલ્યું જાય છે. વળી એને સુકાની ગુરુનો ચોવીસે કલાક સહવાસ મળે છે. જે અનેક અપાયો-અનર્થો-ઉન્માર્ગ વગેરેથી બચાવે છે. વહાણમાં બેઠેલાને સમુદ્ર સાથે સંયોગ નથી એમ ચારિત્રીને સંસારના સંબંધો છે નહિ, એક માત્ર ચારિત્ર સાથે સંબંધ; તેથી રાગાદિ જળચર જંતુથી ઘણો બચાવ મળી જાય છે. પાટિયામાં નિરાંત નથી, વહાણમાં નિરાંત છે; એમ ચારિત્રજીવનમાં નિરાંત. માત્ર શરત એક કે એમાંથી બહાર કૂદી પડવાનું નહિ, મન ચારિત્રના ભાવમાં જ રમતું રખાય તો ઘણી ઘણી વાતે નિરાંત થાય છે. વળી ચારિત્રજીવનમાં બાહ્ય આભ્યન્તર તપરૂપી પવનનો સહારો એવો અપૂર્વ મળે છે કે ચારિત્ર અધિક વેગથી મુક્તિના કિનારા તરફ આગળ ધપતું જાય છે.

આ પરથી સર્વતોમુખી દૃષ્ટિ રાખી જોઈ શકાય છે કે શ્રાવક ધર્મ સહેલો માનવો ? કે ચારિત્ર ધર્મ ? આચરવામાં સહેલો હોવા માત્રથી માપ ના નીકળે; કેમ કે જ્યાં અનેક ભય હોય; અનિશ્ચિતતા હોય, ભાવના બહુ બહુ બિગાડા હોય; ગુરુસાંનિધ્ય સતત હોય નહિ એ દેખાવમાં સહેલું હોવાં માત્રથી ખરેખર સહેલું શાનું કહેવાય !

સારાંશ, ઉચ્ચ માનવજીવન પામીને આ ઉચ્ચતાને ખરેખરી લેખે લગાડવા ચારિત્ર જીવન એજ એક માત્ર શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. એ શક્ય ન જ હોય ત્યાં સુધી પણ શ્રાવક ધર્મરૂપી પાટિયું પકડી રાખવા જેવું છે. કમમાં કમ એ ભવસમુદ્રમાં નીચે નહિ ડૂબવા દે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૪, અંક-૪૨, તા. ૧૬-૦૭-૧૯૬૬

૭૪ “જેનોની ધીની બોલી”ની આવક પર બે ટકાના ફાળામાંથી મુક્તિ આપતો ચુકાદો.

લેખક :- વકીલ કેસરીચંદ નેમચંદ શાહ બી.એ., એલ.એલ.બી., પીપળાશેરી, વડોદરા

૧ “ધીની બોલી”ની પ્રથા શાસનના સ્થાપનાં કાળથી પ્રચલિત છે. જૈન દેરાસરો, ઉપાશ્રયો તથા ધાર્મિક કાર્યો કે ઉત્સવોમાં સાતક્ષેત્રની વૃદ્ધિ માટે, ધીની બોલી બોલાવવામાં આવે છે, ને તેની આવક જે ખાતાંની બોલી હોય તે ખાતે આવક તરીકે જમે કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને દેવદ્રવ્ય અને જ્ઞાનદ્રવ્યના ખાતાઓને પુષ્ટિ મળે તે માટે ધીની બોલી બોલાવવામાં આવે છે. ધીની બોલી મુખ્યત્વે (૧) શ્રી દેવદ્રવ્ય ખાતે પખાલ, પૂજા, ફૂલ ચઢાવવા, મુગટ ચઢાવવા, પર્યુષણમાં સ્વપ્નાની, પારણું ઘરે લઈ જવાનું તથા ઝુલાવવાનું, રથયાત્રાનું, તીર્થમાળ પહેરવાનું, ઉપધાન તપમાળ પહેરવાનું, ગુરુપુજનનું વિગેરે પ્રકારના ધીની બોલી બોલાવી આવક ઊભી કરવામાં આવે છે. બીજો પ્રકાર (૨) શ્રી જ્ઞાનદ્રવ્ય ખાતે પ્રતિક્રમણમાં સૂત્રો બોલવાનું ધી, કલ્પસૂત્ર લઈ વરઘોડામાં બેસવાનું ધી, આગમ વહોરાવવાનું ધી, શાસ્ત્ર પૂજનનું ધી... વિગેરે પ્રકારના ધીની બોલી બોલાવવામાં આવે છે.

૨. ધી બોમ્બે પબ્લીક ટ્રસ્ટ એક્ટ, મુંબઈ રાજ્ય હતું ત્યારે, તા. ૨૧-૧-૧૯૫૨ થી અમલમાં આવ્યો. મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન થઈ મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત સ્ટેટ તા. ૧-૫-૧૯૬૦થી અમલમાં આવ્યા, તે વખતે બન્ને સ્ટેટોમાં ધી બોમ્બે પબ્લીક ટ્રસ્ટ એક્ટ જે હતો તેજ ચાલુ રહ્યો. કાયદાની કેટલીક ગૂંચને લીધે સૌરાષ્ટ્રમાં તા. ૧-૮-૧૯૬૧ થી અમલમાં આવ્યો છે.

૩. “ધીની બોલી”ની રકમ પ્રભુના ચરણમાં મૂકવામાં આવતી નથી તેમજ એ રકમનું ધી પ્રભુને ચઢાવવામાં આવતું નથી; તેથી કાયદાની દૃષ્ટિએ ધીની બોલી

ઓફરીંગ (offering) નથી. જો ઓફરીંગ માનવામાં આવે તો આવકની રકમ ઉપર બે ટકાની માફી આપવામાં આવે છે ને તે બાબતનું જાહેરનામું નંબર ૨૪૩૩૦/ઈ તા.૩-૧૨-૧૯૫૩ નું બહાર પાડવામાં આવેલું છે. ત્યારથી દાનની રકમને ફાળામાંથી માફી આપવામાં આવેલી છે.

૪. તારંગા તીર્થનો વહીવટ શ્રી શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી કરે છે ને ધીની બોલીને દાન ગણવા માટે વાંધા અરજી નં ૨૨/૧૯૫૭ની કરેલી ને તે કામે તા.૫-૧૨-૧૯૫૭ ના રોજ ડેપ્યુટી ચેરીટી કમીશ્નર, અમદાવાદના એમ.એસ. આપ્ટેએ ઠરાવ્યું કે ધીની બોલી દાન છે ને ફાળા ભરેલી રકમ પરત આપવી; ત્યારપછી શ્રી ઝઘડીયા તીર્થના ટ્રસ્ટી તરીકે મેં ગુજરાત રાજ્યના ચેરીટી કમીશ્નરને રીવીઝન અરજી નં ૨૧/૧૯૫૮ની કરી તે કામે સુમંત સી. ભટ્ટ સાહેબે તા. ૧૦-૧૦-૬૦ ના રોજ ઠરાવ્યું કે ધીની બોલી એ દાન છે ને તેની આવકને ફાળામાંથી માફી આપવામાં આવે છે; ત્યારપછી બીજા ટ્રસ્ટના રીવીઝન અરજી નં ૩/૫૮ના કામે એજ ભટ્ટ સાહેબે તા. ૨૩-૩-૧૯૬૧ના રોજ ઠરાવ્યું કે ધીની બોલી એ ઓફરીંગ છે ને તેની આવક ઉપર ફાળો લેવો જોઈએ. એ પ્રમાણે બન્ને કામોમાં એકજ સાહેબે, બે જુદા-જુદા, એક બીજાથી વિરુદ્ધ ઠરાવ થવાથી, ધીની બોલીનો પ્રશ્ન ચક્રોળે ચઢ્યો. અમદાવાદના ડેપ્યુટી ચેરીટી કમીશ્નર સાહેબ વાંધા અરજી નંબર ૨૬/૧૯૬૪ના કામે તા. ૧૦-૬-૬૫ના રોજ ઠરાવ્યું કે ધીની બોલી એ દાન નથી અને તેથી તેની આવક માફીને પાત્ર નથી. વડોદરાના એસીસ્ટન્ટ ચેરીટી કમીશ્નરે પણ તે મુજબ ઠરાવી ધીની બોલી ઉપર બે ટકા ફાળાની રકમ લેવા હુકમ કર્યો; તે મુજબ રાજકોટના ડેપ્યુટી ચેરીટી કમીશ્નર પણ તે મુજબ હુકમ કરી ધીની બોલી પર બે ટકા લેવાના ઠરાવો કર્યા આથી ધીની બોલીનો પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચાસ્પદ બન્યો.

૫. ભાવનગર જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ સંઘ અને ડોસાભાઈ અભેચંદ જૈન દેરાસરની સંવત ૨૦૧૭ની ધીની બોલીની આવક રૂ. ૧૦૬૩૯ ઉપર બે ટકાની રકમ લેવા તા.૨૧-૧૧-૧૯૬૩ ના રોજ હુકમ થયો ને રાજકોટના ડેપ્યુટી ચેરીટી કમીશ્નરે ઠરાવ્યું કે ધીની બોલી એ ઓફરીંગ નથી પણ દાન સિવાયની બીજી આવક છે ને દાન નથી તેથી બે ટકા ફાળો લેવો જોઈએ. કાયદાનો પ્રશ્ન એવો છે કે દાન સિવાયની બીજી આવક છે તો તે કઈ આવક કહેવાય તેનું સ્પષ્ટીકરણ ઠરાવમાં નથી એ પ્રમાણેનો ઠરાવ શ્રી સુરેન્દ્રનગર જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ સંઘનો પણ તા.૨૧-૧૧-૬૩ ના રોજ થયો ને સંવત ૨૦૧૭ની ધીની

બોલીની આવક રૂ. ૧૦૯૯૫ ઉપર બે ટકા ફાળો લેવાનો હુકમ થયો એ પ્રમાણેનો જામવંથલીના જૈન દેરાસરનો પણ હુકમ થયો. એ બધા હુકમો સામે રીવીઝન અરજીઓ ગુજરાત રાજ્યના ચેરીટી કમીશ્નરને ત્યાં કરવામાં આવી. ભાવનગરની જૈનસંઘની ડોસાભાઈ અભેચંદ તરફથી હું વકીલ તરીકે રોકાયો અને સુરેન્દ્રનગર જૈનસંઘ તરફથી શ્રીયુત ચંદ્રકાન્તભાઈ છોટાલાલ ગાંધી રોકાયા, અને અમો બન્ને જણે કેસની તૈયાર કરી. ધીની બોલીનો પ્રશ્ન જૈન સમાજ માટે પ્રાણ પ્રશ્ન છે ને હજારો રૂપીયાની આવક ઉપર બે ટકા ખોટી રીતે લેવાય છે. એવી દૃઢ માન્યતા છે ને તેથી કાયદાનો ઊંડો અભ્યાસ કરી આ કેસ તૈયાર કર્યો. નિવૃત્ત ચેરીટી કમીશ્નર શ્રીયુત સુમંત ભટ્ટ સાથે કાયદાના પ્રશ્નો ચર્ચવા કોન્ફરન્સ કરી. દાન કોને કહેવાય તે માટે કાયદાનો બારીક ને ઊંડો અભ્યાસ કરી કેસની સુનાવણી વખતે કેસની સચોટ રજૂઆત કરી. દાનની વ્યાખ્યા ધી બોમ્બે પબ્લીક ટ્રસ્ટ એક્ટમાં પણ આપેલી નથી. તેમજ ઈન્ડિયન ટ્રસ્ટ એક્ટમાં પણ આપેલી નથી. સામાન્ય ભાષામાં દાન અને બક્ષીસ એક જ ગણાય છે. “ધીની બોલી” એટલે કોઈપણ ધાર્મિક ક્રિયા અગર હક્ક પ્રાપ્ત કરવા માટે જે વધારેમાં વધારે રકમ દાનમાં આપે તેને તે હક્ક મળે છે; અને “ધીની બોલી” આધ્યાત્મિક લાભાર્થે બોલાવવામાં આવે છે, અને કોઈપણ જાતનો આર્થિક લાભ લેવામાં આવતો નથી ને તેવી બોલી સ્વેચ્છાથી બોલવામાં આવે છે. કાયદાના તમામ તત્ત્વો તથા હાઈકોર્ટના ફેસલાઓનો તથા કામની હકીકતો સમગ્રપણે વિચાર કરી ગુજરાત રાજ્યના ચેરીટી કમીશ્નર શ્રીયુત પી.એચ. પરીખે ચૂકાદો આપતાં ઠરાવ્યું કે ધીની બોલીની આવક, ધી બોમ્બે પબ્લીક ટ્રસ્ટ એક્ટની કલમ ૫૮ તથા બોમ્બે પબ્લીક ટ્રસ્ટ (ગુજરાત) રૂલ્સની કલમ ૩૨(૩) (૩) મુજબ દાનની રકમ છે ને તેથી તે ફાળાને પાત્ર નથી. આ ચુકાદાથી સમસ્ત જૈન સમાજમાં હર્ષની લાગણી ફેલાઈ છે, અને જૈન ટ્રસ્ટોની વાર્ષિક ધીની બોલીની હજારો રૂપીયાની આવક પર બે ટકાના ફાળાની માફી આપવામાં આવી છે. મજદુર ટ્રસ્ટોની ફાળાની લીધેલી રકમ પરત આપવા પણ હુકમ કર્યો છે.

૬. આ ચુકાદો ગુજરાત રાજ્યમાં નોંધાયેલાં ટ્રસ્ટોને લાગુ પડે છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં કલમ ૫૮ સુધારી છે ને તમામ પ્રકારની દાનની આવક ફાળાપાત્ર છે તેથી મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના ટ્રસ્ટોની તમામ દાનની રકમ ઉપર જેમાં ધીની બોલીનો સમાવેશ થઈ જાય છે તેની ઉપર બે ટકા લેવામાં આવે છે. ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં એ પ્રમાણે ફેરફાર છે તેની જૈન ટ્રસ્ટોએ નોંધ લેવી.

૭૫ પુણ્યની કદર

જીવનમાં અનેક જાતના પુણ્યના ભોગવટા આપણે કરીએ છીએ. એમાંય માનવભવ, ઉત્તમ આર્થકુળ, ચકોર પાંચે ઈન્દ્રિય અને મન, બુદ્ધિશક્તિ, ઉપરાંત પશુ કરતાં કેઈ પ્રકારની સુખદ સગવડ-સન્માન-સવલતો વગેરે મળવાના પૂણ્ય વિશિષ્ટ કોટિના છે. પ્રશ્ન એ છે કે આ બધાં પુણ્યના માલ તો ખાઈએ છીએ પરંતુ એ પુણ્યની કદર શી કરીએ છીએ ? કદર તરીકે દિલ કેવું ? કદરમાં એનું મહત્ત્વ કેટલું અંકાય છે ?

પુણ્યના ઉદય વખતે દિલ જો અશુભ ભાવ ભર્યું છે તો એ પુણ્યની કદર કરી નહિ કહેવાય. દા.ત. પુણ્યાદયે પૈસા મળ્યા, પણ ત્યાં મદ અહંત્વ સ્વાર્થાધિતા રહે છે તો હૃદયના એ ભાવ મેલા છે. પુણ્યના ઉદયથી શાતા મળી, પરંતુ ત્યાં જો એકલી મોજમજાહ, અમનચમન અને ધંધાધાપાના જ વિચાર રહે છે. એમ જો ઈર્ષ્યા, ક્યક્યાટ, દ્વેષ વગેરેથી જ મન વ્યાપ્ત રહે છે, તો એ ભાવો અશુભ છે. એવીજ ખાનપાન વિષયો-પરિગ્રહ-આરંભસમારંભની જ લેશ્યા-લગની વગેરે પણ મલિન ભાવો છે. આ સ્થિતિમાં પુણ્યની કદર થઈ ન ગણાય. આની પાછળ દલીલ આ છે,

પુણ્યનો જન્મ શુભ ભાવમાં થયેલો છે. નિયમ છે કે શુભ ભાવે શુભ કર્મ બંધાય, અશુભે અશુભ કર્મ. અહીં પુણ્ય એટલે શુભ કર્મ બાંધવાની વાત છે, તો તે શુભ ભાવે જ બંધાયું હોય. હવે જો એનો ઉદય થયો છે, તો તે વખતે ભાવ સારા જ રાખવા જોઈએ, એ એની કદર છે.

દા.ત. બાપે દિકરાના જન્મ વખતે જાહોજલાલી કરી, ઉત્સવ કર્યો, આનંદ માન્યો-મનાવ્યો, હવે દીકરો મોટો થયો, અને બાપનો ભક્ત બની રહે છે. ત્યાં પોતાની હોશિયારીથી પૈસા સારા કમાય છે, લોકસન્માન-સ્વાગત-પ્રતિષ્ઠા સારી મેળવે છે આ છોકરાનો ઉદય થયો. હવે જો બાપ એના તરફ ઈર્ષ્યા કરે, બીજા આગળ એની નિંદા, હલકાઈ કરે, સંતાપ-બળતરા અનુભવે, તો એ ઉચિત કેમ કહેવાય ? દીકરાના જન્મ વખતે જાહોજલાલી, અને દીકરાનાં ઉદય વખતે ઉકળાટ ? એમ પ્રસ્તુતમાં પુણ્યના જન્મ વખતે સારા ભાવ, પરંતુ એમ ઉદય વખતે મલિન ભાવ ? હૈયું બગાડવાનું ? છોકરો બાપને પોતાની શક્તિ મુજબ સારી રીતે સાચવે છે છતાં બાપ હૈયું બગાડે તો એ એની કદર કરી નથી ગણાતી, એમ પુણ્ય આપણને સ્વશક્તિ અનુસાર સારી રીતે સાચવવા છતાં હૃદય મલિન કરીએ તો એ પુણ્યની કદર ન થઈ.

વર્તમાન જીવન જોતા દેખાય છે કે પુણ્યનો ઉદય ભોગવવાં છતાં હૈયું પાપ ભાવોમાં રમે છે. પરંતુ વિચાર તો એ જોઈએ કે આ પુણ્ય કમાતી વખતે મેં ભાવ કેવા સેવેલા ? જો પુણ્યોપાર્જન વખતે શુભ ભાવ હતા, તો હવે એ પુણ્યના ઉદય વખતે અશુભભાવ કેમ કરાય ? કેમ રખાય ? અને જો અશુભ ભાવમાં રમવું છે, તો એમાં નવાં કર્મ કેવા ઊભા થશે ? અશુભ જ કર્મ બંધાવાના પછી એના ઉદયમાં શું મળવાનું ?

ભાવ અશુભ, મલિન, પાપરૂપ રાખવા એ પુણ્યની બેકદર છે. તો જેમ પેલો છોકરો બાપની બહુ બેકદર દેખતાં કંટાળી વિમૂખ બને છે. જુદો થાય છે, કેમકે બાપ ઘરમાં પણ બીજા મળવા કરવા આવ્યા તો એની આગળ દીકરાની બદબોઈ કરે છે, તેથી દીકરો અલગ થાય છે. એમ પુણ્ય પણ આપણી બેકદર દેખે તો પરિણામ એ અશુભ ભાવના લીધે પુણ્ય અલગ રહેવાનું, પાપકર્મનાં સંબંધ થવાના, એટલે ભવિષ્યમાં કાંઈ સારું પામવાની લાયકાત નહિ રહેવાની.

માટે અહીં પુણ્યના ઉદય વખતે દિલમાં દયા-દાન-વ્રતનિયમ, દેવગુરુભક્તિ, પરોપકાર, કૃતજ્ઞતા, માતાપિતાદિની સેવા, ગુણાનુરાગ અને મૈત્રી આદિ શુભ ભાવને જ સ્થાન આપવું, ચાહીને એ ભાવ લાવવા જરૂરી છે. તો એ પુણ્યની કદરદાની છે.

પુણ્યની બીજી કદર એ છે કે પુણ્યનું મહત્ત્વ આંકવું. દુનિયામાં દેખાય છે કે જ્યાં શેઠ નોકરને બધી સગવડો આપે છે, ત્યાં નોકરને મન શેઠનું ઘણું મહત્ત્વ રહે છે. એથી, જાતની અને ઘરની બધી વાતો સંભાળવા છતાં મનમાં શેઠનું મહત્ત્વ છે, એટલે શેઠના કોઈ પ્રસંગ આવતાં એ બધું મૂકીને શેઠનું પહેલું સંભાળે છે એમ પુણ્ય આપણને સગવડ, અનુકુળતા આપે છે. તો આપણે એને સારું મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. જાતનું અને ઘરનું સંભાળવા વચ્ચે મનમાં મહત્ત્વ પુણ્યનું, તેથી પુણ્યની સેવા બજાવવા રૂપે પુણ્યોપાર્જક સદ્ગુણો-સદ્ભાવો-સત્કૃત્યો મુખ્ય રાખવા જોઈએ. એના બદલે દુર્ગુણો, મેલા ભાવ, અને પાપવૃત્તિજ મુખ્ય રખાય છે, તો એ પુણ્યને મહત્ત્વ આપ્યું ન ગણાય. શેઠને મહત્ત્વ આપનારો જાતની સુખશીલતા વગેરે ભૂલે છે, એમ પુણ્યને મહત્ત્વ આપવું છે તો જાતની સુખશીલતા વગેરે ભૂલવી જ જોઈએ.

પશુના ભવે આ વિવેક ક્યાં મળવાનો ? આ આવડત શાની હોય ? માટે ઉત્તમ મનુષ્ય ભવ પામ્યા છીએ તો આ આવડત અને વિવેક જાગતા રાખી સક્રિય કરવા જોઈએ. પુણ્યની કદર કરી દિલમાં સદ્ગુણો અને શુભ ભાવ, તથા વાણી-વર્તાવમાં સત્પ્રવૃત્તિ રાખવી એમાં જીવનની સાર્થકતા છે.

૭૬ ભવાંતરે ધર્મ પામવાનો હક

‘મહાનિશીથ’ સૂત્ર કહે, છે કે ‘જે પ્રાપ્ત બોધિને અમલમાં નથી મૂકતો અને ભવિષ્ય માટે બોધિની પ્રાર્થના કરે છે, એ ત્યાં કયા મૂલ્ય ઉપર બોધિ મેળવી શકશે ?’ આનું તાત્પર્ય એ છે કે બોધિ એ માલ છે અને એને ખરીદવા બોધિનો અમલ એ નાણું છે. બોધિ એટલે જૈનધર્મની પ્રાપ્તિ. આ માલ મેળવવાનો અધિકારી એના મૂલ્યરૂપ ધર્માચરણવાળો બની શકે. ખીસામાં નાણું હોય તો એ બજારમાંથી ચીજવસ્તુ ખરીદવા સમર્થ બની શકે છે, હકદાર છે. નાણાં વિના મફતમાં માલ લેવા જાય તો કોઈ ઊભો ન રાખે. એમ આપણે જો વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત જૈનધર્મને માનસિક-વાચિક-કાયિક પ્રવૃત્તિમાં નથી ઉતારતા, તો પછીના ભવમાં જૈનધર્મ પામવા માટે હકદાર નથી રહેતા; અને ત્યાં એ વિના કેવાં પાપિષ્ઠ જીવન હોય એ આજે ધર્મ નહિ પામેલાના અનાર્થો, પશુ, પંખી કીડા-મકોડા વગેરેના જીવન પરથી દેખાય છે.

તેમ એ પણ વાત છે કે નથી ને ભવાંતરે કદાચ એમજ જૈનધર્મ મળી જાય તો પણ જો અહીં એ પામ્યા પછી કશું સારું કરવું નથી, તો ત્યાં પણ પામ્યાનો શો અર્થ ? કદાચ કહીએ કે ‘અહીં તો નથી બનતું, પણ ભવાંતરે જૈનધર્મ પામ્યા હોઈએ તો સારું કરવાનું બની શકે,’ પરંતુ આ ય આશા પોકળ અને અક્કલ વિનાની છે. એનું કારણ એ છે કે અહીં જૈનધર્મ મળેલો છતાં જે મોહ-માયામાં ઘેલા બન્યા એને આચરણમાં નથી ઉતારવો, એ મોહમાયાના પડેલા ગાઢ સંસ્કાર ભવાંતરે એની ઘેલછા જ જગાવશે. પછી ત્યાં પણ ધર્મ આચરણમાં ઉતારવાની જગા જ ક્યાંથી રહેવાની ? ધર્મને ભુલાવનારી મોહમાયાની ગાઢ આસક્તિ તો એના સંસ્કાર ભારે દઢ કરી નાંખે છે ! પછી એ સંસ્કારના ઉદયમાં જીવને બીજું કશું ભાન જ નથી રહેતું એટલે અહીં જૈનધર્મ પ્રાપ્ત છતાં મોહમાયાની ઘેલછામાં જો બીજું કશું જોવું જ નથી, તો ભવાંતરે જૈન ધર્મની પ્રાપ્ત થયાથી શું ? મોહમાયાનું આંધળું જોર સારું કશું સૂઝવા જ નથી દેતું.

પરંતુ મૂળ વાત તો આ છે કે અહીં પ્રાપ્ત બોધિનો અમલ નથી કરવો, તો ભવાંતરે બોધિ પ્રાપ્ત થવાની આશા વ્યર્થ છે, અને એ માગવાની વાત બેહુદી છે. માટે અહીં પ્રાપ્ત બોધિને યાને જૈનધર્મને અમલમાં ઉતારવો જોઈએ, આચરણમાં લાવવો જોઈએ.

જીવનમાં આ મુખ્ય સૂત્ર બની જવું જોઈએ કે ‘ મારા વિચાર-વાણી વર્તવિમાં જૈનધર્મ વણાઈ જાય.’ વિચારમાં જૈનધર્મ એટલે જૈનધર્મ બતાવેલ ત્યાજ્ય વાતો વિચારમાંથી નીકળી જાય, અને આદરણીય બાબતો જ વિચારસરણીમાં રહ્યા કરે. એવું વાણીમાં અને વર્તવિમાં, પહેલું ધ્યાન વિચારમાં ધર્મ વણાયેલો રહે એના પર દેવાની જરૂર છે કેમકે અધર્મવ્યાપ્ત વિચારસરણી ઉપર સહેજે વાણી-વર્તવિ એવા પ્રવર્તે છે, અને સારા વાણી-વર્તવિનો દંભ-દેખાવ કરવામાં આવે તો પણ આત્માનું હિત થતું નથી. દા.ત. તપસ્યા મોટી કરે, પણ વિચારણા એનાથી વિષયસુખ કે માન-સન્માન જ મેળવવાની હોય તો આત્મહિત શું થાય ? માટે પ્રાપ્ત જૈનધર્મનો પહેલો અમલ આ બની જવો જોઈએ કે વિચારમાં ધર્મ રમે; વિચારસરણી ધર્મથી રંગાયેલી રહે.

મહારાજા કુમારપાળની આગળ એકવાર મહાજન આવીને કહે છે, ‘મહારાજ ! કુબેર શેઠ અપુત્રિયો મરી ગયો છે, અને અપુત્રિયાનું ધન રાજાનું થાય છે માટે આપ એની મિલકત સંભાળી લો, પછી અમે એનું મૃતકાર્ય કરીએ.’ અહીં રાજાના વિચારમાં જૈન ધર્મ રમે છે, તેથી એમ વિચારે છે કે ‘આ કેવું ? મિલકત દીકરો ખાય તો શું રાજાએ જેટલા અપુત્રિયા મરે એ બધાની મિલકત ખાવા દ્વારા એ બધાના દીકરા થવું ? ત્યાં રાજાને એવા બાપ કેટલા ? વળી કુબેર મરવા પાછળ એની મા પત્ની વગેરે કેટલો કકળાટ કરતા હશે ? એમાં પાછી એ મિલકત કબજે કરવા જતાં તો એ લોકોના આર્કંદ દુઃખ કેટલા બધા વધી જાય ? અને તે કેવા જીવનભર ચાલે ? તો શું મારે એ ભયંકર નિર્દયતા કરવાની ? ના, આજથી મારે પ્રતિજ્ઞા છે કે અપુત્રિયાનું ધન ન ખપે. રાજા કુમારપાળના વિચારમાં જૈનધર્મ રમે છે માટે આ દયા તરવરી રહી છે, અન્યાયની કરોડોના ધનની પણ નિસ્પૃહા છે. બિનહકનું ન લેવાનું ઔચિત્ય છે. હૈયે દુઃખીની સહાનુભુતિ છે એટલે ઊઠીને કુબેરના ઘેર જાય છે.

અહીં પણ બને છે એવું કે જ્યાં નજીક પહોચ્યાં ત્યાં સાથેના મંત્રી વગેરે કહે છે, ‘જુઓ મહારાજ ! આ ઊંચે ધજાઓ ફરકતી દેખાય એ કુબેરશેઠની હવેલીઓની છે.’ કુમારપાળના વિચારમાં ધર્મ રમે છે એટલે કહે છે ‘એમ ? તો આ ધજાઓ તો ફરકીને સૂચવી રહી છે કે અમે આ હવેલીઓની સંપત્તિ અસ્થિર છે. તો કુબેર એના ભરોસે રહી એમજ પરદેશમાં મરી ગયો !’ વળી આગળ જતાં એના કંપાઉન્ડમાં પેઠા ત્યાં હજુરીયા કહે છે, ‘સાહેબ ! આ હાથીઓની કતાર ઊભી છે તે કુબેરશેઠની છે.’ ત્યાંય રાજા કહે છે, ‘તો આ હાથીઓ પણ સૂંઢ અને કાન હલાવી હલાવી ના કહી રહ્યા છે કે અમે તમારા કાયમ નથી.’ સાથેના

માણસોને આ સંપત્તિ પર મોંમાંથી પાણી છૂટી ખુશી આનંદ થાય છે, ત્યારે રાજા ગ્લાની અનુભવે છે કેમકે એમના વિચારમાં જૈનધર્મ છે.

વિચાર, વાણી અને વર્તાવમાં જૈનધર્મ અમલી કરવામાં આવે તો ભવાંતરે જૈનધર્મ પામવાનો અધિકાર ઊભો રહે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૪૫, તા. ૬-૦૮-૧૯૬૬

૭૭ ધર્મક્રિયામાં ચિત્ત એકાગ્ર-ભાવભર્યું કરવાનો એક ઉપાય

ચૈત્યવંદન-ભાષ્યનાં ‘સંઘાયાર-ભાષ્ય’માં લખ્યું છે કે પ્રભુની આગળ ચૈત્યવંદન કરતા પહેલા આપણી જમણી ડાબી અને પાછળની દિશા જોવાનો ત્યાગ નક્કી કરી લેવો જોઈએ. એનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે નહિતર વંદના-પરિણામમાં ભંગ પડે. જો આખીય ચૈત્યવંદન ક્રિયા વખતે સામે પ્રભુનીજ દિશામાં જોવાનો નિર્ધાર અને પાલન ન હોય, ને આજુબાજુ જોવામાં ચિત્ત જાય તો ચિત્તમાં એનો ભાવ આવી જવાથી ચાલુ વંદનાનો ભાવ તૂટે, વંદનાના ભાવની એક સળંગ ધારા ન ચાલે. કેમકે આજુબાજુ ડાફોળિયું મારવા જવામાં ચિત્તમાં કોઈ જિજ્ઞાસા, આતુરતા, વંદનાનો ખેદ, બીજી જોવાતી વસ્તુ પર રાગ કે દ્વેષ વગેરે ભાવ ઊભા થાય છે. ત્યાં સહેજે તે વખતે વંદનાનો ભાવ અટકી પડવાનો. માટે કદાચ ત્યાં મન આસપાસ એક નાનું ડાફોળિયું પણ મારવા લલચાતું હોય કે તરત આ ભય લાગવો જોઈએ કે આમ કરવામાં રખે મારો મહાકિંમતી વંદના પરિણામ ભાંગે. કિંમત બીજું ત્રીજું જોવાની કશી નથી, ને આ વંદનાના ભાવની મોટી કિંમત છે. તો એ ભાવ હું બરાબર અખંડ ચલાવું.

આ સૂચક છે, આ જ પ્રમાણે બીજી બધી જ ધર્મક્રિયા શરૂ કરવા પહેલેથી મન નક્કી કરી લે કે આ ક્રિયાનો ભાવ મારે જરાય ખંડિત ન થવો જોઈએ. એની ધારા અખંડ ચાલો. આ અખંડ ભાવ ધારાનું પાકું લક્ષ મન પર એવો ભાર લાવી દે છે કે પછી એ મનને બીજા ત્રીજા લફરામાં જવાનું સામર્થ્ય નથી રહેતું, ઉલ્લાસ નથી થતો. મૂળવસ્તુ, આ ભારબોજ મન પર આવી જવો જોઈએ કે ‘મારો વંદના પરિણામ, ભક્તિ પરિણામ, પાપનિંદા-પરિણામ, પશ્ચાત્તાપ-પરિણામ વગેરે જે સમયે જે ભાવ જરૂરી હોય તે અખંડ ચાલવો જોઈએ. એમાં જરાય ભંગ ન થાઓ.’ એ ભાર મન પર ધર્યા પછી મન કે આંખ-કાન બીજે જતાં ડરશે કે રખેને ત્યાં જતાં આ પ્રસ્તુત ભાવ ટકરાય તો ?’ માટે બીજે જવા ઉલ્લસિત નહિ હોય. મનમાં

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૧૬૧

બીજો વિચાર આવે છે, અથવા આંખ બીજું કાંઈ જોવા પર યા કાન બીજું કાંઈ સાંભળવા તરફ જાય છે એટલે જ ચાલુ ચિત્તપરિણામ ટકરાય છે, ભાંગે છે માટે એ રોકવા સારું પહેલેથી જ અને વચમાં પણ પ્રસ્તુત ભાવધારા અખંડ રાખવાનું પાકું લક્ષ રહેવું જોઈએ. પછી મનને ચંચળ કે બીજા ભાવમાં જવાનું યા શૂન્ય બનવાનું નહિ થાય, અટકી જશે.

વિવિધ ક્રિયા વખતે જુદા જુદા ભાવ રાખવાના હોય છે. દા.ત. દાનની ક્રિયા વખતે ઉદારતાપૂર્વક ત્યાગનો, નિસ્વાર્થ સેવાનો ચિત્તપરિણામ. એ અખંડ રાખવાનો નિર્ધાર હોય પછી બીજી ત્રીજી માનાકાંક્ષા લાલચ-અભિમાન વગેરેના ભાવ દિલમાં પેસવા નહિ દેવાય. રખે ને પેલો ત્યાગ પરિણામ ભાંગે તો ? એ ભય રહેશે. એમ શીલ વ્રત-સદાયારના પાલન વખતે પર સ્ત્રી સામે દૃષ્ટિ લઈ જતાં મન અટકશે, ભય લાગશે કે ‘રખે ને આમ કરતાં મારા શીલ-સદાયારના ચિત્તપરિણામ તૂટે તો ? એમ તપ કરીને ખાવાના વિચાર કે માલ-મેવાદિ તરફ જોવાનું કરતાં ભય લાગશે કે ‘રખે ને મારા તપના ચિત્તપરિણામ ભાંગે તો ?’ ક્ષણવાર પણ ચિત્ત બીજે ન લઈ જવાય; કેમકે એથી પેલા પરિણામની ધારા તુટવાની. એવી રીતે જિનભક્તિ-પરિણામ, સાધુસેવા પરિણામ, ગુરુવિનય-પરિણામ વગેરે એક ક્ષણ પણ ન તૂટે એ માટે ભળતા વિચાર કે બીજા ત્રીજા દર્શન યા શ્રવણથી મન આધું રહેશે. ખાસ કરીને એની વિરુદ્ધ વસ્તુથી તો આઘા જ રહેવાશે. દા.ત. ગુરુ-વિનયથી વિરુદ્ધ ગુરુને ભારે બોલ સંભળાવવાનું, સ્વાર્થ કે સુખશીલતા રમવાનું, યા એમની નિંદામાં ભળવાનું, એમની હલકાઈ ચિતવવાનું ઈત્યાદિથી આઘા રહેવાશે. એક જ ડર કે ‘રખે ને મારો ગુરુવિનય-ગુરુબહુમાનનો ચિત્તપરિણામ ધવાય તો ?’ એવું દેવાધિદેવના વિનય-બહુમાનના ચિત્તપરિણામની અખંડ ધારા રાખવા માટે સાવચેતી રહે.

પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં તો અનેકવિધ ચિત્તપરિણામ સાચવવાના હોય છે. દા.ત. ઈરિયાવહિય પરિક્કમવા વખતે જીવદયાનાં પરિણામ સાથે જીવહિંસાના પશ્ચાત્તાપના પરિણામની અખંડ ધારા ચાલે. એમ ‘દેવસિયં આલોઉં’ દેવસિઅ અતિચાર પરિક્કમવાના સૂત્ર વખતે પાપોના પશ્ચાત્તાપનો પરિણામ અખંડ ચાલે. ‘લોગસ્સ, નમુત્યુણ’ વગેરેમાં અર્હટ્ત્વ-નમસ્કારના પરિણામની ધારા ન તૂટવા તરફ લક્ષ રખાય.

સારાંશ, ક્રિયાનું મૂલ્ય ભાવ-ચિત્તપરિણામ પર ઉપજતું હોવાથી તે તે પરિણામ અખંડ જાગતો રાખવાનું સચોટ ધ્યાન રખાય, તો મન એકાગ્ર ભાવભર્યું રહે છે.

૧૬૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૭૮ દર્શનના ફળ અને દર્શનની રીત

પરમાત્માના દર્શન આપણે રોજ કરીએ છીએ. શું એથી નવનવી પ્રેરણા અને ચડિયાતો આત્મવિકાસ કરીએ છીએ ખરા ? જો કરતાં હોત તો દિનપ્રતિદિન આપણને અરિહંત દેવનું આકર્ષણ અને મમત્વ વધતું જતું હોત. માતા પુત્રને જન્મ આપ્યા પછી જેમ જેમ એના દર્શન કરે છે, તેમ તેમ એની મમતા વધતી જાય છે. માટે તો કદાચ વરસ દહાડે બાળક ગુજરી જાય તો જે શોક થાય છે એના કરતાં બે વરસે ગુજરે એમાં વધારે અને એના કરતાં પાંચ વરસનું થઈને ગુજરી જાય એમાં વધારે આઘાત અને શોક થાય છે. વીતરાગના દર્શન કર્યે જતાં મમતા ન વધે એ બતાવે છે કે દર્શનની રીતમાં દર્શનના ઢંગમા ખામી છે.

વીતરાગ પરમાત્માનું દર્શન કર્યે જવા છતાં જે કષાયો અને દોષોનો એમણે સર્વ નાશ કર્યો હોવાને લીધે તો એમને માનીએ પૂજીએ છીએ, એ ક્રોધ-લોભ મદ માન માયાદિ કષાયો તરફ ધૃષ્ટા ન થાય, એ કર્યાની શરમ ન લાગે, કરતાં કોઈ સંકોચ, ભય કે સંતાપ ન રહે, એનાથી અંશે પણ પાછું ફરવાનું ન થાય એ દર્શન આપણને શું આપ્યું ? દર્શન કેવા ઢંગથી થયા ?

વળી વીતરાગ પરમાત્માએ જડના મહત્ત્વ હટાવી આત્માને મહત્ત્વ આપવાનું કર્યું, આત્મસમૃદ્ધિ આત્મતેજ-આત્મગુણો ને આત્મધર્મનું જ જીવન બનાવ્યું અને જગતને પણ એજ શિખવાડ્યું માટે તો એ આપણા ઈષ્ટદેવ બન્યા છે, અને એક આદર્શ તરીકે એમના રોજ ને રોજ દર્શન કરીએ છીએ; તો હવે એ દર્શનની સંખ્યા વધતી જાય છતાં આપણું જડને મહત્ત્વ આપવાનું એનું એજ રાખીએ, અરે ! એમ કરવામાં કોઈ સંકોચ કરવાનું કે શરમાવાનું ન કરીએ કે ‘ આ હું કેવા દેવાધિદેવના દર્શન કરનારો ને આ શું કરી રહ્યો છું ? ’ વળી આત્માને મહત્ત્વ જ ન આપીએ, આત્મસમૃદ્ધિ-ધર્મ વગેરે તરફ કાંઈ જ આકર્ષણ ઊભું ન કરીએ પછી એના પ્રયત્નની તો વાતેય શી ? તો વીતરાગના એ દર્શન કેવા ? કેવી રીતે થઈ રહ્યા છે ?

વીતરાગ દર્શનનાં તો એવા કેટલાંય ઉત્તમ ફળ વિચારી શકાય પણ સારાંશ (૧) વીતરાગ ભગવાન પ્રત્યે સગી માતા કે પત્ની યા પતિ કરતાંય કેટલુંય ઊંચું મમત્વ વધે, એ મમત્વ પાછું જીવનમાં સક્રિય બની એમના પ્રત્યે જગતની પ્રત્યે કરતાં કેટલોય ઊંચો વ્યવહાર કરાવે, વળી (૨) ક્રોધાદિ કષાયો અને હાસ્ય-હિંસાદિ

દોષો પ્રત્યે ભય અને ધૃષ્ટા વધતી જઈ એના પર કાપ મુકાવે, તેમજ (૩) પ્રભુને મહત્ત્વ વધુ આપી જડને મહત્ત્વ આપવાનું ઓછું કરાય એમ, (૪) દુઃખ-આપત્તિના પ્રસંગે દિલને પ્રભુની અનેરી હુંફ અનેરું આશ્વાસન મળે.

વીતરાગ પ્રભુના દર્શનના આ લાભો અગર નથી પામતા આવડતું તો દર્શનનાં ઢંગ બદલવા જોઈએ. તે આ રીતે,-

(૧) પ્રભુનાં દર્શન કરવા જઈએ ત્યારે માથા પરના દુન્યવી ભાર, ભૌતિક આકર્ષણ અને આહારાદિ સંજ્ઞાઓની સત્તામણી અટકાવીને જઈએ. કમમાં કમ દર્શન-કાળ પૂરતું તો આ થવું જ જોઈએ. બહારના ભાર અને ખેંચાણ ઓછા કર્યા વિના દર્શનમાં આત્મા શી રીતે ઓતપ્રોત થવાનો ? તે નહિ, તો એમાંથી પ્રેરણા શી રીતે મેળવશે ? દર્શન વખતે પણ જો આહાર-વિષય-પરિગ્રહ, ક્રોધ-લોભ, મદ-માયા કે લોક-હેરીની સંજ્ઞામાં ખેંચાયા રહેવું છે તો તે વિનાના વીતરાગ પ્રભુ સાથે અંતર ક્યાંથી ભળવાનું ? માટે એની અટકાયત જોઈએ.

(૨) દર્શનમાં અત્યન્ત ઉપાદેય બુદ્ધિ સાથે દર્શન કરાવાં જોઈએ. તત્કાળ પેલી સંજ્ઞા પર અંકુશ તો મૂક્યો હોય, પરતું એક સામાન્ય માણસને મળવાની જેમ પ્રભુને મળાતું હોય તો પણ દર્શનથી ઉપર કહેલ લાભ ખેંચવાનું નહિ થાય. એ તો મનને એમ લાગવું જોઈએ કે ‘ અહો ! પાપભર્યા અને મોહમૂઠ આ જીવનમાં વીતરાગ પ્રભુનું દર્શન અત્યન્ત ઉપાદેય છે, અતિશય જરૂરી હિતકર્તવ્ય છે. ’ આ તીવ્ર ઉપાદેય બુદ્ધિ થાય તો જ પછી દર્શનમાં જીવ ઓતપ્રોત થાય. કોઈ મોટા માણસને મળવાનું અત્યંત કર્તવ્ય સમજીને જો કરાય છે, તો એ મળતા મન એમાં તન્મય થાય છે અને લભ્ય લાભ પ્રાપ્ત કરવાનું બને છે.

(૩) દર્શનમાં એક મહાન ખામી એ રહે છે કે પ્રભુની મૂર્તિમાં જ અટકી જવાય છે. ખરી રીતે વીતરાગની મૂર્તિનું દર્શન થતાં જ સાક્ષાત્ વિચરતા અરિહંત પ્રભુ જાણે સામે બેઠા છે એ ધ્યાનમાં લાવી એમના દર્શન કરવા જોઈએ. ત્યાં સામે પાષાણ કે ધાતુને બદલે ગોરી ગુલાબી જીવંત કાયા દેખાય. એ દેખવાનું આંખ અર્ધ મીચેલી કરવાથી બને. આમ જો સાક્ષાત્ વિદ્યમાન જીવંત પ્રભુ જ નજર સામે રહે, તો એમના ગુણો, એમનું જીવન એમના ઉપકાર વગેરે તરફ દૃષ્ટિ જાય. વળી, મૂર્તિ-દર્શનની આડે કોઈ આવી ઊભું, તો પણ આપણાં ચિત્તને જરાય વિહ્વળતા કે સંકલેશ નહિ થાય; અને હૃદય પ્રભુની સાથે વાત કરતું બની શકે.

સારાંશ, સાચા ઢંગથી પ્રભુના દર્શન કરી દર્શનના મહાન લાભ હાંસલ કરીએ.

૭૯ ‘બુદ્ધિ: કર્માનુસારિણી’ એટલે ?

જયમંગળ શેઠને ત્યાં કોઈ દાનની ટીપ લઈને જતું તો એ કહેતા ‘તમે તો ઘરનાં કામ મૂકી આ સારાં કામ કરવા નીકળ્યા છો તે ભાગ્યશાળી છો. પણ અમારા કર્મ કાંઠા છે તે એવી ભાવના જ નથી થતી. કહે છે ને કે કામ તો ઘણુંય સારું હોય પણ કર્મ ભારે હોય તેથી સૂઝે જ નહિ ને. બુદ્ધિ: કર્માનુસારિણી.’ આમ કરી દાનમાં પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે ખાસ કાંઈ દેતા નહિ. એવું તપ વગેરેની વાત નીકળે ત્યારે પણ કામ તો ઘણું ય સારું હોય પણ કર્મ ભારે હોય તેથી સૂઝે જ નહિ. કર્મના અનુસારે બુદ્ધિ થાય છે.’ એમ એમને ધર્મના કામમાં દેવાળું; અને રૂપિયા ભેગા કરવાના અને દુનિયાદારીના કામમાં તો એ રચ્યાપચ્યા રહેતા.

શેઠના એક મિત્ર ધનિલાલને આથી બહુ દુઃખ થતું. એ સમજાવતો કે ‘ભાઈ, કાંઈક ધર્મ કરતા રહો તો પરલોક સુધરશે નહિતર ત્યાં કોણ બેલી ?’ પરંતુ એનેય જવાબ આ, કે ‘તમે કહો છો એ સાચું છે, પણ જીવને સુઝે તો ને ? એવા ભાવ જ નથી થતા. કોણ જાણે કેવાં કર્મ લઈ આવ્યો છું ! બુદ્ધિ કર્માનુસારી જ મળે ને ?’ એમ એનુંય સાંભળતા નહિ ઊલટું બીજાઓને પણ આ સૂત્ર પકડાવી ધર્મવિમુખ રાખતા.

મિત્રે જોયું કે ‘શેઠમાં આમ સુધારો નહિ થાય આ તો બીજાઓને પણ રવાડે ચડાવે છે.’ એમને તો હવે કોઈ ચમત્કાર બતાવવો જોઈશે.’ એણે શેઠના આઠેક વરસના છોકરાને હાથમાં લીધો. પોતાના ઘરે એ આવતો જતો હતો એટલે એને એકવાર કહ્યું, ‘ આજે તું તારા બાપાને એક સામો જવાબ દઈ દેજે. હું તને ઈનામ આપીશ.’ પેલાએ એ પ્રમાણે કર્યું આણે એને એક રૂપિયો દઈ દીધો. પછી બીજા બે રૂપિયા આપી કહ્યું ‘હવે તો કાલે બે સામા જવાબ દેજે, પણ મારી હાજરીમાં જ દેવાના.’ બસ, ધનિલાલ બીજે દિવસે જયમંગળ શેઠને ત્યાં બેઠો હતો ત્યારે છોકરાએ બાપનાં કાંક બોલ પર બે વાર સામા જવાબ દઈ દીધા. ધનિલાલ શેઠને પૂછે, ‘શેઠ કેમ આમ ?’ બાપ છોકરો લાડકવાયો હોવાથી બચાવ કરે છે ‘નાનો છે ને ? નાદાન છે એટલે બોલી જાય. એમાં કાંઈ નહિ.’

પણ શેઠ આમ કરતાં એ બગડી જાય.’ ‘ના રે ના એ તો સમજણો થશે એટલે બધો વિવેક આવી જશે.’ મિત્ર જુએ છે પાસો પોબાર છે. એટલે છોકરાને ટેવ પડી ગઈ તે વગર લાલચે સામા ઉત્તર કરતો થઈ ગયો.

એક વાર બહારગામથી કોઈ સારો સુખી માણસ પોતાની કન્યાની સગાઈ માટે બે મિત્રોને લઈ શેઠના છોકરાને જોવા આવ્યો. શેઠ સાથે એ વાતમાં બેઠો છે, ને શેઠે છોકરાને કંઈક કામ બતાવ્યું. ત્યાં ટેવાઈ ગયેલો છોકરો સામા બોલ બોલી કાઢે છે. એમાં અને બીજા પ્રસંગે પણ છોકરાનો અવિનય જોઈ કન્યાવાળાનું મન બેઠું નહિ, તે એમજ ચાલતા થયા. નીકળતાં અંદરઅંદર વાત કરે છે ‘ભાઈ ! આવા ઉદ્ધતને કાંઈ કન્યા અપાય નહિ.’ શેઠ પાછળ સાંભળીને સજજડ થઈ ગયા. હવે તો એમને સંતાપનો પાર નથી. ધનિલાલ આવ્યો ત્યારે વાત કરી કહે છે, ‘જુઓને આજે બહુ સારી કન્યા આવતી હતી તે ગઈ. આને તો હવે કોઈ જ કન્યા દે નહિ; અને શું દુકાને કે ઘરમાં આને મારું અપમાન કરતાં શરમજ નથી આવતી.’

મિત્ર કહે, ‘શેઠ ! હું તો તમને પહેલેથી કહેતો હતો પણ તમને ધ્યાનમાં ઊતર્યું નહિ. હવે સમજો કે એના કર્મ જ એવાં છે તે એને અવળું જ સૂઝે છે.’ શેઠ કહે ‘શું રાખ કરમ એવા ? આ તો મારી બિનકાળજીમાં બગડતો આવ્યો છે. પણ હવે શું થાય ?’ ‘હશે શેઠ ! હું પ્રયત્ન કરીશ જો સુધરે તો.’

પછી તો એણે છોકરાને મોટી લાલચ આપી એ નક્કી કરાવ્યું કે ‘આજે બાપાજી ગમે તે ઠપકો કહે, પણ તારે બે હાથ જોડી ભૂલ કબૂલીને તહત્તિ કરી લેવું.’ સારું. મિત્રે શેઠને ત્યાં જઈ વાતમાં કહ્યું ‘આજે તમારે એને મારી હાજરીમાં થોડો ઠપકો દેવો.’ શેઠે છોકરાને બોલાવી એમ કર્યું ત્યાં રોજની ટેવ મુજબ એને સામો બોલ દેવાનું મનમાં તો આવી ગયું, પણ કાકો સામે બેઠો છે એ જોઈ મનને દબાવી હાથ જોડીને કહે છે ‘મારી ભૂલ થઈ. આપ જે કહો છો તે બરાબર.’ શેઠ આજે આ સાંભળી તાજુબ થયા ! પછી તો મિત્રે ખાનગીમાં શેઠના કાનમાં કહ્યું ‘આ તો પચાસ રૂપિયાની લાલચનો પ્રતાપ છે શેઠ ! જયમંગળ કહે છે, ‘અરે ભાઈ ! એમ તો ૫૦ શું, ૫૦૦-૧૦૦૦ ની લાલચ દેજો ને છોકરો સુધારો. લ્યો આ હજાર રૂપિયા લઈ જાઓ, મિત્રે પછી છોકરાને વધુ વધુ લાલચ આપી ૨ વાર, ૩ વાર, ૪ વાર... એમ સારા બોલ બોલવા પર ચડાવ્યો. એમ કરતાં કરતાં પછી તો બાપનો પ્રેમ વધતો ગયો. આજુબાજુમાં ય છોકરાના વિનયના વખાણ થવા લાગ્યા. મિત્રે એને સમજાવ્યું કે ‘જો, આ સામા બોલ બંધ કરી વિનયના બોલ બોલે છે એનો આ પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ ! માટે હવે આ વિનય છોડતો નહિ.’ એમ સમજાવી સમજાવી એને સહેજ વિનયશીલ કરી દીધો.

મિત્ર હવે પૂછે છે કેમ શેઠ ! બચુ કેમ ચાલે છે ?’ શેઠ કહે, એ તો હવે રતન થઈ ગયો છે !’ ‘શેઠ ! ત્યારે એના પૂર્વ કર્મ સારા તે એને સારું સૂઝે

છે !' શેઠ કહે, 'શું રાખ પૂર્વનાં કર્મ, પહેલા નહોતો જોયો કેવો હતો એ ? આ તો તમારી મહેનત, તે સુધરી ગયો.'

મિત્ર કહે છે, 'બસ ત્યારે શેઠ ! 'બુદ્ધિ: કર્માનુસારિણી' એમાં કર્મ' એટલે પૂર્વકર્મ નહિ, પણ ઉદ્યોગ. જેવો ઉદ્યોગ, જેવી મહેનત; તે પ્રમાણે બુદ્ધિ ઘડાય છે. લાલચથી પણ છોકરાને સારું બોલવા-ચાલવાના ઉદ્યોગમાં ચડાવ્યો તો હવે વગર લાલચે એ પ્રમાણે ટેવાઈ જવાથી એને સારું સૂઝે છે. એમ તમે પણ દાન તપસ્યા વ્રતનિયમ વગેરે ધર્મની વાતનો ઉદ્યોગ મનને દબાવીને પણ રાખતા જાઓ તો સારું સૂઝશે લોકોને ઊંધા પાટા કાં બંધાવો ?' જયમંગળ શેઠ કબુલ કરે છે, માફી માગે છે. જીવન વિણસાડ્યાનો ભારે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. પછી તો મનને દબાવી દબાવીને દાન-તપસ્યાદિ ધર્મના ઉદ્યોગમાં ચડી ગયા. એથી રસ વધતો ગયો, અને કાળે કરીને સ્વભાવે મહાન ધર્માત્મા બની ગયા.

સારાંશ, નરસી બોલ-ચાલના ઉદ્યોગ છોડી સારી ધર્મવાણી-ધર્મપ્રવૃત્તિનો ભરચક ઉદ્યોગ રાખવાથી બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે. સારું સૂઝે છે. બુદ્ધિ કર્મ યાને ઉદ્યોગને અનુસરે છે. પૂર્વ કર્મના ભરોસે રહે તો કદી બુદ્ધિ ન સુધરે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૪, અંક-૪૮, તા. ૨૭-૭-૧૯૬૬

૮૦ નિશ્ચયનયની સાધના

નિશ્ચયનયની સાધનાનું એટલું ઊંચું મહત્ત્વ છે કે આ નિશ્ચિતપણે મોક્ષ તરફની આત્મપરિણતિ સર્જે છે, મોક્ષ માર્ગે નિશ્ચિત પ્રયાણ છે. સવાલ એટલો છે કે એ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? એ માટે ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે.

‘ઉચિત વ્યવહાર-અવલંબને, સ્થિર કરી મન:પરિણામ રે;
ભાવીએ શુદ્ધ નય ભાવના પાવના શયતણું ધામ રે...’

અર્થાત્ નિશ્ચય સાધનાને યોગ્ય વ્યવહાર સાધનાનું આલંબન કરી મનના પરિણામ સ્થિર કરવા દ્વારા શુદ્ધનય જે નિશ્ચયનય-સંમત સાધના એની ભાવનાથી આત્માને ભાવિત, વાસિત દ્વારા શુદ્ધનય જે નિશ્ચયનય યાને નિશ્ચયનય-સંમત સાધના એની ભાવનાથી આત્માને ભાવિત, વાસિત કરતા ચાલવું જોઈએ; કેમકે એ આત્માના પાવન પવિત્ર આશયનું ધામ છે, વિશુદ્ધ અધ્યવસાયનું સ્થાન છે. આત્મામાં નિશ્ચયનયની સાધનાની ભાવના અપાતી જાય અને આત્મા એથી વાસિત

બનતો જાય, એમાં વિશુદ્ધ આય વિશુદ્ધ પરિણતિ વસે છે. પરંતુ એ નિશ્ચય સાધનાથી ભાવિત કરવો કેવી રીતે ? તો કે એને યોગ્ય વ્યવહાર-સાધના દ્વારા ચિત્તના પરિણામ સ્થિર કરીને થાય. આ પરિણામ એટલે ખાલી ભાવના નહિ, પણ તે તે દાનાદિને અનુરૂપ મૂર્છાત્યાગાદિના શુભ ભાવ

આત્મા અનંત અનંત કાળથી મલિન વ્યવહારો યાને પાપક્રિયાઓ કરવા દ્વારા અસ્થિર ચંચળ ચિત્ત પરિણામવાળો બન્યો રહ્યો છે. એક ઘરવાસની લાલસા જીવને કેટકેટલીય આરંભ-સમારંભ-પરિગ્રહાદિ પાપવૃત્તિઓ અને વૈભવ ઉપભોગ-પરિવારનાં આકર્ષણોમાં રચ્યોપચ્યો રાખે છે. તેથી ચિત્ત એમાંના એકમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં દોડાદોડ કરતું રાખે છે. મન ક્યાંય સ્થિર નથી.

પ્ર.- જેને એકલા પૈસાની અગર એકલા સુખ ભોગની લાલસા હોય એનું મન તો એમાં સ્થિર ગણાય ને ?

ઉ.- ના, એ પણ એકજ સુદ્ધો નથી, એકજ વિષય નથી. ધન પરિગ્રહમાં પણ ધનનું અર્જન, એ માટે વેપાર-ધંધાની અનેક ક્રિયાઓ, પછી ઉપાર્જિત ધનને સંઘરી જાળવી રાખવાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ, અને અનેકાનેક બાધક સંયોગોને દૂર રાખવાની તકેદારી, કદાચ ધન પર આક્રમણ આવે તો શું કરવું એની કેટલીય વિચારણા, આ બધામાં મન એકથી બીજે, બીજેથી ત્રીજે, ... એમ ચંચળ રહ્યા જ કરે છે. એમ એકલી ભોગલાલસાવાળાને ભોગપાત્રને સાચવવા-સમાલવા વગેરે અનેક બાબતોમાં મન રખડતું રહે છે. પાછું બંને ઠેકાણે મન મલિન તો છે જ.

આવા ચંચળ ચિત્તમાં, એની એ પાપક્રિયાઓ ચાલુ હોય ત્યાં સુધી, શુદ્ધ નિશ્ચયસાધનાના પરિણામ ઊભા થઈ શકે નહિ. એ તો તો જ બને કે જો પહેલાં તો એ પાપક્રિયાઓ બંધ કરી શુભ પ્રવૃત્તિમાં મનને જોડવામાં આવે. મનને જ્યાં સુધી આલંબન ખોટું ત્યાં સુધી બાળ જીવનું શું ગણું કે એ મનને સ્થિર અને ચોકખું રાખી શકે ? ‘ઓધનિયુક્તિ’ આગમમાં લખ્યું છે કે -

નિચ્છયમવલંબતા નિચ્છયઓ નિચ્છયં અયાણંતા ॥

નાસંતિ ચરણકરણં બાહિરકરણાલસા કેઙ્ ॥ ૭૬૨ ॥

યત: પરિણામ એવ બાહ્ય ક્રિયારહિત: શુદ્ધો ન ભવતીતિ । તતશ્ચ નિશ્ચયવ્યવહારમતસુમયરુપમેવાડ્ગી કર્તવ્ય મિતિ ।

અર્થાત્ શુદ્ધ ચિત્તપરિણામસ્વરૂપ નિશ્ચયને માનનારા વસ્તુસ્થિતિએ નિશ્ચયને ન સમજવાથી બાહ્ય ચારિત્રક્રિયામાં આગસુ એના પ્રયત્ન વિના ચરણ-કરણનો યાને મૂળ ઉત્તર ગુણનો નાશ કરે છે. બાહ્ય ક્રિયા ઉડાવનારને ચિત્તપરિણામ જ શુદ્ધ નથી હોતો માટે નિશ્ચય-વ્યવહારમત ઉભયસ્વરૂપ જ સ્વીકારવો જોઈએ.

આ બતાવે છે કે પાપક્રિયાઓ-સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ છોડી શુભક્રિયા-પ્રવૃત્તિમાં જોડાવાય, તો જ એ વ્યવહારના આલંબને મન એવાં સ્થિર રહે, અને ત્યાં નિશ્ચયનયના શુભ ચિત્તપરિણામ જગાડી શકાય. દા.ત. દાનની ક્રિયા કરે તો એમાં મનને કંઈક મૂઝવ્યાગ અને સ્વાર્થાધિતાત્યાગનો શુભ પરિણામ જાગી શકે. એમ ચોમા અને પર્યુષણ પર્વની વિવિધ દાન શીલ-તપસ્યા, પ્રભુભક્તિ-ગુરુભક્તિ-શાસ્ત્રશ્રવણ, પોષધ-પ્રતિક્રમણ-સામાયિકાદિ શુભ ક્રિયામાં આત્મા જોડાયો રહે તો એ તેને તેને અનુરૂપ શુભ ભાવ શુભ ચિત્તપરિણામનો ભાગ બની શકે. એ બધું ઉડાવી, મોહમાયાની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખીને ખાલી ભાષણ-વાચાલતા કરે અને તેવા તેવા શુભ પરિણામ ક્યાંથી જાગે ?

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૨, તા. ૧૦-૮-૧૯૬૬

૮૧) વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન

જ્વાળામુખીની જેમ ભભુકી ઊઠેલા આધુનિક Science - વિજ્ઞાનથી અંજાઈ જતા પહેલા એ વિચારવા જેવું છે કે માનવજાત એનાથી સુખ, શાંતિ અને ઉન્નતિ પામી રહી છે ? કે દુઃખ, સંતાપ અને અવનતિના ગર્તામાં ધકેલાઈ રહી છે ? સગવડના જ સાધન વધી ગયા એથી ખુશ થવા જેવું નથી, કેમ કે એમાં તો આજના માનવની જરૂરિયાતો વધી ગઈ છે, ને એ વધી એટલી સ્વસ્થતા-અવ્યાકુળતા કપાઈ ગઈ છે. દા.ત. પહેલાં છાશથી ચાલતું હતું, હવે ચાહ-કોફી વગેરેની જરૂરિયાતો વધારી તેથી એનો ખર્ચ સમય-સમય પર એની હાજત-વ્યાકુળતા, એના ન મળવા ઉપર સુસ્તી-શિરોદર્દ-સંતાપ વગેરે, એનાથી હોજરી પર થતી ધીરી ધીરી ઝેરી અસર, ઈત્યાદિ, ઈત્યાદિ કેટલાય અનર્થ ખડા થઈ ગયા ! જરૂરિયાતો વધારવામાં વ્યગ્રતા-વિહ્વળતા, સંતાપ આદિ વધે છે. વિજ્ઞાનની સગવડોએ આવી અનર્થકર જરૂરિયાતોને વધારી આપી છે.

આની સામે તત્ત્વજ્ઞાનને વિચારીએ તો એના વિકાસવાળો પૂર્વનો કાળ સ્પષ્ટ બતાવી રહ્યો છે કે માણસની જરૂરિયાતો ઓછી હતી, ને એથી અશાન્તિ-અવનતિ ઓછી હતી. ચીજવસ્તુ સસ્તી બહુ, તેથી એ હિસાબે સંતોષી જીવને આવકની વ્યાકુળતા ઓછી કરવી પડતી. તત્ત્વજ્ઞાનથી અધ્યાત્મચિંતન-ચર્ચા-વિચારણામાં મસ્તી સારી રહેતી. ભલે વૈજ્ઞાનિક સાધન રેલ્વે-મોટર આદિ દ્વારા

સિદ્ધગિરિ જલદી અને ઘણીવાર નહોતું જવાતું, પરંતુ જ્યારે પાદપ્રવાસથી જવાતું ત્યારે ઠેઠ માસ-બેમાસ સુધી દિવસ-રાત દિલમાં સિદ્ધગિરિ રમ્યા કરતો ! ઉચ્ચ ભાવનાઓની છોળો ઊછળતી ! અને યાત્રા પછી દિવસો-મહિનાઓ-વર્ષો સુધી એનાં સુખદ મીઠાં સંભારણાં દિલને શુભ ભાવોલ્લાસથી છલકાવી દેતાં !

વિજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાનનો એ મોટો તફાવત છે કે વિજ્ઞાન એ જ્યારે પંચ ભૂતમાં એટલે કે માટીનાં નવનવાં સંસ્કરણ કરે છે, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન ચેતન આત્માનાં નવનવાં સંસ્કરણ કરે છે. માટીના ઘડતરમાં જીવને અંતે હૈયું નિરાશ અને હાથ ખાલી, ત્યારે નિજના આત્માના ઘડતરમાં જીવને અંતકાળ સુખદ સમૃદ્ધ અને ભાવીકાળ ઉજ્જવળ ! વિજ્ઞાને ગમે તેવા ચમત્કારી આવિષ્કાર કર્યા, પણ તે વિયોગી પંચભૂતમાં ને ? એના વિયોગે જીવની પાસે શું ? અને એના સંયોગમાં પણ જીવના માનસ રોગોની પીડાનું શું ?

માટે તો માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે ડોક્ટરી વિદ્યા ગમે તેટલી આગળ વધી અજબ ગજબના ઓપરેશન કરે, પરંતુ મનુષ્ય જે લઘુતાગ્રંથી, માત્સર્ય, અસહિષ્ણુતા, વૈરભાવ, અભિમાન, સ્વાર્થાધિતા વગેરે માનસ રોગોથી પીડાઈ દુઃખી છે, એનાં નિરાકરણ એ શું કરી શકે ? તો મનુષ્ય એ વિના ક્યાંથી સુખી બની શકવાનો ? તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ તાકાત છે કે આ માનસ રોગોને નાબુદ કરી તંદુરસ્ત મન બનાવવા દ્વારા સાચો સુખી કરી શકે છે, સાથે એવી જીવનચર્યા શીખવે છે કે જેમાં શારીરિક રોગ ભાગ્યે જ ઊઠે. પૂર્વનો કાળ આમાં સાક્ષી છે. વિજ્ઞાનનું આ કરવાનું ગજું જ ક્યાં છે ? એ તો કહે છે કે ‘ગમે તે ખાઓ. ખૂબ ખાઓ, અમે તમને એવી દવા આપીએ છીએ કે એ પચી જાય.’ પરંતુ હોજરી પર કુદરત-વિરુદ્ધ દબાણ કર્યા હોય, એની કાલાન્તરે થતી ખરાબ અસરોમાંથી વિજ્ઞાન શે બચાવી શકશે ? વિજ્ઞાન આ ધોરણ પર જાય છે કે ‘A human being is not a brain, but a belly ! માનવપ્રાણી એ મગજ નહિ પેટ છે !’ પછી પેટ અને ઈન્દ્રિયોની ખણજોને જ સારી રીતે પોષનારી નવનવી યોજનામાં પડેલું વિજ્ઞાન માનવના તંદુરસ્ત મન બનાવવા સુધી ક્યાંથી પહોંચી શકે ?

એક લેખકે લખ્યું છે, ‘Man has changed earth physically, chemically, geologically and in many other ways, but the sorrowful thing is, there is no even thought of the ultimate goal ! The consequence is that on the encroachments of the almighty Death he sees all his efforts frustrated and then it is too late adhere to fruitful course.’

કહેવાનો ભાવ એ છે કે માણસે વિજ્ઞાનનું આલંબન લઈ આ પૃથ્વીને ભૌતિક, રાસાયણિક, ભૂસ્તરિક, વગેરે અનેક રીતે પરિવર્તન કરી દીધી છે. પરંતુ અફસોસજનક બાબત એ છે કે આ બધું કરવામાં અંતિમ ઉદ્દેશનો કોઈ વિચાર નથી. શા માટે આ પરિવર્તનો અને નવનવા આવિષ્કારો કરવાના ? એનો જ ખ્યાલ નથી. પરિણામ એ આવે છે કે માણસ પર જ્યારે સર્વસત્તાધીશ મૃત્યુનો હલ્લો આવે છે ત્યારે એ જુએ છે કે એની જીવનભરની મહેનત એણે જઈ રહી છે, અને ત્યારે હવે સફળ માર્ગ અખત્યાર કરવાનું ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે.

આ સૂચવે છે કે વિજ્ઞાન માણસને સુખમય મૃત્યુ નથી આપી શકતું. તો શું સુખમય જીવન આપી શકે છે ? ના, પૂર્વે કહ્યું તેમ એ જીવન જરૂરિયાતો વધારી માણસને ન મળ્યાનો તૃષ્ણાળુ, મળ્યાનો અંધલંપટ, મેળવવાની ભારે ઉત્કંઠા-વ્યાકુળતાવાળો, અને ખોવાયા-ગુમાયાની, વ્યગ્રતા-સંતાપવાળો બનાવે છે.

ત્યારે આ બધી વિપત્તિમાંથી બચાવનાર કોઈ છે ? હા, તત્ત્વજ્ઞાન છે. કેમ કે પહેલી તો એ વાત છે કે તત્ત્વજ્ઞાનમાંય પદાર્થ વિજ્ઞાન આવે છે, પરંતુ તે બહુ જરૂરી હોય તેટલા જ સ્વરૂપનું. કેમ કે મહર્ષિઓ જોતા હતા કે વધારે વિસ્તૃત જડપદાર્થનું વિજ્ઞાન ખૂલ્લુ મૂકવામાં બાળ જડમુખા જીવોનું કલ્યાણ નથી. તેથી એમણે એના વિસ્તારને બદલે આધ્યાત્મિક તત્ત્વોનો વિસ્તાર પ્રકાશિત કર્યો. એના આલંબને આર્ય પ્રજા આજસુધી તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઝીલતી રહી અને એની સુખદ અસર રૂપે જીવનને ત્યાગ-સંયમ-ઉદારતા-પરોપકાર વગેરેમાં પ્રયત્નશીલ રહી. તો શું એ દુઃખિત રહી ? ના, વિજ્ઞાનમાં અને એની સગવડોમાં મુગ્ધ બનેલા કરતા મહાસુખી હતી. વળી તત્ત્વજ્ઞાન અનેક ગુણો સર્જે છે. તેથી જીવન સુખદ બને છે. એમાંય જૈન તત્ત્વજ્ઞાને તો વિપુલ પ્રમાણમાં જનગણના જીવન-ઉત્થાન કર્યા છે. ઐતિહાસિક વિભૂતિઓ, રાજા-મંત્રી-શેઠશાહુકારો, અન્ય શ્રાવકો અને મુનિપુંગવોના સર્જન કર્યા છે. વર્તમાનકાળે પણ અનેકવિધ આંધીઓની વચ્ચે ઉન્નતિ ઉદાત્ત પરમ શાંતિભર્યું જીવન આના જ આધાર પર સરજી શકાય. ‘બનાઈ શો’ જેવા પણ કહે છે કે ‘પરલોક હોય તો પરભવમાં જૈન થવાનું પસંદ કરું છું.’ એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની Supremacy સર્વોચ્ચતા સૂચવે છે. પ્રાંતે માટીના ઘડતરવાળા વિજ્ઞાનના અંજામણ મૂકી ચેતનના ઘડતરને સર્જનાર તત્ત્વજ્ઞાનના રાહે ચાલીએ એજ હિતાવહ છે.

૮૨ આપણો યશસ્વી વ્યવહાર

નિર્મળ યશ કોણ નથી ચાહતું ? ‘અજિતશાંતિ’ સ્તવનના રચયિતાએ માટે જ કહ્યું ‘જઈ ઈચ્છહ પરમપયં, અહવા કિત્તિં સુવિત્થં ભુવણે...’ અર્થાત્ ‘જો તમે પરમપદ-મોક્ષ ઈચ્છતા હો, અથવા જગતમાં સુવિસ્તૃત કીર્તિ ચાહતા હો તો ત્રણ લોકના ઉદ્ધારક જિનવચન પર આદર કરો.’ અહીં મોક્ષની ઈચ્છા સાથે વિકલ્પમાં કીર્તિની ઈચ્છા મૂકી એ એટલા માટે કે ‘મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી શું ? તો કે સુવિસ્તૃત કીર્તિ અર્થાત્ વ્યાપક નિર્મળ યશ.’ કેમ કે એવા સંત-શિષ્ય-સજ્જનોમાં નિર્મળ યશ ત્યારે ફેલાય છે કે જો આપણે અંગત રીતે એને છાજતું જીવન, ને બીજા સાથે છાજતો વ્યવહાર રાખ્યો હોય. યશ-કીર્તિ ગુણની ગવાય છે. સુકૃત-સદ્આચારની ગવાય છે, ને એજ નિર્મળ યશ છે. તેથી જ સારા માણસો એને હૃદયની ભલી લાગણીથી ગાય છે. એ જોતા આપણા દિલને ય ઉત્સાહ રહે છે, એવા ગુણમય-સુકૃતમય જીવનમાં સ્થિરતા થઈને એ માર્ગે અધિક નવા જોમથી પ્રયત્ન ચાલે છે.

અનંતજ્ઞાનીઓએ આ જોઈને જ સમ્યગ્દર્શનના એક મહાન આચાર તરીકે ‘ઉપબૃંહણા’ મૂકી છે. સમકિતીનું આ કર્તવ્ય છે કે એણે ઉપબૃંહણા એટલે કે સાધર્મિકના સદ્ભૂત-સાચા, ગુણ-સુકૃતની પ્રશંસા કરવી, સમર્થન કરવું. અલભત્ત એ સાધર્મિકમાં બીજી ક્ષતિઓ હોય છતાં ‘સવ્વે જીવા કમ્મવસ’ એ સૂત્રના હિસાબે ક્ષતિઓ કર્મવશ સમજી એનું પિજણ ન કરતાં, આ જગતમાં સહારાના રણમાં મીઠા પાણીની વાવડીની જેમ ગુણદર્શન-સુકૃતદર્શન દુર્લભ અને પ્રશંસનીય સમજી, ને એ એનો પુરુષાર્થ લેખી એ જ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, એની જ પ્રશંસા-ગુણસ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. એ સ્તુતિ-અનુમોદનથી આપણી દૃષ્ટિ સુંદર ગુણગ્રાહી-ગુણાકાંક્ષી બને છે, અને સામાને સદ્ગુણ-સુકૃતનું મમત્વ વધે તથા પ્રોત્સાહન મળે છે. નિર્મળ યશ પથરાવા ઉપર આ બને છે.

નિર્મળ યશ જગતની વચ્ચે રહીને મેળવવાનો છે, એ ન ભૂલાય. જગતની વચ્ચે રહેતાં અનેકની સાથે એક યા બીજા વ્યવહારમાં આવવું પડે છે, ત્યાં જો વ્યવહારની કુશળતા અને પવિત્રતા, ધીરતા હોય તો નિર્મળ યશ મળે, નહિતર અપયશ થાય.

વ્યવહારની કુશળતા માટે ત્રણ ચાવી બહુ ઉપયોગી બને છે. (૧) પહેલું તો

આપણો અધિકાર વિચારવો. જે કાંઈ શબ્દ બોલીએ કે બીજા પ્રત્યે જે કોઈ વર્તાવ આચરીએ એ આપણા અધિકારને છાજતો જોઈએ. આપણે જોવું જોઈએ આપણો કયો હોદ્દો છે ? કયું સ્થાન, કઈ કક્ષા છે ? કેવું બોલવા-ચાલવા માટે આપણને કેટલો અધિકાર છે ?

દા.ત. મોટાઓ વાત કરતા હોય ત્યાં વચમાં નાનડિયાએ બોલવાના અધિકાર નહિ. એમ, કોઈ બે જણ નિકટમાં રહી ધીરેથી કાંક વાત કરતા હોય, તો એ કાંઈક ગુપ્ત મંત્રણા સમજી ત્રીજાએ ત્યાં નજીકમાં રહેવાનો પણ અધિકાર નહિ. એમ, વડિલને કાંઈક કહેવાનું હોય, તો તે રોકમાં કે મોટા અવાજથી કહેવાનો અધિકાર નહિ. એમ માતાપિતાના જમવાની પૂછગાછ વિના પુત્રને જમી લેવાનો અધિકાર નહિ. એમ કોઈ બે ભાઈ વચ્ચેના મતભેદમાં વગર પૂછ્યે પંચાતી કૂટવાનો અધિકાર નહિ... આવા પોતાના અધિકાર સમજી-વિચારી માણસ બોલે ચાલે, તો ચિત્તને અશાંતિમાં પડવાનો કે ઉદ્વેગ, ધિક્ક, દોઢડાહું વગેરે અવગુણી બનવાનો પ્રસંગ ન આવે, તેમ અપયશ હલકાઈ ન થાય.

(૨) બીજો જરૂરી મુદ્દો એ છે કે વ્યવહાર સામાની પાત્રતાને અનુસાર જ કરવો. દા.ત. ઉદ્વેગને રોકમાં વારે વારે ટોકવાનું ઠીક નહિ. એ સાંભળવા એની પાત્રતા નથી. એમ મુનિ ઊંચું પાત્ર છે, તો એમને દાન નોકર પાસે નહિ, પણ જાતે દેવાનું, એમ, પુત્ર કે શિષ્ય યા નોકર પ્રત્યે બહુ માન અને લાડથી વ્યવહાર કરવાનું એ પાત્ર નહિ. કહેવત છે, - 'નાનાશું હસે એ માનથી ખસે.' ઉપરાંત નુકસાન એ, કે સામો ફુલણજી-અભિમાની-ઉદ્વેગ અને અતિવિશ્વાસમાં તણાનારો, વગેરે અવગુણી થાય. એમ સામાન્ય રીતે કોઈ પણ જીવ અપ્રિય, અસત્ય, માયાવી, વચન કે વર્તાવનું પાત્ર નથી. તો કોઈનીય સાથે પણ એવો વ્યવહાર થાય નહિ. સારાંશ, સામાની પાત્રતા જોઈ વિચારી એને છાજતો વ્યવહાર કરવાથી આપણા ચિત્તની શાંતિ, માન, મોભો, વગેરે સચવાય છે.

(૩) ત્રીજું જરૂરી, અવસર ઓળખવાનું છે. અવસરને અનુરૂપ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. દા.ત. બહારથી ભૂખ્યા આવેલાને સીધા જમ્યા પહેલા જ એના દોષ કહેવા, એ અવસરને છાજતું નહિ. દાન સામા પર અહેસાન ચડાવવાનું બોલવું, એ અવસર વિરુદ્ધ છે. માતાપિતાની બિમારીમાં એમની ખબર અંતર ન લેવી ને બહાર ફરતા રહેવું, એ અવસરોચિત નહિ. કોઈ માંદાની ખબર કાઢવા ગયા ત્યાં પોતાની બિમારી-તકલીફ વગેરેનું પિંજણ કર્યા કરવું એ અવસર વિરુદ્ધ છે. કોઈના સદ્ભૂત ગુણ વગેરે લક્ષમાં લીધા વિના સીધો એના દોષ માટે ઠપકો દેવો, એ અવસરોચિત નહિ. કાંઈ સુકૃત કરીને બહાર બહાઈ હાંકવી એ અવસર વિરુદ્ધ છે...વગેરે વગેરે.

આમ, આપણો અધિકાર, સામાની પાત્રતા ભૂમિકા, અને અવસરોચિત, એ ત્રણ લક્ષમાં રાખી વ્યવહાર કરાય, તો એ વ્યવહાર કુશળતા છે. સાથે આચાર વિચારની પવિત્રતા હોય, તો નિર્મળ યશ મળે છે, યશ અપાવે એવા ગુણો ને સુકૃતો લાભે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૪, તા. ૧-૧૦-૧૯૬૬

૯૩ મહાપર્વ વીત્યા પછી...

ગામે ગામ પર્યુષણા-મહાપર્વ સુંદર રીતે ઉજવાયાના સમાચાર મળે છે. કેટલેય ઠેકાણે મોટી તપસ્યાઓ વિશેષ રૂપમાં થઈ ! શાસનના મહાન ઉદયની આ એક ભૂમિકા સર્જાતી ગણાય. પરંતુ એ ભૂમિકા કેમ આગળ વધે એ લક્ષ દરેક આરાધકે રાખવું જરૂરી છે.

આઠ દહાડા વરસાદની હેલી વરસી જાય અને પછી ચોમાસુભર વિના વરસાદે કોરૂંધાકોર રહે, તો સુંદરપાકની આશા ન રખાય. એમ પર્યુષણાના આઠ દિવસ આરાધનાની રેલંછેલ થઈ ગઈ, પણ પછી આરાધના વિનાના કોરાધાકોર દિવસો-મહિનાઓ વીતે, તો પોતાના આત્મામાં આ લોક પરલોકને ઉજ્જવળ કરનારો સંગીન પાક શી રીતે થાય ? તેમ, શાસનનો ઉદય પણ શાના પર ચાલવાનું મનાય ? આ ઉદયવસ્તુ કાંઈ માત્ર આઠ દિવસ પર નિર્ભર નથી. એ તો હંમેશની જૈન ધર્મની જાહોજલાલીના હિસાબની વસ્તુ છે. આ જાહોજલાલી એટલે માત્ર ઉત્સવ-મહોત્સવ નહિ ! એ તો એક અવાંતર વસ્તુ છે. મુખ્ય તો જૈન ધર્મમાં માનનારાના જીવનના સમગ્ર પાસાઓ ધર્મરંગથી રંગાયેલ બની જાય, વાણી-વિચાર-વર્તાવ ગુણ-સુકૃત-અનુષ્ઠાન આદર્શ-આચરણ-મનોરથ વગેરે બધે જિનોક્ત ધર્મ ઝળકતો થઈ જાય. એ જિનશાસનનો ઉદય છે. પૂર્વકાળે ઉદયો થયા છે એમાં આવું બન્યું છે એ ઈતિહાસ કહી જાય છે. એ સૂચવે છે કે માત્ર મહાપર્વની ઉજવણીની જાહોજલાલી પર શાસનનો ઉદય ન કલ્પી શકાય.

એટલે જ પ્રશ્ન આ આવીને ઊભો રહે છે કે મહાપર્વ વીત્યા પછી જીવન કેવું બનાવવાનું ? આ માટે એકજ વિચાર બસ છે કે જે મોંઢે પાન ચાવ્યા એ મોંઢે કોલસા ચવાય ? સર્વોચ્ચ પર્વની આરાધના સુંદર કર્યા પછી, આરાધનાથી તદ્દન વિપરીત રહેણીકરણી નભાવાય ? પર્યુષણામાં સારું ધનદાન કર્યું, જીવોને અભયદાન દીધાં, સુંદર શીલ-આચાર-અનુષ્ઠાન સેવ્યાં, ભવ્ય કલ્પસૂત્રનાં શ્રવણ કર્યાં, તપસ્યા

વિશિષ્ટ કરી, કેઈ શુભ ભાવનામાં રમ્યા. દિલના કષાયો મંદ પાડી દઈ ક્ષમા નમ્રતા વગેરે સદ્ગુણો જાગતા કર્યા, વીતરાગ અને એમના શાસનનાં ખૂબ સ્મરણમાં રમ્યા..., ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ દયા-દાન-શીલ-તપ-ભાવના, અર્હદ્ભક્તિ વગેરેની સુંદર આરાધના કરી; તો પછી મહાપર્વ વીત્યા બાદ હવે જીવન કેવું જીવવાનું ? રહેણીકરણી કેવી રાખવાની ?

અલબત જૈનકુળના તારક શિરસ્તારૂપે મહાપર્વનું નિમિત્ત પામીને જોસ આવી ગયું, પણ પછી એ નિમિત્ત વીતી જતાં ચોમેર જગત શું કરી રહ્યું છે એ નજર સામે આવે છે, અને તેથી જીવ એમાં દોરાઈ જાય એ બનવાજોગ છે, છતાં પણ આપણે જિનશાસન પામ્યાના મહાન પુણ્યોદયે ચઢ્યાની સાર્થકતા શી ? શું માત્ર મહાપર્વની ધામધૂમ કર્યાથી સાર્થકતા ? અને પછી જગતના રાહે એની એ દોટ ?

શા માટે આપણે શાસનથી પ્રભાવિત બન્યા રહેવાને બદલે જગતથી જગતના રાહથી પ્રભાવિત બન્યા રહેવું જોઈએ ? આજ ભારત પોતાની પવિત્ર અને ભવ્ય આર્યસંસ્કૃતિ ગુમાવવા બેઠું છે; શાથી ? પાશ્ચાત્ય રીતભાતથી પ્રભાવિત થઈ જવાના લીધે. ‘પ્રભાવિત’ એટલે મન પર એની આભાસમય સુંદરતાની ઘેરી અસર વ્યાપી ગઈ છે; એથીજ સાચી સુંદર પોતાની સંસ્કૃતિ તરફ સરાસર દુર્લક્ષ ઊભું થઈ ગયું છે. એવી સ્થિતિ આપણી બને છે કે મહાપર્વ રૂડા આરાધ્યા પછી પણ શાસનથી પ્રભાવિત બનવાને બદલે જગતથી પ્રભાવિત થઈ એના રાહમાં ભળી જવાનું થાય છે. આનું કારણ, આપણને જિનેશ્વર ભગવાનનો કેટલો બધો સર્વોચ્ચ વારસો મળ્યો છે, એની કદર નથી, કિંમત નથી. નહિતર અબુઝની માફક આ વિષમકાળમાં અતિ દુર્લભ એવા એ વારસાના મહાવૈભવ કમાવવાનું બાજુએ રાખી જગતના રાહે આંધળી દોટ શાની થાય ?

આનંદધનજી મહારાજ કહે છે,-

‘પરમ નિધાન પ્રગટ મુખ આગળે, જગત ઓળંધી જાય

જ્યોતિ વિના જુદો જગદીશની, અધોઅંધ પુલાય.....ધર્મજિણેસર ગાઉં રંગ શું’

અર્થાત્ આત્મસુખ, આત્મહિત, આત્મગુણો, આત્મપ્રકાશ, આત્મસ્વાતંત્ર્ય, વગેરે શ્રેષ્ઠ નિધાન-ખજાના પ્રત્યક્ષ હાથવેંતમાં છે; પરંતુ જગદીશ્વર જિનેન્દ્ર ભગવાનના નિર્મળ પ્રકાશ વિના, જુઓ કે જગત એને સ્પર્શવાનું બાજુએ રાખીને દોડે છે. એ દોટ પછી કેવી ? તો કે અંધેકુ અંધા મિલા ! વનમાં આગ લાગી ને ત્યાં પહેલાં આંધળે આંધળા જઈ ચડ્યા હોય, પછી એ કદાચ ગરમી લાગતાં આગને કળી જાય તો પણ ક્યાં કેવી ભાગાભાગ કરે ? જાતને ય શું બચાવે, ને

એક બીજાને ય શી સહાય કરે ? બસ, આવા જગતની રહેણીકરણીમાં તણાઈ જવું અને મહાપર્વ પૂર્ણ થયા પછી એવા ને એવા રહેવું એ અંધો-અંધની દોટ છે.

માટે એથી બચવા, શાસનના પ્રકાશને હૃદયસ્થ રાખી, મહાપર્વની વિવિધ સાધનાઓનો સ્વાદ ઊભો રાખી, શ્રાવક માત્ર પજુસણના નહિ, પણ બારે મહિનાના બની, શક્ય દયા-દાનાદિની આરાધનાઓ રોજંદા જીવનમાં વણી લેવી એમાં જ શાણપણ છે, ઉદ્ધાર છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૫, તા. ૮-૧૦-૧૯૬૬

૮૪ જૈનધર્મનું અખેડ કર્મવિજ્ઞાન

(લેખાંક-૧)

વિશ્વ વિચિત્રતાનું રહસ્ય :-

વિરાટ વિશ્વની વિચિત્ર ઘટનાઓ શી રીતે બની રહી છે ? એનું રહસ્ય શોધી કાઢવા જગતના ચિંતકોએ ઘણી મહેનત કરી છે. ‘By chance - અકસ્માત જ’ આ બધું બને છે-એમ કહેનાર તો વિશ્વના સનાતન નિયમ ‘Cause and Effect’ કાર્ય-કારણભાવને જ ભૂલી જાય છે. જ્યારે બીજા કેટલાકો કાર્ય-કારણનો નિયમ લક્ષમાં રાખીને વિચિત્ર ઘટનાઓ પાછળ ઈશ્વરની માયા, ઈશ્વરીય શક્તિ અગર ઈશ્વરીય સામ્રાજ્યને જવાબદાર ગણે છે. એની સામે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ‘ઈશ્વર તો દયાળુ ગણાય છે, તો એ દુઃખદ સર્જનો કેમ કરે ? ધાતક શસ્ત્રાદિ અને નિર્દય ઘટનાઓ કેમ બનાવે છે.’ આની સામે ચિંતકોના એક વર્ગની દલીલ છે કે ‘જો વિચિત્ર સર્જનોમાં ઈશ્વરને ભાગ્યની અનિવાર્યતા જ છે, તો ભાગ્યથી જ વૈચિત્ર્યનો જવાબ મળી જાય છે માટે ભાગ્યને જ આ વૈચિત્ર્યનું કારણ માનો, ઈશ્વરને સર્જનહાર માનવાની શી જરૂર ?’ ગમે તે હો, ઈશ્વરીય તત્ત્વની દરમિયાનગીરી હો યા નહિ, પણ ચિંતકવર્ગે જગતના વિચિત્ર સર્જન અને ઘટનાઓ પાછળ જુદા જુદા નામે જીવોનાં તેવા તેવા ભાગ્ય, વાસના, અદૃષ્ટ વગેરેને જવાબદાર ગણ્યા જ છે, અવશ્ય માન્ય રાખ્યા છે.

આ માનવું આવશ્યક પણ છે, કારણ કે જીવને ધારણા કે ઈચ્છા વિના કેટલાય પદાર્થ અને પ્રસંગોના યોગમાં આવવું પડે છે તે એના ભાગ્યનાં હિસાબે જ ઘટે. પૂર્વજન્મ સ્મરણાદિથી એ સિદ્ધ હકીકત છે કે આત્મા જન્મજન્માંતરોમાં

નવાં નવાં શરીર ધારણ કરતો અને મૃત્યુ વખતે એ શરીરને મૂકીને જતો એક સ્વતંત્ર પદાર્થ છે કે જેમાં નાની ઉંમરના બાળકને પોતાના પૂર્વ જન્મના અનુભવોનું સ્મરણ થાય છે. ને એ દૂર દેશ, દૂર કાળ અને અપરિચિત કુટુંબ સાથેની પોતાની અનુભવેલી પૂર્વજન્મની વિગતો, નામદામ સમયના નિર્દેશ સાથે કહે છે; અને તે ત્યાં જઈ તપાસ કરતાં બરાબર એજ પ્રમાણે મળી આવે છે. પૂર્વ જન્મમાંથી નીકળી અહીં આવી જન્મ પામનાર એક સ્વતંત્ર આત્મદ્રવ્ય-જીવનપદાર્થને માન્ય વિના પૂર્વજન્મની બાબતોનું સ્મરણ અહીંવાળાને થયું હોવાનું શી રીતે સંગત કરી શકાય ? એવો એક નિયમ છે કે ‘જે અનુભવ કરે છે તેને જ પછીથી સ્મરણ થાય.’ જુદા જુદા પ્રવાસે ફરી આવેલ ભાઈઓ પોતપોતાના પ્રવાસના જે સંસ્મરણો કહે છે એ એમની તે તે પ્રદેશમાં જઈ, તે તે અનુભવ કરી આવ્યા છે એની સાબિતી છે. એમ જીવ પણ જે પોતાના અમુક ગામ-સ્થાન-નામ આદિના પૂર્વ અનુભવો કહે છે એની ત્યાંથી અહીં આવ્યાની વસ્તુસ્થિતિ સૂચવે છે.

બીજું એ પણ છે કે એક જ માતૃપિતાથી જન્મ પામવાં છતાં એક પહેલવાન, બીજો દુબળો; એક બુદ્ધિમાન, બીજો જડબુદ્ધિ; એક રૂપવાન, ગુણિયલ, નિરોગી તો બીજો સામાન્ય રૂપવાળો, દોષથી ભરેલો, રોગીષ્ટ દેખાય છે. વળી ખાનપાન અને બીજા વર્તન-વ્યવહારમાં એમની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની રૂચિ હોય છે. એ સૂચવે છે કે એ જીવો પૂર્વજન્મમાં ભિન્ન ભિન્ન કર્મ અને ત્યાં ઉપાર્જેલા કર્મ તેમજ અનુભવો વિના જ આ બધું આકસ્મિક બની આવ્યું એમ માનવા જતાં તો કાર્ય-કારણના નિયમનો ભંગ થાય ! એટલે જ આજના પાશ્ચાત્ય દેશના મહાન ચિંતકો સર ઓલિવર લોજ, લોર્ડ કોલવિન, હર્મન જેકોબી, બનાર્ડ શો વગેરેએ જગતમાં જડતત્ત્વ ઉપરાંત ચેતનતત્ત્વની હયાતી સ્વીકારી છે.

આમ આત્મા એક સ્વતંત્રદ્રવ્ય સિદ્ધ થયા પછી, અને તે પણ જો શાશ્વત-સનાતન દ્રવ્ય છે તો પછી, એ સવાલ થાય છે કે (૧) કોઈ જીવ ભેજાબાજ મોટો સાયન્ટીસ્ટ બને તો કોઈ કાળા અક્ષરને કૂટી મારે તેવો નિરક્ષર ભટ્ટાચાર્ય રહે છે, એવું શાથી ? (૨) એક માઈકોસ્કોપ, દુરબિન કે ચશ્મા વગેરે સાધનો વગર દૂર સુદૂર જોઈ શકે છે ત્યારે બીજો જન્મથી અંધ હોય છે અથવા જોવા માટે અનેક સાધનોની અપેક્ષા રાખે છે, એમ કેમ ? (૩) એક સુખશય્યામાં મહાલતો હોય છે, બીજાને રાતદિવસ દુઃખ-રોગની હારમાળ લાગેલી હોય છે, એ શું ? (૪) એક શાંત-ક્ષમાશીલ, નમ્ર, સરલ, સંતોષી અને સત્યનો પ્રેમી-આગ્રહી હોય છે. બીજો ક્રોધથી ધમધમતો અભિમાનથી અક્કડ, આંટીઘૂંટીમાં રમનારો, ધનવૈભવની પ્રાપ્તિ

માટે રાતદિવસ મથનારો અને સત્યનો અપલાપ કરનારો, એવું કેમ હોય છે ? (૫) એક દીર્ઘાયુ ભોગવનાર હોય છે ત્યારે બીજો ગર્ભમાં કે જન્મતાં જ કેમ યમધામ પહોંચી જાય છે ? (૬) એક તાડ જેવો ઊંચો હોય છે તો બીજો સાવ બટકો, ઠિંગુજી જેવો હોય છે. એકની કીર્તિ ચોમેર વ્યાપી જાય છે. બીજાની સર્વત્ર અપકીર્તિ થતી હોય છે. એકનો પડતો બોલ ઝીલાય છે, બીજો ઘાટા પાડે તોય એનું સાંભળવા કોઈ તૈયાર નથી. આવો તફાવત કેમ ? (૭) કોઈ ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામે છે, તો કોઈ હલકા કુળમાં કેમ અવતરે છે ? (૮) કોઈ દીન-દુઃખીયાને તન-મન-ધનથી મદદ કરવાના વ્યસનવાળો હોય છે, તો કોઈ મહાકૃપણ-એક દમડી પણ છોડવા તૈયાર નથી હોતો. એક ધનકૂબેર બની જાય છે ત્યારે બીજા દરિદ્રનારાયણ રહે છે. એક લાખો કમાય જાય છે, બીજો એ જ બજારમાં સોના સાક કરીને રોતો રોતો ઘેર આવે છે. શું હશે સંસારની આ વિચિત્રતાનું કારણ ? એકની એક વ્યક્તિને પણ જુદે જુદે સમયે આવા વિરોધી અનુભવો થાય છે એ શાથી ?

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૬, તા. ૧૫-૧૦-૧૯૬૬

(૮૫) (લેખાંક-૨)

આર્યદેશના દર્શનકારો એના સમાધાનમાં કહે છે, કે જીવના પૂર્વોપાર્જિત તેવા તેવા શુભાશુભ ભાગ્ય આ વિચિત્રતામાં કારણભૂત છે. એ દર્શનકારો ભાગ્યને જુદા જુદા નામથી સંબોધે છે. ન્યાય વૈશેષિક દર્શનવાળા ‘અદષ્ટ’ કહે છે. મિમાંસકો ‘અપૂર્વ’ કહે છે. સાંખ્યયોગ દર્શનકારો ‘આશય’ કહે છે. વેદાંત દર્શનમાં ‘માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ’ શબ્દો બોલાય છે. બૌદ્ધો એને ‘વાસના’ કહે છે. અને પાશ્ચાત્ય ફિલોસોફરો ગુડલક-બેડલક Good luck - Bad luck વગેરે શબ્દોથી ભાગ્ય-તત્ત્વને માન્ય રાખે છે. જૈનદર્શન એને ‘કર્મ’ કહે છે.

જૈનદર્શનની વિશેષતા : આ રીતે પૂર્વ-પશ્ચિમના દર્શનકારોએ ભાગ્ય-કર્મને માન્ય રાખવા છતાં કર્મસિદ્ધાંત સંબંધી જુદી જુદી વિચિત્રતાઓમાં જવાબદાર જુદાં જુદાં કર્મના વિભાગ પાડીને ખાસ વિસ્તૃત-સ્પષ્ટ-વિશિષ્ટ વિચાર જૈનદર્શન જેવો બીજાઓએ કર્યો હોય એ જોવામાં આવતું નથી; તેમજ તેવું કોઈ સાહિત્ય પણ ઉપલબ્ધ નથી. જ્યારે જૈનદર્શનમાં કર્મસંબંધી વિચાર ચોક્કસ પ્રકારના વિભાગવાર, ખૂબ સૂક્ષ્મ, વ્યવસ્થિત, સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત છે. કર્મ વિષયક સાહિત્ય પણ લાખો શ્લોક પ્રમાણ મળે છે. જૈનદર્શનમાં કર્મની બધ્યમાન અવસ્થા, સત્તા અને ઉદયાવસ્થા માનવામાં આવી છે. જૈનેતર દર્શનમાં પણ જુદાં જુદાં નામોથી કર્મની આ ત્રણ

અવસ્થાઓનું દિગ્દર્શન આવે છે. બંધાતા કર્મને 'ક્રિયામાણ', સત્તામાં રહેલા કર્મને 'સંચિત' 'પ્રારબ્ધ' અને ઉદયમાં આવેલ કર્મને 'ભોગ' કહે છે. પણ આ જોવા નથી મળતું કે (૧) આત્માને થતા ભિન્ન ભિન્ન અનુભવો પાછળ ક્યાં ક્યાં કર્મો કામ કરી રહ્યા છે ? (૨) અમૂર્ત-ચૈતન્ય-સ્વરૂપ આત્મા જડકર્મ પુદ્ગલથી કેમ બંધાય છે ? (૩) એ બંધ થવાના કારણો ક્યાં ? (૪) ક્યાં ક્યાં કારણોથી એ કર્મમાં કેવી કેવી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ? (૬) આત્મા સાથે ચોટેલાં કર્મ કેટલો કાળ (અબાધાકાળ) ફળ આપવામાં વિલંબ કરે છે ? (૭) બંધાયેલા કર્મમાંથી અબાધાકાળને ફેરવી નાખનારી શી પ્રક્રિયા થાય છે ? (૮) ઉદયમાં આવ્યા પછી એ કર્મ કેવાં શુભાશુભ ફળ દેખાડે છે ? (૯) એક કર્મ ઉપાજર્ચા પછી આત્માના તે તે ચિત્તપરિણામોથી (વિચારોથી) અન્ય કર્મરૂપે કેવી રીતે સંક્રમણથી બદલાવી શકાય છે ? (૧૦) કર્મ બંધાતી વખતે એમાં જે ફળ આપવાનું સામર્થ્ય હતું તે પણ કેવી રીતે પલટાય છે ? (૧૧) જે કર્મ મોડું ઉદયમાં આવવાનું હોય તેને વહેલું કઈ રીતે ઉદયમાં લાવી શકાય ? (૧૨) કર્મના આંશિક નાશ તેમ જ સર્વથા નાશની શી શી પ્રક્રિયા છે ? (૧૩) બહારથી દેખાતી ખાનપાન વિગેરેની ક્રિયા સમાન હોવા છતાં એ ક્રિયા વિરાગભાવે થવાથી નીચેના ગુણસ્થાનકવાળા કરતાં ઉપરનાં ગુણસ્થાનકવાળાને શુભાશુભ કર્મના બંધમાં કેવો ફરક પડે ?...વગેરે વગેરે અનેક બાબતોનું સ્પષ્ટીકરણ, ને વિગત-વિસ્તાર અન્ય દર્શનોમાં જોવા નથી મળતો, મળવાને અવકાશ પણ નથી કેમ કે બધાં દર્શનો કર્મ ભાગ્યને અમૂર્ત, ગુણરૂપ યા સંસ્કારરૂપ માને છે. તેથી તેની ઉત્પત્તિ (બંધ), અબાધાકાળ, ઉદયાવસ્થા, એ ઉદય ચાલુ હોવા છતાં પુરુષાર્થ વિશેષથી એના રસનો અનુભવ અટકાવી દેવો યા બીજા કર્મરૂપે પલટાવી (સંક્રમિત કરી) દેવો વગેરે ઘટનાઓ આત્માના ગુણરૂપ, અમૂર્ત, ભાગ્ય માનવામાં ઘટી શકતી નથી. એ તો મૂર્ત પૌદ્ગલિક કર્મમાં જ ઘટે.

જૈનદર્શને કર્મસિદ્ધાંતના અદ્વિતીય વિજ્ઞાન (Science) ની જગતને ભેટ આપી છે. એ ભાગ્યને કર્મ કહે છે અને કર્મ પણ અમૂર્ત, ગુણરૂપ નહિ; પરંતુ મૂર્ત પુદ્ગલરૂપ યાને એક જાતની રજરૂપ (અણ સમુહાત્મક) માને છે.

કર્મબંધના કારણો :-

૧. મિથ્યાત્વ :- મિથ્યા માન્યતા, સત્યનો અસ્વીકાર, અતત્ત્વનું વલણ.

૨. અવિરતિ :- પાપત્યાગની પ્રતિજ્ઞા ન હોવાને લીધે ચાલુ રહેતી પાપની છૂટ, પાપની અપેક્ષા, પાપની સંમતિ,

૩. ક્ષાય :- ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તથા કામ, હર્ષ-શોકાદિ.

૪. યોગ :- મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિ.

આ ચાર સામાન્યથી કર્મબંધનાં કારણો છે, તેલના ડાઘવાળા કપડાં ઉપર વાતાવરણમાંથી રજ ચોંટે છે તેમ રાગ-દ્વેષાદિ પરિણામવાળા આત્મા ઉપર કર્મણિઓ (કર્મરજ) ચોંટે છે.

દૂધમાં સાકર અથવા તપાવેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ જેમ એકમેક થાય છે, તેમ આત્મા સાથે આ કર્મરજ એકમેક થાય છે.

આઠકર્મ :- અનુભવાતા વિવિધ ઉદયની પાછળ જુદા જુદા કર્મ કામ કરી રહ્યા છે. કર્મના મૂળ આઠ ભેદો આમ સમજાવી શકાય. (૧) જ્ઞાન ઓછું છે, યા બહુ ગોખે, વાંચે, ભણે-મહેનત કરે છતાં જ્ઞાન ઓછું પ્રાપ્ત થાય ત્યાં **જ્ઞાનાવરણ કર્મ**. (૨) ઈન્દ્રિયદર્શન ઓછા હોય, યા કાન-આંખનું તેજ ઓછું થાય. બીજી ઈન્દ્રિયોની શક્તિહીનતા હોય, ત્યાં **દર્શનાવરણ કર્મ**. (૩) ઘડીકમાં સ્વાસ્થ્ય, સુખ હોય અને ઘડીકમાં પીડા અનુભવાય ત્યાં શાતા-અશાતા રૂપ **વેદનીય કર્મ**. (૪) તર્કસિદ્ધ, યુક્તિયુક્ત, દષ્ટાંતસાધ્ય એવી સત્ વસ્તુ હોવા છતાં એ જયે નહિ, જયવા છતાં એનો આદર-અમલ ન થાય, ત્યાં **મોહનીય કર્મ**. (મિથ્યાત્વ મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય) (૫) આત્મા શરીર સાથે જકડાયેલો જ રહે પછી ભલે ગાઢ બિમારી કે પ્રહાર, અકસ્માત પણ થયો હોય, ત્યાં **આયુષ્ય કર્મ**. (૬) જુદાં જુદાં શરીર, શરીરના બાંધા, ચાલ, યશ, અપયશ, સુસ્વર-દુસ્વર વગેરેમાં જવાબદાર તેવું તેવું કર્મ **નામ કર્મ**. (૭) ઊંચનીચ કુળમાં જન્મ થાય તેના કારણભૂત **ગોત્ર કર્મ**. અને (૮) દાનબુદ્ધિ, ભોગશક્તિ, આત્મવીર્ય વગેરે રોકાય, ત્યાં **અંતરાય કર્મ**. આમ મૂળ આઠ પ્રકારના કર્મ કામ કરી રહ્યા છે.

કર્મના જુદી જુદી દષ્ટિએ અનેક ભેદો પ્રકારો પડે છે એમાનાં કેટલાક આ પ્રમાણે છે.

ભાવકર્મ :- દ્રવ્યકર્મ બધાયેલા કર્મદલિકના ઉદયથી પ્રગટતા મિથ્યાત્વ રાગ-દ્વેષ વિગેરે આત્માના પરિણામ તે ભાવકર્મ.

દ્રવ્યકર્મ :- ભાવકર્મના કારણરૂપ જડ-પૌદ્ગલિક કર્મરજ જે આત્માને ચોંટી છે તે.

ઘાતીકર્મ :- જ્ઞાન, દર્શન-વીતરાગતા અને દાનાદિ લબ્ધિ વિગેરે આત્માના વિશિષ્ટ ગુણોને ઘાત કરે તે ઘાતીકર્મ.

અઘાતીકર્મ :- આત્માના જ્ઞાનાદિ વિશિષ્ટ ગુણોનો ઘાત ન કરે પણ શુભાશુભ (સુખ-દુઃખ) ફળ આપીને ચાલ્યા જાય તે અઘાતી કર્મ.

આઠ કર્મના અવાંતર ૧૫૮ ભેદ પડે છે: દા.ત. મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ...ચક્ષુદર્શનાવરણ અચક્ષુદર્શનાવરણ...વગેરે.

ચાર પ્રકારે બંધ :- આત્મા પર કર્મ ચોંટે છે ત્યારે ચારે ચીજ નક્કી થાય છે.

(૧) પ્રકૃતિબંધ (૨) સ્થિતિબંધ (૩) રસબંધ (૪) પ્રદેશબંધ. આત્મા ઉપર ચોટતાની સાથે જ એમાં-(૧) જીવના જ્ઞાનાદિ ગુણોને રોકવાનો સ્વભાવ નક્કી થાય છે તે સ્વભાવ એ પ્રકૃતિબંધ. (૨) એ કર્મ આત્મા સાથે કેટલો કાળ ચોંટી રહેશે તે કાળમર્યાદાનો નિર્ણય થાય છે. એ કાળમર્યાદાનો નિર્ણય તે સ્થિતિબંધ. (૩) એ કર્મના ફળમાં તીવ્રતા કે મંદતા નક્કી થાય તે રસબંધ. (૪) કર્મના આઠ વિભાગમાં દરેકમાં દળપ્રમાણ નક્કી થાય તે પ્રદેશબંધ.

કર્મનો તે તે ગુણસ્થાનકે રહેલા જીવો અંગે વિચાર થાય છે તે મુખ્યપણે ચાર દષ્ટિએ, બંધ-ઉદય-ઉદીરણા અને સત્તારૂપે. આમાં ઉદય પહેલાં અબાધાકાળ રહે છે.

અબાધાકાળ શું છે ? કર્મ બંધાયા પછી તરત જ ઉદયમાં નથી આવતું. એટલે એ બંધાયા પછી ઉદયમાં આવે તે પૂર્વેનો વચલો કાળ તે કર્મનો અબાધાકાળ કહેવાય છે.

કર્મનો ઉદય એટલે શું ? કર્મ બંધાયા પછી અને અબાધાકાળ પૂર્ણ થયા પછી કર્મ પોતાનું શુભાશુભ ફળ દેખાડવા માંડે તે એનો ઉદય કહેવાય.

કર્મની ઉદીરણા એટલે શું ? જે કેટલાક કર્મ મોડા ઉદયમાં આવવાના હોય તેને પ્રયત્નવિશેષથી વહેલા ઉદયમાં લાવવા તે ઉદીરણા કહેવાય.

કર્મની સત્તા એટલે શું ? બંધાયેલા કર્મ ઉદય વગેરેથી ભોગવાઈ જઈને પોતાના સ્વરૂપને ન છોડે, સિલીકમાં પડ્યું રહે ત્યાં સુધી તે કર્મ સત્તામાં કહેવાય.

પૂર્વે કર્મબંધની પ્રક્રિયા દર્શાવી એને બંધનકરણ કહેવાય. આત્મા સાથે બંધાયેલા કર્મણુઓમાં પાછળથી આત્માના શુભાશુભ અધ્યવસાયો (ભાવો)થી પરિવર્તન પણ આવે છે અર્થાત્ એમાં ફેરફાર પણ થાય છે. પૂર્વે બાંધેલ કર્મનો અમુક અંશ વર્તમાનમાં બંધાતા સજાતીય બીજા પ્રકારમાં ફેરવાઈ જાય તે સંક્રમણ. બંધાયેલા કર્મની સ્થિતિમાં અને રસમાં હ્રાસ કે વૃદ્ધિ થાય તે અનુક્રમે અપવર્તના અને ઉદ્વર્તના. ઉદયપ્રાપ્ત નહિ થયેલા કર્મોને પ્રયત્ન વિશેષથી ઉદયમાં લાવવા તે ઉદીરણા. મોહનીય કર્મના દલિકોને અમુક કાળની મુદત પુરતું ઉદય વગેરેને અયોગ્ય બનાવવા તે ઉપશમના. કર્મોને ઉદ્વર્તના, અપવર્તના સિવાયના કારણોને અયોગ્ય બનાવવા તે નિધત્તિ અને કર્મોને સર્વકરણને અયોગ્ય બનાવવા તે નિકાયના. અર્થાત્ જેવા બાંધ્યા તેવા ભોગવવા જ પડે, આ સંક્રમ વગેરે આત્માના વીર્ય-વ્યાપારથી-મનવચનકાયાની સહાય દ્વારા આત્મશક્તિથી થાય છે; માટે તેને બંધનકરણ,

સંક્રમકરણ, અપવર્તનાકરણ, ઉદ્વર્તનાકરણ, ઉદીરણાકરણ, ઉપશમનાકરણ, નિધત્તિકરણ, અને નિકાયનાકરણ કહેવાય છે, કર્મસાહિત્યમાં આ કરણોની પ્રક્રિયા સૂક્ષ્મ છે, અને ઘણી મહત્વની છે.

આત્મવિકાસનો ક્રમ :-

મિથ્યાત્વાદિ કર્મબંધના હેતુઓ જેમ જેમ ઓછા થતા આવે તેમ આત્માનું ગુણસ્થાન ઊંચું આવે એટલે કે આત્મિક-આધ્યાત્મિક વિકાસની અવસ્થા શ્રેષ્ઠ બને આવા ગુણસ્થાનક ૧૪ છે, એ ગુણસ્થાનકોમાં વર્તતા જીવોની કેટલીક બાહ્યપ્રવૃત્તિ સરખી દેખાવા છતાં ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકોમાં મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ ન હોવાથી અશુભ કર્મનો બંધ ઓછો થતો આવે છે અને ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકોમાં કર્મના ઉદય વગેરે પણ ઘટતા આવે છે.

જૈન દર્શને અનેરૂં કર્મવિજ્ઞાન પીરસ્યું છે. આ લેખમાં તેનું સામાન્ય દિગ્દર્શન માત્ર કર્યું છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૭, તા. ૨૨-૧૦-૧૯૬૬

૮૬ ચિંતાના વિખવાદ કેમ મટે ?

જીવન અનેક પ્રકારના વિખવાદોથી કેમ ભર્યું રહે છે ?

મન કોઈ પ્રકારના દુઃખ, સંતાપ અને ચિંતાઓથી અસ્વસ્થ કેમ બન્યું રહે છે ?

માણસ પોતાના નિકટ ગણાતાઓ સાથે જ કેમ દ્વેષ-અરુચિવાળો બને છે ? કેમ રગડે ઝગડે છે ? જેની સાથે રહીને જીવન વિતાવવું છે એની પ્રત્યે જ વિરોધ-અંટસ ? અને પોતાના જ દિલમાં વ્યગ્રતા ? જેની સાથે વારંવાર કામ પડે છે એના પ્રત્યે ઉદ્વેગ ?

આ સવાલો એ લગભગ સૌના જીવનમાં હકીકત બની ગઈ છે; છતાં આશ્ચર્ય છે કે કેમ જાણે એ પસંદ વાત હોય એમ એનો અરેકારો નથી થતો, તેથી એનું નિદાન નથી શોધાતું, ને એને નિવારવા કોઈ ઉપાય નથી વિચારતા ? ઊલટું એ વિખવાદો, અસ્વસ્થતા, દ્વેષ, ઉદ્વેગ વગેરે રોજીંદા થવા છતાં, માણસ બે માટીના કૂકા કે જરા સારું ચાટવાનું મળે એના પર પોતાની જાતને સુખી અને શાણો સમજે છે ! કાળિકાળના અજ્ઞાન-મિથ્યાજ્ઞાનની આ બલિહારી છે ! કૂતરું

હડધૂત થતું હોય, ટોણાં-તિરસ્કાર પામતું હોય, પણ જરા એઠો દૂધપાક ચાટવા મળે ત્યાં ખુશી-ખુશાલી અનુભવે, ને પેલા બધા અપમાન વગેરેની ગણના ન કરે એ કેવું ? એમ જરા અર્થ-કામની લાલચ મળી ત્યાં ખુશ-ખુશાલ, અને અંતરમાં સળગતા વિખવાદોની ગણતરી નહિ, એ કેટલું બેહુદું ?

ખેર ! પણ જેને આ સંતાપ-વિખવાદ-અસ્વસ્થતાનું ખરું દુઃખ લાગે છે, એને એથી બચવાનો કોઈ ઉપાય છે ? હા, જ્ઞાની ભગવંતોએ અનેક પ્રકારના ઉપાય બતાવ્યા છે, એમાંથી અહીં એક અદ્ભુત ઉપાય વિચારીએ.

સંતાપ વિખવાદનું મૂળ કારણ શું છે ? આ પહેલું વિચારવા જેવું છે. કદાચ કહીએ કે ‘કાયા-માયાની લપ વળગી છે એનાં જ કારણે ચિત્તકલેશો ઊભા થાય છે,’ તો એ વાત તો સાચી; પરંતુ શું આજે હમણાં ને હમણાં એ લપ મૂકી શકીએ એમ છીએ ? ત્યારે જો એમ કહીએ કે ‘લપ ભલે ન મૂકાય, પરંતુ એનો રાગ આસક્તિ મૂકી દઈએ તો પછી એનાં કારણે વિખવાદ કરવાનું નહિ રહે’ તો પણ પ્રશ્ન છે કે શું આજે જ એવી રાગ-આસક્તિ સંપૂર્ણ છોડી શકવાના ? નિદાન એવું શોધવું જોઈએ કે જેનો પ્રતિકાર વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં કરવો શક્ય હોય.

તો એવું નિદાન આ છે કે આપણી સામે બે ચીજ છે,-૧. બહારનાં નિમિત્તો, અને ૨. આંતરિક, આપણા પોતાના ચિત્તપરિણામ. એમાં જો આપણે બાહ્ય નિમિત્ત-પ્રસંગો પર મદાર બાંધીએ છીએ તો આપણા આત્માના જ પરિણામ તરફ લક્ષ નથી રહેતું. તેથી બને છે એવું કે બહારના નિમિત્ત પ્રસંગની ગડમથલમાં એવા પડી જઈએ છીએ કે એમાં આપણા પોતાના જ અંતરના ભાવ કેવા બગડી ખરાબપસ્ત થઈ રહ્યા છે એનું સરાસર વિસ્મરણ રહે છે ! એ તરફ ધ્યાન જ નથી લઈ જતા ! કોઈ સમજાવે તોય એનો આપણને અરેકારો નથી થતો. એટલે પછી વિખવાદ-સંતાપ-અસ્વસ્થતા રોજંદા બન્યા રહે, ને ડગલે પગલે ઊભા થાય, એમાં શી નવાઈ ?

ત્યારે આનાથી બચવા માર્ગ આ જ નીકળે છે કે આપણા પોતાનાં આંતરિક ભાવ પર મદાર બાંધીએ, એના પર જ ખરું લક્ષ રાખીએ; તો બહારના નિમિત્ત પ્રસંગ પર મદાર નહિ બંધાય, એને એવું મહત્ત્વ નહિ અપાય કે જે આપણા પોતાના જ ભાવ બગાડે. પછી વિખવાદ, સંતાપ કરવાને કારણ નહિ રહે.

પંચમકાળના કળિકાળના તકલેદી પુણ્યના હિસાબે બહારના નિમિત્તો અને પ્રસંગો પ્રતિકૂળ આવ્યા કરવાના. ત્યાં સુજ્ઞતા એ છે કે આપણે એવી દૃષ્ટિ જ બનાવી દઈએ કે આપણો મુખ્ય મદાર આપણા દિલના ભાવ ઉપર હોય કે એ

બગડવા ન જોઈએ, કિન્તુ ચેતન પ્રત્યે કોઈ મૈત્રીભાવ, કરુણાભાવ, ગુણ પક્ષપાત, પરદોષ-ઉપેક્ષા, અને જડ પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ, કર્મબંધહેતુતા વગેરેના વિચારથી શુભ-નિર્મળ-વિશુદ્ધ ચાલવા જોઈએ. આ મદાર રાખવાથી આત્મ-ભાવ ન બગાડતાં સુંદર કોટિના રાખવા-બનાવવાનું થશે. બાહ્ય નિમિત્ત-પ્રસંગોની બહુ કિંમત નહિ અંકાય અલભત્ એ અસર કરી જાય છે; એમાં શરીરનું અસ્વાસ્થ્ય અસર વિશેષ કરે છે; છતાં ત્યાં પણ પોતાના આંતરિક ભાવ ઉપર ખાસ મદાર હોય, અને એ બગડે એનો મોટો ભય તથા મોટી ખોટ લાગતી હોય તો, એ બાહ્યને એવું મહત્ત્વ નહિ અપાય કે જે ચિત્તને ભારે વ્યાકુળ અને કુવિચારોમાં ચડાવી દે.

સારાંશ, જગત કરતાં જૈન જુદો એ આ રીતે કે અજ્ઞાન જગત બાહ્ય પર મુખ્ય મદાર બાંધે છે, ત્યારે જૈન આંતરિક સ્વ-પરિણામ પર મુખ્ય મદાર રાખે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૮, તા. ૨૯-૧૦-૧૯૬૬

૮૭ કર્મને કેમ શરમ નહિ ?

કહેવાય છે કે ‘કર્મને શરમ નહિ’ એટલે ? બાંધેલ કર્મનો સ્થિતિકાળ પાકી જાય ત્યારે અવશ્ય ઉદયમાં આવે અને પોતાનું ફળ દેખાડે. ત્યાં પછી એને શરમ નથી કે આ તીર્થંકર ભગવાન છે માટે એમને ન પીડાય. મહાવીર પ્રભુ તીર્થંકર થયા પછી જ્યાં વિચરતા ત્યાંથી સવાસો જોજનમાંથી મારી-મરકી વગેરે ઉપદ્રવો દૂર થઈ જતા ! એટલા બધા પ્રભાવવંતા ત્રિભુવનપતિ ઉપર ગોશાળાએ તેજો લેશ્યા મૂકી. એ પ્રભુના દેહમાં ન પેસી શકી, ન બાળી શકી માત્ર બહાર રહી તેજો લેશ્યાએ પ્રભુને ત્રણ આંટા માર્યા, કેમ ન પેસી મૃત્યુ નિપજાવ્યું નહિ ? શું ત્યાં કર્મને શરમ નડી ? ના, પણ સામે પ્રભુનું નિરૂપકમ આયુષ્ય-કર્મ બળવાન હતું. એટલે તેજોલેશ્યા ક્યાંથી શરીરની અંદર દાખલ થઈ પ્રભુનું મૃત્યું નિપજાવી શકે ? ન પેઠી એમાં શરમ નહોતી નડી, કિન્તુ સામે બળવાન પુણ્ય હતું. તેથી એનું ચાલ્યું નહિ.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે તો પછી તેજોલેશ્યાએ કેમ પ્રભુને આંટા મારી શરીરમાં પિત્તપ્રકોપ કર્યો ? કેમ છ મહિના ગરમીની પીડા આપી ? સામે પ્રભુના અઢળક ઉચ્ચ પુણ્યે કેમ એને ન અટકાવી ?

આનો ઉત્તર એ છે કે એ કર્મ પીડાને અટકાવનાર એ વખતનું બળવાન

શાતાવેદનીય-પુણ્ય જોઈએ. પરંતુ એ પુણ્ય કરતાં અહીં તો ભારે બળવાન અશાતાવેદનીય પાપ ઉદયમાં આવ્યું અને રહ્યું. પછી એનો વેગ, પ્રભાવ અને કાર્યકરણ શી રીતે અટકે ?

જેના નામ સ્મરણમાત્રથી ભક્તોનાં દુઃખ દૂર થાય એવા પ્રભુને છ મહિના પીડા ? હા, કર્મને શરમ નથી. એટલે એ પોતાનું કામ બજાવે જ.

કર્મને શરમ કેમ નહિ ?

કર્મસત્તા આંધળી છે; આંધળાને મોંની શરમ ન પડે. દા.ત. વ્યાખ્યાન સભામાંથી ઊઠ્યા બહાર નીકળતાં ભીડભીડમાં કોઈ અંધ માણસને બાજુમાંથી ધક્કો આવવા જેવું લાગ્યું, તો એ બાજુમાં રહેલા ગમે તેવા સારા માણસને પણ હાથેથી આઘાત પહોંચાવવાનું કરે છે ત્યાં સાથે રહેલો બીજો ભાઈ એને કહેશે કે ‘અરે ! આ તમે કોને ધક્કો છો ખબર છે ? આ તો નગરશેઠ છે !’ ત્યાં પેલા અંધને લાગે છે કે ‘હું ! એમ ? મને ખબર નહિ.’ કહો ત્યારે આ ધક્કેલાનું એણે કેમ કરેલું ? દેખતો નહોતો માટે. આંધળાને મોંની શરમ ન પડે. બસ, કર્મસત્તા પણ જડ છે એટલે એને કોઈ જ્ઞાનશક્તિ નથી, તેથી એને પણ મોંની શરમ નથી પડતી. ગમે તેવા સારા માણસને પણ એ ધક્કેલાનું, કનડવાનું વગોવવાનું કરે છે.

મહાવીર પ્રભુ ગમે તેવા સારા ઉત્તમોત્તમ, પરંતુ કર્મસત્તાને એમના મોંની શરમ ન પડી; ને એણે તો વિપાકકાળ આવતાં એમને ગોશાળાની તેજો લેશ્યાની પ્રદક્ષિણાના ભોગ બનાવી એની ગરમીથી છ મહિના કનડ્યા. એમ સીતાજી ગમે તેવા સારા હતા છતાં કર્મસત્તાનો ઉદયકાળ આવતા અપયશ-નામકર્મે એમની શરમ રાખ્યા વિના એમને લોકનિંદાના પાત્ર બનાવ્યા ! જેથી રામે વનમાં ધકેલ્યા.

કર્મસત્તા જડ છે, આંધળી છે, એના પર ગમે તેવા સારા માણસના પણ મોંની શરમ નથી પડતી; ને એ પોતાનો ભાવ ભજવે છે. તો પછી આપણે એને શી વિસાતમાં, કે એ આપણી પણ એ ખબર ન લઈ નાખે ? આપણે એવા કયા મોટા સારા માણસ છીએ, તે અશુભ કર્મનો ઉદય જાગતાં ખળભળી ઊઠીએ છીએ કે ‘હું ! મને આવું થાય ?’

ખરી રીતે એ વિચારવું છે કે કર્મસત્તા આંધળી ખરી, પરંતુ જગતની એક ચીજ છે. કાલ્પનિક નથી. એ એનો સ્વભાવ બજાવે જ. અગ્નિમાં જો સારો માણસ હાથ ઘાલે તો અગ્નિ તો એને બાળવાનો; કેમકે એનો સ્વભાવ છે કે એના સ્પર્શમાં આવનાર દાહ્ય વસ્તુને એ બાળે. એમ પાપકર્મનો સ્વભાવ કે ઉદય પામતાં એને વળગેલા એ કનડે. બસ, એ વખતે આપણે ક્ષમા-સમતાદિ સ્વભાવને કામ કરતો

રાખવાનો. જગતની કર્મ જો એનો સ્વભાવ બજાવે, તો જગતની ચીજ આત્માએ પોતાનો સ્વભાવ કેમ ન બજાવવો ?

કર્મસત્તાના સ્વભાવનો વિચાર અપરાધી ઉપર પણ દયા-કરુણા વરસાવવા પ્રેરે છે. ત્યાં મનને થાય છે કે ‘આ સામાંએ મારું બગાડ્યું કે મને પ્રતિકૂળ કર્યું એમાં એનો વાંક નથી, પણ એને વળગેલી કર્મસત્તા જ એની પાસે આવું અનિચ્છનીય કરાવી-વર્તાવી રહી છે. એ તો બિચારો દયાપાત્ર છે.’

‘સવ્વે જીવા કમ્મવસ ચઉદહ રાજ ભમંત’ - ‘સર્વે જીવો કર્મવશ હોઈ ચૌદ રાજલોકમાં ભમે છે,’ આ સૂત્ર બરાબર યાદ રખાય તો (૧) સામાની કર્મવશતા ઉપર દયા આવે. પણ દ્વેષ ન થાય. તેમ (૨) આપણાં કર્મ પોતાનું કામ બજાવે એમાં ખેદ-દીનતા-ઉન્માદ ન થાય, કિન્તુ ‘આપણે ત્યારે આપણા આત્માનો નિર્મળ સ્વભાવ બજાવી ક્ષમા, વૈરાગ્ય, સમતા-સમાધિ રાખો’ - એવી સદ્ગુણ-સદ્ધર્મની બજવણીની પ્રેરણા લેવાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૯, તા. ૫-૧૧-૧૯૬૬

૯૮ મડદાં પર સંબંધી કેમ રુએ છે ?

માણસ મરી જાય છે ત્યારે સગાવહાલા રો-કકળ કરે છે. પછી એનું મડદું ઉઠાવી લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે એકદમ ચીસરૂપમાં રડી ઊઠે છે, ને મડદાંને રસ્તે લઈ જતાંય રુએ છે, ને મસાણમાં એને ચિનગારી મૂક્તા ય બેફાટ રડી ઊઠે છે.

અહીં એક પ્રશ્ન છે કે એ કોને રુએ છે ? મરનારને કે મડદાંને ? જો સગાઓ મરનારને રોતા હોય તો મરનારો તો ગયો. હવે એનાં મડદાં પર શું રોવાનું ? અગર કહો, મડદું મૂળ એનું હોવાથી એ જોતાં મરનાર યાદ આવી આવીને રોવાનું થાય છે; તો પછી,

પ્રશ્ને છે કે મડદાં પર કેમ રુએ છે ? એ મરનારો બીજું ઘણુંય છોડી ચાલ્યો ગયો છે, તો એના પર નહિ ને ત્યજી ગયેલા મડદાં પર યાદ કરી રોવાનું કેમ બને છે ? તે ય રોવાનું મોટાભાગે, પોતાનો સ્વાર્થ ભંગાયો કે પોતે પ્રેમમાત્ર ગુમાવ્યો, એના પર કેમ થાય છે ? કિન્તુ મરનારે પોતે કેટકેટલું ગુમાવ્યું એના પર રોવાનું કેમ નથી થતું ?

આ બધાને ખરો ઉત્તર એ છે કે મરનાર જીવતો હતો ત્યારે એના આત્મા

પર નહિ કિન્તુ એના ખોળિયા પર જ મમતા કરી હતી, તે ય પોતાનો સ્વાર્થ સધાતો આવતો ત્યાં સુધી ભારે મમતા કરી હતી, એટલે જ હવે એ શરીર ઉપડી જતાં રોવાનું થાય છે ત્યાં મરનારો યાદ આવીને રોવાનું થતું હોય એમાં પણ એ આ શરીરથી સગાને કામ આપતો; પ્રેમપાત્ર થતો હતો; એ હવે જાય છે માટે રોવાનું થાય છે. સારાંશ મડદાં પર રોવાનું થાય છે ત્યાં મડદું મરનારના સંબંધનું છે, અને પોતે એ શરીરની મુખ્યતાએ જ મરનાર પર રાગ-મમતાદિ કરેલા, માટે એ હવે જતાં દુઃખ થાય છે.

ત્યારે, જ્યાં માણસ પર એના શરીરની મુખ્યતાએ રાગ કરવાનો હોય, ત્યાં એ શરીરભંગે દુઃખ થાય, પણ એના આત્માએ અહીં કેવી ધર્મતકો ગુમાવી અને એ હવે પરલોકમાં કેવો દુઃખી થશે, એના પર વિચાર કરવાનું શાનું બને ? એથી આગળ, જ્યાં પેલાના જીવતા પણ એના શરીરથી સગાનો સ્વાર્થ સધે છે માટે પ્રેમ ને મમતા કરવાની હોય, ત્યાં એનો આત્મા ધર્મસાધના વિનાનો ન રહી જાય એ કાળજી રાખવાનું શાનું બને છે ? અરે ! એ યાદ પણ શાનું આવે ? ‘એના શરીરે ખાધું ? પીધું ? આરામ કર્યો ? નિશ્ચિન્ત છે ? નીરોગી છે ?’ એવું બધું એના શરીરનું જ યાદ કરવાનું રાખ્યું, ત્યાં ‘એના આત્માએ ધર્મ સાધ્યો ? ક્ષમા-સમતાની કમાઈ કરી ? દાન દીધું ? શીલ પાળ્યું ? વ્રત લીધાં ? તપ કર્યો ? જિનભક્તિ કરી ? ગુરુસેવા કરી ? સાધર્મિક ભક્તિ સાધી ?...’ આવું કશું સગા શાનું વિચારવાનું રાખે ?

આ સ્થિતિમાં પોતે મડદાં પર કેમ રુએ છે એ સમજાય એવું છે. પોતાને જો પેલાના જીવતાં એના આત્મા પર મમતા હોત અને તેથી એને પરલોકહિતકારી સત્કૃત્યોમાં જોડાવાનું કર્યું હોત, તો પછી એના મરવા પર દુઃખ થાત તો એ વાતનું થાત કે ‘બિચારો વધુ જીવ્યો હોત તો વધુ આત્મહિત સાધી જાત, તે આ મૃત્યુથી અટકી ગયું ! વળી માનવજીવનનું ઊંચું કર્તવ્ય સર્વપાપરહિત ચારિત્રની સાધના, એ કર્યા વિના આ ચાલી ગયો !’

પરંતુ સગાનાં આત્માની જીવતાંય ચિંતા નથી, તો મૃત્યુ થવા પર શાની થાય ? જીવતાંય એનું શરીર પોતાને પ્રેમ કરવા કે સ્વાર્થ સાધવા કામ લાગે છે, માટે એ શરીર પર મમતા રહે છે, એટલે પછી એના મરતાંય પોક એની મૂકાય છે કે હવે પોતે પ્રેમ ક્યાં કરવો ? પોતાનો સ્વાર્થ ક્યાંથી સધાશે ? બસ, ‘પોતે કેટલું ગુમાવ્યું’ એમ પોતાની દૃષ્ટિથી જ ખોટનો વિચાર હોય ત્યાં સામાની દૃષ્ટિએ શી રીતે ખોટનો વિચાર કરાય કે ‘એણે કેટલું ગુમાવ્યું ?’ કેમ જાણે એ કિંમત

વિનાની ચીજ, તે એને મૃત્યુથી કશું ગુમાવવાનું નથી ! ને પોતે એક કિંમતી ચીજ, તે પોતાને ગુમાવવાનું આવ્યું એનો જ શોક ને પોક !

ધર્મ નહોતા પામ્યા એવા માનવભવોમાં તો આ રામાયણ ચાલુ હતી, પણ અહીં વીતરાગ પ્રભુનું શાસન મળી ગયા છતાંય એની એજ પરિસ્થિતિ રહે એ કેટલું બધું દુઃખદ ! કેવી કમનસીબી ! કેટલી મૂર્ખતા ! ‘પોતે જ જો બીજા પ્રત્યે કેવળ સ્વાર્થની રમત રાખે છે, તો બીજાઓ પણ પોતાની પ્રત્યે એવી જ રમત રમશે.’ એનો વિચાર આવે ખરો ? જો એ વાતનું દુઃખ હોય તો તો બીજાને કહેવાય કે ‘તમે મારા શરીરની દૃષ્ટિએ વિચાર ન કરતા; મારા આત્માની દૃષ્ટિ મુખ્ય રાખીને વિચાર કરજો. નહિતર મારો દીર્ઘ-અતિદીર્ઘ આગામી કાળ બગડી જશે ! અંધકારમય બની જશે ! તમે મારા સાચા સ્નેહી એવું શાના કરો ?’

કહેવાનો સાર આ છે કે સંબંધ તો કૃતરાય બાંધે છે, ને જંગલી ભીલ પણ બાંધે છે, પરંતુ જે વિવેક નથી કરતા તે આપણે જૈનશાસન પામીને કરવાનો છે, ને તે આ, કે સામાના આત્માના હિતનો વિચાર કરીએ ને એ મુખ્ય રાખીને વર્તીએ; તમે સામા પાસેથી ય આપણા આત્મહિતનો વિચાર અને વર્તાવ કરાવવાનું કરીએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૧૦, તા. ૧૨-૧૧-૧૯૬૬

૯૯ સર્વ સાધનાનું મૂળ ભવનિર્વેદ

જૈન શાસન કહે છે, ‘દાનાદિક કિરિયા નવિ દીએ, સમકિત વિણ શિવશર્મ’, અને સમ્યક્ત્વની ય પહેલા અપુનર્બંધક અવસ્થામાં ભવ-અબહુમાન જરૂરી છે. તેમજ રોજ, ‘જય વીયરાય’ સૂત્રમાં પહેલું ભવનિર્વેદો માંગવામાં આવે છે. ‘હોઉ મમ ભવનિર્વેદો’ એટલે કે ભવનિર્વેદ મારે થાઓ.

ભવનિર્વેદ એટલે સંસાર પર ખેદ, કંટાળો, અરુચિ, અણગમો, અકળામણ, અનાસ્થા, અપક્ષપાત, અબહુમાન.

સંસાર કેમ ખેદ-પાત્ર ? સંસાર એટલે સંસરણ સારી રીતે સરક્યા કરવું ભમ્યા કરવું - ક્યાં ?

(૧) એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં

(૨) એક કાયામાંથી બીજી કાયામાં

- (૩) એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં
- (૪) એક કર્મના ઉદયથી બીજા કર્મોદયમાં
- (૫) રાગાદિ ભાવમાંથી દ્વેષાદિ ભાવમાં
- (૬) હર્ષ-હાસ્યાદિ લાગણીમાંથી ખેદ-શોકાદિમાં
- (૭) સુખ-સગવડમાંથી દુઃખ-અગવડમાં

વગેરે વગેરેમાં સારી રીતે સરકયા કરવાનું એજ સંસાર. આને જરા સ્પષ્ટ કરીએ.

સંસાર પર નિર્વેદ શા માટે :

(૧) જીવને મનુષ્યાદિ ભવમાંથી તિર્યચઆદિ ભવમાં ભટકતે અનંતા કાળ વહી ગયા ! છતાં બિચારા જીવનું હજી ભવભ્રમણ અટક્યું નથી !

(૨) એમાંય ખોળિયાના પરિવર્તન પણ અજબ છે ! જીવ હમણાં દેવતાની દિવ્ય કાયામાં, તો પછી ગધેડાની કુરૂપ કાયામાં પૂરાય છે ! ત્યાંથી વળી મરીને વિષ્ટાના કીડાની કાયામાં જકડાય છે ! જીવના કેવા અપમાન ! જાણે એનું કશું જ મૂલ્ય મહત્ત્વ નહિ ! મનુષ્ય તિર્યચના ભવમાં પણ અવરનવર કેવી વિચિત્ર વિચિત્ર કાયામાં રાકંડા જીવને ઘુમતા ફરવું પડે છે ! કેમ એમ ? સંસાર એટલે એમ જ ચાલે.

(૩) ભિન્ન ભિન્ન કાયામાં પૂરાયા પછી ય જીવની ઈન્દ્રિયો દ્વારા એક વિષય પરથી બીજા વિષય પર કેવી ફેંકાફેંક ચાલે છે ! જીવને આંખ કોઈ એક રૂપ પર ધકેલે છે, તો વળી પછી એ જ આંખ તરત બીજા રૂપની ઉપર લઈ જાય છે ! એટલામાં કાન પાછા કોઈ શબ્દ ઉપર ઉપાડે છે ! ને જીભ ત્યાંથી ઊઠાવી કોઈ રસ પર વાળે છે ! પામર જીવને આ કેવી ફેંકાફેંક સહવાની સ્થિતિ !

(૪) ત્યારે હમણાં તો યશ નામકર્મના ઉદયમાં ચારેબાજુ યશવાદ ગવાતો હોય, પણ કર્મોદય ફરતાં જીવ કેવો અપયશ કર્મના ઉદયમાં તણાઈ અપકીર્તિનો ભોગ બને છે ! એમ સૌભાગ્યમાંથી દૌર્ભાગ્યમાં ! ઉચ્ચ કુળમાંથી નીચ કુળમાં ! સુસ્વરમાંથી દુઃસ્વરના ઉદયમાં ! આદેયવાક્યતામાંથી અનાદેયતાના ઉદયમાં ! શાતામાંથી અશાતાના ઉદયમાં ! ગરીબડા જીવનું કેવું ભ્રમણ ?

(૫) તો હમણાં કોધના ભાવમાં, ને પછી કામના કે લોભના ભાવમાં ! અત્યારે રાગના ભાવમાં, તો પછી દ્વેષના ભાવમાં ! હમણાં અજ્ઞાન-અભુજતામાં ને બાદ મિથ્યાજ્ઞાનમાં ! હમણાં કોઈ પ્રત્યે ઈર્ષ્યાના ભાવમાં, તો પાછો એ કાંઈ ચટાડતો થાય એટલે એની ચાપલુસી-ચાટુગીરીના ભાવમાં ! વિદુષક જેવા જીવના આ કેવા પલટાં ?

(૬) વળી હમણાં હર્ષની લાગણી, પણ પછી કાંક મનને લાગતા ખેદની ! હમણાં હાસ્યની, તો વળી પછી દુભામણની ! હમણાં મિત્રતાની, ત્યાં જ પછી શત્રુતા-વિરોધની ! એમ સદ્ભાવમાંથી દુર્ભાવની, કરુણામાંથી કઠોરતાની ! આવી વિભિન્ન લાગણીઓમાં કંગાળ જીવની ફેંકાફેંક ચાલુ જ છે !

(૭) સુખદુઃખના પરિવર્તનનું તો પૂછવું જ શું ? કોઈ વાતના કલ્પેલા સુખ-સંપત્તિ-સગવડ-સાધનમાંથી કેવા ય ન કલ્પેલા દુઃખ વિપત્તિ પ્રતિકૂળ અનર્થમાં ભમવાનું ચાલુ જ છે !...વગેરે વિચિત્ર વિચિત્ર સ્થિતિઓમાં પર્યટન કર્યા કરતા જીવને ક્યાંય સ્થિરતા નથી ! એમાંય વળી સરવાળે આવા સંસારણ-પર્યટન જીવ પર કશો ઉપકાર કરે નહિ. બલકે બિચારાની અનંતજ્ઞાન, અનંત નિર્મળ સુખ વગેરે સંપત્તિ દબાવેલી જ રાખે !

ભવોદ્વેગ વિના મોક્ષાર્થ પ્રયત્ન નહિ :

આવા સંસાર પર અભાવ અરુચિ થાય એ પ્રથમ પગથિએ જરૂરી છે. એટલા માટે કે એવો સંસાર ખટકે, દુઃખદ લાગે, તો જ એથી છુટકારો યાને મોક્ષ રુચે, ઈચ્છાય, અને મોક્ષાર્થ રુચિપૂર્વક પ્રયત્ન થાય. એટલે સંસાર પરના ખેદ વિના મોક્ષાર્થ રુચિપૂર્વક પ્રયત્ન જ શાનો ? અલબત્ત ભવખેદ છતાં સાંસારિક જીવનમાં જરૂરિયાત અંગે, કે ત્યાગના જોમના અભાવે અનુકૂળ સુખસાધન ઉપર રાગ થવાનો, પરંતુ અંતરમાં તો નિશ્ચિત બેઠું હોય કે ‘આ ખોટું થઈ રહ્યું છે. આ સંસાર અને એની સુખ સગવડો જરાય ભરોસો કરવા લાયક નહિ, એમાં આત્માનું કશું જ કલ્યાણ નહિ, બલકે પૂર્વોક્ત ફેંકાફેંકના અનર્થ જ ઊભા થવાના ! ક્યારે આ બલા છૂટશે ?’ આવો ભવોદ્વેગ હોય એટલે સહેજે ભવના પ્રતિપક્ષી મોક્ષ ઉપર રુચિ થાય. રુચિ પૂર્વક મોક્ષાર્થ પ્રયત્ન થાય.

પ્રશ્ન : ભવ અને મોક્ષ બન્ને પર રાગ હોય એવું ન બને ?

ઉત્તર : અરે ! ભવ કેદ જેવો લાગે તો તો ગમે તેવી સુખ-સગવડવાળા પણ નજરકેદી રાજાની જેમ કેદમાંથી મુક્ત થવા તરફ જ હૈયાનો ઢાળ હોય. એ હોય તો જ એ મોક્ષ માટે સાચી ઈચ્છા અને પુરુષાર્થ કરે. નહિતર તો જો ભવવાસ મહેલવાસની જેમ હુંફાળો સુખાળો લાગતો હોય, દિલને એમાં કોઈ ઉચાપત-અકળામણ હોય નહિ, તો શું કામ એ માનેલા મહેલવાસમાં ભવમાંથી છૂટવા ઈચ્છે ? ને એવી જો ઈચ્છા જ નહિ તો એનો પ્રયત્ન તો હોય જ શાનો ?

સારાંશ, દરેક સાધના ભવનિર્વેદથી શરૂ થાય.

૯૦ પુરુષાર્થનું મહત્વ : કર્મનો બંધ

(લેખાંક-૧)

ગણધર ભગવાન શ્રી ગૌતમ સ્વામીજીના પ્રશ્નનો ઉત્તર કરતા, ત્રિલોકનાથ શ્રી મહાવીર પરમાત્માએ શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં ફરમાવ્યું કે, ‘કાંક્ષામોહનીય કર્મ જીવ પ્રમાદના કારણે બાંધે છે, ને પ્રમાદ મન-વચન-કાયાના યોગના કારણે ચાલે છે, ત્યારે યોગ વીર્યના લીધે ચાલે છે, ને વીર્ય શરીરના હિસાબે પ્રવર્તે છે, તેમ શરીર જીવના આધારે બને છે.’ આમ કર્મબંધમાં છેવટનું કારણ જીવ હોવાનું આવીને ઊભું રહે છે.

જીવનો જેવો પુરુષાર્થ તેવું તિર્યચ નરક, દેવ કે મનુષ્યનું શરીર મળે છે. એમાંય માનવ-શરીર પણ જીવના પુરુષાર્થના હિસાબે ચોથા કે પાંચમાં આરા વગેરેનું અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ સંઘયણવાળું શરીર મળે છે. એ શરીરમાં સંઘયણને ઘટતો પુરુષાર્થ જીવ કરે તે હિસાબે શરીર-પુદ્ગલના સહારે આત્મવીર્ય સ્ફૂરે છે. હૃદયની ભાવના, ઘણીય ઊંચી હોય, પરંતુ શરીર-સંઘયણ બળના પ્રમાણમાં જ વીર્યોલ્લાસ સ્ફૂરવાનો દા.ત. પાંચમાં આરાનું શરીર છેલ્લા કનિષ્ઠ સંઘયણવાળું હોઈ, એમાં સર્વ કર્મક્ષય કરનારી ક્ષપકશ્રેણીનું વીર્ય સ્ફૂરી શકે નહિ. છતાં એની કક્ષાની અંદર રહીને જીવ સ્વપુરુષાર્થથી ધારે તેટલું વીર્ય ફોરવી શકે છે, એ એના પોતાની હાથની વાત છે, પોતે ધારે તો એવું સદ્વીર્ય સ્ફૂરાયમાન કરી શકે.

આ વીર્યની સ્ફૂરણાના હિસાબે યોગ યાને, મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ વિચાર-વાણી-વર્તાવ પ્રવર્તવાના. વીર્ય ફોરવવાની જો કમી, તો એ યોગમાં કમી રહેવાની. વીર્યનું સ્ફૂરણ જો અસદ્માર્ગે, તો વિચાર વગેરે એ બાજુના ચાલવાના. ત્યારે જેવું યોગ-પ્રવર્તન તેવા પ્રમાદ પોષાવાના. રાગ દ્વેષ વિષય કષાય એ મોટા પ્રમાદ છે. તેવા તેવા વિચાર-વાણી-વર્તાવના હિસાબે દા.ત. રાગના વિચાર યા રાગજનક વસ્તુના વિચાર, કે એવી વાણી જો પ્રવર્તશે, તો એ રાગપ્રમાદ વિકસવાનો. આ પ્રમાદના આધારે જીવ કાંક્ષા-મોહનીય અને બીજા પણ કર્મ બાંધવાનું કરે છે.

અહીં જે કાંક્ષામોહનીય કર્મ લીધું, એ ઉદય પામીને જીવને અજ્ઞાની-અસર્વજ્ઞના કલ્પેલા ધર્મ તથા એના વિધાનો-પર્વો-ઉત્સવો-સાધનાઓ વગેરે તરફ આકર્ષણ કરાવે છે, તેથી સર્વજ્ઞકથિત શુદ્ધ ધર્મનું આકર્ષણ ઘટે છે. એ ઘટવાથી પછી શુદ્ધ

તત્ત્વની શ્રદ્ધા અને સાધનાઓ મોળી પડે છે. એમાં તો આગળ વધતા મૂળ જાય તેથી આનો અહીં ખાસ નિર્દેશ કર્યો, ને એ ન આવે એની બહુ સાવધાની રાખવાની.

અહીં મુખ્ય વાત આ છે કે જીવના પોતાના પુરુષાર્થ ઉપર વીર્ય કાર્યકર બની વિચાર-વાણી-વર્તાવનો યોગ પ્રવર્તે છે, એના પર રાગ-દ્વેષાદિ પ્રમાદ પોષાઈને કર્મો બંધાય છે. અલબત્ત અશુભ કર્મ રાગાદિવશ અસત્ વિચાર-વાણી-વર્તાવ ઉપર બંધાવાના, પરંતુ એના મૂળમાં તો આત્માનો અસત્ પુરુષાર્થ વીર્ય ફોરવીને કામ કરતો હોય છે.

એટલે આ ફલિત થાય છે કે કર્મ સારા બાંધવા યા નરસા, કે અશુભ કર્મબંધ થવા ન દેવો, એ આત્માની મનસુફીની વાત છે. જો પોતે અસત પુરુષાર્થ ન ફોરવે, ને પોતાના વીર્યને ન સ્ફૂરવા દે, તો તેવા અશુભ વિચાર-વાણી-વર્તાવને અટકાવી શકે છે. પોતાના આ અદ્ભૂત સ્વાતંત્ર્યનું આત્માને ભાન નથી, યા મૂલ્યાંકન કદર નથી તેથી અબૂઝ જેવો બની માનવજીવનમાં મહાબક્ષીસભૂત મળેલ આ પુરુષાર્થ શક્તિ અને વીર્યશક્તિને સરાસર વેડફી નાખે છે. નહિતર એવા પ્રમાદ-યોગ ઉપસ્થિત થતાં જ સત્યાગ્રહ કરે કે ‘મારે આ દિશામાં પુરુષાર્થ કરવો જ નથી, વીર્ય સક્રિય કરવું જ નથી’ તો તેમ કરવા કોણ બલાત્કાર કરે છે? ગળા સુધી આવેલું છતાં ક્યારેક અનુચિત બોલતાં અટકીએ છીએ એ પુરુષાર્થ રોકવાના સ્વાતંત્ર્ય પર બને છે એવો અનુભવ છે.

(૨) બીજું ફલિત એ થાય છે કે એકલા સારાં નિમિત્તના ભરોસે રહેવાથી તરી જવાતું નથી. પુરુષાર્થ તો કરવો જ જોઈએ. નિમિત્ત સામાન્ય હોય તો ય પુરુષાર્થની પ્રબળતા જોરદાર ફળ લાવે છે. માટે અસત્ પુરુષાર્થ પર પાકો અંકુશ અને સત્ પુરુષાર્થનો ભારે વિકાસ મહાન જીવનકર્તવ્ય છે.

૯૧ પુરુષાર્થનું મહત્વ : કર્મના ઉદયાદિ પર

(લેખાંક-૨)

ગયા લેખમાં શ્રી ભગવતીસૂત્રનાં વચનથી કર્મના બંધમાં મૂળ તરીકે જીવ યાને જીવનો પુરુષાર્થ હોવાનું જોયું. હવે બંધાઈ ગયેલા કર્મના ઉદય પર પુરુષાર્થ કાંઈ અસર કરે કે કેમ એ જોઈએ.

શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં ત્રિલોકનાથ શ્રી મહાવીર પ્રભુ ફરમાવે છે કે,

‘ગોયમા ! અપ્પણો ચેવ ઉદીરઈ, ગરહઈ, સંવરઈ, ણો અણુકાણેણં...(કિન્તુ) ઉદ્દાણેણં બલેણં વીરિયેણં...’ અર્થાત્ ‘હે ગૌતમ આત્મા જાતેજ કર્મની ઉદીરણા કરે છે, ગહા-નિદા કરે છે, નવા કર્મનું સંવરણ-અટકાયત કરે છે, ઉપશમ કરે છે. એ બધું ‘અનુત્થાનથી’ એટલે કે, પોતે સજ્જ થયા વિના નહિ, બળ-વીર્ય ફોરવ્યા વિના નહિ, કિન્તુ પોતેજ તૈયાર થઈ બળ-વીર્ય-પુરુષાર્થ ફોરવીને કરે છે.’

આ સૂચવે છે કે કર્મ બાંધી તો મૂક્યા, ને તે તે કર્મનો સ્થિતિકાળ અને રસ નક્કી ય કરી દીધા, હવે શું એ એજ રીતે ઉદયમાં આવે ? આના ઉત્તરમાં, ‘ના, એવો નિયમ નહિ. કેમ કે,’

(૧) આત્માનો જેવો અધ્યવસાયનો પુરુષાર્થ થાય તે પ્રમાણે કેટલાય મોડા ઉદયમાં આવનાર કર્મની સ્થિતિ તૂટી એ હમણાં જ ઉદય પામવા યોગ્ય બની જાય છે, અર્થાત્ એનો યથાવત ઉદય નહિ કિન્તુ વહેલો ઉદય એટલે કે ઉદીરણા થાય છે. વળી એવું બને કે વર્તમાનમાં શુભ કર્મ દા.ત. શાતાવેદનીય ઉદયમાં ચાલતું હોય તો પોતાના સ્થિતિકમ પ્રમાણે ઉદય પામેલ અશાતાવેદનીય કર્મદળિયાં રસોદય પામ્યા વિના અર્થાત્ અશાતાનો અનુભવ કરાવ્યા વિના એમ જ માત્ર પ્રદેશોદય પામી આત્મા પરથી ખરી જાય.

(૨) ત્યારે શુભ અધ્યવસાયના પુરુષાર્થથી એ વખતે બંધાતા શુભ કર્મજથામાં પૂર્વના બાંધેલા કેટલાક સજાતીય અશુભ કર્મસ્કન્ધોનું સંક્રમણ થઈ-શુભરૂપે પરિવર્તન થાય છે. દા.ત. વર્તમાનમાં બંધાતા શાતાવેદનીય કર્મમાં પૂર્વબદ્ધ કેટલાક અશાતાવેદનીયકર્મ સંક્રમી શાતાવેદનીયકર્મરૂપ, એમ કેટલાક અપયશનામકર્મ યશનામકર્મમાં ભળી યશનામકર્મરૂપ, દૌર્ભાગ્ય, સૌભાગ્યરૂપ, નીચગોત્ર, ઊંચગોત્રરૂપ વગેરે બની જાય છે.

(૩) વળી, શુભ અધ્યવસાયના પુરુષાર્થને અનુસારે અશુભ કર્મોની કેટલાય જૂથના સ્થિતિકાળમાં દ્વાસ યાને અપવર્તના, તથા એના રસમાં પણ દ્વાસ થાય છે.

આમ આત્માનો શુભાધ્યવસાયનો પુરુષાર્થ બાંધી મૂકેલા પણ કર્મના યથાવત્ ઉદય આવવા પહેલા એના પર ભારે સુખદ અસર કરી જાય છે. અહીં પ્રશ્ન થાય.

પ્ર.- પરંતુ જે કર્મો નિકાચિતરૂપે બંધાઈ ગયા હોય એનો તો યથાવત્ ઉદય ભોગવવો પડે ને ? એના પર શી અસર થવાની ?

ઉ.- શુભ અધ્યવસાયની અસર એવા નિકાચિત કર્મના ઉદય પર પણ એ રીતે પડે છે કે એ કર્મોમાં જે અશુભ અનુબંધ યાને બીજશક્તિ હતી, એને આ પુરુષાર્થ તોડી નાખે છે, જેટલો પ્રબળ શુભ ભાવનો પુરુષાર્થ તેટલા પ્રમાણમાં અશુભાનુબંધ

તૂટે. તેથી જો આ અનુબંધ ન તૂટ્યો હોત તો એ નિકાચિત પુણ્યના ઉદયે ભલે મહાવૈભવ-સત્તાસન્માન આદિ મળત યા નિકાચિત પાપોદયે મહાવ્યાધિ વગેરે આવત, પરંતુ અનુબંધવાળા કર્મના ઉદયવશ જીવ એમાં ઉન્મત્ત, વિષયમૂઢ, યા કષાય-દુધ્યાનગ્રસ્ત બની ધોર પાપો ઉપાર્જત ! તે હવે પાપાનુબંધો તૂટી જતાં એ કર્મના ઉદયો નવાં પાપોપાર્જનને અવકાશ ન આપતા માત્ર ફળ દેખાડી રવાના થાય છે.

ત્યારે મહત્ત્વ જે કર્મફળનું નથી, એ ફળના પ્રત્યાઘાતનું છે. પ્રત્યાઘાતરૂપે જો અશુભાનુબંધવશ દુર્બુદ્ધિ ઉન્માદ અને કષાયપ્રબળતા રહી તો તે ધોર પાપોપાર્જનથી માનવભવ બરબાદ અને દુર્ગતિ સુલભ કરે ! જો અશુભાનુબંધ તૂટી ગયા છે, તો એ કર્મના ફળભોગ વખતે દુર્બુદ્ધિ વગેરે ન થતાં ચિત્તસમાધિ રહેવાથી એ ફળભોગ પાપોપાર્જન-દુર્ગતિદાયી નહિ બને.

મહાવીર પ્રભુને ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવના ભવમાં પુણ્યનો ઉદય ભારે, પણ અશુભાનુબંધવાળો ! તેથી ધોર પાપોપાર્જન અને સાતમી નરકના ભાતા ભેગા થયા ! તે પણ આગળ દુર્ગતિઓ ચલાવે એવા અશુભાનુબંધવાળા ! એમાં એક પાપ શય્યાપાલકના કાનમાં ધગધગતું સીસું રેડવાનું ક્રોધાન્ધ બની કર્યું, એથી કાનમાં ખીલા ઠોકવાનું કર્મ ઉપાર્જ્યું ! તે અશુભાનુબંધી ઉપાર્જ્યું હશે ને ? ત્યારે સવાલ એ થાય કે ‘તો પછી જ્યારે એ પાપ છેલ્લા ભવે ઉદયમાં આવી પ્રભુના કાનમાં ખીલા ઠોકતા ભારે અશાતા ઊભી થઈ, ત્યારે પેલા અશુભાનુબંધના હિસાબે બુદ્ધિ કેમ ન બગડી ? કષાય કેમ ન ભભૂક્યો ?’ અહીં માનવું જ પડે કે વચલા માનવભવ પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી રાજર્ષિ, ને નંદન રાજર્ષિના ભવમાં અદ્ભુત શુભ અધ્યવસાયના પુરુષાર્થ અશુભાનુબંધો તોડી નાંખ્યા. એણે ભાવી કર્મોદયો પર એવી અસર કરી કે એ રાગ-દ્વેષ-દુર્બુદ્ધિ અને નવી પાપપરંપરા શરૂ કરી શક્યા નહિ.

બસ, વાત આ છે કે જીવનો પોતાનો અશુભ અધ્યવસાય, કષાયો, દુર્બુદ્ધિ, દુષ્ટ યોગો વગેરેનો અસત્પુરુષાર્થ કર્મબંધ, સંક્રમણ, ઉદ્વર્તના-અપવર્તના, ઉદીરણા, અનુબંધ વગેરે પર ભારે નરસી અસર કરે છે, ત્યારે શુભાધ્યાવસાયાદિનો સત્પુરુષાર્થ એ બધા પર ભવ્ય સુંદર અસર કરે છે, માટે સત્પુરુષાર્થ જ સદા જાગતો રહેવો જોઈએ. માનવભવ એ માટે જ છે.

૯૨ ધર્મબળની ૪ મહાન યાવી

(લેખાંક-૧)

આજે ઘણાઓની ફરિયાદ છે કે, ‘અમે ધર્મશ્રવણ તો બહુ કર્યાં. હાલ કરીએ છીએ. તેમ ધર્મ-સાધના પણ ઘણી કરી, ને કરીએ ય છીએ, પરંતુ અમારું હૃદય કેમ ધર્મના તેવા રંગવાળું બનતું નથી ?’

ત્યારે એ પ્રશ્ન છે કે, ‘ધર્મનું ઘણું શ્રવણ કરવા છતાં તેવા તેવા જીવન-પ્રસંગોમાં ન્યાય-નીતિનું પાલન, ક્ષમા-સમતા-સૌમ્યતા-કૃતજ્ઞતા-દયા-પરોપકાર, નિંદા-ત્યાગ, દષ્ટિદોષ-ત્યાગ, કદાગ્રહત્યાગ, પાપનો ભય...વગેરે વગેરે સાચવવાનું કેમ ભૂલી જવાય છે ?’

ટૂંકમાં કહીએ તો, ધર્મનો બહુ પરિચય થવા છતાં આત્મામાં ધર્મનું બળ કેમ ઊભું નથી થતું ? કે જેથી અધિક ધર્મસાધના, ઓજસ્વી ધર્મસાધના, વધતો ધર્મરંગ, અને પવિત્ર ગુણમય જીવન બની આવે.

આ ફરિયાદ અને પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે જૈન શાસન ૪ માર્ગ બતાવે છે.

(૧) ધર્મસેવન ભવનિર્વેદપૂર્વક જોઈએ.

(૨) ધર્મનું સેવન ઔચિત્ય-દીર્ઘકાળ-સાતત્ય-સત્કાર અને વિધિ સાથે થવું જોઈએ.

(૩) ધર્મસેવન ભાવિત કરનારું જોઈએ.

(૪) ધર્મસેવન પાછળ વારંવાર અનુમોદન જોઈએ.

(૧) ભવનિર્વેદ

ધર્મ શા માટે કરવાનો ? શા માટે સાંભળવાનો ? દુનિયાની સુખ-સગવડ કે પ્રતિષ્ઠા માટે નહિ, કેમ કે લક્ષ્યમાં તો ધર્મરસને બદલે જડપુદ્ગલરસ વિક્સવાથી દષ્ટિ ઝેરી બને છે, અને એમ ધર્મ પાસેથી આંચકી લીધેલ એ ફળમાં પેલી ઝેરી દષ્ટિ આવી ભળવાથી વાંદરાને મદિરાપાન અને નીસરણી મળ્યા જેવું થાય છે, ભારે ઉન્માદ વધે છે. દષ્ટિ પૌદ્ગલિક ઝેરી બનવાથી ધર્મરસ-ધર્મબળ શી રીતે ઊભું થાય ? કોઈ પામરો આ ઝેરી દષ્ટિમાં, ધર્મફળ રૂપે રાજા-મહારાજા કે શેઠશાહુકારની સમૃદ્ધિ પામવા છતાં, નરક તિર્યચગતિમાં ચાલી ગયા ! આપણા જીવે પણ પૂર્વે આ ઘણું અનુભવ્યું છે, અને એ ઝેરી દષ્ટિના ચાલી આવેલા કુસંસ્કાર આજે પણ સતાવી રહ્યા છે. તેથી ધર્મબળ દુર્લભ બન્યું છે.

એ તો દષ્ટિ ઝેરી પૌદ્ગલિક મટી અમીમય આત્મકલ્યાણની જાગે-વધે તો જ એ અનર્થોમાંથી છૂટાય. માટે ધર્મસેવન આત્મકલ્યાણ અર્થે કરવાનું છે. આત્મકલ્યાણ જીવનો સંસાર વધવામાં નથી, સંસાર કપાવામાં અને મોક્ષ નિકટ થવામાં છે. ભવમાં ભટકતા રહેવું પડે ત્યાં કલ્યાણ શું થયું ? કલ્યાણ તો ભવવર્ધક કુસંસ્કાર અને ઝેરી બુદ્ધિ કપાતી આવે અને આત્મદષ્ટિ વિકસતી ચાલે એમાં છે. એ તો જ બને કે જો મૂળમાં ભવવાસ ખટકે.

ભવવાસ, સંસારદશા, અમુક્ત અવસ્થા ખટકવાનું કારણ સંસાર અસાર છે, નિર્ગુણ છે. એ એટલા માટે કે,

(૧) સંસારમાં જીવની કર્મબદ્ધ, કર્મપીડિત, કર્મપરાધીન દશા હોઈ એના માટે સંસાર એક જેલ, એક સ્મશાન, એક પિશાચ, એક કતલખાનું, વગેરેની ગરજ સારે છે.

(૨) સંસારમાં જીવની સહજ સુંદર અવસ્થાને બદલે વિકૃત મેલી, ભૂંડી અવસ્થા રહે છે.

(૩) સંસારમાં વારંવાર જન્મ-જરા-મૃત્યુ, રોગ શોક-દુઃખ, ઈષ્ટવિયોગ-અનિષ્ટસંયોગ, વગેરે વિટંબણા છે, પરતંત્રતા છે, નાલેશી છે.

(૪) સંસારમાં કાયા-ઈન્દ્રિયો એક કુલટા નારીની જેવી સ્વેચ્છાએ વિહારિણી છે, ને જીવને એક ગુલામ પતિની માફક એના દુરાચારી માર્ગે લઈને ફરવું પડે છે.

(૫) સંસારમાં કર્મસત્તા, જેણે એક વાર જીવને દેવલોકમાં સારી રીતે સુંદર સંયોગો પીરસી નવાજ્યો-સન્માન્યો છે, એ જ બીજીવાર જીવને તિર્યચાદિ ગતિમાં હલકું બિભત્સ પીરસી અપમાન કરે છે.

(૬) સંસારમાં સંસારી સગાવહાલા સ્વારથિયા મળે છે, જીવને રોગ-જરા-અકસ્માત-પીડા-મૃત્યુ વખતે અનાથ નિરાધાર જેવો કરે છે.

(૭) સંસારમાં સગાં-વહાલા-વહાલી વસ્તુનો સંયોગ એવો મળે છે કે જે એક બાજુ પરમ તારક દેવ-ગુરુ-ધર્મસાધના ભૂલાવે છે, ને બીજી બાજુ જીવનું પુણ્ય લૂંટી લૂંટી પાપની ભરચક કમાઈ કરાવી આપે છે.

(૮) સંસારમાં ગમે તેવા સારા દેખાતા મનગમતા સંયોગ વિનશ્ચર અને વિશ્વાસઘાતી મળે છે. સાથે અણગમતા સંયોગો પણ લાગેલા જ રહે છે. અને જીવને એ સંયોગોમાં એક ફૂટબોલની જેમ ફેકાફેક થવું પડે છે.

(૯) સંસારમાં પુણ્ય-પાપના ઉદયનાં કઢંગા મિશ્રણ અનુભવવા પડે છે. રૂપ સુંદર, તો સ્વર ભેંસાસુર ! પૈસા મળ્યા તો પુત્ર નથી ! આરોગ્ય છે, પણ નિર્ધનતા મળી !

(૧૦) સંસારમાં આપણા પુણ્યના ઉદય બીજા જીવોના કારમા પાપોદય-દુઃખોદય પર ઊભા થાય છે. દા.ત. મનગમતું ભોજન મળવાનો પુણ્યોદય ત્યારે જ ઊભો થાય કે જ્યારે એ ભોજન બનવામાં અસંખ્ય સ્થાવર જીવોને મરવાનો પાપોદય જાગે ! એ બકરા મરવા પર ઊભી થતી ચંડાળની લક્ષ્મી-લીલા જેવું છે.

(૧૧) સંસારમા લક્ષ્મી આદિનું પુણ્ય વેચી પાપની ખરીદી થાય છે. પુણ્ય ઉદયમાં લાવવા હિંસામય આરંભાદિ પાપસ્થાનક સેવવા પડે, અને એ ઉદય ભોગવવામાં પણ એજ !

(૧૨) સંસારમાં સંજ્ઞાઓ વાસનાઓ ને કષાયોના તાંડવ મચે છે.

(૧૩) સંસારમાં જીવની અનંત સુખસમૃદ્ધિ જપ્ત, અને તુચ્છ વિષયસુખ માટે જીવને ઈન્દ્રિયોરૂપી શકોરામાં વિષયોની ભીખ માગવી પડે છે ! જીવ એક ભિખારી !

(૧૪) સંસારમાં જીવને સ્વાત્મવિકાસ ભૂલી કાયા, મકાન, તિજોરી, પ્રતિષ્ઠા વગેરના વિકાસમાં પડવું પડે છે ! ને એમ છતાં ત્યાંથી ડિસમીસ થઈ બીજા કાયાદિમાં જવું પડે છે ! સદાનો ભટકતો પ્રવાસી !

(૧૫) સંસારમાં મૃત્યુરૂપી ઝાડુવાળો જીવ-કરોળિયાએ ઊભી કરેલી કાયા-માયા રૂપી જાળું એકી કલમે અણધાર્યું સાફ કરે છે. ફરી પાછી જીવ કરોળિયાને એજ વેઠ ! અને મૃત્યુનું એના પર એજ ઝાડું !

(૧૬) સંસારમાં જગતના સંયોગો રાગ કે દ્વેષ કરાવી જીવની બુદ્ધિ બગાડે છે, જીવને ષટ્કાય જીવોનો ઘાતક બનાવે છે.

આમ સંસાર જો આવો દુઃખદ છે, તો એમાં શું રાચવું ? આવા આવા કારણે અસાર ભવવાસ ખટકે ત્યારે હવે સહેજે ધર્મ જ આધાર લાગી સાચી ધર્મસાધના થાય, ને એથી ધર્મબળ વધતું આવે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૫,અંક-૧૪,તા.૧૭-૧૨-૧૯૬૬

(૯૩) (લેખાંક-૨)

ધર્મસેવન આત્મામાં ધર્મનું બળ પૂરનારું બનાવવા એ જેમ ભવનિર્વેદના પાયા ઉપર હોવું જોઈએ, તેમ ઔચિત્યના પાલન સાથે દીર્ઘકાળ અને સતત તેમજ આદરપૂર્વક કરાવું જોઈએ.

અહીં (૧) સર્વત્ર ઔચિત્યનું પાલન જીવનમાં ન હોય તો શુદ્ધ પણ ધર્મની સાધના આત્માના અનાદિના કુસંસ્કારો મિટાવી દેવા સમર્થ નથી બનતી. કેમ કે ઔચિત્ય-પાલન નહિ એટલે સ્વચ્છંદ ઉદ્ભવ વ્યવહાર, એવી વાણી, અનુચિત

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૧૯૭

આજીવિકા, અયોગ્ય વર્તવ, વગેરે આત્માને કઠોર રાખે છે, અને કઠોર આત્મામાં સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિકાવાળી ધર્મસાધના અને ગુણો પરિણમતા નથી, આત્મા સાથે એકમેક થતાં નથી જેમ ઘડો, કુંડું-કલાડું વગેરે ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિના પરિણામ (ઘાટ) કઠણ માટી પર ઉતારી શકાતા નથી, પરંતુ ટીપાઈ-ટીપાઈને કુણી બનેલી માટી પર જ ઉતારી શકાય છે. તેવી રીતે અનુચિત-અયોગ્ય વર્તનથી કઠણ રહેલા આત્મામા ધર્મ-ગુણના ઘાટ ન ઊતરે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-ક્રિયા, એ પણ આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશ પર ઉતારવાના ઘાટ છે, પરિણામ છે. તે ત્યારે જ ઉતરે કે જો આત્મા ઔચિત્યના પાલનથી મુલાયમ બને. ઔચિત્ય જાળવવામાં આત્માને વધુ પડતો લોભ, ગુસ્સો, અહંભાવ, ક્ષુદ્રતા, સ્વાર્થ, અસૂચા, વગેરે તજવા પડે છે. તેથી આત્મા પોચો પડે છે, ધર્મ-ગુણ ત્યાં સગાઈ પામે છે, ને તેને પરિણમાવનારી ધર્મસાધના ધર્મબળ જમાવે છે.

(૨) દીર્ઘકાળ અને સતત સેવન : ધર્મસાધના વળી એકવાર કરી દેવાની ધાડ મારી તેથી ધર્મબળ ન ઊભું થાય એમ ગુણ દાખવવાનું એક વારથી ન પતે પણ દીર્ઘકાળ સુધી એનું સેવન ચાલવું જોઈએ. એ પણ વયમાં અનિયત ખાડા પાડીને નહિ, પરંતુ નિયમિતપણે સતત સાધના ચાલવી જોઈએ. ભૂતકાળના અનંત ભવોમાં મિથ્યાત્વની અજ્ઞાનની તથા હિંસાદિ પાપોની, અને ઈન્દ્રિયોની અવિરતિની સતત ધારાબદ્ધ પાપપ્રવૃત્તિએ આત્મામાં મિથ્યાત્વભાવ, મૂઢદશા, અજ્ઞાન અને પાપવૃત્તિના સંસ્કાર દૃઢ કર્યા છે. આને મિટાવવા માટે પ્રતિપક્ષી ધર્મની અને ગુણોની નિર્મલ પ્રવૃત્તિ જીવનમાં દીર્ઘકાળ ને તે પણ સતત આચરાવી જોઈએ, શરીરમાં દીર્ઘકાળથી ગાઢપણે વ્યાપી ગયેલ રોગને દૂર કરવા જેમ ઔષધનું સેવન સતત કરવું પડે છે, તેવું જ મિથ્યાત્વાદિ ગાઢ સંસાર-રોગને દૂર કરવા સમ્યગ્દર્શનાદિની ધર્મસાધના સતત આચરવી જોઈએ.

(૩) આદર-સત્કાર : વળી તે ધર્મ સેવન હૃદયના આદર-સત્કાર સાથે એટલે કે અતિશય ઉપાદેય માની બહુભાવ-બહુમાન સાથે થવું જોઈએ. જીવે સંસાર-રાગને વધારનારા મોહને આદર સાથે સેવ્યો છે, માટે જ સંસારમાં અનેક કષ્ટ અને ત્રાસ વગેરે અનુભવવા છતાં સંસાર પરનો મોહ, જેમ બહુ સત્કારેલા પુત્ર પરથી મોહ ન ખસે તેમ, ખસતો નથી, અને સંસાર ઉપર ઉદ્દેગ થતો નથી. એ તો મોક્ષસાધક સમ્યગ્દર્શનાદિ ધર્મ, ક્ષમા-ઔદાર્યાદિ, ગુણો તથા દેવાધિદેવ અને સદ્ગુરુ તથા શાસ્ત્ર, એ બધા ઉપર પણ હૃદયના બહુમાન ધરવા સાથે ધર્મ આચરાય તો જ મોક્ષપ્રીતિ વધે, મોહ-માયા ઘટે, અને ક્રમે કરીને સંસાર-રોગ નાબૂદ થાય. વાત સાચી છે કે શેઠની નોકરી સતત સેવવા છતાં નોકર જો શેઠ અને કામ પર

૧૯૮

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

બહુમાન ન ધરાવતો હોય તો તેની કિંમત નથી અંકાતી, સારો લાભ નથી મળતો અથવા પત્નીની પતિ પ્રત્યેની સતત પણ આદર વિનાની સેવા પતિને (આકર્ષી) આવર્જી શકતી નથી. તેમ ધર્મ પણ સતત સેવવા છતાં આદર વિના સેવેલો એ હૃદયમાં આવર્જી-મિલાવી શકાતો નથી. એટલે કે તેના પ્રતિપક્ષી મિથ્યાત્વ-કષાય વગેરેનું હૃદયમાંથી સ્થાન મટીને ધર્મ સ્થાન પામી શકતો નથી.

(૪) વિધિ : આ ઉપરાંત ધર્મ-સેવનમાં વિધિનું પાલન જરૂરી છે. આદરપૂર્વક અને સતત પણ સેવા કરનારો પુત્ર જો વિધિસર સેવા ન કરે, તો અવિવેકીપણાને લઈને પિતાને તેટલા પ્રમાણમાં આવર્જી શકતો નથી. વિધિ પણ જરૂરી રહે છે. ઔષધ પણ સતત અને બહુમાનપૂર્વક સેવાવા સાથે તે તે સમય, તે તે અનુપાન, તે તે કુપથ્યનો ત્યાગ, વગેરે વિધિપૂર્વક સેવાવું જોઈએ છે, નહિતર તે રોગને કાઢી ન શકે. રાજાની સરભરા પણ આદર ઉપરાંત વિધિને ય જરૂર માગે છે. તેવી જ રીતે ભવરોગને કાઢનાર ધર્મ-ઔષધનું સેવન શાસ્ત્ર કહેલી વિધિ મુજબ થવું જોઈએ.

સારાંશ, (૧) ઔચિત્યમાં આજીવિકાનો યોગ્ય વ્યવસાય, ઉચિત લોક-વ્યવહારનું પાલન, ઉચિત રહેણી-કરણી ભાષા અને ભોજન, કુટુંબ વડિલ, મિત્ર-મંડળ વગેરે સાથે ઉચિત વર્તાવ, આમ બધેજ ઔચિત્ય જોઈએ. (૨) દીર્ઘકાળ અને સાતત્યમાં ધર્મ અને ગુણની તે તે પ્રવૃત્તિઓ જીવનમાં લાંબો સમય નિત્ય નિયમિતપણે સળંગ ચાલવી જોઈએ કે, જેથી એના સંસ્કારો પર સંસ્કારો દઢ થતા જાય. (૩) આદરમાં તે તે ધર્મ અને ધર્મી પર રત્નના નિધાનની જેમ પ્રીતિ. તેમની વાર્તા પર રાગ, તેમની નિંદાનું અશ્રવણ, નિંદકની દયા, સંસારની બીજી કોઈ પણ વસ્તુ કરતા તે ધર્મની અધિક કદર, ધર્મ પામવાની અતિ આતુરતા, પામવા માટે વિશિષ્ટ ઉદ્યમ, પામતાં સંભ્રમ અને રોમાંચનો અનુભવ તથા પામ્યાનો એટલો બધો આનંદ કે પોતાના જીવનને એથી જ મહા ભાગ્યવંત માને ! અને તેને કાંઈ બાધ ન આવે તેવી કાળજી રાખે. (૪) વિધિમાં શાસ્ત્રે બતાવેલા તે તે કાળ સ્થાન, આસન, મુદ્રા, આલંબન વગેરેનું પાલન, તથા દાનાદિમાં કાળ, પાત્ર, સંભ્રમ તેવા તેવા ભાવ વગેરે અને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમાં આઠ આઠ પ્રકારના આચારોનું તેમજ તપના ૧૨ આચારો અને ધર્મક્રિયાની ચોક્કસ પ્રક્રિયાનું આસેવન, વળી આ ધર્મ વિનાના આત્માઓ ઉપર ભાવ દયા, તથા ધર્મ પામેલા હૃદયનો સહર્ષ પ્રેમ-ઈત્યાદિ વસ્તુઓ પણ વિધિમાં ગણાવી શકાય.

આ સ્થિતિ ઊભી કરવા જીવનમાં તે અંગેના અભિગ્રહો (પ્રતિજ્ઞા) લેવા જોઈએ. એ લઈને એનું પાલન ખૂબ જ ઉપયોગી થાય, કેમ કે અભિગ્રહથી ધર્મ સતતપણે જીવનમાં ટકે છે.

આમ ઔચિત્યપાલનાદિ પૂર્વકનું ધર્મસેવન એ સુંદર ધર્મબળ ઊભું કરે છે.

૩. ધર્મભાવન-ભાવના

ધર્મસેવન ધર્મભાવનકારી જોઈએ. અર્થાત્ દિલને તે તે ધર્મથી ધર્મસાધનાનાં પ્રયોજનથી ભાવિત કરનારું જોઈએ. દિલમાં પરિણામવાનારું જોઈએ. દા.ત.

પ્રભુના દર્શન કર્યા, દીર્ઘકાળ અને સતત પણ કર્યા, તોય દિલ એનાથી ભાવિત પણ કરવું જોઈએ. વીતરાગ દર્શનનું પ્રયોજન જે વીતરાગતાની રુચિ-આકર્ષણ-અભિલાષા, એનાથી દિલને પરિણત કરવાનું, જેમ જેમ દર્શન કરતા જઈએ તેમ તેમ દિલ પર આ રુચિની અસર વધતી જાય - એવી વધે કે દુનિયામાં બીજું અનુકૂળ ઘણું મળતું જાય, પરંતુ દિલને લાગ્યા કરે કે ‘એમા કાંઈ વડાઈ માનવા જેવી નથી, ખરી ચીજ તો વીતરાગતા છે, એ ક્યારે મળે ?’ આનું નામ વીતરાગતાની રુચિ, વીતરાગતાનું આકર્ષણ. દિલમાં એ પરિણમતું જાય, તો દર્શનધર્મનું સેવન એ ભાવન કરનારું બન્યું કહેવાય. સાથે વીતરાગદર્શન, પણ આ અંતરમાં એવું રુચ્યું જાય કે બીજા દર્શનનો રસ ઘટતો આવે, એ ફિક્કાં-મોળા થતાં જાય. આ દુન્યવી વસ્તુના આકર્ષણ અને દર્શન મોળા પડે, એ પહેલા જેવા રસદાર અને આલ્હાદ-ઉલ્લાસભર્યા ન થાય એ માપક યંત્ર છે, એનાથી માપ નીકળે કે આપણને વીતરાગતાનું આકર્ષણ અને વીતરાગદર્શન અંતરમાં કેવા પરિણત બનતા જાય છે, ત્યારે એ સારા પ્રમાણમાં પરિણત થાય. દિલ એનાથી ભાવિત રંગાયેલું બને, ને એથી આત્માનું એ ધર્મનું બળ વધતું આવે.

એમ દાનધર્મનું સેવન દિલને જો ભાવિત કરનારું થતું જાય તો પછી દાન વિના ચેન ન પડે. રસ જેવો દાનમાં આવે એવો પરિગ્રહાદિમાં ન આવે. એમ દાનસેવનનું પ્રયોજન સ્વાર્થવૃત્તિનો ઘટાડો, મૂર્ચ્છાત્યાગ અને પોતાની ચીજ પરના ઉપયોગમાં આવે એનો આનંદ, એનાથી દિલ ભાવિત થતું આવે, દિલ પર એની ઘેરી અસર પડતી આવે. એથી પછી આત્મામાં સહેજે ધર્મનું બળ જામતું જાય.

એવી રીતે તપ ધર્મનું સેવન થતું જાય તેમ તેમ એનાથી દિલ ભાવિત બનતું આવે. એવું રંગાતુ જાય કે પાનપાનાદિના રસ ઘટી તપસ્યાનો રંગ વધતો આવે. જો તપના પારણે ખાવાપીવાના રસ ને રંગ એવા ને એવા પહેલાના જેવા ઊભા છે, અગર ઊલટા વધારે છે, તો દિલ તપથી ભાવિત ક્યાં થયું ? એમ, તપનું પ્રયોજન આહાર સંજ્ઞાનો ઘટાડો કરવાનું છે. આગળ વધીને ઈચ્છાનિરોધ વધારતા આવવાનું છે. આગલે દિવસે ઉપવાસ કર્યો એટલે શું બીજા દિવસે વારંવાર

ખાવાની સંજ્ઞા પોષવાની ? જો ઉપવાસ ખરેખર ગમ્યો છે તો એનો અર્થ જ એ છે કે ખાવાનું એટલું નથી ગમ્યું, નથી સારું લાગ્યું, માટે તો ખાવાનું છોડી ઉપવાસ કર્યો. શરૂ શરૂમાં કદાચ આ ન હોય, તોય ઉપવાસ કરતા કરતા એનાથી ભાવિત બનેલું દિલ આહારસંજ્ઞા તરફ ઘૂણા અનુભવતું આવે, ખાનપાન એક વિટંબણા લાગે, ને એના ત્યાગમાં આશાએસ લાગે. એક વેઠ-વિટંબણામાંથી છૂટકારો લાગે. દિલમાં આ રીતે તપનું ભાવન થતું આવે, દિલ તપથી ભાવિત-રંગાયેલું બનતું જાય, એટલે દિલમાં સહેજે ધર્મબળ ઊભું થાય.

આ ધર્મભાવના માટે વારંવાર ધર્મની ભાવના જરૂરી છે.

ધર્મશ્રવણ-વ્યાખ્યાન શ્રવણ અને ધર્મમાં ચેન પણ દિલને ભાવિત કરનારું બનતું આવવું તથા પછી વારંવાર ધર્મની ભાવના થતી આવવી જોઈએ. સાંભળી તો જવાય, એમાં આવતી કથા, હાસ્ય, યુક્તિ વગેરેથી ખુશી ખુશીય થવાય, પરંતુ દિલમાં જો હિતોપદેશની અસર ન લેવાની હોય, તેમજ પછી એ ધર્મ કરવાની વારંવાર ભાવના ન કરવાની હોય, તો એ શ્રવણ શા બહુ ઉપયોગનું બને ? શ્રવણ વખતે એનું એ રહેલું દિલ, શ્રવણ સિવાયના કાળમાં એની એજ ઉધમાત કરશે. પાપકાર્યોમાં અને મોહમય પ્રવૃત્તિમાં એટલા જ રસભર્યું રહેશે. એ તો દિલ પલટાયેલું હોય, કૂણું બન્યું હોય, તો જ પ્રવૃત્તિમાં ફરક પડે. શ્રવણ વખતે સાથે સાથે દિલને ભાવિત કરતા જાય છે એમ ગણાય. અગ્નિશર્માનો ગુસ્સો, વૈર અને એનો દારુણ અંજામ સાંભળતાં દિલને ભાવિત કરતા જવાય. જાતના ગુસ્સા-વૈર-વિરોધ પર ધ્રુજારી છૂટે, કમકમી થાય, મનને એમ થાય કે ‘આ શી મારી દુર્દશા કે ગુસ્સાના ઝેર પી રહ્યો છું. ! તો પછી ક્ષમા-ક્ષમતા-કરુણાના અમૃત ક્યારે પીવાનો ? જીવ ! મૂક હવે વિષપાનની લત...’ આવું કાંઈક થતું આવે, વળી સાંભળીને ઊઠ્યા પછી પણ એ ક્ષમાદિ કરવાની ભાવના રહ્યા કરે, તો દિલ ભાવિત બનતું જાય. એથી પછી આત્મામાં ધર્મબળ વધે. એવી વારંવારની ભાવના અને ભાવિતતાથી મોકા પર ક્રોધાદિ દાબી ક્ષમાદિ કરાય.

અનંતકાળમાં મોહના બળ બહુ વધાર્યા, કષાયોના બળ ખૂબ કેળવ્યાં, આહારાદિ સંજ્ઞાઓના બળ સારી રીતે સેવ્યા, હવે આ ઉત્તમ જિનશાસન સાથેના માનવકાળમાં ધર્મબળ કેળવવા-વધારવાની જરૂર છે. એ બળ બળિયો આત્મા સાત્ત્વિક બની અધર્મ-પાપ-દોષ-દુષ્ટત્યોનો અને વિચારોનો પણ સામનો કરી શકે છે, ધર્મનો અને ગુણોનો ભરપૂર રસ કેળવી-અનુભવી શકે છે. જરૂરી આ છે કે સાંભળેલા ધર્મ અને ગુણોના મહિમા પર ‘હું એ કરવાનો, મારે એ કરવા જ છે,’ એવી વારંવાર ભાવના કરાય અને દિલ એનાથી ભાવિત કરાય.

(૮૫) (લેખાંક-૪)

૪. ધર્મનું અનુમોદન

ધર્મબળ વધારવા જેમ (૧) પાયામાં ભવનિર્વેદ જોઈએ. (૨) ધર્મનું સેવન ઔચિત્ય સાચવવા પૂર્વક દીર્ઘકાળ સતત ને સાદર કરાય, તથા (૩) ધર્મનું ભાવન તથા ભાવના જરૂરી છે. એમ (૪) અનુમોદન પણ આવશ્યક છે, કેમ કે એથી કરેલા ધર્મસુકૃતનું કે દાખવેલા ધર્મગુણનું મમત્વ વધે છે, મૂલ્યાંકન વધે છે. પોતાને જીવન એ ધર્મ-ગુણથી જ કૃતાર્થ લાગે છે, એથી પછી પ્રતિપક્ષી દુષ્ટત્ય-દુર્ગુણોનો રસ ઘટી ધર્મનો રસ ને ધર્મબળ કેમ ન વધે ? આના હિસાબે જ નમસ્કાર મંત્રમાં પંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કારના પદો પછી ‘એસો પંચનમુક્કારો સવ્વ-પાવપ્પણાસણો...’ વગેરે પદ મૂક્યાં. એમાં કાંઈ ‘મારો નમસ્કાર આવો ઊંચો’ એવું અભિમાન નથી, પરંતુ ‘અહો ! સર્વપાપનાશક અને શ્રેષ્ઠ મંગળરૂપ નમસ્કાર કરવાનો મને મળ્યો !’ એવી અનુમોદના છે.

- જૈનશાસનમાં સુકૃત-અનુમોદનાનું ઊંચું મહત્ત્વ છે. કેમ કે,

(૧) સુકૃત કર્યું એકવાર, ને ત્યારે તો પુણ્ય મળી પણ ગયું, કિન્તુ એની જેટલી વાર અનુમોદના કરો, એટલી વાર, ‘કરણ-કરાવણ ને અનુમોદન સરિખાં ફળ નીપજાયો’ એ ન્યાયે, પુણ્યની વૃદ્ધિ થયા કરે છે. પાપ કે ધર્મ ત્રણ રીતે થાય છે ને ? એકલો જાતે કરવાથી જ નહિ, કિન્તુ બીજા પાસે કરાવવાથી પણ ધર્મ થાય, ને કોઈ કરે એને સારો માનવાથી વખાણવાથી પણ ધર્મ થાય. ત્યારે ધર્મ થાય એટલે પુણ્ય તો મળે જ. પછી એ ત્રણમાંથી ગમે તે પ્રકારે ધર્મ થયો હોય. એમાંય તે જે પ્રકારમાં હૈયાનો ભાવોલ્લાસ ઊછળતો હોય, દિલ ગદ્ગદ ભીનું ભીનું ને હર્ષધિલું બનતું હોય એમાં પુણ્ય વિશેષ ઉપાર્જય, પછી યાદ્ય તે ધર્મ જાતે કરવારૂપ નહિ, ને બીજાને કરાવવા રૂપ હોય, યા અનુમોદવારૂપ હોય, તે પણ ભલે બીજાના ગુણ-સુકૃતને અનુમોદવારૂપ હોય, એટલે એ વાત નક્કી કે સુકૃત-ધર્મની અનુમોદના દિલથી જ્યારે જ્યારે કરાય ત્યારે ત્યારે પુણ્ય મળ્યા કરે. એટલે જ ઉપભોગ કરતા દાનની આ વિશેષતા છે કે ભોગની પાછળ જ્યારે-જ્યારે એનો આનંદ યાદ કરાય ત્યારે-ત્યારે એ પાપની અનુમોદનારૂપ હોઈ પાપની ભરતી કર્યા કરે, ને એથી ઊલટું દાનની અનુમોદનામાં પુણ્યની ભરતી થયા કરે ! વળી ભોગની પાછળ કોઈ અધિક ભોગ મળતાં પેલાનો આનંદ લૂંટાઈ જાય, યા રોગ કે ધનહાસ થતાં ય પેલાનો આનંદ લૂંટાઈ જાય, ત્યારે દાનનો આનંદ તો અમર

બની જાય છે. ઠેઠ જીવનના અંતે પણ આનંદ ! મનને થાય કે હાશ ! એટલું સુકૃત સારુ થઈ ગયું ! નહિતર અત્યારે તો બધું ય જવાનું જ હતું ! આમ વારંવાર સુકૃતાનુમોદને પુણ્યવૃદ્ધિ થવાથી ધર્મબળની ભૂમિકારૂપ સારી સામગ્રી તૈયાર થાય છે.

(૨) અનુમોદનાની બીજી વિશેષતા એ છે કે ગુણ અને સુકૃતની વારંવારની અનુમોદના સુકૃતનો પક્ષપાત ઊભો કરે છે, દઢ કરે છે, ને તેથી એની સામેના પ્રતિપક્ષી દોષ-દુષ્ટત્યોનો પક્ષપાત ઘટતો આવે છે. મોળો પડી અંતે નષ્ટ થઈ જાય છે. પછી તો એનો નિકાલ થતાં કેટલી વાર ને કેટલી મહેનત લાગે ? દા.ત. ક્ષમા ક્યાંય કરી અને પછી એની અનુમોદના ચાલી કે ‘વાહ ! ઠીક કર્યું’ એ પ્રસંગે ક્ષમા રાખી તો પાપી કોધથી બચ્યા !’ આવું વારંવાર થતાં સહેજે પછી કોધના આકર્ષણ મોળા પડવાના ને કોધના પ્રસંગ ઓછાં બનવાના. એમ સારા દાન અને ત્યાગની અનુમોદના થવાથી પરિગ્રહ અને ભોગના આકર્ષણ ઓછાં થવાના. એથી સહેજે એનાં સેવન ઓછાં થતાં આવે. આમ સાચી ગુણ-સુકૃતાનુમોદનની આ પરીક્ષા પણ છે કે પ્રતિપક્ષી દોષ-દુષ્ટત્યો પર સૂગ વધે છે ? આકર્ષણ ઘટે છે ? મૂળ, પક્ષપાત આકર્ષણ જ એમાં દોડાવે છે, એ તૂટતાં દોટ બંધ પડવાની. આમ દોષ-દુષ્ટત્યનાં આકર્ષણ અને આ સેવન ઓછાં થઈ જતાં સામે ધર્મબળ જામતું આવે એ સહજ છે. સારું ધર્મશ્રવણ કે ધર્મવાંચન કરીને ઊઠ્યા બાદ આ અનુમોદનની વારંવાર પ્રવૃત્તિ નથી એટલે શ્રવણ-વાંચન મળ્યું છતાંય જીવ દરિદ્ર ચિથરેહાલ રહે છે, દોષકૃત્યોના આકર્ષણ ઘટતા નથી.

(૩) ગુણ અને સુકૃતોની અનુમોદના વારંવાર કરવાથી ત્રીજો લાભ એ છે કે એ ગુણ-સુકૃતના સંસ્કારની પુષ્ટિ થતી રહે છે. તેથી આ જીવનમાં એનો અધિક પ્રયત્ન કરવાનું હૃદય બને છે, તેમ, ભવાંતરે એ, સંસ્કારવારસો સાથે ચાલી ત્યાં ગુણ-સુકૃતના વેપાર ખુલ્લા કરે છે, એથી એવો સુંદર યોગ બને છે કે એક બાજુ પેલા સુકૃત-પુણ્યના યોગે સારી સગવડ-સામગ્રી મળે છે ! અને બીજી બાજુ આ સંસ્કાર-વારસાના યોગે સદ્બુદ્ધિ અને ગુણ-સુકૃતનાં આસેવન મળે છે ! આ સુયોગ ક્યારે, કે જ્યારે સુકૃત-અનુમોદના વારંવાર કરવામાં આવે ત્યારે. એનો સંસ્કાર સંચય ધર્મબળ જમાવી આપે છે.

(૪) ગુણ-સુકૃતની વારંવારની શુદ્ધ અનુમોદનાથી પુણ્ય દઢ પુણ્યાનુંબંધી બનતું જાય છે. તેથી પછી પરલોકમાં ગુણ-સુકૃતની ભારે વિકસિત પરંપરા ચાલે છે. શાલિભદ્રના જીવને પૂર્વભવે થાળીખીરનાં ત્યાગની, મર્યો ત્યાં સુધી વારંવાર

અનુમોદના થવાથી, આ ભવે રોજની નવી આવતી. જર-ઝવેરાત ભરી દેવતાઈ ૯૯ પેટીનો પણ ત્યાગ સહેલો થઈ ગયો ! ત્યાર પછી અનુત્તર વિમાનમાં તો જબ્બર નિર્વિકાર વીતરાગ સમાન દશા મળી ! અનુમોદનાથી શુભાનુબંધરૂપી ધર્મબળ વધવા પર આમ બને.

(૫) ગુણ અને સુકૃતની અનુમોદના કરતા રહેવાથી ચિત્ત એ શુભ ભાવમાં રોકાયેલું રહે, તેથી એટલો સમય અશુભ ભાવોને જગા ન મળે, એ પણ સારો લાભ છે. એ અને બીજા શુભ ભાવો ને શુભ વિચારો મનને પકડતા જાય, અશુભની પકડ ઘટતી આવે, તેથી પણ ધર્મબળ સારું વધે.

(૬) સારી અનુમોદના કરતા રહેવાનો એ પણ એક મહાન લાભ છે કે પૂર્વ જીવનોમાં દોષ-દુષ્ટત્યોના સેવનથી ઉપાર્જી મૂકેલા પાપાનુબંધ યાને પાપબીજો પણ ઘસારે પડતા આવે છે, તૂટતા આવે છે. તેથી હવે નિકાચિત પણ અશુભકર્મના ઉદયે દુર્બુદ્ધિ નહિ જાગે, ને ધર્મબળ વધતું રહેશે.

આમ, ધર્મબળ કેળવવાની ૪ મહાન ચાવીઓ જીવનમાં ઉતારી સૌ કોઈ આત્મકલ્યાણ સાધો એ જ એક શુભેચ્છા.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૧૭, તા. ૭-૧-૧૯૬૭

આલંબનનું મહત્વ

મોક્ષમાર્ગની સાધના બે પ્રકારે છે, એક આલંબન, અને બીજી નિરાલંબન.

સાલંબન સાધના એટલે કે કાંઈક પણ આલંબન રાખીને કરાતી સાધના દા.ત. અરિહંત પ્રભુનું નામ યા મૂર્તિના આલંબને કરાતું ધ્યાન સ્મરણ વગેરે. એમ પર્વતિથિના હિસાબે કરાતો તપ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે, અથવા અરિહંતની આજ્ઞા (શાસ્ત્રવાંચન) અને અરિહંતના જીવનનું આલંબન કરી આચરવામાં આવતા ધર્મ અને અભ્યાસ કરતા ગુણોનું આસેવન એ આલંબન સાધના કહેવાય.

નિરાલંબન સાધના એટલે સાધનાના દીર્ઘકાળ, સતત અને ઔચિત્ય-આદર સાથેના પ્રખર અભ્યાસમાં સિદ્ધ બન્યા પછી આત્માને હવે આલંબનવિના સહજરૂપ થઈ ગયેલ સાધના. ચંદનમાં જેમ ગંધ તન્મય છે. એમ અહીં આત્મામાં સાધના તન્મય થઈ જાય છે, સાધનામય આત્મા બની જાય છે.

આપણે સાલંબન-સાધનાની અવસ્થામાં છીએ. એમાં પણ મહર્ષિઓની

અપેક્ષાએ વિશેષ આલંબનોની અપેક્ષાવાળા છીએ. દા.ત. તીર્થધરાજ સિદ્ધગિરિનું આલંબન એનું એજ છે, ઉપર આદીશ્વર દાદાનું આલંબન એનું એજ, પરંતુ કારતક ચૈત્ર પૂનમ કે વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે જ્યારે વિશાળ સંઘમેળો હોય છે ત્યારે તીર્થયાત્રા-જિનભક્તિમાં જે અનેરો ઉલ્લાસ આવે છે, તે બીજા સામાન્ય દિવસોમાં નથી આવતો. તો આ ઉલ્લાસમય સાધના શાના આધારે ? કહેવું જ પડશે કે એ મહાતીર્થ ને એ આદીશ્વર દાદા ઉપરાંત એ મહાન દિવસ અને એ સંઘમેળો આલંબનભૂત બન્યા એથી જ એ વિશિષ્ટ ઉલ્લાસમય સાધના થઈ.

એમ પર્યુષણમાં ત્યાગ, તપ, દાન વગેરે ધર્મની ઉલ્લાસમય સાધના થાય છે તે મહાપર્વ દિવસના અને સાથે સકલ સંઘની આરાધના દેખાવાના આલંબને થાય છે, એ જ શું, કિન્તુ એ સિવાય પણ પર્વતિથિના જ દિવસે જ ધર્મસાધના થાય છે તે બીજા ચાલુ દિવસે નથી થતી એમાં પણ પર્વતિથિનું આલંબન કામ કરે છે. મંદિરમાં શુભ ભાવ જાગે છે ત્યાં મૂર્તિ કામ કરે છે.

ત્યારે સાધુ દર્શન, ગુરુનો ઉપદેશ, સાધર્મિકનો સંગ-સહવાસ, આધ્યાત્મિક પુસ્તક વાંચન વગેરે વગેરે કેટલાય આલંબન મળવા પર ધર્મ-સાધના થવાનું દેખાય છે. મુનિને પણ શાસ્ત્ર, ગુરુ અને ખાસ કરીને ગચ્છના આલંબને ઘણી ઘણી સાધનાઓ થાય છે.

એવું સુકૃતો-સદ્ગુણો-સદ્ભાવના કમાવવામાં આલંબનો કામ કરે છે.

આ બધું બતાવે છે કે આ જગતમાં ધર્મસાધના-સુકૃત-સદ્ભાવનાનાં આલંબન એ બહુ કિંમતી ચીજ છે. અને તે પણ દુર્લભ છે; જગતમાં જ્યાં ત્યાં ને જ્યારે-ક્યારે ન મળે. તે જો અહીં મળ્યાં છે, તો એ મહામૂલ્ય આલંબનોની બહુ કદર કરવી જોઈએ. દુનિયાના બીજા લાભના સાધન કરતાં સારી ઊંચી કદર કરવી જોઈએ. પહેલા મૂલ્યાંકન થાય, વસ્તુ કિંમતી લાગે તો પછી એના પર બહુમાન અને એનો ઉપયોગ કરવાનું મન, તત્પરતા, ઉલ્લાસ જાગતો રહે. એના હિસાબે જ છતાં આલંબને જો એનો ઉપયોગ ન કરી શકાય તો એનો ભારે ખેદ થાય તેમજ શક્યતાએ એ આલંબને સાધના કરી લેવાનો પુરુષાર્થ થાય.

એટલે સવાલ આ છે કે આપણને આલંબનની કદર છે ? લાગે છે ખરું કે, ‘આ જગતમાં શુભ આલંબન ક્યાં મળે ?’ ત્યારે જીવ આમ તો ધર્મ કરવામાં ગળિયો છે જ, પરંતુ આલંબન મળતા ધર્મ કરવા પ્રેરાય છે, પ્રભુ છે તો દર્શન કરે છે, દર્શનમાં સારા ભાવ જગાવે છે. પર્વતિથિ આવી તો કોઈ ત્યાગ, તપ, બ્રહ્મચર્ય, પ્રતિક્રમણાદિ ધર્મ કરે છે. સાધુ મળે છે તો સત્સંગ કરે છે, ઉપદેશ

સાંભળે છે. શાસ્ત્ર ભણે છે. શાસ્ત્ર મળે છે, તો અધ્યયન કરે છે. બહારથી ધર્મખાતાની ટીપ આવે છે તો દાન કરે છે. આવાં કેટલાંય આલંબનો મળવા પર ધર્મ સધાય છે. તો પછી એ આલંબનો પ્રત્યે કેટલો બધો આદર બહુમાન જોઈએ ?

‘અમને શુભ આલંબનો પ્રત્યે આદર-બહુમાન તો છે જ એવો દાવો રાખવા પહેલાં આ તપાસો કે ‘પાંચમ, આઠમ, ચૌદશ વગેરે પર્વતિથિ આવતાં એના પર મન વધુ ઉલ્લાસમાં ચડે છે ? કે ‘કોઈક તપ, ત્યાગ વગેરે કરવું પડશે !’ એથી તિથિ પર કાંઈક સુસ્ત-ઉદાસ બને છે ? મંદિરમાં વધુ ગભારા, માળ, ભોંયરું કે વધારે પ્રતિમાજી મળવા પર વધુ સ્ફૂર્તિ આવે છે કે સુસ્તી ? એક બે વાર મુનિ વહોરી ગયા પછી વળી મુનિ આવે તો મુનિ પર ઉલ્લાસ કે સુસ્તી ? જે વિગઈ ત્યાગ કરી છે, એની જ બનેલી ચીજ સામે આવતા વિગઈ-ત્યાગ પર અનુમોદના ભર્યા ઉલ્લાસ ? કે સુસ્તી ?

એમ એ તપાસો કે ઉલ્લાસ મિત્ર ઘરે આવે તો, કે સાધર્મિક આવે તો ? ખટાવનાર શેઠ બોલાવે તો કે સાધુ બોલાવે તો ? પૈસા લેવાના અવસરે ? કે દાનમાં દેવાનાં અવસરે ? છોકરાની નિશાળ પર ઉલ્લાસ ? કે ધાર્મિક પાઠશાળા પર ?

આ તપાસમાં સમજ પડી જશે કે જીવને શુભ આલંબનની કદર છે કે કેમ ? છે તો કેટલી છે ?

સારાંશ ધર્મના આલંબનની કદર અને શક્ય ઉપયોગ પર માપ નીકળે છે કે ધર્મ કેવોક-કેટલો ગમ્યો છે ? અહોભાગ્ય માનવું જોઈએ કે અહીં સારાં આલંબન મળે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૧૮, તા. ૧૪-૧-૧૯૬૭

૯૭ ધર્મસાધનાની ભૂમિકામાં ૩૩ કર્તવ્ય

આચાર્યપુગંવ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે શ્રી લલિત વિસ્તરા શાસ્ત્રમાં ચૈત્યવંદનાદિ સાધનાની ભૂમિકાને યોગ્ય ૩૩ કર્તવ્યો બતાવ્યા છે. તેના પર વિવેચન ગ્રંથ ‘પરમતેજ’ - ભા-૨ જો કે જે છપાઈ રહ્યો છે, તેમાંથી અહીં ૩૩ કર્તવ્યો વિવેચન સાથે આપવામાં આવે છે.

૩૩ કર્તવ્યનાં નામ

૧. આદિકર્મના યત્ન	૨. અકલ્યાણ મિત્રત્યાગ
૩. કલ્યાણ મિત્રોપાસના	૪. ઉચિત વ્યવહાર-મર્યાદાનું અનુલ્લંઘન
૫. લોકમાર્ગ-સાપેક્ષતા	૬. ગુરુવર્ગનું સન્માન
૭. ગુરુપારતંત્ર્ય	૮. દાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ
૯. ભગવાનની ઉદાર પૂજા	૧૦. સાધુ વિશેષની શોધ
૧૧. સવિધિ ધર્મશાસ્ત્રનું શ્રવણ	૧૨. મહાયત્નથી ભાવના
૧૩. શાસ્ત્રવિધાન મુજબ પ્રવૃત્તિ	૧૪. ધૈર્ય-ધારણ
૧૫. ભાવીની વિચારણા	૧૬. મૃત્યુનો ખ્યાલ
૧૭. પરલોક-પ્રધાન જીવન	૧૮. ગુરુજન-સેવા
૧૯. યોગપટ-દર્શન	૨૦. ચિત્તમાં યોગપટ-આલેખિતનું સ્થાપન
૨૧. ધારણાની ચકાસણી	૨૨. વિક્ષેપમાર્ગ-ત્યાગ
૨૩. યોગસિદ્ધિ(શુદ્ધિ)નો યત્ન	૨૪. ભગવાનની મૂર્તિ ભરાવવી
૨૫. ભગવત્ શાસ્ત્ર લખાવવાં	૨૬. મંગળ જાપ
૨૭. ચાર શરણનો સ્વીકાર	૨૮. દુષ્ટ-ગર્હ
૨૯. સુકૃત-અનુમોદના	૩૦. મંત્રદેવતાનું પૂજન
૩૧. સચ્ચરિત્ર-શ્રવણ	૩૨. ઉદારતાની ભાવના
૩૩. ઉત્તમ દષ્ટાન્તાનુસાર વર્તન	

વિવેચન-ભૂમિકાના ૩૩ કર્તવ્ય :

હવે ગ્રન્થકાર મહર્ષિ ચૈત્યવંદનાદિ મહાન સાધના પ્રણિધાનપૂર્વક સારી રીતે સિદ્ધ થાય અંતરાત્મમાં પરિણત થાય એ માટે ભૂમિકારૂપ ૩૩ કર્તવ્યો બતાવે છે. આ કર્તવ્યો આત્માના ઉત્થાન માટે, અનાદિ મિથ્યામતિ-વાસિત હૃદયના પરિવર્તન અર્થે, અને માનવજીવનની પ્રારંભિક સફળતા પ્રાપ્ત કરવા સારુ પણ સચોટ સાધનરૂપ છે. એ કર્તવ્યો આ પ્રમાણે,-

(૧) આદિકર્મ યાને આદિધાર્મિકના કર્તવ્યોમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું. દા.ત. દયાળુતા રાખવી. કોઈના ય અપમાન-તિરસ્કાર ન કરવા, કોષિષ્ટ ન બનવું. દુર્જનસંગત્યાગ, અસત્યવાદિતા છોડવી, ગુણાનુરાગ કેળવવો, ચોરીની બુદ્ધિ ન રાખવી. મિથ્યાભિમાન તજવું, પરદારાની ઈચ્છા ન કરવી. ધનાદિનો ગર્વ ન કરવો, દુઃખિતને દુઃખમાંથી ઉગારવાની ઉત્કંઠા રાખવી, ગુરુજનોની પૂજા, દેવગણોને વંદન, પરિવારનું સન્માન, સ્નેહીવર્ગનો સત્કાર, મિત્રવર્ગનો અનુરોધ, પરનિંદાનો ત્યાગ, પરના ગુણનું ગ્રહણ, સ્વગુણગાનની શરમ, નાના પણ સુકૃતનું સ્મરણ,

પરાર્થકરણ-પ્રયત્ન, ધાર્મિકજનની અનુમોદના, પરના રહસ્યનું ગોપન, સદ્વેશ-આચાર પાલન, અશુભદર્શને દેવસ્મરણ, બાળકોને પુણ્યના ઉદયના ઉપાયોનું કથન, સ્ત્રીઓને પતિના ચિત્તનું અનુસરણ, શીલરક્ષા, મુખ પર ઘુંઘટ વગેરે.

(૨) અકલ્યાણ મિત્રનો સંગ ન રાખવો. કેમ કે ‘સંસર્ગજન્યા ગુણદોષપ્રાતા:’ ગુણસમૂહ કે દોષસમૂહ સંસર્ગથી પેદા થાય છે. ‘સંગ તેવો રંગ’ જો અકલ્યાણમિત્રનો આત્મહિત-શત્રુનો સંગ-પરિચય રાખ્યો, તો એ તો પોતાના જીવનથી કોઈ વિષયોન્માદ, કષાયાવેશ, સ્વાર્થાધિતા, હિંસા, જૂઠ, અનીતિ, ઝઘડાખોરી વગેરેનું દષ્ટાન્ત આપશે, અને વાણીથી તેવા દોષની સલાહ કે ઈર્ષ્યા-મદ આદિની પ્રેરણા આપશે, નિંદા-વિકથા સંભળાવશે, અને આમાં આપણે દોષોની જ પ્રેરણા મળવાની ! માનવ-આર્યજીવન તો ગુણકમાઈને જ યોગ્ય છે કે જે અતિદુર્લભ છે. એ અહીં સુલભ બન્યા પછી એનાથી વંચિત રહેવું, ને આ વિશ્વના અન્ય ભવોમાં બહુ સુલભ તથા ભવમાં ભટકાવનારા દોષોને લાવવા-વધારવા એ ઉચ્ચ જીવનની બરબાદી છે.

(૩) કલ્યાણ મિત્રોને સેવવા. આત્મહિતકારી સગારનેહી મિત્રોના સંસર્ગ-પરિચય રાખી એમના જીવન-સદ્ગુણ સુકૃતનો ધરો લેવો અને એમની આત્મહિતકર, સલાહ-સૂચના સાંભળવી, જેથી એને સક્રિય કરી જીવન ઉન્નત બનાવાય. આપણા આત્માને વિના સહાય સદા અકર્તવ્ય-પરાડ્મુખ અને સદા કર્તવ્યબદ્ધ રાખવાનું મુશ્કેલ છે, તે કલ્યાણમિત્રની ઉપાસનાથી સુલભ બની જાય છે.

(૪) ઉચિત સ્થિતિ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. જીવનમર્યાદાઓ અને અન્ય સાથેના વ્યવહારમાં તથા આજીવિકા વ્યવસાયમાં અનુચિત આચરવાથી અનેક અનર્થ ઊભા થાય છે, ધર્મનો પાયો ધવાય છે, ને દોષોને પોષણ મળે છે. માટે અનુચિત વાણી, વિચાર-વર્તાવ નહિ કરવા.

(૫) લોકમાર્ગને સાપેક્ષ રહેવું. કિન્તુ એની ઉપેક્ષા બેપરવાઈ ન કરવી. શિષ્ટજનમાન્ય દેશાચાર લોકવ્યવહાર ન પાળવાથી લોકમાં આપણી અને ધર્મની નિંદા થાય. તેમ ધર્મનિંદક બિચારા ભવાંતરે પણ દુર્લભબોધિ બને, એની કરુણા ધવાય.

(૬) ગુરુવર્ગનું માન- બહુમાન કરવું. માતા પિતા, મોટાભાઈ વગેરે વડિલ, વિદ્યાગુરુ, ધર્મગુરુ, એમની પૂજ્યતા-માનનીયતા મન પર રાખી આચરણમાં એમનું ગૌરવ ન હણાય કિન્તુ વધે, એ રીતે એમને માનવા, પૂજવા, અદબ રાખવી. એમને માન્ય કરવાથી આપણા મન પર ભાર રહે છે, તેથી કેટલાંય અનુચિત વર્તાવ અને અકાર્યોથી બચી જવાય છે. તેમજ પૂજ્યપૂજા-વ્યતિક્રમ (ઉલ્લંઘન)નું મહાપાપ નથી થતું.

(૭) ગુરુવર્ગને પરાધીન રહેવું. કિન્તુ સ્વચ્છંદ સ્વેચ્છાવિહારી અને એમની વડિલતા તથા આજ્ઞાના લોપક ન બનવું, નહિતર આપમતિ, ઉદ્ધતાઈ, અવિચારિત કાર્ય, ખોટા સાહસ વગેરે કેટલાંય અનર્થના ભોગ બનવું પડે ! જીવ આપમતિ અને સ્વચ્છંદતાના કારણે તો ભવમાં ભટકતો રહ્યો છે. અહીં પણ એ ઊભી રાખવાથી ભવ ક્યાંથી કપાય ? ગુર્વાધીનતા એનો સજ્જડ પ્રતિકાર છે.

(૮) દાનાદિમાં પ્રવૃત્તિ રાખવી. ઉચિતદાન, દયાદાન, પાત્રદાન વગેરેથી ઉદારતા, પરોપકાર પરાર્થવૃત્તિ, લોકપ્રિયતા, ચિત્તસ્વસ્થતાં વગેરે ગુણોને પોષણ મળે છે. એમ શીલ-સદાચારો વ્રતનિયમો, ત્યાગ-તપ, શુભ ભાવનામાં પ્રવર્તતા રહેવાથી વિષયાંધતા, અસહિષ્ણુતા, ખાવકલાપણું, દુરાચારો વગેરેથી બચી જવાય છે.

(૯) પરમાત્માની ઉદાર પૂજા કરવી. ‘ઉદાર’ એટલે સારો ધન વ્યય કરીને દેવભક્તિ કરવાથી ધન કરતાં એમની કિંમત વધુ આંકવાનું થાય તેથી ખરેખર એમની નિકટ અવાય છે, એમની સાચી શ્રદ્ધા પ્રીતિ વધે છે. મહાન કૃતજ્ઞતાગુણનું પાલન થાય છે. કેમ કે એ અનન્ય ઉપકારી હોઈ એમના જ પ્રભાવે આપણને મળેલ ધનમાંથી એમના ચરણે ધરવું એ કૃતજ્ઞતા છે. વળી દેવાર્પણથી મહાન પુણ્યવૃદ્ધિ થઈ પરલોક સદ્ગર બને છે. તેમજ ભગવદ્દરગ વધવાથી એમના ગુણોનો આદર્શ નજર સામે રાખી ગુણાર્થે પ્રયત્ન પણ થાય છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૫, અંક-૧૯, તા. ૨૧-૧-૧૯૬૭

(૯૯) (લેખાંક-૨)

(૧૦) સાધુવિશેષની શોધ કરવી. અર્થાત્ સુગુરુને ગુરુત્વના લક્ષણથી શોધી કાઢવા, જેથી કુગુરુના ફંદામાં ફસાવાનું ન થાય, અને પ્રાપ્ત સદ્ગુરુને જીવન-માર્ગદર્શક બનાવાય, એમની પાસેથી તત્ત્વ-માર્ગની શિક્ષા મળે, તથા અવસરે જીવનમાં ઊઠતી સમસ્યાઓના નિષ્પાપ ને ગુણપોષક ઉકેલ મળે. ‘રસોઈ બગડી એનો દહાડો બગડ્યો, અનાજ બગડ્યું એનું વરસ બગડ્યું,’ પત્ની ખરાબ મળી એનું જીવન બગડ્યું, પરંતુ ગુરુ અયોગ્ય મળ્યા એના તો ભવોભવ બગડ્યા. માટે સાધુવિશેષનું અન્વેષણ જરૂરી.

(૧૧) વિધિપૂર્વક ધર્મશાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવું. સદ્ગુરુ શોધ્યા પછી એમના સત્સંગથી દૂર ન રહેતા, કે એમની પાસે બેસી કુથલી-વિકથા ન કરતા, વિધિપૂર્વક એમની પાસેથી ધર્મશાસ્ત્રો સાંભળવા, વિધિમાં વિનય સાચવવો, ગુરુની અનુકૂળતા

સાચવવી તથા ‘શુશ્રૂષાદિ’ નામે બુદ્ધિના આઠ ગુણનો ઉપયોગ રાખી એકાગ્ર ચિત્તે અને નિદ્રાવિકથાદિ દોષ ટાળી ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળવા - કેમ કે કોને ખબર અસંખ્ય જન્મો બાદ આ માનવજીવનમાં ધર્મશાસ્ત્રશ્રવણ સુલભ બન્યું છે, ને એથી આત્મભાન તથા કર્તવ્યશિક્ષા મળવાથી અનંત સુખનો માર્ગ ખૂલ્યો થાય છે.

(૧૨) ઉચ્ચ પ્રયત્નથી એનું ભાવન, ચિંતન-મનન-પરિણમન કરવું. ધર્મશાસ્ત્ર-શ્રવણમાંથી પ્રાપ્ત તત્ત્વો અને કર્તવ્ય-માર્ગોથી સ્વાત્માને ભાવિત વાસિત કરવો, ખાસ સતેજ પ્રયત્નથી અંતઃકરણને એનાથી પ્રભાવિત કરી તદનકૂળ વૃત્તિ-વલણ બનાવી દેવું, ભાવિત ન કરવાથી શાસ્ત્રશ્રવણ પર કાં કોરા પાંડિત્યથી વધુ ગર્વિષ્ઠ બને ! યા અબુઝનો અબુઝ રહેવાથી શાસ્ત્રશ્રવણ નિષ્ફળ જાય ! એટલું જ નહિ પણ બહુમૂલ્ય શાસ્ત્રવચન સામાન્યશા લાગે ! અસર વિનાના શ્રવણથી અનાદિવાસના-વિવશ મન ધિદ્ધું બને, અને ભાવી શ્રવણથી ભાવિત બનવાની યોગ્યતા જ ગુમાવી નાખે ! ત્યારે શ્રવણ પર અંતઃકરણને ભાવિત કરતા જવાથી અનાદિ પાપસંજ્ઞાઓ અને પાપવૃત્તિઓનાં બંધન મોળાં પડતાં આવે, ને સુંદર આત્મપરિવર્તન થાય.

(૧૩) શાસ્ત્રવિધાનાનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવી. ત્યાજ્યના ત્યાગ અને ઉપાદેયના આદર-અમલ અવશ્ય કરવા. ભાવિતતા કરવા છતાં એની પ્રવૃત્તિ ન હોય તો એ મંદ પડી જાય. શાસ્ત્રશ્રવણનો ઉપયોગ દુષ્ટત્યાગ અને સત્કૃત્યપાલન છે. જીવનનું સારું ઉત્થાન આચરણથી છે.

(૧૪) ધૈર્યનું આલંબન કરવું. ગમે તેવી આપત્તિ આવે, કષ્ટ આવે, કે વિશેષ મોટું કાર્ય આવે, પરંતુ હિંમત રાખવી. કષ્ટ-આપત્તિ વખતે તો ‘એમાં શું છે ? શું થઈ જવાનું છે ?’ એમ કરીને ઊભા રહેવું, એવી હિંમત-ધીરજ રાખવાથી મન પર દુઃખનો ભાર નથી વધતો, આકુળ-વ્યાકુળતા નથી થતી, એથી સંગીન વિચારણા કરવાને અવકાશ રહે છે, યોગ્ય માર્ગ સુઝી આવે છે, ને ઉટપટાંગ બોલીચાલી નાખવાથી અને એના અનર્થથી બચાય છે. તેમ મોટા કાર્ય-પ્રસંગમાં ધૈર્ય રાખી ધીર-વીર-ગંભીર બનવાથી એને સારી રીતે પસાર કરી શકાય છે.

(૧૫) ભવિષ્યનો વિચાર કરવો. કાંઈ પણ બોલતા કે દરેક કાર્ય કરતાં પહેલા દીર્ઘ દષ્ટિથી ભાવી પરિણામ-વિચારી લેવું કે વધુ નુકશાન કે ધનવ્યય-સમયવ્યય ને મહેનતના પ્રમાણમાં અતિ સામાન્ય નહિવત્ લાભ તો નથી ને ? એવું નવો સંબંધ બાંધવામાં ને વ્યવહાર વધારવામાં કે વેપાર ખેડવામાં પણ ભાવીનો વિચાર જરૂર કરવો. એટલું જ નહિ બલ્કે પોતાની ભાવી વય, ભાવી સંભવિત પરિસ્થિતિ, ભાવી મૃત્યુ વખતની દશા તથા ભાવી પરલોક કાળ તરફ જાગતી દષ્ટિ રાખવી કે વર્તમાન

પ્રવૃત્તિ અને વિચારસરણી તથા ટેવો અને લાગણીઓથી ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બનશે કે અંધકારમય ? ભાવીની વિચારણાથી અનેક અનર્થથી બચી જવાય છે, પસ્તાવો ઊભો થતો નથી. અત્યારથી જ સાવધાન બની જવાય છે.

(૧૬) મૃત્યુનો ખ્યાલ રાખવો. ‘જીવન અમર નથી, બહુ દીર્ઘકાળનું પણ નથી મૃત્યુ અવશ્ય આવવાનું છે,’ એ ક્યારેય જરાય ધ્યાન બહાર ન રહેવું જોઈએ. તેથી માત્ર આ જીવનને સુખવિલાસ કરાવનારા પદાર્થ, પ્રસંગ કે પ્રવૃત્તિમાં રાચી-માચી ન જવાય, એની ખાતર દોષો પાપો દુષ્ટત્યો ન સેવાય અને સુકૃતો-સદ્ગુણો કમાઈ લેવા તરફ લક્ષ રહે. વળી વૈર-વિરોધ-દુર્ભાવ વગેરેથી દૂર રહેવાય. મનને થાય કે ‘કેટલું જીવવું છે ? ક્યાં અહીં કાયમ બેસી રહેવાના છીએ ? મૃત્યુ બધું સાફ કરશે ! માટે એ પહેલા આપણા દોષોને સાફ કરી લઈએ. તેમજ સત્કૃત્ય સદ્ગુણો બને તેટલા કમાઈ લઈએ, મૃત્યુ થતાં તો બધી ય સત્પુરુષાર્થની તક ગઈ !’ વળી મૃત્યુ પર દૃષ્ટિ એટલે કે જીવનનો અંતકાળ કેવો લાવવો છે એ પળે પળે ખ્યાલમાં રાખવું, કેમ કે જીવનમાં જે ઘુંટણું હશે તે જ અંતે આગળ આવશે, યાદ આવશે. ગુસ્સાખોર અભિમાની સ્વભાવ કેળવ્યા હશે તો અંતે ક્ષમા-સમતા-નમ્રતા ક્યાંથી આવવાના ? એમ રંગરાગ-ખાનપાન-મજાવિલાસ વગેરેથી ભર્યા જીવનને અંતે વૈરાગ્ય-ધર્મરંગ, ત્યાગ-અનશનાદિ શી રીતે ગમવાના ? માટે અંતકાળ સારો લાવવા પર પહેલેથી જ નિરંતર દૃષ્ટિ રાખી એ પ્રમાણેનું વર્તન તથા વૃત્તિઓ ઘડવી.

(૧૭) પરલોક પ્રધાન જીવન જીવવું; અર્થાત્ આ લોકની સુખ-સગવડ, સત્તા-સન્માન વગેરેને મુખ્ય ન કરતા પરલોકમાં કેમ દુર્ગતિ-દુઃખ-દૌર્ભાગ્ય ન આવે તથા સદ્ગતિ, શુભ ભાવો અને સારી ધર્મસામગ્રી-ધર્મવીર્યોલ્લાસ મળે એ મુખ્ય રાખી એને અનુકૂળ જીવન જીવવું. નહિતર જેવું જીવન તેવો અંતકાળ અને જેવો અંતકાળ તેવો પરલોક ! આ જ જીવનની સુખ-સાહ્યબી-શોભાને મુખ્ય કરવા જતાં એની દૃઢ બનેલી વાસનાઓનો અને એની પાછળ કરેલા પાપકર્મ તથા કષાયોથી ઉપાર્જિત અશુભ કર્મના થોકનો ભાર લઈને પરલોક ચાલવું પડશે ! ત્યારે પરલોકપ્રધાન જીવન જીવવાથી અહીં પણ પવિત્રતા, સંયમ-સંતોષ, ઉદારતા-ગંભીરતા, સહિષ્ણુતા વગેરે ઝગમગે છે અને પરભવ સુંદર સર્જાય છે.

(૧૮) ગુરુજનની સેવા કરતા રહેવું. જીવતા માતાપિતાદિ વડિલજનો, વિદ્યાગુરુ ને ધર્મગુરુની સેવા-ઉપાસના ઝગમગતી રાખવી. જેથી સ્વાર્થાધતા, આળસ-હરામીપણું, અક્કડતા-અતડાપણું વગેરે દૂર રહે, અને કૃતજ્ઞતાપાલન, ઉચિત વ્યવહાર-રક્ષા-ગુરુકૃપા, વગેરેનો તથા ‘સાધુનાં દર્શને પુણ્યં....’ ઈત્યાદિ અનુસાર

સાધુસેવા-પર્યુપાસનાથી પુણ્ય અને સદ્બોધ-સચ્ચારિત્રનો લાભ મળે.

(૧૯) યોગપટનું દર્શન કરતા રહેવું. મંત્રાક્ષરાદિ-સહિત ઈષ્ટ દેવાદિના અને આધ્યાત્મિક ભાવની વૃદ્ધિ કરે એવા ચિત્રમય પટનું દર્શન કરતા રહેવું. એથી શ્રદ્ધાબળ અને એકાગ્રતાનો અભ્યાસ મળે છે. બહારમાં રખડતા ચિત્તને કંઈક સ્થિર થવા શુભ આલંબનની જરૂર છે, અને આ યોગપટદર્શન એ પૂરું પાડે છે.

(૨૦) યોગપટમાં આલેખિત સ્વરૂપની ધારણા. ચિત્તસ્થાપના, ચિત્તમાં અવધારણ કરવું, એથી ચિત્તમાં એના સંસ્કાર પડવાથી હૃદયકમળમાં એને આબેહુબ જોઈ એનું ધ્યાન કરી શકાય, તેમ ચાલુ જીવનમાં ચિત્તના કોઈ સંકલેશ, વખતે એને હૃદયમાં નિહાળતા સમાધિ મળી શકે. ધારણાથી ચિત્તમાં અંકે કર્યું હોય તો જ આ બને. જીવનમાં અસદ્ દર્શનો અને એના વિષયના ચિત્તસ્થાપન ઘણા ! એની સામે પટદર્શન-ધારણા એક પ્રતિકાર છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૨૦, તા. ૨૮-૧-૧૯૬૬

૯૯ (લેખાંક-૩)

(૨૧) ધારણાની તપાસ રાખવી. યોગપટનાં દર્શનથી ચિત્તમાં એનાં સ્વરૂપનું સ્થાપન બરાબર થયું કે કેમ તે તપાસતા રહેવું, ચોક્કસ ધારણા થવાની જાંચ કરવી. તે એ રીતે થાય કે પહેલાં યોગપટમાંનાં આલેખનને બરાબર રેખે-રેખાથી નિહાળી લઈ પછી તરત આંખ મીંચીને એ આબેહુબ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો. જ્યાં એ ચિત્તમાંથી અદૃશ્ય થાય કે તરત આંખો ખોલી ફરી પટનિરીક્ષણ કરી લઈને વળી આંખ બંધ કરી વળી એ મનથી જોવાનું કરવું. એ ય પાછું અદૃશ્ય થતાં જ આંખ ખોલીને બરાબર જોઈ લઈ ફરીથી તરત જ બંધ આંખે મનથી જોવું યાને સ્મરણમાં લાવવું. આમ દર્શન-સ્મરણ દર્શન-સ્મરણ...અવિચ્છિન્ન ધારાબદ્ધ કરતાં રહેવું. એમાં સ્મરણ-સમય વધતો ચાલે એ લક્ષ જોઈએ. આ રીતે યોગપટ-આલેખન બહાર હોવાની ધારણા સ્મૃતિ સ્થિર થતાં, પછી હૃદયકમળ પરજ યોગપટ-આલેખનની ધારણા અને સ્મરણનો પ્રયત્ન કરવો; જેથી આંખ મીંચાતાં જ અંદરમાં આબેહુબ યોગપટ-આલેખન દેખાય. મંદિરમાં પ્રભુની મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં પણ આ પ્રયોગ કરવા જેવો છે.

(૨૨) વિક્ષેપમાર્ગનો ત્યાગ કરવો. ઉક્ત ધારણા-સ્મરણ કરતી વખતે ઈન્દ્રિયો અને મનને બીજે તાણી જાય એવા એવા વિક્ષેપમાર્ગ યાને ડાફોળિયાં, શ્રવણ, કે દ્રાણેન્દ્રિય વગેરેને એના બાહ્ય વિષયમાં જોડવાનું, અથવા મનમાં બીજું લાવવાનું

છોડી દેવું. એ બધાં તો ચિત્તને પ્રસ્તુતમાંથી બીજે ફેંકનારા છે, વિક્ષેપ કરનારા છે એટલા માટે તો યોગપટદર્શન કરવાની જગા પણ એવી એકાંતની પસંદ કરવી; જેથી વિના વિક્ષેપ, દર્શન અને ધારણા થઈ શકે. એ પછી અવસરે ચિત્તસંકલેશ નિવારવા ઉપયોગમાં આવી, શાન્તિ સ્ફુર્તિદાયી અને પુણ્યવર્ધક બની શકે.

(૨૩) યોગસિદ્ધિ (શુદ્ધિ) નો પ્રયત્ન કરવો. ‘યોગ’ એટલે મોક્ષની સાથે યોજી આપે એવી સાધના. એમાં મુખ્યત્વે શમ-દયાદિયુક્ત રહીને જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વની કરાતી વિચારણા છે. એને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. ‘સિદ્ધ’ એટલે એ વિચારણા વારંવાર કરતા રહીને પછી એ તત્ત્વવિચારણા સહેજે ચાલે એવી બનાવી દેવી; જેથી જીવનના વિવિધ પ્રસંગોમાં પણ તત્ત્વદૃષ્ટિ આવીને ઊભી રહે. કહો, પ્રસંગો મોહમૂઢતાથી નહિ કિન્તુ તત્ત્વનાં વલણથી પસાર થાય. એટલું જ નહિ, કિન્તુ ધાર્મિક અનુષ્ઠાન-ચર્યાઓ તાત્ત્વિક એકાગ્રચિત્તે કરાતી જાય. આ યોગસિદ્ધિનો જબરદસ્ત પ્રભાવ એ છે કે અશુભ કર્મબંધન બહુ મોળા-દુર્બળ-નિસ્તેજ બને છે. અને પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય પ્રબળ ઉપાર્જય છે. ‘યોગશુદ્ધૌ’ પાઠ પણ મળે છે; એનો અર્થ એ કે એ તત્ત્વચિંતનાદિ યોગ વિશુદ્ધ વિશુદ્ધતર ચાલે એવો પ્રયત્ન રાખવો; જેથી મનનાં બીજા આકર્ષણ-વલણ-વિક્ષેપ નહિવત્ બનતા જાય. સાધનાકાળે પૌદ્ગલિક આશંસાઓ, આળસ, કર્તવ્યતા-વિસ્મરણ, ફળની ઉત્સુકતા વગેરે દૂરના દૂર રહે. આવી શુદ્ધ યોગસિદ્ધિના પ્રયત્નથી બહિર્ભાવ મટી અંતર્મુખતા વધતી આવે, જે પરાકાષ્ટાએ પરમાત્મભાવને પ્રગટ કરે છે.

(૨૪) ભગવાનની પ્રતિમાઓ ભરાવવી. જે વીતરાગ ભગવાને આ બધાં તત્ત્વ અને કર્તવ્યોનો પ્રકાશ આપ્યો છે, એમના એ અનુપમ ઉપકાર સાથે ઉપકારીને નજર સમક્ષ લાવવા અને પ્રારંભિક સાલંબન ધ્યાન કરવા એમને મૂર્તિમંત કરવા જોઈએ. એ માટે એમની વિધિસર પ્રતિમા ભરાવવી જરૂરી છે. એથી બીજાઓને પણ એ આલંબનભૂત થાય; તેમજ પોતે એની પૂજન વિધિમાં દ્રવ્યાર્પણ કરી કૃતાર્થ થઈ શકે. જિન પ્રતિમા ભરાવવાથી પરભવે બોધિલાભ પણ સુલભ બને છે.

(૨૫) ત્રિભુવનગુરુનાં વચન લખાવવાં. અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રની પ્રતિઓ તૈયાર કરાવવી. એ તત્કાળ અને ભાવી પ્રજાને પણ ઉપયોગી બનવાથી, ધર્મ પરંપરા અવિચ્છિન્ન ચાલ્યા કરે. શાસ્ત્ર તો દીવો છે. દીવા વિના માર્ગપ્રકાશ ક્યાં ? ત્યારે અંધારે છતાં રત્ન પણ ક્યાંથી હાથ લાગે ? ને છતાં માર્ગે પણ ચાલવાનું શે બને ? મહાન આચાર્યો ભગવદ્વચનને શાસ્ત્રમાં તો ગૂંથી ગયા, પરંતુ એનો પ્રવાહ શાસ્ત્ર-લેખનથી ચાલી શકે. મૂર્તિનિર્માણ અને શાસ્ત્રલેખન ભગવાન પ્રત્યેની કૃતજ્ઞતા પણ અદા કરાવે છે.

(૨૬) મંગળ જાપ કરવો. ભુવનગુરુ વીતરાગ પરમાત્માના નામનો કે મંત્રાક્ષરનો યા પરમાત્મસંબદ્ધનો (દા.ત. પંચપરમેષ્ઠીનો) મંગળમય જાપ કરતાં રહેવું. એથી મન-વચન-કાયા ત્રિકરણની શુદ્ધિ થાય છે, વિઘ્નો નાશ પામે છે, અને ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે. જાપથી ભગવાનની નામનિક્ષેપે, પ્રતિમાંથી સ્થાપના નિક્ષેપે, અને શાસ્ત્રલેખનથી ભાવનિક્ષેપે પૂજા થાય છે.

(૨૭-૨૮-૨૯) ચતુઃશરણગમન-દુષ્ટગર્હા-સુકૃતાનુમોદન કરવું. ઈતર ધર્મમાં પણ જન્મેલો ઉપરોક્ત કર્તવ્ય બજાવતા હવે અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને સર્વજ્ઞકથિત ધર્મની નજીક આવી ગયો હોય; એટલે ભવસ્થિતિ પકવવા માટે, એ શું, કે જૈનધર્મી શું, રોજ ત્રિકાળ, અને રાગદ્વેષાદિના સંકલેશ વારંવાર અરિહંતાદિ ચારનું શરણું ગ્રહણ કરે, હૃદયથી અરિહંતા મે શરણં, સિદ્ધા મે શરણં...’ વગેરે ભાવના કરે. મન પરથી બીજા જડ-ચેતનની ઓથ-આધાર ત્રાણ-શરણ મૂકી દઈ, મન પર ‘આ ચાર જ મારે આધાર છે’ એવો ભાવ લાવે. સાથે આ જન્મ અને જન્માંતરોના દુષ્ટ પાપવિચાર-વાણીવર્તાવની ગર્હા નિંદા જુગુપ્સા પશ્ચાત્તાપ કરે; જેથી એની કર્તવ્યબુદ્ધિ નષ્ટ થાય, તેમજ એથી લાગેલા પાપાનુબંધો નાશ પામે. વળી નિજનાં સુકૃત અને અરિહંતથી માંડી માર્ગાનુસારી જીવ સુધીના સુકૃત સદ્ગુણનું આસેવન યાને અનુમોદન કરે. એથી સુકૃતોની તીવ્ર ઉપાદેયબુદ્ધિ જાગતી-જીવતી રહે; તેમજ પોતાનામાં એ મહાન સુકૃતો ઊગવાનું બીજ વવાય. આ ચતુઃશરણગમનાદિ ત્રણથી તથા ભવ્યત્વાદિનો પરિપાક થઈ પાપપ્રતિઘાત-ગુણ બીજાધાન થાય છે.

(૩૦) મંત્રદેવતાઓની પૂજા કરવી. પોતાના ઈષ્ટ મંત્રના અધિષ્ઠાયક દેવ સામાન્યથી અરિહંત, યા વિશેષે મહાવીરદેવ વગેરેની સ્વદ્રવ્યાર્પણથી ભવ્ય પૂજા કરતા રહેવું. એથી ચિત્તપ્રસાદ અને સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, કૃતજ્ઞતા પળાય છે, અને દ્રવ્ય અક્ષય લક્ષ્મી બની લેખે લાગે છે.

(૩૧) સત્કાર્ય શ્રવણ કરતા રહેવું. પોતાને કરવા યોગ્ય ઉત્તમ કૃત્યો અને સત્પુરુષોએ આચરેલ કર્તવ્યોનું ગુરુમુખે વારંવાર શ્રવણ રાખવું. એથી ગુણાનુમોદન સાથે જાગૃતિ-પ્રેરણા-પ્રોત્સાહન મળવાથી સત્કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ થાય ને અપકૃત્યોથી બચાય. શ્રવણ વિના અનંતવાસનાબદ્ધ જીવને પ્રગતિમય સત્કાર્ય પ્રવાસ મુશ્કેલ છે.

(૩૨) ઔદાર્યથી દિલ ભાવિત કરવું. વારંવારના જીવન પ્રસંગોમાં મનોવૃત્તિ ઉદાર-વિશાળ રાખ્યા કરવાનો અભ્યાસ કેળવવાથી દિલ ઔદાર્ય ભાવિત બને છે. એ ઉદારતામાં સ્વાર્થ ગૌણ થાય, પરહિતનો વિચાર રહે; જીવ પર ભાવ દયા ઝગમગતી રહે; ક્ષુદ્ર બાબતોની ઉપેક્ષા થાય; સ્વભાવમાંથી ક્ષુદ્રતા-તુચ્છતા-ઉછાંછળાગીરીને દેશવટો દેવાય. ઔદાર્યમાં એવી પરાર્થવૃત્તિ, દયામય દિલ ગંભીર,

વિચારસરણી, તત્વાનુસારિતા અને વિશાળ હૃદય કેળવતા જવાય જેથી એ સહજ બની જાય.

(૩૩) ઉત્તમ દંષ્ટાન્તને અનુસરવું. જીવન સરણી ઉત્તમ પુરુષોના જવલંત શુભ સત્ત્વપરાક્રમ અને ગુણોને આલંબન તરીકે લક્ષ સામે રાખી એને અનુસરતી આદરવી. એથી વાણી વર્તાવ, વ્યવહાર, વિચારસરણી તથા ભાવના આદિ એ દિશામાં જ ચાલે, અને અસદ્વચન આદિથી બચી જવાય. એમ સર્વતોમુખી વિકાસ થતાં થતાં સહજ ઉત્તમતા આવે અને નિર્મળ યશ મળે.

આ ૩૩ કર્તવ્યનો સ્મૃતિ માટે આમ સંગ્રહ થાય,-

(૧) આદિકર્મ, અકલ્યાણમિત્રત્યાગ, કલ્યાણમિત્રસેવન, લોકમાર્ગાપેક્ષા. ઔચિત્ય, ઔદાર્યભાવના, ધૈર્ય, ભાવિ-આલોચન, મૃત્યુખ્યાલ, પરલોકદકષ્ટિ, -એ ૧૦,

(૨) ગુરુવર્ગનું સન્માન-સેવા-પારતન્વ્ય, સાધુ-અન્વેષણ, ધર્મશ્રવણ, સત્કાર્યશ્રવણ, ધર્મભાવન, સવિધિ ધર્મપ્રવૃત્તિ, દાનાદિપુરુષાર્થ, ઉત્તમ દંષ્ટાન્તાનુરણ,- એ ૧૦,

(૩) યોગસિદ્ધિ-યત્ન, શાસ્ત્રલેખન, મંગળજાપ, ચતુ:શરણગમન, દુષ્ટતગર્હા, શુભાનુમોદન, એ ૬;-એમ કુલ ૧૦+૧૦+૭+૬=૩૩ કર્તવ્ય બજાવવાનાં.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૫,અંક-૨૧,તા.૪-૨-૧૯૬૬

૧૦૦ ભાવનું મહત્ત્વ : શુભ ભાવના લાભના લેખા

‘ઉપદેશમાળા’માં શ્રી મહાવીર પ્રભુના શિષ્ય અને અવધિજ્ઞાની મહર્ષિ શ્રી ધર્મદાસગણી મહારાજ લખે છે,

जं जं समयं जीवो आविसइ जेण जेण भावेण ।

सो तंमि तंमि समये सुहासुहं बंधए कम्मं ॥

-અર્થાત્ જે જે સમયમાં જીવ જેવા જેવા શુભ કે અશુભ ભાવથી આવિષ્ટ હોય, તે તે સમયે એ તેવા તેવા શુભ કે અશુભ કર્મથી બંધાય છે. શુભ ભાવથી શુભ કર્મ બાંધે અને અશુભ ભાવથી અશુભ કર્મ બાંધે. આંખના એક પલકારામાં અસંખ્ય સમય જાય છે. એમાંના પ્રત્યેક સમયે આ કામ ચાલુ છે. જીવ હમણાં કોઈ દયા, દાન, પ્રભુભક્તિ, ગુરુબહુમાન, દુષ્ટતગર્હા, કે સુકૃતાનુમોદન વગેરેના શુભ ભાવમાં હોય, તો તેથી ઉચ્ચ ગોત્ર, યશનામકર્મ, શાતાવેદનીય વગેરે શુભ કર્મ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૨૧૫

બાંધતો હોય; પણ ત્યાંજ અંતરના ભાવ ફરી જઈ કોઈ ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, દુન્યવી, રાગ, મૂર્ચ્છા વગેરેના અશુભ ભાવ ઊભા થયા કે તરતજ નીચ ગોત્ર, અપયશ નામ કર્મ અશાતા વેદનીય વગેરે અશુભ કર્મનો લોટ (જથ્થો) બાંધવા માંડે !

આપણે જરાક-શા ભાનભૂલા બની અશુભ ભાવ હૈયે ઊઠવા દઈએ એનું કેટલું બધું ખતરનાક પરિણામ ?

મરીચિએ જરાક મદનો ભાવ કર્યો કે ‘મારું કુળ ઊંચું !’ ત્યાં એવું નીચ ગોત્રકર્મ બંધાયું કે જેથી છેલ્લા ભવે પણ નીચા કુળમાં અવતરવું પડ્યું ! પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિએ મનોમન ભાવ બગાડી રાજ્યમંત્રી પર દ્વેષ અને હિંસાના ભાવ ઊભા કર્યા કે ત્યાંજ નરકનાં ભાતાં ભેગા કરવા માંડ્યાં ! રાજા શ્રેણિકને ભગવાન કહે છે કે ‘એ હમણાં મરે તો સાતમી નરકે જાય !’

ભાગ બગાડ્યાનો સમય બહુ નહિ, વળવાનું કાંઈ નહિ, આધું પાછું ખસવા-કરવાની ક્રિયા નહિ, ને કર્મબંધ જાલિમ ? જીવને આનો કોઈ વિચાર ?

બીજું બધું ન બગાડવા દેવાની જીવની તત્પરતા અને મહેનત ભગીરથ હોય છે. પરંતુ પોતાના જ ભાવ ન બગડે એની કશી પરવા જ નહિ. એ એની કેટલી બધી મૂઢ દશા ?

જીવ જરાક જો સાવધાની રાખે અને બહારનું ગમે તે હોય પરંતુ પોતાના ભાવ ન બગાડવા દેતાં કોઈ ને કોઈ શુભ ભાવ દિલમાં ઊભો રાખે, તો એ કેટલા બધા અશુભ કર્મબંધથી બચી શુભ કર્મના જથ્થા બાંધવા માંડે ? શુભ ભાવના આ અને બીજા લાભ કેવા છે એ જોઈએ.

(૧) ક્રિયા કદાચ પાપની પણ હોય, છતાં જો દિલમાં ભાવ શુભ રહે તો શુભ કર્મબંધ થાય છે. એથી ઊલટું, ક્રિયા ધર્મની હોય, છતાં જો ભાવ બગાડ્યા તો અશુભ કર્મબંધ લમણે લખાયો જ સમજો. શ્રાવિકા ચૂલો સળગાવે છે એ જીવહિંસામય ક્રિયા છે, પાપક્રિયા છે, ધર્મક્રિયા નહિ. પરંતુ ત્યાં જો એના મનમાં થાય કે,

‘અરે ! આ માનવભવની કેવી વિટંબણા !’ સર્વ જીવોની અહિંસા અભયદાનને યોગ્ય આ ઉચ્ચ ભવમાં ષટ્કાય જીવોના આરંભ-સમારંભમય આ ધંધા ક્યાં સુધી ? બિચારા જીવોએ અમારું શું બગાડ્યું છે ? છતાં અમે એનો કચ્ચરઘાણ કરીએ છીએ ! ને આ જીવો પણ પૂર્વે અમારા જેવો મનુષ્ય-ભવ પામેલા છતાં વિષયાસક્તિમાં ભૂલા પડી આવા આરંભ-પરિગ્રહમય ધંધામાં મશ્ગુલ બનેલા, તે નીચ યોનિમાં ફેંકાઈ ગયા ! તો આ જાણવા છતાં અમે પણ આ ઉત્તમ ભવને પાપલીલામાં રગદોળી રહ્યાં છીએ ? પ્રભુ ! અમને છોડાવ આમાંથી ક્યારે અમે

૨૧૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

નિષ્પાપ જીવન પામીએ !

આવા કોઈ શુભ ભાવમાં રમે, તો ક્રિયા પાપની છતાં એ ભાવ વખતે શુભકર્મ બાંધે. એમ, એ ભાવનાને બદલે જીવજતનાનો ભાવ મનમાં લાવે, દા.ત. 'કેમ ફોગટ જીવ ન મરે ! લાવ, પહેલાં ચૂલો પૂંજ-પ્રમાર્જ લઉં ! સળગેલો ચૂલો ઉઘાડો ન મૂકું ! વાસણ જોયા વિના ન વાપરું ! રખે કોઈ જીવ મરે તો ?'-તો આ પણ શુભ ભાવ છે.

દુન્યવી જીવનના અનેક ક્ષેત્ર અનેક કાર્યમાં આમ એક યા બીજો શુભ ભાવ ગોઠવી શકાય છે; ને તેનું ફળ શુભ કર્મબંધ છે. એનું ઈનામ પુણ્ય-કર્મોનો સંચય મળે છે.

(૨) વળી, એકલા કર્મબંધથી પતતું નથી. કર્મ સંક્રમણ પણ થાય છે. અર્થાત્ બંધાતી કર્મપ્રકૃતિમાં એની સજાતીય પણ પ્રતિપક્ષી પૂર્વબદ્ધ કેટલીક કર્મપ્રકૃતિનું સંક્રમણ થઈ પરિવર્તન થાય છે. એટલે હમણાં જો અશુભકર્મ દા.ત. અશાતા વેદનીયકર્મ બંધાતું હોય, તો તેમાં પૂર્વે બાંધી મૂકેલી કેટલીક શાતાવેદનીય કર્મપ્રકૃતિઓ આમાં ભળી અશાતારૂપે થઈ જાય છે ! એવું જો અત્યારે શુભ ભાવથી શાતાવેદનીયકર્મ બંધાતું હોય, તો એમાં પૂર્વબદ્ધ કેટલીક અશાતા ભળીને શાતારૂપે બને છે ! એટલે ભાવ જો શુભ રાખીએ તો આ બેવડું ઈનામ છે કે નવી શાતા વગેરે પુણ્ય પ્રકૃતિઓનું ઉપાર્જન થાય અને સાથે જુની અશાતાદિનું પરિવર્તન પણ થાય.

(૩) ત્યારે એ વખતે નવી અશાતા વેદનીયાદિ પાપ પ્રકૃતિઓ બાંધવાનું અટકે છે એ વધારામાં !

(૪) પાછું, આટલું જ નથી. શુભ ભાવથી પૂર્વની આત્માની સિલિકમાં પડેલી અશુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો રસ કષાય છે, ને શુભ કર્મપ્રકૃતિઓનો રસ વધે છે એ પણ લાભ છે.

(૫) ઉપરાંત શુભ ભાવથી સાથે શુભ સંસ્કાર પડે છે. તેથી જ્યારે આ શુભકર્મ ઉદયમાં આવી પુણ્ય ફળ દેખાડે ત્યારે એ સંસ્કાર ઉદયમાં આવી શુભ ભાવ કરાવે છે, ને તેથી નવું શુભોપાર્જન ઊભું થાય છે. અલબત્ત વર્તમાન શુભ ભાવમાં કોઈ દુન્યવી આશંસા કે માયા મદ વગેરે ન હોવા જોઈએ; નહિતર સંસ્કાર મોહના કષાયોના પડે.

સારાંશ, ભાવનું આ મહત્ત્વ સમજી ભાવ જરાય ન બગડવા દેતાં, શુભ ભાવ બન્યા રાખવા જોઈએ.

૧૦૧ શુભ ભાવથી શુભ જ કર્મ બંધાય ?

ગયા અગ્રલેખમાં જોયું કે, જં જં સમયં જીવો...ગાથા કહી જાય છે કે, 'શુભ ભાવે શુભ કર્મ બંધાય અને અશુભ ભાવે અશુભ કર્મ' તો એ પ્રશ્ન થાય છે કે, 'શું શુભ ભાવ હોય ત્યારે શુભ જ કર્મ બંધાય ? અશુભ ન જ બંધાય ?'

ઉત્તરમાં-ના, અશુભ કર્મ પણ બંધાય છે. કેમકે, કર્મબંધની પ્રક્રિયા જ એવી છે કે જીવની-કષાયપરિણતિ ત્યાં જ રહેલ કાચા માલ (Raw Material) રૂપ કાર્મણ પુદ્ગલોમાં અનંતગુણો રસ વધારી દે છે. ને એ આત્મા સાથે દૂધ-પાણીની કે લોહ-અગ્નિની જેમ ભળી જઈ કર્મરૂપ બને છે, એ જ વખતે એના જો આયુષ્યકર્મ બંધાતું હોય તો આઠ, નહિતર સાત વિભાગ પડે છે, એટલે કે 'બાંધેલ કર્મોનો કેટલોક જથ્થો, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ, કેટલોક દર્શનાવરણીય, એમ વેદનીય મોહનીય નામકર્મ, ગોત્રકર્મ અને કેટલોક અંતરાય કર્મરૂપી બની જાય છે.'

એમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો એના વિપાક કાળે જ્ઞાન રોકવાનો સ્વભાવ હોય છે, દર્શનાવરણીયનો દર્શનશક્તિ રોકવાનો, વેદનીયનો શાતા કે અશાતા આપવાનો, મોહનીયનો શ્રદ્ધા કે ચારિત્ર રોકવાનો, નામકર્મનો શરીર-વર્ણ-ચાલ-યશ-અપયશ વગેરે દેવાનો, ગોત્રકર્મનો ઊંચું કે નીચું કુળ આપવાનો, અને અંતરાય કર્મનો દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય રોકવાનો સ્વભાવ નક્કી થઈ જાય છે બસ, તે તે કર્મની સ્થિતિ પાકે, ત્યારે તેવું તેવું ફળ દેખાડે છે.

વર્તમાનમાં જ્ઞાન ન ચડે, દર્શન અટકે, શાતા-અશાતા આવે, કૃપણતા-દરિદ્રતા-પરાધીનતા-નિર્બળતા વગેરે આવે એ પરથી કલ્પી શકાય કે એ કેવો કર્મનો ઉદય છે. અને તે પણ કર્મ પૂર્વે કેવા શુભ યા અશુભ ભાવથી બાંધેલા માટે વર્તમાનમાં અશુભ ભાવથી બચીએ.

હવે વાત એ છે કે આ સાત કર્મમાંથી, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય વગેરે કર્મપ્રકૃતિઓ અશુભ કર્મ છે, અને એ ધ્રુવબંધી છે, એટલે એને યોગ્ય ગુણસ્થાનક સુધી એ અવશ્ય સતત બંધાયા કરવાની. તો પછી જીવ શુભ ભાવમાં હોય ત્યારે પણ એ બંધાવાની.

એટલે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે 'શુભ ભાવે શુભ કર્મ અને અશુભ ભાવે અશુભ કર્મ બંધાય'-એ નિયમ-ક્યાં-રહ્યો ? કેમ કે ભાવ શુભ હોય - છતાંય જ્ઞાનાવરણીયાદિ અશુભ કર્મ તો બંધાઈ જ રહ્યા છે !

૧૦૨

ભાવમાં સંમિશ્રણ

આનું સમાધાન એ છે કે જે પ્રકૃતિઓમાં શુભાશુભ વિભાગ છે. દા.ત. શાતા-અશાતા યશ-અપયશ, ત્રસ-સ્થાવર, સૌભાગ્ય-દૌભાગ્ય, ઊંચગોત્ર-નીચગોત્ર... એમાંની શુભ પ્રકૃતિઓ શુભ પ્રવૃત્તિ શુભ ભાવ વખતે બંધાય એવા આ નિયમનો ભાવ છે.

પ્ર.- ઠીક છે, આ લાભ મળે છે, પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયાદિ પાપકર્મ પ્રકૃતિઓ તો બંધાવાની ઊભી જ રહી ને ? ભાવ ગમે તેટલા સારા કરીએ પણ આ પાપબંધનું શું ? એ તો લમણે જ લખાયેલો ને ?

ઉ.- મુંઝાવવાની જરૂર નથી, શુભ ભાવની એના પર પણ અસર એ પડે છે કે જો ભાવ અશુભ હોત તો એ કર્મ ઉગ્ર રસવાળા બંધાત, તે એના બદલે શુભ ભાવના કાળમાં એ મંદ રસવાળા બંધાય છે. ત્યારે જોવા જેવું એ છે કે,

કર્મમાં વિશેષતા પ્રકૃતિની નથી એ રસની છે. અર્થાત્ કર્મની પ્રકૃતિ સ્વભાવ કેવો છે એના કરતા એનો રસ કેવો છે, ઉગ્ર કે મંદ ? એનું મહત્ત્વ છે. દા.ત. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સ્વભાવ જ્ઞાન રોકવાનો ખરો, પરંતુ જો, એ મંદ રસવાળાં કર્મદલિક હોય તો એના ઉદયમાં જ્ઞાનનું ઉગ્ર હઠિલું રોકાણ નહિ થાય. તેથી જરાક-શા જ્ઞાનોપાર્જનના કે કોઈ ત્યાગ તપ શુભાચારના પ્રયત્નમાં સહેલાઈથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનું. જો ઉગ્ર રસ હોય, તો એની ભારે મહેનત છતાં જ્ઞાન મગજમાં ચડે જ નહિ, એમ ઊગ્ર રસવાળી અશાતા કર્મપ્રકૃતિ ઉદયમાં હોય તો દા.ત. એક નાની ફોલ્લી થઈ હોય, પરંતુ એવી લપકા લેતી કે તણાતી હોય, કે પીડાનો પાર નહિ ! ત્યારે મંદ રસવાળી અશાતામાં ગૂમડું મોટું હોય છતાં પીડા નહિવત્ હોય ! એવું ઉગ્ર કે મંદ રસવાળા અંતરાય કર્મમાં. મંદ રસવાળા અંતરાય કર્મના ઉદયમાં ભારે અંતરાય ન નડે.

એટલે શુભ ભાવનો શુભ કર્મ-સમૂહ આપવા ઉપરાંત આ પણ મહિમા છે કે અવશ્ય બંધાતા અશુભ કર્મનો રસ મંદ બંધાવે. એમાં મોહનીય કર્મની ય પ્રકૃતિઓનો રસ મંદ બંધાવાથી, જ્યારે એ ઉદયમાં આવશે ત્યારે એ આત્માને તેવો મોહાંધ કોધાંધ મદાંધ વગેરે નહિ કરે. શુભ ભાવનો આ એક મહાન લાભ છે. એક બાજુએ શુભ પુણ્યબંધાવી વિપાકમાં સારી અનુકૂળ સામગ્રી આપે છે, ત્યારે બીજી બાજુ જ્ઞાનાવરણ-વીર્યાતરાય-મોહનીય મંદ રસવાળા બંધાવી એના ઉદયમાં જ્ઞાન-વીર્ય-ક્ષમાદિની પ્રાપ્તિ તેવી કઠિન નહિ બનાવે.

માટે, હંમેશા મન પર આ ચોકી જોઈએ કે મારા ભાવ તો વિષય-કષાય-હિંસાદિના ન થતાં વૈરાગ્ય-ઉપશમ-અહિંસા-સત્ય વગેરેનાં રહે છે ને ?

જૈનશાસનનું કર્મ વિજ્ઞાન કહે છે કે, જીવ મિથ્યા તત્ત્વરુચિ, પાપની અવિરતિ (પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અત્યાગ) કોધાદિકષાય અને યોગ (મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ) ના લીધે જ્ઞાનાવરણીયાદિ સાત કર્મોથી સતત બંધાય છે. બીજી બાજુ એ એમ કહે છે કે જ્ઞાન-જ્ઞાની-પુસ્તકાદિની આશાતના કરે, નાશ કરે, અંતરાય કરે તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે, બીજાને દુઃખ દે તો અશાતા વેદનીય કર્મ બાંધે, માયા કરે તો સ્ત્રીવેદ તિર્યચ આયુષ્ય બાંધે, વગેરે. તો પ્રશ્ન એ છે કે,

પ્ર.- આ બંનેનો મેળ કેમ બેસે ? જો સાતે ય કર્મ બાંધે છે, તો એમાં જ્ઞાનાવરણ આદિ તો બાંધે જ છે, પછી અલગ શું કહેવાનું ? તેમ જો અલગ કહ્યું કે જ્ઞાનાદિની આશાતનાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે તો શું બીજા કર્મ ન બાંધે ?

ઉ.- ઉપરોક્ત બને પ્રતિપાદન સાચા છે, સંગત છે, માત્ર એક પ્રતિપાદન સામાન્ય છે, ને બીજું વિશેષ પ્રતિપાદન છે. વિશેષનો ભાવ એ છે કે ‘જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધવાનું કહ્યું ત્યાં એનો રસ તીવ્ર બંધાય’ એ સમજવાનું છે. અને રસનું ઘણું મહત્ત્વ છે એ ગયા લેખમાં કહ્યું છે, એવા ઉગ્ર રસવાળો કર્મના ઉદય વખતે જીવને વિટંબણા ભારે ! માટે તે તે અશુભ-કર્મના જે જે ખાસ કારણ બતાવ્યાં છે, તેનાથી દૂર જ રહેવા, ને એ કારણો ન સેવવા માટે ભારે ચીવટ-ચોકસાઈ રાખવી જરૂરી છે.

હવે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે,

પ્ર.- જો તેનું કારણ સેવ્યું તો એનાથી બંધાયેલ ઉગ્ર રસવાલા, તે તે કર્મના વિપાકમાં તો ભારે વિટંબણા એટલી જ ઊભી થાય, પરંતુ બીજી પણ વિટંબણા દેખાય છે, તે શી રીતે આવી ? દા.ત. શ્રેષ્ઠીપત્ની સુંદરીએ, દીકરાઓને ભણવું નહોતું ગમતું - તો એના પુસ્તક પાટી બાળી નાખ્યા ! અધ્યાપક મહેતાને તેડવા આવતો બંધ કરાવ્યો ! તેથી એણે ઉગ્રરસવાળું જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધ્યું ! એટલે એને બીજા ગુણમંજરીના ભવે જ્ઞાન ચડ્યું જ નહિ, એ તો બરાબર, પણ સાથે એના શરીરે કોઢ રોગની અશાતા કેમ આવી ? એવું ઉગ્ર રસવાળું અશાતા વેદનીય કર્મ ક્યાંથી ઊભું થયું ?

ઉ.- આ હકીકત પરથી એક મહત્ત્વની વસ્તુ સમજવાની મળે છે કે જેને આપણે એક અશુભ ભાવ સમજીએ છીએ એમાં અનેક અશુભ ભાવોનું સંમિશ્રણ છે. દા.ત. એ જ સુંદરીને જેમ જ્ઞાનનાં સાધન બાળવાનો અને જ્ઞાન પર દ્વેષનો

ભાવ થયો એમ એમાં મહેતાને છોકરા પાસે પથરા મરાવી પીડા આપવાનો ભાવ પણ સાથે જ થયો. તેમ જ્ઞાનની અવજ્ઞા સાથે દ્વેષનો ભાવ થયો. એ દ્વેષ અને પીડાદાનના ભાવ અશાતા વેદનીય કર્મના ખાસ કારણ હોઈ અશાતા કર્મ બંધાવે, ને વિપાકમાં કોઢરોગ આપે, એમાં નવાઈ નથી.

ચંડકોશિયા સાપના જીવ સાધુએ બીજા સાધુ ઉપર ક્રોધ કર્યો તો ક્રોધ મોહનીય કર્મ ખાસ બાંધ્યું, અને આગળ ક્રોધના ગુણાકાર થયા ! પરંતુ પછીના તાપસભવે એને તાપસો પર ક્રોધ થવા ઉપરાંત પોતાની ફળની વાડી ઉપર ભારે લોભ ક્યાથી જાગ્યો ? સાધુપણમાં શું એવો વિષયલોભ કર્યો હતો ?

અહીં પણ આ સમજવાનું છે કે એણે સાધુ પર જે ક્રોધ કર્યો એની સાથે પોતાનો સ્વમાનનો લોભ સંકળાયેલો હતો. હવે અહીં તાપસપણામાં પણ સ્વમાનનો લોભ એ રીતે જાગ્યો કે ‘જો હું ફળ ભરેલી વાડીનો સ્વામી બન્યો રહું તો મારી વડાઈ ગણાય.’

આજેય શું દેખાય છે ? મોટા લખપતિઓ અને કરોડપતિઓ હજી પણ ધનની પૂંઠે કેમ લાગ્યા રહે છે ? શું કોરા ધનના લોભથી ? ના, વડાઈના લોભથી. એમના મનને એમ થાય છે કે ‘હજી પણ જો વધારે મૂડી ભેગી કરું તો આથી પણ મોટા શ્રીમંત તરીકે હું સમાજમાં આગળ આવું.’ તો પેલા તાપસને બિચારાને પણ પૂર્વથી લાવેલ સ્વમાનનો-વડાઈનો લોભ અહીં વાડી પર મમત્વ કરાવે એમાં નવાઈ નથી.

અલબત્ત એક સમયે ક્રોધાદિ એક કષાયનો ઉદય હોય છે, પરંતુ સમય એટલો બધો સૂક્ષ્મ છે, કે અમુક સમય પછી બીજા સમયે ક્રોધને બદલે લોભ ઉદયમાં આવ્યો, ત્યાં એ બંનેનો સ્થૂળકાળ એક જ ગણાય. આ હિસાબે અહીં એક ભાવ વખતે બીજા ભાવનું સંમિશ્રણ કહેવાય છે.

તાત્પર્ય આ છે કે એક અશુભ ભાવની અંતર્ગત બીજા અનેક ભાવ સંકળાયેલા હોય છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ તો એક ખાસ પાપકર્મનું કારણભૂત તત્ત્વ અશુભ ભાવમાં હોવા સાથે બીજા પણ પાપકર્મના કારણભૂત તત્ત્વ એ અશુભ ભાવમાં સમાયેલા હોય છે તેથી દેખીતા એક અશુભ ભાવથી પણ અનેક દુઃખદ કર્મ બંધાય છે.

માટે જ સાવધાન બની જવા જેવું છે કે કોઈ પણ અશુભ ભાવને દિલમાં ન જ ઊઠવા દઈએ, નહિતર એ અનેક જાતના દુઃખદ પાપકર્મના લફરાં ઊભાં કરશે !

૧૦૩ અર્ધ પ્રચ્છન્ન નાસ્તિક

(લેખાંક-૧)

મોક્ષના ઉપાયમાં એકલા ભાવનું અસ્તિત્વ માને અને ક્રિયાનું અસ્તિત્વ ન માને, એ નાસ્તિક છે. કેમકે શ્રી તત્ત્વાર્થ મહાશાસ્ત્રે સમ્યક્ત્વના પાંચ લક્ષણમાં પહેલું ઉત્પન્ન થનાર લક્ષણ જે, આસ્તિક્ય કહ્યું છે, તેનું સ્વરૂપ ‘જિનેશ્વરદેવોએ ભાખ્યું તે નિઃશંક સત્ય’ એવી દૃઢ શ્રદ્ધા છે. એટલે જ્યાં આવી દૃઢ શ્રદ્ધા નહિ ત્યાં આસ્તિક્ય નહિ, નાસ્તિક્ય છે. ત્યારે જિનવચન તો કહી જાય છે કે, ‘જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ’ ‘મોક્ષ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયથી થાય. મોક્ષનો ઉપાય જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને.’ હવે આ ન માને, ને એકલા જ્ઞાન અર્થાત્ આંતરિક ભાવને જ ઉપાયભૂત માને, તેનામાં જિનવચન-શ્રદ્ધા ન આવી, આસ્તિક્ય ન આવ્યું, નાસ્તિક્ય આવ્યું, એ યુક્તિસિદ્ધ હકીકત છે.

જિનવચનની ઉપરવટ થઈ હૃદયના એકલા શુભ-શુદ્ધ ભાવને જ મોક્ષહેતુ માની ધર્મક્રિયાને ઉડાવનારા આ નાસ્તિકોની દલીલો એ છે કે

(૧) ગુણસ્થાનકની પાયરીએ ઉપર ઉપર ચડવાનું ભાવના જ આધારે બને છે, ક્રિયાના આધારે નહિ. ક્રિયા ઊંચી તો ગુણસ્થાનક ઊંચું એવું નથી. માટે તો અભવી જેવા જીવો ચારિત્ર અને તપની ક્રિયામાં ખૂબ આગળ વધવા છતાં ભાવની ખામીને લીધે પહેલા ગુણદાણથી ઉપર ચડી શકતા નથી. વળી,

(૨) છેલ્લુ જજમેન્ટ ભાવના ઉપર અપાય છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે, ‘જં જં સમયં જીવો...’ જે જે સમયે જીવ જેવા જેવા ભાવમાં હોય, તેવા તેવા કર્મબંધ થાય છે, શુભ ભાવથી શુભ કર્મ અને અશુભથી અશુભ કર્મ. માટે તો,

(૩) ક્રિયા સારી છતાં જો ભાવ બગડેલા, તો ‘આ પાંચમા આરામાં હજારો આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સાધુ નરકે જવાના,’ એમ ભગવાને પાંચમા આરાના ભાવમાં કહ્યું છે, ત્યારે ક્રિયા પાપની પણ જો ભાવ સારા તો ગુણસાગર અને એની પત્નીઓએ લગ્નની ચોરીમાં, ભરતચક્રીએ આરિસાભવનમાં, મરુદેવા માતાએ હાથીના હોદ્દા ઉપર, વગેરેએ કેવળજ્ઞાન લીધાં છે. આ બધું સૂચવે છે કે ભાવ જ મોક્ષકારણ છે. ક્રિયા નહિ.’

પરંતુ આ દલીલો કેવી ઉપલક્રિયા છે, વસ્તુસ્થિતિની કેવી અજ્ઞાનતાના ધરની છે, એ કમશઃ જોઈએ.

(૧) ક્રિયાથી ગુણસ્થાનકની ઉપરની પાયરીએ જવાનું બને છે એ વાત તો પછી, પણ એના એ ગુણકાણામાં આગળ વધવાનું પણ ક્રિયાથી બને છે. દા.ત. પહેલા ગુણકાણે જીવો પર અત્યન્ત દયાની ક્રિયા રાખે છે તો અનાદિનો નિબિડ રાગદ્વેષનો સહજ મળ ઘસાતો આવે છે. વળી એ યોગની પૂર્વસેવાની ગુરુ-ગુરુજનપૂજા, દેવપૂજન, સદાચારો અને તપની ક્રિયાઓ કરે ત્યારે એ યોગની અર્થાત્ ભાવની લાયકાત પામી મહામિથ્યાદષ્ટિમાંથી મંદ-મંદતર મિથ્યાત્વવાળો બને છે.

અલબત્ત અહીં મૂળ બાધક મુક્તિનો-દ્વેષ ન રહેવો જોઈએ. અને તેથીજ અભવી જેવા છતી ક્રિયાએ મહામિથ્યાદષ્ટિપણામાં જકડાયા રહે છે, પરંતુ કોરા મુક્તિ-અદ્વેષથી ચાલતું નથી. જીવો પર સહજ દયાની ક્રિયા, અને ગુરુપૂજાદિ ક્રિયાથી જ આગળ વધાય છે, એથી જ મિથ્યાત્વ મંદ થતું આવે છે.

ત્યારે ઉપર ઉપરના ગુણસ્થાનકે પણ ચડવાનું સમ્યગ્દર્શનના દૃઢ વ્યવહાર અને એને અનુરૂપ કરણી બજાવવાથી તથા શ્રાવક સાધુના વ્રતસ્વીકાર અને એની ક્રિયા કર્યે જવાથી બને છે.

જો બાહ્યથી સારું કશું જ કરવાનું ન હોય, તો તો એનો અર્થ એ, કે અનાદિથી ચાલી આવતી આહાર-વિષય-પરિગ્રહ અને હિંસા-અસત્ય-અનીતિ-દુરાચાર વગેરેની ક્રિયા ચાલુ રહેવાની ! તો એથી શું આત્માના ભાવ સુધરે ? એકલા ભાવને જ મોક્ષહેતુ માનનારો કેમ માંસાહાર, તે પણ જીવતા જીવ મોંમા ચાવી નાખવાનું નથી કરતો ? કેમ જૂઠ, ચોરી, લૂંટ, ખુનરેજી, રસ્તા વચ્ચે વ્યભિચાર કે સ્વસ્ત્રી-સેવન આદિ ક્રિયાઓ નથી કરતો ? જો સરકારથી પકડાવાનો ભય હોય તો ત્યાં તો કહી શકે છે કે, 'ક્રિયા સામે ન જુઓ, મારા ભાવ ચોક્કા છે.' માટે કહો, આ તૂટ ખોટું છે. ક્રિયાથી ભાવ પર મોટી અસર છે.

(૨) કર્મબંધમાં છેલ્લું જજમેન્ટ ભાવ ઉપર આપવાનું કહ્યું ત્યાં પણ એનો અર્થ એ નથી કે ક્રિયા નકામી છે. દા.ત. માણસની કિંમત મેમાન પ્રત્યેના એના સદ્ભાવ ઉપર મપાય છે, પરંતુ એનો એ અર્થ નથી કે કોરો સદ્ભાવ દેખાડે અને સ્વાગતના બે શબ્દ 'પધારો. બેસો.' પણ ન બોલે કે પાણી ધરવા જેવું પણ ન કરે, તો એની કિંમત અંકાય ? ભાવ સાથે ક્રિયા પણ જોઈએ જ છે.

ક્રિયા તો ભાવ જગાડે છે. ટકાવે છે, વધારે છે, ને ઠેઠ પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડે છે ! સારા ભાવ હોય તો શુભ કર્મ બંધાય વાત સાચી, પરંતુ સારા ભાવ જાગશે શી રીતે ? રહેશે શી રીતે ? ષટ્કાય જીવોને બેફામ, કચર્યે જવાનું કરતો રહે, તો

શું દયાના ભાવ જાગે ? ટકે ? સ્ત્રીઓના અંગ-પ્રત્યંગ જોતો બેસે, ને બ્રહ્મચર્યના ભાવ બન્યા રહે ?

એમ, મનમાન્યા માલ-પાણી દિવસે અને રાત્રે વારંવાર ઉડાવતો રહે તો શું અનાહારીપણાનો ભાવ જાગવાનો ? કે રહેવાનો ? પરિગ્રહના ઢેર ભેગા કર્યે જાય ને સંગ્રહી રાખે, એનામાં શું અકિંચન ભાવ નિર્મળતા અનાસક્તપણું સ્પર્શવાનું ? સારા ભાવ માટે અને શુભ ભાવ સાથે સારી ક્રિયા તો અવશ્ય જરૂરી છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૨૫, તા. ૪-૩-૧૯૬૭

૧૦૪ (લેખાંક-૨)

ભાવને જ મોક્ષોપયોગી માની ક્રિયાને ઉડાવનારની બે દલીલનો રદિયો અપાયો. હવે ત્રીજીની વાત.

“ક્રિયા સારી છતાં જો ભાવ બગડેલા, તો સારું ફળ નહિ, ને ક્રિયા નરસી છતાં જો ભાવ સારા, તો ફળ સારુ આવે છે, માટે ભાવ જ ઉપયોગી છે.” એ તર્ક પણ ખોટો છે. કેમ કે આમાં ‘જો’ અને ‘તો’ ની વાત છે. એ એના જેવું કથન છે કે ‘પૈસા થોડા, પણ પ્રામાણિકતા હોય તો વેપારીને માલ મળે છે ને પૈસા વધુ પણ પ્રામાણિકતા ન હોય તો માલ નથી મળતો, એનો અર્થ એ કે માલ મળવામાં પ્રામાણિકતા જ મહત્વની છે. પૈસા નહિ ! પરંતુ આ પ્રતિપાદન ખોટું છે. પૈસા વિના મફત માલ કોઈ ન પરખાવે. પૈસા પણ જોઈએ. એમ સારા ફળ માટે ક્રિયા પણ જોઈએ.’

ખરું વિચારવાનું તો એ છે કે મોટા ભાગે ભાવ સારા કેવી ક્રિયામાં રહે ? સારી કે નરસી ?

હૃદયમાં જીવો પ્રત્યે મૈત્રીનો ભાવ કેવળ સ્વાર્થ ને ઉદરંભરિતાની ક્રિયામાં રહે કે અવસરે અવસરે કંઈક પણ બીજાનું કરી છૂટવાની ક્રિયામાં ?

એમ, જીવો પ્રત્યે દિલમાં દયાનો ભાવ બહારની હદબહારની હિંસા અને ભરચક આરંભ સમારંભની ક્રિયામાં જળવાય કે એના પર અંકુશ મૂકી દયામય પ્રવૃત્તિ કરવામાં ?

ત્યારે આહાર પ્રત્યે અનાસક્તિનો લેશ પણ ભાવ બે-લગામ ભોજન-ટંકોની ક્રિયાથી જાગે કે થોડા ઘણા પણ ત્યાગ-તપની ક્રિયાથી ?

એમ, મૂચ્છાત્યાગનો ભાવ એકલી ધનસંગ્રહની ક્રિયાથી આવે ? કે દાનની ક્રિયાથી ?

ત્યારે ક્ષમા ઉપશમનો ભાવ બહાર મિજાસી તીખા ધમધમતા બોલ કાઢવાની ક્રિયાથી રહે ? કે મૂદુ-સૌમ્ય-સમતાભર્યા શબ્દ બોલવાની પ્રવૃત્તિથી ?

એમ, દિલમાં પવિત્રતાનો ભાવ બાહ્ય-અસત્યભાષણ યા અન્યાય-અનીતિખોર કે દુરાચારી વર્તવથી રહે ? કે સત્યભાષણ ને પ્રામાણિક નિખાલસ ન્યાયસંપન્ન સદાચારી વ્યવહારથી ?

આ બધાના જવાબમાં એ જ કહેવું પડે કે સારા ભાવ સારી ક્રિયાથી જાગે, ટકે, ને વધે, નરસીથી નહિ, નરસી ક્રિયામાં કોઈકને સારો ભાવ આવ્યો એ તો અપવાદ ! અને તે પણ પૂર્વે સારી ક્રિયા કરેલી એનું ફળ હશે કે એને અહીં અશુભ પણ ક્રિયામાં શુભ ભાવ આવ્યા.

બાકી રાજમાર્ગ આ, કે સારી ક્રિયાથી સારા ભાવને જે અવકાશ છે, તે નરસી ક્રિયાથી નહિ. એમ નરસી ક્રિયાથી નરસા ભાવને જે અવકાશ છે, તે સારા ભાવને નહિ.

છોકરાને જો રખડતો, તોફાન-ઝગડા કરતો અને કુચેષ્ટાઓ કરતા રહેવા દો, તો એના ભાવ બગડી ઉલ્લંઠ વ્યસની અને દુષ્ટ બને છે. એમ મોટા માણસ પણ જો નિંદા-કુથલી કરવી, ભટકવું, સિનેમા-તમાશા દેખવા, રાત્રિભક્ષણ, અભક્ષ્યભક્ષણ, યથેચ્છભક્ષણ કરવું, ...વગેરેમાં તરબોળ રહ્યાં તો એ પાપક્રિયાઓથી એના ભાવ પણ એવા મલિન અને હલકટ ઊભા થાય છે. એથી ઊલટું છોકરાને સારી સારી ક્રિયાઓમાં જોડાયે, મોટાને સારો સારો સંગ, સારા ઉપદેશ, સારી ક્રિયા મળે, તો એના ભાવ સારા પેદા થાય છે.

સારા ભાવ માટે સારી ક્રિયા એ રાજમાર્ગ છે. નરસા ભાવ માટે નરસી ક્રિયા બહુ જવાબદાર છે. અપવાદે ગુણસાગર અને એની પત્નીઓનું પાણિગ્રહણની પાપક્રિયામાં સારા ભાવ જાગ્યા ત્યાં પણ જોવાની ખૂબી છે કે એ ભાવમાં પણ સારી ઊંચી ઊંચી ક્રિયા કરવાની લગન લાગી તેથી જ એમને સારા ઊંચા ઊંચા ભાવ જાગતા ગયા. એમના મનને ત્યાં કોડ થતા ગયા કે સુગુરુ પાસે કાલ સવારે સંયમ લઈશું. શાસ્ત્ર ભણશું, તપ તપશું, ગુરુસેવા કરશું, ગોચરી નિર્દોષ અને માયા-લોભ ટાળીને કરશું...વગેરે વગેરે, શું છે આ બધું ? ક્રિયાના જ કોડને ? એમાં ભાવ વધતા ચાલ્યા, તે જાણે સંયમ ક્રિયામાં જોડાઈ ગયા, જાણે સાધતા ચાલ્યા અને જાણે એ ક્રિયામાં એવા એકાકાર થઈ ગયા કે, કાયાની પણ આસક્તિ છૂટી ગઈ, અને અનાસક્ત બન્યા ! એમાં વીતરાગતા અને કેવળજ્ઞાન આવી ઊભા. ક્રિયાનું મહત્ત્વ ક્યાં ઓછું છે ?

આવી સાધુપણાની અને શ્રાવકપણાની તરણતારણ ક્રિયાઓ, જેવી કે શાસ્ત્ર રટણ, વ્રત-નિયમ, ત્યાગ-તપ-સેવા, દાન-શીલ-સામાયિક-પોષધ-પ્રતિક્રમણ વગેરે એ ક્રિયાઓ નથી રાખવી અને શ્રાવકપણામાં ‘અમે દર્શન-પૂજા કરીએ છીએ.’ યા ‘સાધુપણામાં અમે મહાવ્રત પાળીએ છીએ.’ એવો જો સંતોષ માનવો છે, તો ત્યાં વિચારવા જેવું છે કે, ‘તો શું બીજી જરૂરી ક્રિયાઓ વિના શુભ ભાવો જાગશે વધશે ?’ અને ‘જો હૃદય એમ માની બેઠું હોય કે,’ ‘હા, એ ક્રિયા વિના ભાવ આવશે’ તો ‘જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષ:’ એ જિનવચનની શ્રદ્ધા ક્યાં રહેશે ? જેમ “એકલો ભાવ જ મહત્ત્વનો છે, ક્રિયા નહિ,” એ માનનારો આસ્તિક્ય વિનાનો છે, નાસ્તિક છે, એમ મામુલી ક્રિયાથી જ તરવાનો સંતોષ માનનારો એ શું અર્થ નાસ્તિક નહિ ? અને બહાર તો પાછો કહે કે, ‘આપણે તો ભાવ અને ક્રિયા બંનેથી મોક્ષ થવાનું માનીએ છીએ.’ એ પ્રગટ રીતે તો નહિ પણ ‘પ્રચ્છન્ન’ અર્થ નાસ્તિક નહિ ? દુન્યવી બાબતમાં તો વાતવાતમાં ક્રિયા જોઈએ છે. ને એકલા ભાવને હંબગ ગણે છે, અને ધર્મની વાત આવે ત્યાં જરૂરી ક્રિયાઓના અપાડા કરવા છે, એવા હૃદયમાં પૂર્ણ આસ્તિક્ય ક્યાં રહ્યું ? “જિનોક્ત બધી ક્રિયાઓનું મહત્ત્વ હૃદય પર ધરું અને શક્ય અમલમાં ઉતારું તો જ પ્રચ્છન્ન નાસ્તિકપણું મટે,’ - આ જાગૃતિ સદા રાખવી જરૂરી છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૨૬, તા. ૧૧-૩-૧૯૬૭

૧૦૫ શુભ ભાવ કેમ સહેજે નથી આવતા ?

‘શુભ કર્મ શુભ ભાવે બંધાય,’-એ સિદ્ધાન્ત બતાવે છે કે ઠેઠ એકેન્દ્રિયપણામાંથી ઊંચે ઊંચે ચડ્યા તે શુભ કર્મને લઈને, ને એ કર્મનું ઉપાર્જન શુભ ભાવમાં થયું. આમ જીવને શુભ ભાવનો અભ્યાસ તો ઘણો થયો છે.

વળી શાસ્ત્ર કહે છે કે જીવે અનંતીવાર મનુષ્યભવ અને અનંતીવાર ઠેઠ ચારિત્ર સુધીના ધર્મનું પાલન કર્યું, તથા એમાં શુભ ભાવના યોગે ઊંચા દેવતાઈ શુભ કર્મ ઉપાર્જ્યા ! આમ શુભ ભાવનો અભ્યાસ અનંતીવાર કર્યો છે.

તો હવે પ્રશ્ન આ છે કે એટલો બધો શુભ ભાવનો અભ્યાસ છતાં આજે શુભ ભાવ આપણા સ્વભાવમાં આવી ગયો હોય એવું કેમ નથી દેખાતું ? એના બદલે સહેજ તો અશુભ જ ભાવો કેમ જાગ્યા અને ચાલ્યા કરે છે ? તપનો વિચાર

પરાણે, અને ખાવાનો વિચાર સહેલાઈથી કેમ આવે છે ? ક્ષમાનો ભાવ બહુ મહેનતે, ત્યારે ક્રોધનો ભાવ સહેજે વાતમાં કેમ જાગે છે ? અભ્યાસ બંનેનો છતાં આ ફરક કેમ ?

પ્ર.- શુભ ભાવ કરતાં અશુભ ભાવનો ઘણો વધારે અભ્યાસ હોઈ એ અશુભ ભાવ સહજે જાગે એમ કહેવાય ને ?

ઉ.- ના, કેમ કે એમ તો જે મહાત્માને શુભ ભાવ સહજ જેવા બન્યા છે, એમને એનો અભ્યાસ અશુભના અભ્યાસ કરતાં ક્યાં વધુ થયો છે ? માટે ફરકનું નક્કર કારણ શોધવું જોઈએ કે જેથી શુભ ભાવ સહજ સ્વભાવગત થવાનું ચોક્કસ કારણ મળી આવવાથી એને સેવી શકીએ.

આ શોધવા માટે પહેલું એ જોવાનું છે કે ત્યાગ, વૈરાગ્ય, ક્ષમા, સહિષ્ણુતા, દયા, નીતિ વગેરેના ભાવ શુભ ગણાય, પરંતુ તે બે રીતે થાય છે, એક, શુભ આશયના પાયા પર, અને બીજા અશુભાશયના પાયા ઉપર. ધરાકના ભારે બોલ ઉપર વેપારીએ ગુસ્સો ન કર્યો ને ક્ષમા રાખી પરંતુ શા માટે ? ધરાક જતો ન રહે એ ખાતર, તો આ કમાઈના લોભના આશય પર ક્ષમા એ અશુભ આશય પર શુભ ભાવ થયો. એમ દાન દીધું પણ દુનિયામાં નામના થાય એ માટે તો ત્યાં દાનનો શુભ ભાવ અશુભાશય પર થયો કહેવાય.

આમાં એ જોવાનું છે કે મુખ્યતા કોની છે ? શુભ ભાવની ? કે અશુભાશયની ? કહેવું જોઈએ કે અશુભ આશયની મુખ્યતા છે, કેમ કે એની ખાતર શુભ ભાવને તો એક સાધન તરીકે સેવવામાં આવ્યો છે, એટલે જ પ્રસંગવિશેષમાં અશુભાશય જો અશુભ ભાવથી પોષાતો દેખાય, તો તે કરવાની તૈયારી હોય છે. દા.ત. વેપારી કોઈ ધરાક સાથે પ્રામાણિકતાથી વ્યવહાર કરે છે, ને બીજા સાથે માયા-પ્રપંચથી કમાઈનો આશય જે રીતે પોષાય એ રીતે અજમાવ્યા તરફ જ એનું ધ્યાન રહે છે. એ સૂચવે છે કે અશુભ આશય મુખ્ય છે, ને ભાવ ગૌણ.

આ પરથી એ સમજી શકાય છે કે અશુભ આશય મુખ્ય હોઈને શુભ ભાવનું એને આકર્ષણ નથી ત્યારે જેનું હૈયે આકર્ષણ જ નહિ, એનો અભ્યાસ ગમે તેટલો થાય તો ય એ સગો ક્યાંથી થાય ? સાવકી મા ઓરમાયા પુત્રને આકર્ષણ વિના ગમે તેટલા વરસો સાચવે છતાં એ પોતાના દિલને સગો ક્યાં થાય છે ?

બસ, આજ સુધીમાં ઠેક ચારિત્ર પર્યન્તના શુભ ભાવનો જીવે અનંતીવાર અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ તે દુન્યવી સુખ-સાઘ્યબી કે માનપાન-કીર્તિ વાહવાહના અશુભ

આશયથી. એટલે દિલમાં પ્રધાનસ્થાન અશુભ આશયનું જ રહ્યું. અને શુભ ભાવ તો માત્ર એક સાધનરૂપે સેવ્યા. તેથી શુભ ભાવ તરીકે શુભ ભાવનું આકર્ષણ રહ્યું નહિ, પછી એનો ગમે તેટલો અભ્યાસ છતાં એ શુભ ભાવ આત્માના સગા ક્યાંથી થાય ? સહજ સ્વભાવગત શી રીતે બને ?

એટલે હવે આ પરથી નિષ્કર્ષ એ નીકળે છે કે આશય શુદ્ધ બનાવવો જોઈએ, તો જ એના પર શુભ ભાવ બહુ દીર્ઘકાળ પણ ન સેવ્યા હોય છતાં એ આત્મા સાથે સગાઈ પામે છે. હૃદયના શુદ્ધ પ્રેમપૂર્વક કોઈની સાથે થોડો કાળ પણ પરિચય થયો હોય છતાં એ હૃદયને પકડી લે છે ને ? તાત્પર્ય દીર્ઘકાળના હિસાબ કરતાં આશયશુદ્ધિ અને એના વેગનો હિસાબ વધુ મહત્વનો છે.

માટે આશય શુદ્ધ બનાવો અને એમાં વધુને વધુ વેગ લાવો. વિશુદ્ધ આશય વિષયસુખ પ્રત્યેના ઉદ્વેગ અને આત્માના ઉપશમગુણ ઉપર ઊભો થાય છે. અનંતીવારના શુભ પણ ભાવ આના અભાવે બેકાર ગયા છે. માટે પહેલો પ્રયત્ન આ શુદ્ધ આશય યાને હૃદયનાં તેવા વલણનો કરવા જેવો છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૨૭, તા. ૧૮-૩-૧૯૬૭

૧૦૬ જિનભક્તિથી કેમ ઊંચા લાભ ?

(લેખાંક-૧)

પૂર્વ મહર્ષિઓનું વચન છે કે,-

મત્તીઙ્ઞ જિણવરાણં ચિજ્જન્તિ પુવ્વસંચિયકમ્માઙ્ઞં ।

-અર્થાત્ જિનેશ્વરદેવ વીતરાગ અરિહંત પરમાત્માની ભક્તિથી પૂર્વસંચિત કર્મો નાશ પામે છે.

આ વચન જિનભક્તિના ઉચ્ચ લાભને દર્શાવી રહ્યું છે, કેમ કે પૂર્વસંચિત કર્મો તો કોઈ પ્રકારના મન-વચન-કાયાના અઢળક દુષ્કૃત્યોથી અર્થાત્ કેટલાય અશુભ વિચારો પાપી બોલ અને પાપભર્યા વર્તાવથી ઊભા થયા હોય છે, તે પણ એકાદ બે વારનાં કે એક-બે જનમના નહિ, કિન્તુ અનેક જન્મોના ભેગા કરેલા હોય છે. એટલા ગંજાવર કર્મસમૂહ જિનભક્તિથી નાશ પામે એનું શું રહસ્ય છે એ એક વિચારણીય વસ્તુ છે.

કર્મ નાશ પામે એમાં શો મોટો લાભ ? એવું મનમાં લાવવા જેવું નથી.

કેમ કે જીવને સુખ જ ગમતું છતાં કેટલીય વાતમાં દુઃખ આવે છે, તે તેવાં અશુભ કર્મોને લઈને જ આવે છે. એમ ઈચ્છા છતાં ઈચ્છિત બની નથી આવતું તે તેવા અંતરાય કર્મોને લીધે. એવી રીતે વસ્તુ હાજર છે, મળી આવેલ છે, પરંતુ કોઈ કારણસર એનો ભોગવટો નથી કરી શકતો, ભોગવટાની ઈચ્છા છતાં કશાથી જીવ જાણે જકડાયેલો રહે છે, એ તેવા અંતરાય કર્મોના હિસાબે બને છે. જેટલા પ્રમાણમાં આ કર્મો નાશ પામે એટલા પ્રમાણમાં દુઃખ ઓછાં થાય છે, ઈચ્છિત લાભ આવી મળે છે, અને બાધક પરાધીનતા દૂર થાય છે. જીવને આ બધું તો બહુ પસંદ છે, એટલે કર્મનાશ એ કોઈ સામાન્ય લાભ નથી કે જેની ઝંખના ન થાય.

એટલું જ નહિ, પણ આત્મોન્નતિના અભિલાષી જીવને એ ઉન્નતિમાં બાધક કેટલાય રાગદ્વેષ આસક્તિ અભિનિવેશ, કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરે વિકારો નડી જાય છે. એ વિકારો કર્મજન્ય છે. જો એ કર્મો નાશ પામે તો એ વિકારો શાંત થઈ જવાને લીધે સ્વાત્માની ધારી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે એવાં કર્મો નાશ પામે એ કોઈ સામાન્ય લાભ નથી.

આવા ગંજાવર કર્મ-સ્ટોક નષ્ટ કરી દેવાનું સામર્થ્ય ભગવાન જિનેશ્વર દેવની ભક્તિમાં રહેલું છે. યાવત્ કહો કે સર્વ કર્મોનો નાશ કરી જીવને અનંત સુખમય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવાનું સામર્થ્ય જિનભક્તિમાં રહેલું છે.

એવી સમર્થ જિનભક્તિને શક્ય વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં અને વિશુદ્ધ દિલે આચરી લેવાનું, દેવાધિદેવ જિનેન્દ્ર ભગવાન પ્રાપ્ત થયા પછી કોણ ચૂકે ? વિરાટ વિશ્વ સામે નજર નાખીએ તો દેખાય છે કે ભગવાન જિનેશ્વર પ્રાપ્ત થવાનું કેટકેટલું મુશ્કેલ છે ! એવા અતિ દુર્લભ દેવાધિદેવ જો મળી ગયા છે. તો એમની અપૂર્વ અદ્ભૂત લાભદાયી ભક્તિને ભૂલી આડાવળા ફાંફા મારવા અને મહાકિંમતી માનવસમય અને માનવ શક્તિઓને પાપપ્રવૃત્તિઓમાં વેડફી નાખવી એ સરાસર મૂર્ખાઈ છે.

હવે સવાલ આ છે કે જિનભક્તિમાં આટલું પ્રચંડ સામર્થ્ય હોવા પાછળ શું રહસ્ય છે ? પૂર્વ મહર્ષિઓ એનો આ ઉત્તર કરે છે કે

‘ગુણપગરિસ બહુમાણો કમ્મવળ-દાવાળલો જેણ ॥’

અર્થાત્ જિનભક્તિમાં વણાયેલું ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું બહુમાન એ કર્મવનને બાળી નાખવામાં દાવાનળ સમાન છે, એ કારણ છે, (કે જેથી જિનભક્તિથી પૂર્વસંચિત કર્મો નાશ પામે છે.)

ધ્યાનમાં રહે કે જીવ જે કર્મના મોટા ગંજ એકત્રિત કરે છે તેમાં મૂળ કારણ એનો દોષો પ્રત્યેનો પક્ષપાત છે, ઝોક છે, જીવે એ જાણે એક પોતાનો સ્વભાવ

બનાવી દીધો છે ! જગતના પદાર્થોનો લાભ-ઈચ્છા-મમતા કરવી એ એટલું જ સહજ બની ગયું છે કે એમાં એને કશું ખોટું કે અસંગત લાગતું કરી લેવામાં જીવને કોઈ આંચકો નથી આવતો ! આવી નિરંકુશ રાગ, દ્વેષ, મદ વગેરે દુષ્ટ લાગણીઓ યાને દોષો ઉપર પાપી વિચાર-વાણી-વર્તાવ પ્રવર્તીને અઢળક કર્મ ઊભા થાય છે, જેથી સંસાર ચાલ્યા કરે છે. હવે સ્વાભાવિક છે કે જો એની સામે વૈરાગ્ય-ઉપશમ, સમતા, નિર્લોભતા, નિરહંકાર વગેરે ગુણો ઊભા થતાં જાય તો એ સંસાર સંકેલાતો જાય, અને એ ઊભા થવાનું તો જ બને કે પહેલા તો જીવ ગુણનો પક્ષકાર બને, ગુણરુચિ ધરે, ગુણભંડાર ઉપર ફિદા રહે. જિનેશ્વર ભગવંતની ભક્તિમાં એ બની આવે છે. તેથી કહેવાય કે, જિનભક્તિથી સંસારની જડસમા કર્મો પર કુઠારાઘાત લાગે છે, પછી ચાલ્ય એ ગમે તેટલા ભવના ઉપાર્જલા હોય.

એટલે વાત આ છે કે દોષનો પક્ષ કરી કર્મના જૂથ ઊભાં થયા છે, તો ગુણનો પક્ષ કરવાથી કર્મના ચૂરા થાય એમાં નવાઈ નથી. દોષરુચિથી કર્મબંધ, ગુણરુચિથી કર્મનાશ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૨૮, તા. ૨૫-૩-૧૯૬૭

૧૦૭ (લેખાંક-૨)

ગયા લેખમાં એ જોયું કે રાગ-દ્વેષાદિ દોષની રુચિથી કર્મસંગ્રહ, અને વૈરાગ્ય-ઉપશમાદિ ગુણોની રુચિથી કર્મનાશ. જિનેશ્વરની ભક્તિમાં, એ ગુણના ભંડાર હોઈ ગુણોનું બહુમાન છે, તેથી પૂર્વસંચિત કર્મનાશ પામે છે.

પ્ર.- તો શું માત્ર ગુણબહુમાન કર્યાથી ગુણો જીવનમાં ઉતાર્યા વિના અને દોષો દૂર કર્યા સિવાય ચાલે ? એથી કર્મનાશ થઈ જાય ?

ઉ.- સાચું ગુણભંડારનું બહુમાન શું એ સમજ્યા વિનાનો આ પ્રશ્ન છે. આત્માને જ્યારે પોતાના દોષો ઉપર ખરેખરો તિરસ્કાર છૂટે ત્યારે ગુણોનું આકર્ષણ થાય છે. મનને એમ થાય છે કે, ‘હાય ! આ રાગ-દ્વેષ, કામ-ક્રોધ, લોભ-અહંકાર વગેરે દુષ્ટ દોષો મને વળગીને મારી પાસે કેવા હલકટ પાપી વિચારો, મોહમૂઢ ઉચ્ચારણો, અને પાપભર્યા કૃત્યો કરાવી રહ્યાં છે !!’ કેવો હું એની ધુમ્મટીમા અનંતા કાળથી ભમી રહ્યો છું !’ એવો તિરસ્કાર છૂટે ત્યારે વૈરાગ્ય, ઉપશમ વગેરે ગુણો પ્રત્યે ભરપૂર આકર્ષણ બહુમાન જાગે છે. આ જો બની આવે તો પછી શું દોષોનું સેવન અને ગુણોની બેપરવાહી એવી પકડાઈ રહે ખરી ? ના, પછી તો દોષોથી ત્રાસેલો એ એની પકડ મૂકી દેવાનો, દોષોને ઓછાં કરતા ચાલવાનો, ને દોષ

સેવાઈ જશે ત્યાં એનું દિલ બળીને ખાખ થતું લાગવાનું ! એટલે એ દોષસેવન ઘણું મંદ રહેવાનું. એથી પાપાયરણ પણ મંદ બનવાનું. એવું જ ગુણના ઉત્કટ આકર્ષણથી ગુણોનો શક્ય પ્રયત્ન રહેવાનો. એથી જીવનમાં સુકૃત-સદનુષ્ઠાન હોંશભેર વધતા જવાના. સાચું ગુણબહુમાન જાગ્યા પછી એવું સ્વપ્નેય ન આવે કે, ‘માત્ર ગુણબહુમાન રાખું અને ગુણો ન કેળવું તથા દોષો ન મૂકું તો ચાલે.’ એમ ચાલવાનું માને એ તો નકલી ગુણબહુમાન છે, ગુણબહુમાનની બ્રાન્તિ છે, એથી કર્મનાશ ન થાય.’

બાકી ગુણબહુમાન ખરેખર જાગ્યા પછી સકલ કર્મોની જડભૂત મોહનીય કર્મ એવું નાશ પામે છે કે જેથી દોષસેવન મોળું પડી જાય છે, પાપી વિચાર-વાણી-વર્તાવ સંકલેશ વિનાના બની જાય છે. ત્યાં પણ અંતરમાં જાગતું ગુણબહુમાન કર્મોનો વિધ્વંસ કરે છે, જે ખાસ કરીને એથી મહામોહ મંદ પડવાને લીધે નવાં પાપાયરણ ઓછાં થતાં આવે છે.

જિનવરની ભક્તિમાં આ પ્રભાવશાળી ગુણબહુમાન વિક્સ્વર બને છે, કેમકે એમની ભક્તિ એમને ગુણોના જ એક ભંડાર સમજીને કરાય છે. ઈતર સરાગ દેવને ન ભજતાં જિનવરને ભજવામાં આ વિશેષતા છે કે એમના વીતરાગતાદિ ગુણોના હિસાબે એ પૂજાય છે, ત્યારે ઈતરો પોતાની ઈષ્ટદેવને જગત્સર્જન વગેરે શક્તિના હિસાબે પૂજે છે. શક્તિપૂજા અને ગુણપૂજામાં મોટું અંતર છે.

શક્તિપૂજામાં વીતરાગતા, ઉપશમ ઉદાસીનભાવ વગેરે ગુણો પર લક્ષ્ય નથી, ઊલટું, ‘ઈશ્વરે આ પૃથ્વી, પાણી, ધાન્ય વગેરે કેવા સરસ સર્જ્યા !’ એમ એ જડ સ્ત્રીઓ પર રાગ પોષાય છે ! ‘દુષ્ટોનો કેવો નાશ કર્યો !’ એમ દુષ્ટો ઉપર દ્વેષ પોષાય છે !

ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ રાગાદિ સમગ્ર દોષોથી રહિત અનંત ગુણોના જ ભંડાર સમજી જિનવરની ભક્તિ કરવામાં રાગ-દ્વેષાદિ પર નફરત અને વૈરાગ્ય ઉપશમ આદિ ગુણો પ્રત્યે બહુમાન પોષાય છે. એની એટલી બધી જબરજસ્ત તાકાત છે કે એ આત્માનું અનંત સંસાર પરથી દષ્ટિ ઉઠાવી લેવાનું મહાન પરિવર્તન હોઈ, જેમ વર્ષોથી વિમુખ રહેલ જીવ રાજાની સન્મુખ થાય ને એ રાજા એવી વરસો જુની દરિદ્રતા હટાવી દે, એમ આ પરિવર્તન જીવના કાળ જૂનાં પૂર્વસંચિત કર્મોનો નાશ કરી દે છે.

પ્ર.- પણ પછી ય કર્મ ભોગવવાના તો રહે છે ને ?

ઉ.- રહે છે ખરા, પણ એમાં બે વાત છે, એક તો બાંધેલામાંથી બહુ થોડા જ બચેલા ભોગવવાના રહે છે, અને બીજું એ ભોગવતો, કર્મના સર્વનાશ માટે

સર્જ્યો હોય છે. કેમ કે એની સાથે રહેલ ગુણમૂર્તિ જિનવરના ભક્તિ-બહુમાન એ કર્મના ભોગવટાને દુઃખરૂપ ન લેખાવતાં નસ્તરૂપ લેખાવે છે. ગુમડાં પર નસ્તર મુકાય એ દુઃખ નથી, દુઃખનાશ છે. જિનભક્તિમાં રહેલ ગુણનિધિ-બહુમાન કર્મના ઉદયને દુઃખનાશ રૂપ લેખાવે છે.

આ પરથી એ ફલિત થાય છે કે જિનેશ્વર ભગવાનનાં દર્શન-પૂજન-ગુણગાન-જાપ-સ્મરણ અને ધ્યાન વગેરે ભક્તિ જે કરાય તે એના ઉચ્ચ ગુણોથી આકર્ષાઈને અર્થાત્ ગુણો પર અથાગ બહુમાન માત્રથી પ્રેરાઈને કરાવી જોઈએ. જો ભક્તિના એ દર્શન આદિ દરેક અંગ વખતે ગુણબહુમાન ઝળકતું રહે તો અનેક અંતરાય વગેરે કર્મોના મહાન નાશનો લાભ મળે ! ઉપરાંત ગુણબહુમાન દૃઢ સંસ્કારથી દોષો ઓછાં કરતા ચાલવાનું અને ગુણાભ્યાસ વધારતા જવાનું સુલભ થાય. એટલે જિનવરની સાચી ભક્તિ એ કે જેથી આત્મા હવે દોષોથી ત્રાસે, અને ગુણો તરફ આકર્ષાય, દોષનિકાલ અને ગુણપાલકનો તલસાટ રહે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૨૯, તા. ૧-૪-૧૯૬૭

૧૦૮ તમને શું દુઃખ છે ?

જીવને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અણગમતું હોવા છતાં, તેમ સુખ મેળવવા અને દુઃખ ટાળવા અનંતા કાળથી અથાગ પ્રયત્ન કરવા છતાં કેમ હજી સુધી એ દુઃખમુક્ત અને એકાન્ત સુખમગ્ન નથી બની શક્યો ?

આનું એક મુખ્ય કારણ એની દષ્ટિનો દોષ છે. દુષ્પ્રમાન્ધકાર-દિવાકર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ ‘પ્રશમરતિ’ શાસ્ત્રમાં કહે છે કે ‘મોહાંધતાને લીધે વસ્તુના ગુણ-દોષની સમજ નહિ હોવાથી અવળી દષ્ટિએ એ જીવ સુખાર્થ જેટલા પ્રયત્ન કરે છે એમાં અંતે દુઃખજ પામે છે.’

મોહાંધતાની અવળી દષ્ટિના અનેક પ્રકારમાં એક પ્રકાર આ છે કે જે સાચું દુઃખ છે એમાં એ સુખ માને છે, અને એ ખરેખરા દુઃખ તરફ દષ્ટિ જ ન લઈ જતા જે વાસ્તવમાં દુઃખ નથી એને દુઃખ સમજી રાતદિવસ એની પોક મૂકે છે.

કોઈ ઉદાસ નિરાશ બનેલાને પૂછીએ કે ‘ભાઈ ! તમને શું દુઃખ છે ?’ તો એ આમાનું કાંઈ કહેશે ‘શરીર ઠીક નથી,’ ‘પૈસાની તંગી છે,’ ‘કુટુંબી ઝગડો કરે છે,’ ‘બેઆબરૂ થઈ છે,’ ‘નોકર ઉલ્લંઠ છે,’ ‘ભાગીદાર તરફથી વિશ્વાસઘાત થયો

છે,' આમ, આ પ્રસંગોને દુઃખની દૃષ્ટિએ જુએ અને દુઃખ કાઢવું તો છે જ, પછી એ શું કરવાનો ? ધર્મ કે પાપ ? ખરાં દુઃખને ભૂલી ભળતાં દુઃખને દુઃખ માન્યા પછી ય 'લાવ આ દુઃખને ટાળવાની તાકાત તો ધર્મમાં જે છે, એ બીજામાં નથી, તો ધર્મ કરું,'- આ ય શ્રદ્ધા અને ધગશ ક્યાં છે ? અહીંય અવળી દૃષ્ટિ છે કે 'દુઃખ એ પાપની રમતથી અને જેની તેની પાસે દીનતા કરવાથી દૂર થશે.' એક ભૂલ પર બીજી ભૂલ !

ખેર ! પાયાની ભૂલ આ છે કે બહારની આપત્તિને દુઃખ માનવામાં આવે છે. આપણને ખરું દુઃખ આભ્યન્તર આક્રમણોનું છે, આંતર સતામણીનું છે - લખલૂટ કર્મ આપણાં પર આક્રમણ કરવા તાકીને બેઠા છે, અને વર્તમાનમાં કેટલાંય કર્મો સતાવી રહ્યા છે, આ ઓછું દુઃખ છે ? એમ અંદરમાં કેઈ વાસનાઓ અને રાગાદિ વિકારો સતાવી રહ્યા છે, એ દુઃખ નથી ? આહાર-વિષય-પરિગ્રહ-નિદ્રાઆરામીની સંજ્ઞાઓના આક્રમણ નિરંતર ચાલુ છે, એ શું દુઃખરૂપ નથી ? ભૂખનું દુઃખ કેટલું, અને ખાધા પછી પણ આહારસંજ્ઞા-રસસંજ્ઞા સતાવ્યા કરે એ દુઃખ કેટલું ? આહારસંજ્ઞા ઉપવાસના દિવસે પણ પારણાના વિચાર લાવે એ દુઃખ કેવું ?

ત્યારે, મદ-માયા-ઈર્ષ્યા વગેરે મનને પીડ્યા કરે એ દુઃખ ઓછું છે ? જે ધનતૃષ્ણા અને મહા આરંભો ઠેઠ નરક સુધી તાણી જાય છે એ હૈયે ખખડખખ ઊભા હોય એ દુઃખ કેટલું ? પત્ની કે પુત્ર કોધિલા હોય છતાં એને કાઢી તો મૂકાતા નથી, મૂકી શકવાના નથી, કાંઈજ ઉપજવાનું નહિ તો પણ હૈયે સંતાપ સળગ્યો જ રહે એ દુઃખ કેવું ? દિવસમાં અનેક વાર દુઃખનાં થયા કરે દુર્વિચારો ચાલ્યા કરે, કે જેનાં ફળ પરલોકમાં ભયંકર આવવાના, એ દુઃખનાંદિ કેવાં દુઃખરૂપ ? આતર દુઃખોનો પાર નથી.

છતાં કોઈ પૂછે 'તમારે શું દુઃખ છે ?' તો આમાંનું કશું આગળ ધરાતું નથી, મનમાં ય સ્ફુરતું નથી, ને બાહ્ય રોગ, ધનતંગી, મોંઘવારી, કુટિલ સગાસ્નેહી વગેરેનાં દુઃખ રોવાય છે ! એ કેવી મૂઠ દશા ? પછી એમાં આત્માનું સુધારવાનું ને એ ઉદ્દેશથી દેવ-ગુરુ-ધર્મમાં મન લગાવવાનું ક્યાંથી થાય ? દેવદર્શનાદિ થાય તો ય તે પૈસેટકે ખાધેપીધે વગેરે સુખી રહેવા માટે ! આત્માનું સુધારવા માટે નહિ !!

એ તો અંતરના કર્મ-કષાયો-વાસનાઓ વગેરેનાં દુઃખ જ નજર સામે રમ્યા કરે, એની જ બહુ પીડા લાગ્યા કરે, તો જ એ હટાવવા ઓછા કરવા માટેનો વિચાર પણ આવે, ને પ્રયત્ન પણ થાય. એ પ્રયત્ન ક્ષમાદિ ધર્મ, જિનભક્તિ

આદિનો અનુષ્ઠાન-ધર્મ, અને વિશુદ્ધ અધ્યવસાયધારાનો ધર્મ વગેરેનો જ રહેવાનો. એ પ્રયત્ન કરતાં કરતાં એ જોતાં-તપાસતા રહેવાશે કે આભ્યન્તર કષાય-વાસનાદિનાં ભાવ-દુઃખ ઓછા થતા આવે છે ને ? મહિના પર મહિના ને વર્ષો પર વર્ષો જાય તેમ તેમ એમાં નક્કર પ્રગતિ સધાતી જાય. મૂળ વાત આ કે બહારના દેહસંબંધી દુઃખ ભૂલી આભ્યન્તર આત્મસંબંધી દુઃખોને જ યાને ભાવ દુઃખોને નજર સામે રખાય. જીવનમાં પાપો, ભૂલો, દોષ-દુર્ગુણ-દુષ્ટત્યો, વિષયાસક્તિ, ધર્મ-બેપરવાહી, દેવ-ગુરુ સાથે અલિપ્તતા...વગેરે વગેરે ભાવદુઃખો છે, નિર્ધનતા પરાધીનતા, અપમાન રોગ વગેરે દ્રવ્યદુઃખો કરતાં એ ભયંકર છે.

ભાવદુઃખો નજર સામે તરવરતા રહે તો પરમાત્માનાં દર્શન-સ્તુતિ-ભક્તિ સાચા હૃદયથી અને ગદ્ગદ દિલે થાય; નિરાશંસ ભાવે થાય; હૈયું અરિહંત દેવમાં ભળે; દ્રવ્યદુઃખ તો વિસાતમાં ન લાગે; અને તેથી આજના કપરા પણ સંયોગમાં ચિત્તપ્રવૃત્તિઓ બગડે નહિ. મનને બગાડનાર છે બાહ્યદુઃખની રીબામણ. જો આંતરદુઃખને જ ખરું દુઃખ ગણતા દિલને બાહ્યની કોઈ રીબામણ નથી, તો પછી દિલ બગડવાનું કોઈ કારણ નથી.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૩૦, તા. ૮-૪-૧૯૬૭

૧૦૯ ઊંચે ચડ્યા તે શેમાં ?

અનાદિ કાળથી જીવ એકેન્દ્રિય અવસ્થામાં રખડતો હતો તે ત્યાંથી બહાર નીકળી બેઈન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય અવસ્થામાં અનેક ચડઊતર ચડઊતર કરતો કરતો આગળ વધ્યો. ત્યારે એ વિચારવા જેવું છે કે એ આગેકૂચ કરતાં તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા અને અહંત્વમાં આગળ વધ્યો ? કે પાછો વળ્યો ? એમાં એણે પીછેહટ કરી ? કે આગેકદમ ? એકેન્દ્રિય યોનિમાંથી છૂટી ઊંચે ચડ્યો તે તૃષ્ણાદિમાં પણ ઊંચે ચડ્યો ?

આના ઉત્તરમાં, જગતમાં જોતાં દેખાય છે કે બેઈન્દ્રિય આદિ અવસ્થામાં ચૈતન્ય વધુ વિકસિત થતાં તૃષ્ણા મૂર્ચ્છા અને અહંત્વની પ્રવૃત્તિ વધતી છે; યાવત્ પંચેન્દ્રિય અવસ્થામાં મનશક્તિ વધતાં ભારે તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા અને અહંત્વની દોડધામ દૃષ્ટિગોચર થાય છે ! કીડા-મંકોડા કરતાં પશુ પંખી અધિક મૂર્ચ્છા અને અહંત્વના ખેલ ખેલે છે. એના કરતાં ય વળી મનુષ્ય વધુ મૂર્ચ્છા-અહંત્વના નાચ કરે છે.

ધાસની ગંજીનો કૂતરો કદાચ મૂર્છા કરશે તો એટલી એક ગંજી ઉપર; પણ માણસજાતને જો સંખ્યાબંધ ગંજીઓ મળે તો એના પર મમત્વ કરવું એને ખપે છે. અરે ! પશુને તો અમુક ચીજ પર તૃષ્ણા મૂર્છા-મમત્વ દેખાશે, પરંતુ માણસને પાર વિનાની ચીજ-વસ્તુ પર આસક્તિ મમત્વ કરવા જોઈએ છે. એકલા ઘર અને ખોરાક પર જ નહિ, કિન્તુ રાચરચિલું, ફરનીચર, વાહન, વાડી, માલ-મસાલા, પૈસા-ટકા, ચાંદી-સોનું, મોતી-માણેક, વગેરે કેટકેટલીય વસ્તુ પર તૃષ્ણા અને મમત્વ કરવામાં એ દિનરાત સજાગ રહે છે.

ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે શું મૂળ એકેન્દ્રિય અવસ્થા વખતે જીવમાં એ તૃષ્ણા, એ મૂર્છા નહોતી ? ઉત્તર એ છે કે હતી તો ખરી, પરંતુ જેમ જેમ ચૈતન્યવિકાસ, ચીજ-વસ્તુ, અને બુદ્ધિશક્તિ વગેરે સામગ્રી વધી, તેમ તેમ એ તૃષ્ણા ને મૂર્છા વધુ ને વધુ સક્રિય બની ! અને એનું પરિણામ શું આવીને ઊભું રહે છે ? આ જ કે મનુષ્યપણામાંથી ભ્રષ્ટ થઈને પાછો એ આ દુઃખદ સંસારમાં દુર્ગતિઓના પલ્લે પડી જાય છે !

મમ્મણ શેઠ કરોડોની સંપત્તિ પર મૂર્છા કરીને સાતમી નરકે પટકાઈ પડ્યો !

ચક્રવર્તી સુભૂમ બીજા છ ખંડ સાધવાની લાલચમાં મરી સાતમીએ પહોંચ્યો !

ચક્રવર્તીનું સ્ત્રીરત્ન ખૂની નહિ, વ્યભિચારિણી નહિ, ચોર લૂંટારણ નહિ છતાં વિષયોની તીવ્ર મૂર્છામાં મરીને છઠ્ઠી નરકે જાય છે ! કેઈ માનવો મૂર્છા અને અહંત્વમાં જીવન પૂરું કરી હલકી યોનિઓમાં ભટકતા થઈ જાય છે.

ચૌદ પૂર્વધર મહામુનિઓ જેવા પણ જો મૂર્છામાં પડી ગયા તો મરીને નિગોદ એકેન્દ્રિય વનસ્પતિકાયમાં ચાલ્યા ગયા ! ત્યાં પછી બીજાના શા ભાર ?

ત્યારે વિચારણીય છે કે શું મનુષ્યભવ તૃષ્ણા-મૂર્છા-મમત્વ વિકસેલ રાખવામાં સફળ છે કે એનો હાસ કરવામાં ? તેમ, જે કાળ મૂર્છા તૃષ્ણાને વધુ સતેજ બનાવનારી સામગ્રી આપે એ કાળ શ્રાપરૂપ કે આશીર્વાદ રૂપ ? આજે વિજ્ઞાનની નવનવી શોધો નીકળી, ને અનેકાનેક સગવડ-સામગ્રી વધી, એણે મૂર્છા-તૃષ્ણા વધારી ? કે ઘટાડી ? ભૌતિકવાદીઓના અંધ ગાડર-પ્રવાહમાં તણાઈને આ વિજ્ઞાનના યુગને વિકાસના યુગ તરીકે બિરૂદાવવામાં આવે છે, એને જોઈ જોઈને ચમત્કાર પામી ખુશી ખુશી થઈ જવાય છે, ને પૂર્વના ખરેખરા સંસ્કૃતિયુગને પછાતયુગ લેખી આ યુગને સંસ્કૃતિવર્ધક યુગ માનવામાં આવે છે, પરંતુ એમ અંધ ભ્રાન્ત માન્યતામાં તણાઈ જતા પહેલાં આ જોવાની જરૂર છે કે જે તૃષ્ણા-મૂર્છા-અહંત્વ

માનવજાતનાં ભયંકર ઝગડા ઊભા કરે છે, સદાચારની સીમાઓ તોડી નખાવે છે ને ચિંતા-સંતાપ અજંપો-અશાંતિની જવાળાઓ સળગતી રાખે છે, એ તૃષ્ણા-મૂર્છા-અહંત્વને આ વિજ્ઞાનયુગે એની પોષક સામગ્રી આપી પાર વિનાના વધારી મુક્યા છે ! તો એણે માનવ પ્રજાનું શું કલ્યાણ કર્યું ? પ્રજાને બહેકાવી મુકી; આત્મવિચાર, પાપનો ભય, અને એ માટે તૃષ્ણાદિની વર્ધક પ્રવૃત્તિઓ તથા પ્રસંગોથી પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ દૂર રહેવાની અતિ આવશ્યકતા છે. વિવિધ પ્રતનિયમો, ધાર્મિક આચાર-અનુષ્ઠાનો, તથા ધર્મશાસ્ત્ર શ્રવણ-મનનથી એ બની શકે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૩૧, તા. ૧૫-૪-૧૯૬૭

૧૧૦ ભગવાન શા માટે જોઈએ છે ?

(લેખાંક-૧)

આપણે વીતરાગ પરમાત્માના દર્શનાર્થે જોઈએ છીએ, ભગવાનની પૂજાભક્તિ કરીએ છીએ. એમના નામનો જાપ જપીએ છીએ, એમના સ્તુતિ-સ્તોત્ર ગાઈએ છીએ, પરંતુ શું પહેલું એ વિચારાય છે ખરું કે આપણે ભગવાન શા માટે જોઈએ છે ? અને આ બધું કરવાથી શું ? શું જીવન જીવવામાં ભગવાનની જરૂર ના રાખીએ તો કોઈ ખોટ પડે છે ?

નોકરને શેઠ જોઈએ છે, શેઠને દુકાન-વેપાર જોઈએ છે, છોકરાને મા બાપ જોઈએ છે. દરદીને ડાક્ટર જોઈએ છે. પત્નીને પતિ અને પતિને પત્ની જોઈએ છે, એ બધા પાછળ કોઈ ને કોઈ ચોક્કસ કારણ હોય છે. તેથી જે એ લક્ષ્ય રાખીને જ એમની સેવા-સરભરા થાય છે. ને સેવા-સરભરા કરતાં કરતા એ લક્ષ્ય સિદ્ધ થતું આવે છે ને, એ જોવાય છે. સિદ્ધ થતું આવે તો એના પર આદર વધે છે, એના વિના ન જ ચાલે એમ થાય છે. અને સેવા-સરભરા બહુ ઉત્સાહભેર અને જરૂરી ભોગ આપીને કરવામાં આવે છે. એમની જરૂર માટેના ચોક્કસ હેતુઓ છે, એમ ભગવાનની આપણને જરૂર હોય એની પાછળ ક્યાં સંગીન કારણ છે ?

જો કહીએ કે ભગવાને મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો છે માટે ભગવાનની જરૂર છે, તો સવાલ એ છે કે ત્યાં તો પછી જો આપણને મોક્ષમાર્ગનો ખપ હોય તો તો એજ આરાધીએ, પરંતુ ભગવાનની શી જરૂર ?

અગર કહીએ કે મોક્ષમાર્ગમાં પહેલો માર્ગ સમ્યગ્દર્શન છે, અને એની આરાધના તરીકે વીતરાગ અરિહંત પરમાત્માના દર્શન-પૂજા-ભક્તિ, જાપ-ગુણગાન

વગેરે જરૂરી છે. એટલે ભગવાન જોઈએ છે. ભગવાન વિના કેમ ચાલે ? તો તો એનો અર્થ એ થયો કે મુખ્ય તો એ દર્શનાદિની આરાધના જોઈએ છે, ને દર્શનાદિના વિષય તરીકે ભગવાનની જરૂર છે, બાકી મનને એમ નહિ લાગે કે, ‘મારે ચોવીસે કલાક મુખ્યતાએ ભગવાનની જરૂર છે.’ એ ન લાગવાથી જેમ નોકરી-પગાર માટે શેઠની જરૂરવાળો નોકરીના સમયમાં તો શેઠની સામે જોયા કરશે, પરંતુ એ સમય વીતી ઘેર આવ્યા પછી મનમાં શેઠની જપમાળા નહિ જપે, શેઠના કાર્ય સંભાળવા નહિ જાય, એમ દર્શન-પૂજાભક્તિ આદિનો સમય વીતી બીજા કામમાં પડતા ભગવાનની જપ માળા નહિ ચાલે, ભગવાન નજર સામે રાખવાનું નહિ બને ત્યાં ક્યાં ભગવાન જોઈએ છે ?

કહેવાનો સાર આ છે કે આપણે ચોવીસે કલાક અને જીવનભર ભગવાન જોઈએ છે, ને એ નજર સામે જીવંત જાગ્રત રાખવા છે, તો એ માટે એની પાછળના સંગીન હેતુ શા ? એ મનમાં ચોક્કસ કરી રાખવાની જરૂર છે કે આના માટે મારે ભગવાનની જરૂર છે. એ હેતુઓમાં,-

(૧) પહેલી વાત આ, કે આપણે આ સંસારની ચારે ગતિના અનેક ભવોમાં ભટકીએ છીએ, ને અહીં પણ અનેકાનેક દુઃખથી, દુઃખિત થઈએ છીએ. તેનું કારણ આપણા અંતરમાં રહેલ અહંત્વ, તૃષ્ણા, અજ્ઞાન, વિષયોનું આકર્ષણ, ઈર્ષ્યા, વૈર, વિરોધ, રાગ, દ્વેષ, વગેરે દોષો છે. એના કારણે ભવભ્રમણ અને દુઃખ છે. આ દોષો જો ન હોય તો ભવમાં ભટકવાનું કે દુઃખિત થવાનું શાનું હોય ? હવે મુશીબત તો એ છે કે આ અહંત્વાદિ દોષોને ટાળવાની વાત તો ક્યાં, પણ એને ભવભ્રમણ અને દુઃખિત થવાના કારણ તરીકે સચોટ સમજવાનું અને તે તે સમયે ‘મારામાં આ દોષ મને પછાડી રહ્યો છે’ એવું ભાન હોવાનું પણ બનતું નથી. ત્યારે અહંત્વ-તૃષ્ણાદિ દોષોને જ દુઃખના કારણ તરીકે સમજી રાખવાનું અને એ દોષ જાગતા જ ધ્યાનમાં આવી જવાનું જો ન હોય, તો તો પછી એને હટાવવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ આદર્યે રાખવાનું તો બનવાનું જ ક્યાં ? માટે પહેલી જરૂર આ છે કે આપણામાં ઊઠતા દોષો આપણા ધ્યાનમાં આવે, અને એને જ ભવભ્રમણ તથા દુઃખના કારણ તરીકે લેખતા રહીએ.

આ ધ્યાનમાં આવવાનું તથા લેખવા-ઓળખવાનું તો જ બને કે જો આપણી નજર સામે વીતરાગ પરમાત્મા અને એમની વાણી સતત રમ્યા કરે. એ પ્રભુએ આપણા જેવી તો શું કિન્તુ આપણા કરતાં જોરદાર આપત્તિ-સંપત્તિના પ્રસંગે એ અહંત્વાદિ દોષને લેશમાત્ર પણ સ્પર્શવા દીધા નથી. દા.ત. પ્રભુ વીતરાગ બન્યા તે પૂર્વે પણ જનમતાં જ એમને દિક્કુમારી-સામ્રાજીઓએ અને મોટા ઈન્દ્રોએ

નવરાવ્યા-હુલરાવ્યા ત્યારે પણ એમણે અહંત્વ કર્યું નહોતું, કે એ સન્માનને મહત્ત્વ આપ્યું નહોતું. આ જો આપણી નજર સામે હોય તો કોઈ પણ સન્માન-સંપત્તિમાં આપણને ગર્વ-ગુમાન-અહંત્વ જાગતા જ ઝટ ધ્યાનમાં આવે, વળી એમની વાણી નજર સામે હોય તો અહંત્વાદિને ભવભ્રમણ અને દુઃખનું કારણ લેખીએ. પછી એને દબાવવાનો પ્રયત્ન થાય. વીતરાગ ભગવાન અને એમની વાણી એ અરિસો છે, દર્પણ છે, એ નજર સામે ને નજર સામે હોય એટલે જેમ દર્પણથી મુખ પરના ડાઘ દેખાય એમ આપણને આપણા ભગવાનથી અહંત્વાદિ દોષો ખ્યાલમાં આવ્યા કરે, એજ દુઃખનું કારણ સમજાય, અને એને દબાવવા પ્રયત્ન રહે. ભગવાન એટલા માટે જોઈએ છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૩૨, તા. ૨૨-૪-૧૯૬૭

૧૧૧ (લેખાંક-૨)

ગયા લેખમાં એ જોયું કે એવા સંગીન હેતુ નક્કી કરવા જોઈએ કે જેના માટે વીતરાગ ભગવાનની આપણે સતત જરૂર હોય, ભગવાન ચોવીસે કલાક નજર સામે તરવર્યા કરે. જો એવા સદ્ધર પ્રયોજન નક્કી નહીં હોય તો ‘ભગવાન મારે જોઈએ છે’ એવું બોલવા કે માનવા છતાં ભગવાન બહુધા ભૂલાયા જ રહેશે. ઠીક છે કોઈ દેવદર્શન-પૂજન-જાપ યા ચૈત્યવંદનાદિ ક્રિયા વખતે ભગવાન યાદ આવ્યા, પરંતુ પછી ભગવાનને રામ રામ ! યાદ જ કોણ કરે ? એ તો સંગીન હેતુ નક્કી કર્યાથી જ એ માટે ભગવાનની સતત જરૂર લાગે. તો એવો એક હેતુ વિચાર્યો કે આપણે અહંત્વાદિ દોષોથી જ ભવમાં ભમતા અને દુઃખી થતાં રહીએ છીએ. તો પહેલાં તો એ દોષાનો સતત ખ્યાલ કરવા આરિસારૂપે ભગવાનની આપણે સતત જરૂર છે.

(૨) હવે બીજો હેતુ આ છે,- આપણે જે આ ઉચ્ચ મનુષ્યવરૂપી સુગતિ અને આરોગ્યાદિની અનેકાનેક પુણ્યાઈ, અનેકવિધ સુખસગવડો, ઉપરાંત અહિંસાદિધર્મમય અને સ્યાદ્વાદગર્ભિત જીવાજીવાદિતત્ત્વમય જિનશાસન પામ્યા છીએ, તે અથાગ ઉપકાર વીતરાગ અરિહંત પરમાત્માનો છે. તો આવા અનંત ઉપકારનો યત્કિંચિત પણ બદલો વાળવારૂપે કૃતજ્ઞતા બજાવવી જ જોઈએ. એ બજાવવા માટે ભગવાનની જરૂર છે. ભગવાનને સતત નજર સામે રાખીએ તો એક, યા બીજારૂપે કૃતજ્ઞતા બજાવવા દૃષ્ટિ કર્યા જ કરે. ભગવાનની આટલા માટે જરૂર છે કે એ પ્રભુ નજર સામે હોય એટલે તનથી, મનથી, કે ધનથી એમની સેવા બજાવવા પ્રસંગ

વધાવી લેવાય. દા.ત. દુન્યવી દરેક પ્રસંગમાં જોતા રહેવાય કે આને સમકક્ષ કઈ જિનસેવા કઈ જિનાજ્ઞાની સેવા થઈ શકે એમ છે ? જેમકે, દૂર સ્નેહીને મળવા ગયા તો ત્યાં જોવાય કે ‘નજીકમાં પ્રભદર્શન, મુનિવંદન, મળે એમ છે ? મળે તો લાવ તે કરવા દે.’ આ કાયાથી, એમ વચનથી, બીજુ બધું બોલાય છે, તો ભગવાનના ઉપકારનું ને એમના ગુણોનું પણ બોલવા દે. એમ ધનથી, ઘર માટે દૂધ-શાક-ફળ-કપડાં વગેરેનો ખર્ચ કરાય છે, તો ભગવાનની પૂજાભક્તિ માટે પણ પણ દૂધ-ફુલ-ધૂપ-અંગલૂણાં-વરખ વગેરેનો રોજંદો ખર્ચ રાખવા દે. મનથી સેવા એ કે વેપાર, વહેવાર, આબરૂ વગેરે અંગે ઘણું ઘણું ખમી ખવાય છે. કડવું ગળી જવાય છે, તો ભગવાનના પ્રભાવે સુંદર મન અને બુદ્ધિશક્તિ મળી છે, તો એ અનહદ અમૂલ્ય ઉપકારને ભૂલી એ મનથી વૈર-વિરોધ, દ્વેષ-દુર્ભાવ, ઈર્ષ્યા-અભિમાન કેમ કરાય ? આમ તન-મન-ધનથી કૃતજ્ઞતા બજાવતા રહેવા નજર સામે ભગવાનની જરૂર છે.

(૩) વળી એક મુદ્દો એ છે કે જીવને શબ્દ, રૂપ, રસ, વગેરે વિષયો તાણી જાય છે, જીવને એ મૂઠ્ઠા બનાવી પોતાનામાં લંપટ કરે છે. જો વીતરાગ ભગવાન નજર સામે હોય, તો ત્યાં ઝટ મનને એમ થાય કે ‘મારા ભગવાનને તો મને મળેલા કરતાં કેટલા બધા ઊંચા વિષયો, ઊંચી સગવડો, ને ઉચ્ચ સન્માન મળેલા હતા. છતાં એ પ્રભુએ એનું જરાય આકર્ષણ રાખ્યું નહિ, લેશ પણ મહત્ત્વ આંક્યું નહિ, એમાં સહેજ પણ લોભાયા નહિ, તો પછી મારે એમની અપેક્ષાએ તુચ્છ મળેલા ખાન-પાન, માન-સન્માન વગેરે વિષયોમાં શું આકર્ષાવું ? શું મોહી પડવું ? એનું શું મહત્ત્વ આંકવું ?’ આમ, જ્યાં દુનિયાના પામર માણસો લોભી, લંપટ અને આકર્ષિત બને છે, ત્યાં ભગવાનને સદા હૃદયમાં રાખનારો એને નગણ્ય માની એનાથી વિરક્ત ઉદાસીન અને ડરતો રહે છે. ભગવાન આ માટે જોઈએ છે. વળી,

(૪) જીવની એક મહાન કુટેવ એ છે કે એને બહુ બોલવા જોઈએ. સારામાં સારી ધર્મક્રિયામાં જોડાયો હોય ત્યારે પણ કેમ જાણે એમાં મન ભારે થઈ જાય છે તે ફોરું કરવા ધર્મક્રિયાની વચમાં મોકો મળતાં બીજાની સાથે કંઈ ને કંઈ અપ્રસ્તુત વાત કરી લેવા જોઈએ છે ! એમ, સ્વવડાઈ દેખાડવા માટે પણ એક યા બીજા રૂપે બોલવા જોઈએ છે. એવી રીતે બિન જરૂરી બીજાને સારું લગાડવા કંઈ ને કંઈ ભરડવા જોઈએ છે. અહીં મળેલી અમૂલ્ય વચનશક્તિ, આમ કેટલીય વેડફી નખાય છે. ત્યારે બોલ બોલ કરવાનું શું એમ ને એમ થાય છે ? ના, એની પાછળ હૃદય પણ કામ કરતું હોય છે એટલે સહજ છે કે, ‘જેવા તુચ્છ બોલ, તેવું તુચ્છ હૃદય,’

એવા તુચ્છ હૃદયમાં પણ ઊંચા, મૈત્રી-કરૂણા ગુણાનુરાગના ભાવ, પરોપકાર-પરમાર્થના ભાવ. ધર્મસાધનામાં સ્થિરતા-એકાગ્રતા, ને ઊંચાતત્ત્વનું ચિંતન વગેરે ક્યાંથી આવી શકે ? બસ, બિનજરૂરી અને આપ બડાઈનું બોલવાનું બંધ કરવા માટે દિલમાં સદા ભગવાનની જરૂર છે, જેથી એમનું સાધનાકાળમાં વર્ષોના વર્ષો સુધીનું ગજબ મૌન, અને તે પહેલા તેમજ અનંત જ્ઞાની થયા પછી બિનજરૂરી તથા આપબડાઈનું કશું જ ન બોલવાનું આપણા ધ્યાનમાં રહ્યા કરે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૩૩, તા. ૨૯-૪-૧૯૬૭

(૧૧૨) (લેખાંક-૩)

આના ઉપર ગયા બે અંકમાં એના હેતુ તરીકે (૧) આપણા દોષો અને એની ભયાનકતા ઓળખવા, (૨) કૃતજ્ઞતા બજાવવા, (૩) ઈન્દ્રિયોના વિષયથી ડરી એમાં ન મોહવા, તથા (૪) બિનજરૂરી અને આપબડાઈનું કશુંજ ન બોલવા, - એમ ચાર હેતુ વિચાર્યા. હવે, ભગવાન શા માટે જોઈએ એનો વળી એક હેતુ એ છે, કે

(૫) જીવની એક મોટી ત્રુટિ આડાઅવળા કચરાપટ્ટી અનેકાનેક જાતના વિચારો કરવાની છે. જીવને કાંઈપણ નજર સામે, યા સાંભળવામાં કે મનમાં આવવું જોઈએ કે ઝટ મન એના પર નિષ્ફળ વિચારોના ભૂસાં ફૂટવા તૈયાર રહે છે. પછી એમાં કોધાદિ કષાયો, રાગ-દ્વેષની લાગણીઓ, અને આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન તથા કાળી લેશ્યાઓના ચિત્તસંકલેશો દિલમાં સળગતા રહે છે. ત્યારે જો હૈયામાં વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાન પાસે ને પાસે હોય, તો ખોટા, નકામા, કચરાપટ્ટી વિચારો શરૂ થતાં જ ભગવાને દીર્ઘકાળ કરેલ નકરાં તત્ત્વચિંતન નજર સામે આવે; એમને એક પણ ખોટો વિચાર સ્ફુર્યો નહિ એ દેખાય. એટલે આપણા એવા વિચાર બંધ પડે, ને સારા વિચાર શરૂ કરાય અથવા ભગવાનનું નામસ્મરણ ઝટ શરૂ કરાય. તે પણ ગણતરી બંધ કે સ્મરણ પ થયા, ૧૦ થયા, ૧૫ થયા, ... જેથી ચિત્ત એમાં પરોવાયેલું થવાથી બીજા વિચારોથી મન મુક્ત થાય; અને એ વિચારો અટક્યા એટલે સહેજે એની પાછળ ઊઠતા કષાયો દુધ્યાન વગેરે અટકી જવાના, ભગવાનની આટલા માટે જરૂર છે.

(૬) વળી એક મુદ્દો એ છે કે જીવને પુણ્યના ઉદયનું આકર્ષણ બહુ થાય છે. ક્યાંક કોઈને પુણ્યના ઉદયરૂપે લાખોની કમાણી થઈ ગઈ જોવામાં આવ્યું કે ઝટ જીવડો આકર્ષાઈ જાય છે, ‘અહો કેવો પુણ્યોદય ! એમ મલકાય છે. એમ, કોઈનું

સુંદર શરીર, રૂપ, તંદુરસ્તી, પરિવાર વગેરે જોતાં એના પુણ્યોદય ઉપર જીવ ઓવારી જાય છે. ક્યાંક કોઈને મોટું માન મળ્યું, હોદ્દો મળ્યો, કોઈ કેસમાં જીત મળી ગઈ, મુંબઈ જેવા શહેરમાં મોખરાની દુકાન કે ઘર મળી ગયું, તો એ જોઈને મન એના પુણ્ય પર મોહી પડે છે, આકર્ષિત બને છે. દિવસમાં આવાં આકર્ષણ કેટલી વાર થતાં હશે ? પછી એની પાછળ દીનતા કેવી અનુભવવી પડે ? એ બધાથી કર્મનાં બંધન કેટલાં વધે ? એ પુણ્ય મારક બને છે. હવે જો ભગવાન નજર સામે આવ્યા કરતા હોય તો એમનાં તીર્થંકર-નામકર્મ-ઉચ્ચગોત્ર, યશનામકર્મ આદેય-સૌભાગ્યાદિ નામકર્મો, વગેરે ઉત્કૃષ્ટ તારક પુણ્યસમૂહ પર દષ્ટિ પડવાથી મનને ઝટ થાય કે ‘ક્યાં પેલા રડુસ પુણ્ય ? અને ક્યાં આ જવલંત ઝગમગતા ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય ? પ્રભુના આવા જબરદસ્ત ઉચ્ચ પુણ્યો જોતાં દુન્યવી બીજા પુણ્યોમાં શું આકર્ષવા જેવું છે ? શું મોહી પડવા જેવું છે ? એવા કૂચા-પુણ્યની કોડીની કિંમત છે.’ આમ મારક પુણ્યનાં આકર્ષણ અટકે, દીનતા અટકે, અને ભગવાનનાં તારક પુણ્ય પર દિલ આકર્ષાય. આ માટે ભગવાનની આપણે ચોવીસે કલાક જરૂર છે.

(૭) વળી એક મહત્વની વાત એ છે કે આપણે રોજંદા જીવનમાં કેટલાય પ્રસંગો, કેટલાય પદાર્થ અને કેટલીય પ્રવૃત્તિમાં જોડાવવાનું બને છે. એ વખતે જોવા જેવું તો એ છે કે આપણી વિચારસરણીનો ઝોક કઈ તરફ હોય છે ? ભૌતિક આબાદી તરફ કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ ? વસ્તુને કઈ દષ્ટિએ મૂલવીએ છીએ ? શરીર સગવડની દષ્ટિએ કે આત્મહિતની દષ્ટિએ ? પામર જનસામાન્ય એના પર જે જાતના વિચાર કરે છે એવા જ વિચાર કરીએ છીએ, કે જ્ઞાનીઓ જેવા વિચારમાં રમે છે એ વિચારનો ખપ કરીએ છીએ ? જીવની અનંતા જનમમાં તો છે જ પરંતુ આ જીવનમાં પણ જન્મથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં હજારો પ્રસંગોમાં, પદાર્થ સંપર્કમાં અને પ્રવૃત્તિમાં દષ્ટિ અને વિચારણા ભૌતિક, કાયિક અને પામર જનસમાન રાખી છે, પરંતુ હવે એ ફેરવવાની જરૂર છે. તેથી જો વીતરાગ ભગવાન નજર સામે રહ્યા કરે તો એમણે દષ્ટિ અને વિચારોનો ઝોક કેવો કઈ તરફ રાખેલો તેમજ રાખવા ઉપદેશ કરેલો, એના ઉપર લક્ષ જાય. આધ્યાત્મિક વિચારસરણી ચાલુ થાય, આત્મહિતની દષ્ટિએ વિચારધારા ચાલે. દા.ત. લોક હીરાને જોતાં ભૌતિક દષ્ટિએ આવો વિચાર કરે છે કે ‘વાહ ! બહુ સુંદર હીરો ! કેટલો બધો કિંમતી !’ પરંતુ જ્ઞાનીની આત્મિક દષ્ટિ કહે છે, ‘અરે ! આજ હીરાએ આની અનેક પેઢીઓને ભયંકર રાગ કરાવી કરાવી સંસારમાં ભટકતા કરી દીધા છે.’ આ દષ્ટિએ હીરા અંગે વિચાર ચાલવાથી જીવ કેટલો બધો બચી જાય ? માટે ભગવાન સતત નજર સામે જોઈને આનાં બીજા પણ પ્રયોજન વિચારી શકાય.

૧૧૩ સાચું ધર્મિ-જીવન

ધર્મને સારો અને ઊંચો માનવા છતાં, તેમ જ વર્ષોનો ધર્મપરિચય છતાં ઘણાની એ ફરિયાદ છે કે અમને ધર્મમાં એવો રસ કેમ નથી આવતો ? જેવું દુન્યવી પ્રવૃત્તિમાં મનને ચેન ચડે છે, મન ઠરે છે એવું ધર્મમાં કેમ નથી બનતું ? કરન્સી નોટો ગણવામાં જે હોંશ, હર્ષ અને તન્મયતા અનુભવાય છે એવી હોંશ-હર્ષ-તન્મયતા, નવકારવાળી ગણતાં કેમ અનુભવમાં નથી આવતી ? તપના પારણામાં જે ઉજમાળતા રહે છે એવી તપમાં કેમ નહિ ? ઉપવાસ કર્યો એટલે કેમ સવારથી જ જાણે દુબળા પડી ગયા ? દાન દઈએ છીએ ખરા, પણ પૈસા લેવા ટાણે જે પ્રફુલ્લિતતા અને મહાન કમાઈનો આનંદ હોય છે, એવી પ્રફુલ્લિતતા દેવા ટાણે કેમ નહિ ? જાણે આટલા પૈસા ગુમાઈ રહ્યા છીએ એવી લાગણી કેમ ઊઠે છે ? એમ દેવદર્શન-પૂજન-ચૈત્યવંદન, સામાયિક-પ્રતિક્રમણ વગેરેમાં કેમ બીજા-ત્રીજા વિચારો, અને ચિત્તચાંચલ્ય રહ્યા કરે છે ? જીવનભરના ધર્માભ્યાસમાં ચિત્તની કેમ અસ્થિરતા, ઓછો રસ, અને પરાઈ જેવી પ્રવૃત્તિ ?

અલબત આ ફરિયાદો કરતા રહેવાય છે એ દિલની કાંઈક ખટકથી થાય છે, ‘ધર્મ રસ-હોંશ-હર્ષ અને તન્મયતાથી કરવો જોઈએ.’ એવી સમજથી થાય છે, છતાં આશ્ચર્ય છે કે ફરિયાદ કેમ દૂર થાય એનું નિદાન શોધવામાં નથી આવતું. તેમ દૂર કરવાનો ખરો ઉપાય આદરવામાં નથી આવતો !

ફરિયાદનું નિદાન આ છે કે (૧) સંસારનો રસ જીવંત-જાગ્રત છે, અને (૨) બાહ્ય ભાવની પ્રવૃત્તિમાં કાપકૂપ નથી.

(૧) સંસારનો રસ ઊભો હોય એટલે સહેજે સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ જે હોંશ-હર્ષથી થાય, એવી હોંશ અને હર્ષથી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ થાય નહિ. કદાચ ધર્મમાં ઉમંગ દેખાય તો તે સંસારની સુખ-સગવડ સલામત રહે માટે. બાકી “સંસારની સુખ-સગવડનો રસ તોડવા સારું ધર્મ કરું” એવા ઉદ્દેશથી ધર્મ કરવાની વાત શી ? સંસાર અને એની પોષક સુખ-સગવડ એ તો ઝેર છે ચાર ગતિઓમાં ભટકાવનાર છે, એવો એના પ્રત્યે ફિટકાર અને હૃદયસંતાપ ક્યાં છે કે જેથી એનાથી બળેલો ધર્મમાં જઈને ઠરે ? અનુકૂળ બાઈડી છોકરા મળી ગયા, પૈસા વગેરે મનગમતું બની આવ્યું, ત્યાં આ બધાના કાતિલ રાગના દૃઢ સંસ્કાર મને

ભવાંતરે કેવા પીડશે, સતાવશે, એનો વિચાર નહિ, ભય નહિ, એટલે દિલ એમાં ઠરે છે, હૃદયને ભારે હુંફ અને આશાએસ લાગે છે, પછી ધર્મમાં દિલ શું કામ ઠરે ? ‘ધર્મ ન કરીએ તો નકરાદિગતિમાં ઘોર ત્રાસ વેઠવા પડે, માટે ધર્મ, કરો,’ એ બુદ્ધિથી ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે. પરંતુ સ્વર્ગાદિ મળે તો તો વાહ વાહ છે, એવા સંસારરસ ભર્યા દિલમાં રાગાદિ કાપનાર તરીકે ધર્મને શાનો ઈચ્છે ?

એટલે શુદ્ધ ધર્મનો રસ ઊભો કરવા, પહેલું આ જરૂરી છે કે સંસાર અને એની સુખ-સગવડનો રસ ફગાવી દેવો જોઈએ. એ વસ્તુ સંસારની વ્યાપક નિસ્સારતા-નિર્ગુણતા, વિશ્વાસઘાતકતા અને આત્મનાશકતાનો અભ્યાસ કરવાથી થાય. ચારે બાજુનાં દશ્યોનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી કરી એ તારવણી કઢાય કે આ બધું જોતાં તો સંસાર અસાર નિર્ગુણ, વંચક અને વિનાશક દેખાય છે. પછી એના પર ઉદ્વેગ થાય. એટલે સંસારરસ કપાય, ને ધર્મરસ જાગે.

(૨) કેટલીક વાર એવું બને છે કે મનને લાગતું તો હોય કે સંસાર અસાર છે, પરંતુ જો બાહ્ય ભાવની પ્રવૃત્તિ જોર શોરથી ચાલુ હોય, તો પણ ધર્મમાં રસ સ્થિરતા અને હોંશ નથી જાગતા ને પેલી પ્રવૃત્તિનો રસ અને એના વિચારો મગજને પકડે છે. મન-વચન-કાયા અને ઈન્દ્રિયો બહારમાં બહુ ફર્યા કરતા હોય એટલે સહેજે એનો રસ પુષ્ટ રહ્યા કરે અને એના જ વિચારો બહુધા ચાલ્યા કરે પછી એ દેવ પાસે જાય, ગુરુ પાસે જાય કે દાનાદિ ધર્મ કરે, તો પણ એને પેલો રસ અને વિચારો શાના જંપવા દે ?

માટે આ પણ એટલું જ જરૂરી છે કે બાહ્ય ભાવની પ્રવૃત્તિઓ પર કાપકૂપ મૂકતા રહેવું જોઈએ. દા.ત. વ્યાખ્યાન સાંભળતાં, ચૈત્યવંદન-પ્રતિક્રમણાદિ કરતાં, કે શાસ્ત્રસ્વાધ્યાય કરતાં, ‘કોણ આવ્યું કોણ ગયું.’ એ જોવાની ને ડાંફોળિયા મારવાની શી જરૂર છે ? કશી જ નહિ; માટે એના પર કાપ જ મૂકી દેવાનો. આ પણ તો જ બને કે (૧) સાંસારિક જવાબદારીઓ અદા કરતી વખતે ય આડીઅવળી ફાલતું બિનજરૂરી પ્રવૃત્તિ પર સીધો કાપ મૂકાય. (૨) બિનજરૂરી બધી જ વાણી-વિચાર-વર્તાવની પ્રવૃત્તિ અટકાવી જ દેવાય. (૩) જરૂરીમાં પણ કાપકૂપ કરી ઓછેથી પતાવાય.

આ બાહ્યમાં કાપકૂપ તો બને કે જો વિચારાય કે ‘(૧) ઊંચા માનવભવનો શું બાહ્યમાં ભટકવાનો ઉપયોગ છે ? (૨) જીવે જગતમાં ભમતા જોવા-જાણવા-ભોગવવામાં બાકી નથી રાખી. હવે એથી થાક્યો છું, ધરાઈ ગયો છું. (૩) બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓના અને એના રાગના કુસંસ્કાર ભાવીમાં ભૂંડી રીતે સતાવશે, નહિ મૂકે;

તેમ (૪) અહીં બાહ્યના રસ અને ચડસમાં મહા કિંમતી દેવ-ગુરુ-ધર્મની સંગત-સેવા ચૂકાય છે એ મહામૂર્ખાઈ છે...

બસ, સાચું ધર્મિ-જીવન આ, કે સંસાર અને સાંસારિક સુખ-સગવડના રસ સુકાઈ જાય, બાહ્ય ભાવની પ્રવૃત્તિમાં ભારે કાપકૂપ કરતાં રહેવાય, તેમજ ધર્મ અને ધર્મપ્રવૃત્તિનો રસ તથા એનો અમલ ફાલ્યો ફૂલ્યો બનાવ્યે જવાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૩૬, તા. ૨૦-૫-૧૯૬૭

૧૧૪ દષ્ટિના ફરકથી ખોટ અને કમાઈ

(લેખાંક-૧)

પર્યુષણ પર્વમાં શ્રી કલ્પસૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં ત્રિલોકનાથ શ્રી મહાવીર પરમાત્માનું ચરિત્ર સાંભળવા મળે છે. એમાં જ્યાં મહાવીર પ્રભુ ઉપર વરસેલા ઉપસર્ગોનું ઉપરાપર વર્ણન સાંભળવામાં આવે છે કે શૂલપાણીએ ત્રણ પહોર સુધી ભયંકર વેદનાઓ આપી, ઝેરી ચંડકોશિયો નાગ ડસ્યો, કટપૂતના રાક્ષસીએ ભયંકર શીત ઉપસર્ગ કર્યો, સંગમ દેવતાએ એક રાતમાં અતિશય ભયાનક ઉપસર્ગોની કારમી પીડા વરસાવી, ગોવાળિયે કાનમાં ખીલા ઠોક્યા, ગોવાળોએ પગ પર ખીર રાંધી... ઈત્યાદિ, ત્યારે એ સાંભળતાં દષ્ટિ જો એ દુષ્ટોએ ભગવાનને દીધેલા કારમાં દુઃખો પર જાય છે, પરંતુ પ્રભુએ એ બધું કેટલી બધી જબરદસ્ત શાંતિ-સમાધિથી સહન કર્યું અને સત્ત્વ વિકસાવ્યું, તેમ લેશ પણ ઉદ્વિગ્ન ન થયા. એના તરફ દષ્ટિ જતી નથી, તો પરિણામ એ આવે છે કે દિલ પેલા દુઃખો પર ત્રાસી જઈ કાયરતા અને અરેરાટી અનુભવે છે. કદાચ એ દુષ્ટો ઉપર દ્વેષ પણ ઊભરાય છે, પરંતુ પ્રભુની અજબ સહિષ્ણુતા અત્યુદ્ભૂત સમાધિ, સ્વકર્મ પર દષ્ટિ, ઉપસર્ગ કરનારમાં ઉપકારકતાનું દર્શન, (અર્થાત્ એ લોકો કર્મક્ષય કરાવવામાં ઉપકારી છે એવી બુદ્ધિ) પીડા તો કર્મગૂમડું હટાવવા એક નસ્તરની પીડા સમાન છે. એવી સમજ કારમી પીડાની વચમાં અખંડ શ્રુતોપયોગ અખંડ ધ્યાન...વગેરે ઉપર દષ્ટિજ નહિ જવાથી દિલ એના પર ઓવારી જતું નથી. ભારોભાર અનુમોદના પામી શકતું નથી. સ્વયં એ બધા ગુણ ક્યારે મળે એવા કોડ થતાં નથી. ‘ઉપસર્ગો ! આવો આવો મારા પર વરસો, હું પણ સમાધિ રાખી કર્મક્ષય-કરું,’-એવો ઉમળકો જાગતો નથી.

દષ્ટિ ક્યાંને બદલે ક્યાં લઈ જઈએ, તો ચિત્તના ભાવમાં કેટલો મોટો ફરક પડે છે એ આ પ્રસંગ પરથી સમજાય છે. અત્યંત ભયંકર દુઃખ તો નરકના જીવોને પરમાધામી દે છે. તે ય સાંભળવા મળે છે. પરંતુ, મહાવીર ભગવાનને દુષ્ટોએ દીધેલા દુઃખ સાંભળવા મળે ત્યારે વિશેષતા શી, જો નરકના જીવોને અતિ દુર્લભ-દુષ્પ્રાપ્ય એ સમાધિ, સહિષ્ણુતા, શ્રુતોપયોગ ધ્યાન વગેરે ભગવાનમાં જોવા મળે એના તરફ જ મુખ્ય દષ્ટિ ન રાખવાની હોય ? ને જો એ ગુણોની એકલી ભારોભાર અનુમોદનમાં જ ચિત્ત ન લગાડવાનું હોય ? તથા સ્વયં કઠોર ઉપસર્ગના અને એ ગુણો કમાવવાના કોડ કરવાના ન હોય ? દુઃખ તો નારકી અને પ્રભુ બંનેના સાંભળવા મળે પણ શ્રવણમાં વિશેષતા શી આવે ? વિશેષ લાભ શો પામીએ ? દુઃખ દેનારા પરમાધામી અને દુષ્ટો તો સરખાં છે, પરંતુ દુઃખને ભોગવનાર નરકના જીવો અને પ્રભુ વચ્ચે મોટો ફરક છે. છતાં દષ્ટિની ખામી ને બિન આવડત અપૂર્વ લાભ ગુમાવરાવે છે.

આનું કારણ, આપણને જેવો દુઃખનો ત્રાસ છે, એવો આત્મગુણ-આત્મસમૃદ્ધિની કમાઈનો આનંદ નથી, દુઃખમાત્રથી ભાગેડાપણું છે, પણ ગુણકમાઈ પર ચોંટ નથી. ‘હાય ! દુઃખ ?’ એમ ભડક લાગે છે, પરંતુ, ‘અહો ! ગુણની કમાઈ ?’, એવું થતું નથી. જો બીજાનાં દુઃખ પર દષ્ટિ હોય, પણ એમણે કેળવેલા ગુણ તરફ દષ્ટિ ન હોય, કે જે માત્ર સાંભળીને કરવાની વસ્તુ છે, તો પછી આપણી જાત માટે તો આપણા દુઃખ પરથી દષ્ટિ ઊઠીને આપણને કેળવવા મળતા ગુણની તક ઉપર તો દષ્ટિ જાય જ શાની ? અને જો એ તરફ દષ્ટિ જ નહિ, તો એના પ્રયત્નની તો વાતે ય શી ? દષ્ટિ દુઃખ પર, ભડક એની, એટલે સતત જાગૃતિ-લગની-તત્પરતા દુઃખથી આઘા ભાગવાની જ રહ્યા કરવાની, પછી ભલે નિર્ધારિત પાપના ઉદયે દુઃખ જવાનું ન હોય, ત્યાં પછી એ ભડક ત્રાસ અને દોડધામ માથે જ પડવાના ને ? દુઃખ તો જવાનું નહિ, કાયરતા જડબેસલાક કોટે જ ચોંટી રહેવાની કે બીજું કાંઈ ?’

આજની ભીષણ મોંઘવારી, વેપારમંદી, માલની અછત અને તકલેદિતા, ભોગ પર અંકુશ, કાનુની હાડમારી વગેરે દુઃખ કેવાં છે ? ગમે તેટલી ભડક-ત્રાસ-દોડધામ, કરવા છતાં ન ખસે એવા એટલે એ કાયરતા અને અમૂલ્ય માનવસમય-શક્તિની બરબાદી કરી માથે જ પડે છે. કશું ઊપજતું નથી, ઊલટું દુધ્યાનના કુસંસ્કાર અને પાપના પોટલાં પુષ્ટ થાય છે.

ત્યારે જો ગુણ કમાઈ પર ચોંટ હોય તો ભગવાનની દુઃખ વખતની ગુણ-કેળવણી પરજ દષ્ટિ રહે, અને એથી મળેલી ભવ્ય પ્રેરણા આપણને આપણાં

દુઃખની વખતે ગુણકમાઈની ઉમદા તક બતાવે, તથા એ માર્ગે પ્રયત્ન થાય, આપણને તો ભગવાન કરતા મામુલી દુઃખ છે. એટલે સહેલાઈથી સહિષ્ણુતા, સમાધિ અને કર્મક્ષયનો અવસર મળ્યાનો આનંદ તથા સત્ત્વ કેળવવા વિકસાવવા પર ચોંટ દુઃખ દેનાર પર ભાવદયા...વગેરે અપનાવી શકીએ.

ટૂંકમાં દષ્ટિની ગમારતામાં ખોવાનું છે, ને દષ્ટિની હોશિયારીમાં કમાવાનું છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૩૮, તા.૩-૯-૧૯૬૭

૧૧૫) દષ્ટિના ફરકથી ખોટ અને લાભ

(લેખાંક - ૨)

ગયા લેખમાં એ જોયું કે મહાવીર પ્રભુ પર ઉપસર્ગ વરસ્યા એમાં દષ્ટિ જો દુષ્ટોએ દુઃખ આપ્યાં એના પર રાખીએ તો ચિત્તમાં એ જાલિમ દુઃખોનો ત્રાસ-ફફડાટ થાય છે, અને દુષ્ટો પર દ્વેષ જાગે છે; ત્યારે દષ્ટિ જો પ્રભુની અજબ સહિષ્ણુતા, સમાધિ, સ્થિર શુભ ધ્યાન વગેરે ઉપર રખાય, તો મન એની ભારે અનુમોદના અને પ્રેરણા મેળવે છે. દષ્ટિના ફરકમાં આ મોટો ફરક પડે છે.

એ જ રીતે આપણા પર આપત્તિ આવે ત્યારે આપણે દષ્ટિ જો એ આપત્તિની તકલીફ તરફ અને એ આપત્તિનાં બાહ્ય નિમિત્ત ઉપર લઈ જઈએ તો ચિત્ત કલેશ અનુભવે. પરંતુ દષ્ટિ જો આપત્તિમાં મુખ્ય કારણભૂત આપણાં પૂર્વકૃત કર્મ પર, એમાં હેતુભૂત દુષ્કૃત પર અને વર્તમાન આપણી રાગદશા ઉપર જાય, તો ખોટો કલેશ નહિ, પણ હિતકર પાપગર્હા થશે. દ્વેષ બીજા પર નહિ, કિન્તુ પોતાની કર્મબદ્ધ અવસ્થા અને પોતાના દોષદુષ્ટ આત્મા પર થશે.

એવું સુખ, સગવડ, સંપત્તિ આવી મળવા વખતે દષ્ટિ જો એથી મળનાર લોક-વાહવાહ અને ભોગ-રંગરાગની અનુકૂળતા પર જશે, તો ચિત્તને ઉન્માદ થવાનો, અભિમાન થવાનું; દષ્ટિ જો ‘આ તો આપણા પુણ્યે મળ્યું, આપણું પુણ્ય બળવાન,’ એના પર જશે, તો પુણ્યના વિશ્વાસમાં આંધળિયા-સાહસ થશે, પુણ્ય ઓસરતાં ખેદ-કલ્પાંતનો પાર નહિ. એના બદલે દષ્ટિ જો એવી રહેશે કે ‘આ સુખ-સંપત્તિ-સગવડ તો પાપસ્થાનકથી ઊભી થઈ છે, ને નવાં પાપસ્થાનકને જગાડનાર છે, એમાં શું મોહવું ?’ તો ચિત્ત મોહથી પાછું હટશે. પાપસ્થાનકોની સુંદર ગર્હા થશે. એમ દષ્ટિ જો એવી થઈ કે ‘જે પુણ્યથી આ સુખ-સગવડ મળે

૧૧૬ ધર્મનો રંગ કેમ જાગે અને વધે ?

(લેખાંક-૧)

‘શું તમને ધર્મનો રંગ લાગ્યો છે ?’ આવો સવાલ આવે એટલે આપણે ઝટ બચાવ કરીએ છીએ કે ‘તો શું ધર્મરંગ લાગ્યા વિના અમે ધર્મ કરવાનું કરીએ છીએ ?’

પરંતુ ધર્મનો રંગ લાગ્યાનું માપ અહીં નીકળે છે કે

(૧) ધર્મ કર્યા પછી આપણી આત્મદશા કેવી હોય છે ?

(૨) ધર્મ કર્યાનો ઉદ્દેશ ખરેખર ધર્મનો છે ? કે એના પર કોઈ વાહવાહ મળ્યાનો, ચારમાં સારા દેખાયાનો, યા કોઈ પૌદ્ગલિક લાભ મળે છે એનો ?

(૩) ધર્મ જ કર્યાનો આનંદ કેવો રહે છે ?

(૧) ધર્મ કર્યા પછીની આત્મદશા બે રીતે જોવાય; ● એક તો એ ધર્મ નહિ કરનાર કરતાં ધર્મ કરનારા આપણે એ ધર્મના પ્રતિપક્ષી (વિરોધી) તત્ત્વ તરફ કેવું દિલ ધરીએ છીએ ? અને ● બીજું એ, કે ધર્મ કરતા થયા પછી જીવનમાં બોલચાલ, ગુણો, દોષહાસ, વગેરેની દૃષ્ટિએ પરિવર્તન કેવું થયું છે ?

(i) દા.ત. ધર્મનો પ્રારંભ દાન ધર્મથી છે, તો દાન કરતા થયા પછી દાનના પ્રતિપક્ષી કૃપણતા, સંગ્રહખોરી, અને સ્વાર્થવિલાસ પ્રત્યે આપણું દિલ તોષ-આનંદવાળું રહે છે કે ખટકાવાળું ? શું દિલને એમ થાય છે ખરું કે (૧) અત્યાર સુધી દાન ન દીધું ને કૃપણતા કરી, એમ આ દીધું એમાં પણ કૃપણતા રાખીને દીધું, એ ઠીક ન થયું.’ (૨) વળી ‘દાન તો કર્યું, પરંતુ આ બાકી ધનસંગ્રહ રહ્યો એ પાપ ખાતે રહેશે એ ઠીક નથી.’ (૩) તેમજ, ‘મઝા તો દાન કર્યાની છે, પણ જાતના અને કુટુંબના વિલાસમાં ઉડાવ્યાની નહિ.’

મનને આ જો લાગતું હોય તો દાન ધર્મનો સાચો રંગ લાગ્યો છે એમ વિશ્વાસ ધરી શકાય. એવું શીલ-વ્રત-નિયમ-દેવદર્શનાદિ આચાર ધર્મની સામેના પ્રતિપક્ષી વિષયરંગ-અવિરતિ અને મોહાંધોના દર્શન-પરિચયાદિ પ્રત્યે રસ ઘટી જાય, તપધર્મના પ્રતિપક્ષી મજેનાં ખાનપાન-એશઆરામી-સુખશીલતા પ્રત્યે ઉદ્દેગ આવે, તો શીલ અને તપધર્મનો સાચો રંગ લાગ્યો છે એમ વિશ્વાસ રાખી શકીએ. આ ખાસ જરૂરી છે; નહિતર દાન-શીલ-તપ ધર્મમાં નહિ માનનારાઓ એ દાનાદિના પ્રતિપક્ષી કૃપણતા આદિમાં જે રસ રાખે, જેવા રાચે-માચે, એ જ રસ અને

છે એ પુણ્ય તો આના મળવા પર ભોગવાઈ જઈ ખત્મ થાય છે, એના પછી નવા પુણ્ય-સંચયનું શું ? તો સુખ-સગવડ મળવા પર નવી પુણ્યાઈ કમાવવા તરફ પહેલું લક્ષ જશે. ઉત્તમ પુરુષોએ એ જ કર્યું છે. જેમ જેમ દુન્યવી અનુકૂળતા મળતી ગઈ, તેમ તેમ સુકૃત-આચરણ કરતા ગયા, ને પુણ્યસંચય વધતો ગયો. તેથી ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ધર્મ સામગ્રીવાળો જન્મ મળતો ગયો. બીજી બાજુ ક્ષમા નિરહંકારાદિ ગુણો પર ખાસ પુરુષાર્થ આચરાતો ગયો. દૃષ્ટિ જો એ હોય કે ‘સાવધ રહેજે, આ સંપત્તિ-સગવડ-સન્માન તો કોધાદિ કષાયોને પ્રેરનારાં છે,’ તો પછી સહેજે એ કષાયને દબાવવા પર લક્ષ રહે.

બીજું એ પણ છે કે દૃષ્ટિ જડ-સુખોની લંપટતાવાળી હોય છે, તો પુણ્યે સુખ-સગવડ-સામગ્રી મેળવવામા ય પાપબુદ્ધિ, સાચવવામાં ય એ જ, અને ભોગવવામાં ય પાપલેશ્યા બની રહે છે. ત્યારે જો દૃષ્ટિ જો જડનું મહત્ત્વ ઘટાડી સ્વાત્માને મુખ્ય કરવા તરફ રહે, તો સંપત્તિ કમાતા પહેલાં, કમાઈને, એને સાચવતાં, અને એને ભોગવતાં ધર્મબુદ્ધિ-ધર્મલેશ્યા-ધર્મવૃત્તિ ઝગમગતી રહે છે. ત્યારે આમાં વર્તમાન સ્વસ્થ નિર્મળ પવિત્ર આત્મદશા કેવી સુંદર, અને ભાવી કાળ કેટલો બધો સુખદ બને ?

દૃષ્ટિના ફરકમાં તો ફળમાં ગજબ અંતર પડે છે. મેલી, ટૂકી, જડમુખી દૃષ્ટિમાં ખોટનો પાર નહિ અને નિર્મળ દીર્ઘ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિમાં લાભનો પાર નહિ. બંગલો બગીચો, મોટર હીરામાણેક પર લક્ષ જતાં જો આ દૃષ્ટિ બને કે ‘આ કેવાં કિંમતી, કેવાં સુંદર, કેટલાં બધાં લોકસન્માન અપાવે... વગેરે, તો એથી અભિમાનનો ઊંચો પારો, પાપાચરણોના થોક, દેવ-ગુરુ-ધર્મનું વિસ્મરણ, અથવા સ્મરણ કરીને પણ લોકેષણા, વિષયતૃષ્ણા અને અભિમાનમાં ઠમઠોકપોષણ તેમજ પરલોકમાં ભૂંડી દુર્ગતિની પરંપરા સર્જશે.

એના બદલે જો લક્ષ એ રખાય કે ‘આ બાગબંગલો, આ મોટર-હીરામાણેક તો કહે છે કે આવ બચ્યા ! આવ મારી પાસે, તારા બાપદાદા-પૂર્વજોને મેં આમાં ઘોર રાગમૂઢ કરી કરીને જેમ દીર્ઘ દુર્ગતિના રવાડે ચડાવી દીધા છે, તેમ તને પણ ચડાવી દઉં,’ તો તો એ બંગલો વગેરેથી ભડક ઊભી થશે, અને લોકેષણા અહંકાર ભોગલંપટતા વગેરેને દબાવી દેવ-ગુરુ-ધર્મની વિશેષ શુદ્ધ આરાધનામાં જ તત્પર રહેવાશે.

દૃષ્ટિના ફરકમાં મોટી ખોટ અને મોટા લાભ વિચારી લાભકારી પવિત્ર સ્વસ્થ અને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જ જીવન જીવવા જેવું છે.

રાયવા-માયવાનું જો આપણે કરીએ, તો આપણને દાનાદિ ધર્મનો રંગ શો લાગ્યો કહેવાય ? એ માટે તો પેલા રસ કાઢી નાખવા જોઈએ.

(ii) બીજું એ પણ જરૂરી છે કે ધર્મ કરતા થયા પછી જીવનમાં બોલચાલ વગેરેમાં પરિવર્તન થાય. પહેલાં એ મદ, દીનતા, ઈર્ષ્યા, તુષ્ટાદિથી કલુષિત ચાલતી હતી તે હવે નમ્રતા, સૌમ્યતા, સ્નેહ, સહાનુભૂતિ વગેરેથી વિભૂષિત ચાલે. વાણી કે વર્તાવ અભિમાનભર્યા, તિરસ્કારભર્યા, દંભભર્યા, સ્વાર્થાધતાભર્યા ઈત્યાદિ નહિ, પરંતુ નમ્ર, નિષ્કપટ, સ્નેહ-સદ્ભાવયુક્ત અને પરહિતના વિચારવાળા જોઈએ. પ્રશ્ન થાય કે એને એ પેલા ધર્મરંગને શો સંબંધ ? પરંતુ અહીં સમજવાનું છે કે ધર્મનો રંગ એ બાહ્ય દેખાવ ફટાટોપ નથી, કિન્તુ આંતરિક આત્મદશા છે, હૃદય પરિણતિ છે, એ આત્મદશા એ હૃદય જો બહારમાં મદ-તુષ્ટા-દંભ આદિથી કલુષિત છે, તો દેવ-ગુરુ-ધર્મ પ્રત્યે શી રીતે તે વિનાનું રહી શકવાનું હતું ? નમ્ર-નિષ્કપટ-શુદ્ધ સેવાભાવી બનવાનું હતું ? અને તે ન બને તો ધર્મનો રંગ શુદ્ધ ધર્મરસ કેવી રીતે જાગે ? કેમ જ વધી શકે ? પાપી આત્મદશા પર એ ન બની શકે.

માટે જ ધર્મ સિવાયના જીવનમાં આત્મદશા ગુણભરી અને દોષરહિત કેમ બની રહે એ માટે સતત જાગતી ચિંતા અને પ્રયત્ન જોઈએ. ચાલુ ચિંતા રહે કે ‘જીવનમાં બીજું બધું તો આવ્યા-ગયા જેવું રહેવાનું પરંતુ એની ખાતર મારે આત્મગુણોનો અને દોષોનો નિકાલ નહિ ભૂલવાનો. તેથી સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ અને વ્યવહારોમાં રખે મારા ગુણ ઘવાય અને રખે દોષોને મહાલવાનું મળે ! આ ભય ન રાખું અને દોષસેવન કર્યે જાઉં તો પરલોકમાં મારી ભવપરંપરા કેવી થાય ?’ આ ચિંતા રાખીને બાહ્ય લૌકિક લાભનું મહત્ત્વ ન માનતાં ગુણવૃદ્ધિ અને દોષહ્રાસના લોકોત્તર જ મહત્ત્વ આપે. પછી પ્રયત્ન એનો જ રહે.

દા.ત. કાંઈક સારું કરવા પર જાત બડાઈ સ્વાત્મપ્રશંસા કરવાનું મન થાય ત્યાં ઝટ વિચાર આવે કે ‘આમ કરવામાં શો મોટો લાભ થઈ જશે ? ત્યારે જે મદ-માનાકાંક્ષાનો દોષ પોષાશે એનો પરલોકમાં વિપાક કેવો ભયંકર ? એમ આવા જ પ્રસંગે સ્વલઘુતા, નમ્રતા વગેરે ગુણ કેળવવાની તેમજ પૂર્વપુરુષોના સુકૃતની આગળ પોતાના સુકૃતની નહિવત્ના વિચારવાની સુંદર તક જતી રહેશે એ પણ કેવા મહાન લાભની ખોટ ? કેટલી કમનસીબી ?’ આ ચિંતા જાગ્રત રહે તો મદ-માનાકાંક્ષાદિ દોષ ટાળવાનો અને નમ્રતા-લઘુતાદિ ગુણ કેળવવાનો પ્રયત્ન પણ રહ્યા કરે.

ટૂંકમાં, ધર્મરંગ જગાડવા-વધારવા માટે તે તે ધર્મના પ્રતિપક્ષી તત્ત્વો તરફ નફરત રહેવી જોઈએ, અને બાહ્ય પ્રવૃત્તિ વ્યવહારમાં દોષમુક્ત અને ગુણમય આત્મદશા જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૪૦, તા. ૧૭-૬-૧૯૬૭

(૧૧૭) (લેખાંક-૨)

ધર્મ કરવા છતાં ધર્મમાં તેવો રસ ઉલ્લાસ ને રંગ નથી જાગતો, નથી વધતો, તો એ જાગે-વધે એ માટે શું કરવું જોઈએ એના અંગે ગયા લેખમાં એક મુદ્દો એ વિચાર્યો કે ધર્મ કરવા ઉપર આત્મદશા કેવી બનાવવી જરૂરી છે. હવે એ વિચારીએ કે ધર્મ કર્યાનો ઉદ્દેશ કેવો રાખવો ઘટે ?

કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં ઉદ્દેશનું લક્ષ એ મહત્ત્વની ચીજ છે. (૧) ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખ્યા વિના મુસાફરીમાં પ્રવર્તનારો કયા મથકે પહોંચવાનો ? ઉત્તરે દિલ્હી ઘણું ય જવું હોય, પણ એના લક્ષ વિના દક્ષિણ તરફ હજારો માઈલ ચાલ્યે જાય છતાં દિલ્હી ક્યાંથી પહોંચે ?

(૨) એમ, ઉદ્દેશના લક્ષ વિના એને અનુરૂપ યાને સંગત પ્રવૃત્તિ પણ નહિ થાય. દા.ત. વિદ્યાર્થીને પરીક્ષામાં ગણિતના વિષયમાં પસાર થવાનું લક્ષ જો નથી, તો એ ભણવાની પ્રવૃત્તિમાં ગણિત ઉપર તેવી મહેનત નહિ કરે.

(૩) આમ ઉદ્દેશનું લક્ષ યાને પ્રણિધાન તથા એને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત ઉદ્દેશની પ્રશસ્તતા પવિત્રતા પણ બહુ આવશ્યક છે. છરી તો ગૂંડો પણ ભોંકે છે અને ડોકટર પણ ભોંકે છે. પ્રવૃત્તિ સમાન છતાં ગૂંડો ખૂની કહેવાય છે, ત્યારે ડોકટર રોગ મટાડનાર સર્જન ગણાય છે; કેમકે ઉદ્દેશ બંનેના જુદા છે, પેલાનો ઉદ્દેશ મારવાનો છે, આનો રોગને હટાવવાનો છે.

બસ, આ ત્રણ મુદ્દા ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં જોવાના છે.

(૧) પહેલું આ, કે શું ધર્મપ્રવૃત્તિ ઉદ્દેશના લક્ષથી થાય છે ? ને થતી હોય તો કયા ઉદ્દેશથી કરાય છે ? વર્ષોના વર્ષો કાંઈ ઉદ્દેશ વિના ગતાનુગતિકપણે ધર્મપ્રવૃત્તિ કર્યે જાય. ત્યાં આનાથી મારે શું સાધવું છે એનું લક્ષ જ નહિ, પછી ધર્મનો રસ અને રંગ શી રીતે ઊછળતો રહે ? લક્ષ ધ્યાનમાં હોય તો એ માટે ધર્મ કરતાં દિલ ઉલ્લાસમાન રહ્યા કરે; કેમકે ધર્મપ્રવૃત્તિ ચાલતાં ચાલતાં જે કાંઈ અલ્પાંશે પણ એ લક્ષ્ય એ સાધ્ય સધાતું આવે એટલે સહેજે ઉલ્લાસ વધતો રહે.

(૨) માટે જ ઉદ્દેશને સંગત પ્રવૃત્તિ જોઈએ. પ્રવૃત્તિ એવી રીતે થાય કે ઉદ્દેશની દિશામાં આગેકદમ ભરનારી બને. દા.ત. દાનની પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ રાખ્યો કે અર્જિત-સંગ્રહીત ધનની મૂર્ચ્છા ઓછી થાય, તેમજ આપણે જાતના કે કુટુંબના કામમાં તો આવીએ જ છીએ, પરંતુ બીજાના કામમાં આવવું, 'સુપાત્રનું સક્રિય બહુમાન કરવું.' હવે જેમ જેમ દાન કરતા જઈએ તેમ તેમ ધનમૂર્ચ્છાનો હાસ થતો આવે, સ્વાર્થને બદલે પરાર્થવૃત્તિ પોષાતી આવે, સુપાત્ર મુનિઓ પર બહુમાન વધતુ આવે. આવો ઉદ્દેશ અંશે અંશે સિદ્ધ થતો આવે એટલે ધર્મરંગ સહેજે વધતો ચાલે. અલબત્ત આ તો જ બનશે કે ધર્મ-પ્રવૃત્તિ વખતે તે તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા તરફ પૂરી કાળજી રખાય.

(૩) ત્યારે આ માટે એ તો જરૂરી જ છે કે ઉદ્દેશ પ્રશસ્ત જોઈએ, પવિત્ર જોઈએ પણ અપ્રશસ્ત યાને અશુભ નહિ, મલીન નહિ, દા.ત. દાન દઉં તો મારા નામની તકતી ચડે, બોર્ડ લાગે, ધર્મમાં ખર્ચ કરું તો લોકમાં મારી વાહવાહ થાય, તપ કરું, વ્રત લઉં, ભગવાનની પૂજાભક્તિ કરું તો પુણ્ય વધવાથી પૈસા મળે, સ્વર્ગનાં સુખ મળે, મારી કીર્તિ ફેલાય, વગેરે વગેરે ઉદ્દેશ અશુભ છે, મલીન છે, ત્યાં ધર્મ તો એનું એક સાધનમાત્ર બનાવવાની વાત છે. બાકી તો મુખ્ય તો એ ધન કીર્તિ વગેરે હૃદયમાં જ મુખ્યપણે બેઠા છે. પછી ત્યાં શુદ્ધ ધર્મરંગ ક્યાંથી વધે ? ધર્મરસ ક્યાંથી જામે ? રસ-રંગ તો પૌદ્ગલિક બાબતોના જ રહે છે. ધર્મપ્રવૃત્તિના શુભ ઉદ્દેશ તો એવા હોય કે,-

(૧) જીવનમાં એક માત્ર ધર્મ જ કર્તવ્ય છે, બીજાં બધાં નહિ; માટે આ જીવનમાં કર્તવ્યનું પાલન થાય એ માટે જીવનની શોભા ધર્મ જ છે તેથી ધર્મ કરું. અથવા

(૨) 'અનંતા જિનેશ્વર ભગવંતોની આ આજ્ઞા છે કે ધર્મને વિષે પૂરો ઉદ્યમ કરવો. તો એ કલ્યાણ જિનાજ્ઞા પળાઈ જાય તો જીવન ધન્ય બને તેથી ધર્મ કરું.' અથવા

(૩) 'મારા માથે અનંતા કર્મના ભાર છે. એ હેઠા ઉતારવાની તાકાત ધર્મમાં જ છે; માટે કર્મક્ષયાર્થ ધર્મ કરું.' યા

(૪) 'ધર્મથી આ જીવનમાં પણ નવાં પાપકર્મ બંધાતા અટકે છે અને જુના કર્મગંજમાંથી સારા પ્રમાણમાં કર્મ ઓછા થાય છે માટે ધર્મ કરું' 'પાપથી સંસાર વધે; તેથી સંસારથી છૂટવા પાપથી બચું એ માટે ધર્મ કરું'. અથવા

(૫) ધર્મથી રાગાદિ આંતરશત્રુઓ મરે, આહારાદિ પાપ સંજ્ઞાઓ કપાય, ચિત્તની સાચી સ્વસ્થતા પ્રસન્નતા રહે એ માટે ધર્મ કરું.

આવા આવા પવિત્ર પ્રશસ્ત ઉદ્દેશથી જો ધર્મ સાધવામાં આવે, ધર્મ કરતા જવાય અને સાથે સાથે એ જોતા જવાય કે 'એ ઉદ્દેશના માર્ગે આગળ વધતા જવાય છે ને ?' તો પછી આ તો હૃદયનું ઈષ્ટ સિદ્ધ થતું આવે, એટલે ધર્મનો રસ અને રંગ કેમ ન વધે ?

બસ ધર્મરંગ જગાડવા-વધારવા માટે આત્મદશા વ્યાપક રીતે સુધારવાની જેમ આ બીજો ઉપાય છે કે ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં પવિત્ર પ્રશસ્ત ઉદ્દેશ સાધવાનું જાગતું લક્ષ અને પ્રયત્ન જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૪૧, તા. ૨૪-૬-૧૯૬૭

(૧૧૮) (લેખાંક-૩)

ગત બે લેખમાં ધર્મરંગ જાગે-વધે એ માટે બે ઉપાય વિચાર્યા. ત્રીજો ઉપાય આ છે કે ધર્મ કર્યાનો શુદ્ધ આનંદ ઊછળતો રહેવો જોઈએ.

આપણે વિવિધ ધર્મપ્રવૃત્તિ તો કરીએ છીએ પરંતુ એ તપાસવાની જરૂર છે કે,

(૧) એમાં આનંદ આવે છે ?

(૨) ને આવે છે તો શાનો આનંદ આવે છે,- ધર્મ કર્યાનો કે બીજો કોઈ ?

(૩) તેમ એ આનંદની અસર કેટલી અને કેવી ચાલે છે ?

(૧) પહેલી વાત ધર્મ કરતી વખતે દિલને આનંદ આવે છે ? અને કર્યા પછી આનંદ રહે છે ? તો કેટલા પ્રમાણમાં ? આ તપાસવાની જરૂર છે. બીજાની આગળ ભલે બચાવ કરીએ કે, 'શું ત્યારે આનંદ વિના ધર્મપ્રવૃત્તિ કર્યે જતા હોઈશું ?' પરંતુ આત્મસાક્ષીએ ખરી સ્થિતિ તપાસવાની જરૂર છે કે અંતર આનંદ કેટલો અનુભવે છે ? એ તપાસવાનું કોઈ દુન્યવી પ્રવૃત્તિના આનંદની તુલનાથી થઈ શકે. દા.ત. દેવદર્શન કરવા જતાં, કરતી વખતે અને કર્યા પછી આનંદનું માપ કાઢવા એ જોવું કે કોઈ મોટા ઘરાક, આડતિયા કે વેપારીને મળવા જતાં, મળતી વખતે અને મળ્યા પછી કેટલો આનંદ થાય છે ? એવો આનંદ આ દેવાધિદેવના પ્રસંગોમાં થાય છે ખરો ? એમ પૈસા પ્રાપ્ત કરવા જતાં કરતી વખતે અને કર્યા પછી હેયું જે જેવો આનંદ અનુભવ કરે છે એવો આનંદ દાન કરવા જતાં કરતાં અને કર્યા પછી અનુભવે છે ? એમ નવરા પડ્યા વાતોના તડાકા મારવામાં જેવો આનંદ આવે છે એવો સામાયિક કે સ્વાધ્યાય-સૂત્રપાઠ કરવામાં આવે છે ખરો ?

શું ત્યારે આ બધી ધર્મક્રિયાઓ કોઈના બળાત્કારે કરવી પડે છે કે એમા આનંદ ન આવે ? લાવવો હોય તો જરૂર આવે, પણ લાવવો છે કોનો ? માની લીધું છે કે ‘બસ, ધર્મ કરવાનો એટલે કરવાનો એમાં આનંદ આવ્યો ન આવ્યો જોવાની શી જરૂર છે ?’ પણ ખબર નથી કે

‘ચિત્ત પ્રસન્ને રે પૂજનફળ કહ્યું રે, પૂજા અખંડિત એહ’

અર્થાત્ જિનપૂજામાં ચિત્તને પ્રસન્નતા હોય, આનંદ હોય, તો જ જિનપૂજનનું ફળ આવે. ને એ પૂજા પણ અખંડિત બને, ભવાંતરે ય એની ધારા ચાલે પ્રસન્નતાથી જ પ્રવૃત્તિ સંસ્કારજનક તથા અનુબંધવાળી યાને સબીજ બને છે. એ સંસ્કાર અને બીજ ભવિષ્યમાં પ્રવૃત્તિ ઊભી કરે છે ત્યારે મૂળમાં એ પ્રસન્નતા જ નહિ હોય તો સારું ફળ અને પ્રવૃત્તિધારા શી રીતે બનવાની હતી ?

(૨) બીજી મહત્વની વાત આ છે કે ધર્મમાં આનંદ આવતો હોય તો ય એ તપાસવા જેવું છે કે એ આનંદ શાનો છે ? ધર્મનો છે ? કે કોઈ દુન્યવી સ્વાર્થ, અહંત્વ કે ઈર્ષ્યાદિ પોષાયાનો ? કેટલાક ધર્મખાતાના ટ્રસ્ટીઓ ટ્રસ્ટ સંભાળવામાં આનંદ તો માને છે, પરંતુ શાનો ? પોતાના હાથમાં સત્તા આવી છે એનો, અગર ટ્રસ્ટનું ભંડોળ વધાર્યું જવાનો, કેમકે એથી લોકમાં પોતાની ખ્યાતિ વધે છે ને સરકાર વગેરેમાં લાગવગ વધે છે કે આમની પાસે આટલા મોટા ટ્રસ્ટભંડોળનો કારભાર છે ! પછી ભલે એ નાણાં લોકોએ તો ભગવાનની કે સમ્યગ્જ્ઞાનની ભક્તિમાં વાપરી નાખવા અર્પણ કર્યા હોય. એમ એવું પણ બને છે કે ધર્મખાતાનો કારભાર સંભાળવામાં એનાં નાણાંથી ધર્મ ખાતે માલ ખરીદવામાં વેપારી સાથે લાગવગ વધતી હોય, વેપારી પર પોતાની શેહશરમ પડતી હોય એનો આનંદ આવે છે. જેથી પોતાના ઘર ખાતે ત્યાંથી માલ ખરીદતાં સસ્તો મળે. વિચારવા જેવું છે કે આવી ધર્મસેવામાં ખરેખર ધર્મરંગ ક્યાંથી જાગે કે વધે ?

એમ દાન, પરોપકાર, તપસ્યા, વ્રતનિયમ વગેરે કરવામાં માન મળ્યાનો આનંદ હોય, અહંત્વ પોષાયાનો આનંદ કે બીજાઓ દાનાદિ ઓછું કરનારા હલકા પડ્યાનો આનંદ હોય, યા કોઈ પોતાનો દુન્યવી સ્વાર્થ સધાયાનો તોષ થાય, એ પણ મલીન આનંદ છે, ત્યાં ધર્મરંગ શી રીતે વધે ? સ્તવન સારું ગાયું અને બીજા ખુશ થઈ પ્રશંસા કરે છે. એનો આનંદ હોય, એમાં કાંઈ ધર્મનો આનંદ નથી કે જેથી કોઈ સાંભળનાર ન હોય ત્યારે પણ પ્રભુની લહેજતથી સ્તુતિ-સ્તવના કરવાનો ઉલ્લાસ ઊછાળે. એનો અર્થ જ એ, કે એમ ધર્મરંગ ન જાગે.

(૩) ત્રીજી વાત એ છે કે ધર્મ કર્યાનો આનંદ પણ કેટલા પ્રમાણમાં આવે છે ? અને પછી એ કેટલો ટકે છે ? તથા એની અસર કેવી પડે છે ? દા.ત. પૂજા

કરતા આનંદ તો આવ્યો, પરંતુ ત્યાં ઉનાળાની ગરમી હતી એમાં ઠંડા પવનની લહેરી આવી ત્યાં કલેજે આનંદનો શેરડો પડ્યો, જે પેલી પૂજામાં નહોતો અનુભવ્યો, તો ધર્મનો આનંદ કેવો કંગાળ ? ત્યારે પૂજન, સ્નાત્ર, સ્તવનમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી એનું સ્મરણ ને આનંદ જરાય ચિત્તમાં સ્ફુર્યાજ નહિ, તો એ આનંદ કેવો ઉપર છલકો ? તેમ પૂજન કે દાનાદિ ધર્મના આનંદની અસર ન પડી અને સાંસારિક પ્રવૃત્તિ તથા પરિગ્રહાદિ એટલા જ રસવાળા બન્યા રહ્યા, તો ય એ ધર્મ-આનંદ કેવો પાંગળો ?

માટે ધર્મરંગ જગાડવો-વધારવો હોય, તો ધર્મ કરવા મળ્યાનો અતિશય આનંદ જોઈએ, તે પણ દિલના ઉડાણમાંથી ઊઠે, અને એની અસર એવી રહે કે ધર્મ સિવાય બીજું લુખ્યું ફિક્કું લાગે, અને ધર્મ કર્યા બાદ પણ એનો આનંદ મધમધ્યા કરે.

આમ (૧) ધર્મપ્રવૃત્તિથી આત્મદશા સુધરતી આવે, (૨) એમાં પ્રશસ્તઉદ્દેશનું પાકું લક્ષ રહે, અને (૩) ધર્મ કર્યાનો અનુપમ શુદ્ધ આનંદ રહે, તો એ ત્રણ ઉપાયથી ધર્મરંગ જાગે અને વધે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૪૨, તા. ૧-૭-૧૯૬૭

૧૧૯ વૃષ્ટા-ખણજનું વિજ્ઞાન

(લેખાંક-૧)

જૈનદર્શન તો શું પણ યોગદર્શન ન્યાયદર્શન વગેરે પણ કહે છે કે, “ઈન્દ્રિયોથી અનુભવાતા વિષય-સુખો અને પૈસા પ્રતિષ્ઠા પરિવાર વગેરેના સાંસારિક સુખો દુઃખરૂપ છે માટે જ એ વિવેકીને ત્યાજ્ય લાગે છે, ને આવા સંસારથી મુક્ત થવાની યાને મોક્ષ પામવાની એને લગની જાગે છે, અર્થાત્ એ મુમુક્ષુ બને છે.”

ત્યારે અહીં સહેજે પ્રશ્ન થાય છે કે ઉપરોક્ત સુખોમાં ચોક્ષ્મો અનુભવ થાય છે પછી તત્ત્વ-વેત્તાઓ એને દુઃખરૂપ કેમ કહે છે ?

આનું સમાધાન એ છે કે,-

(૧) એક તો આ, કે એવાં સુખના અનુભવ ગમવા પર જે પાપકર્મ બંધાય છે એના પરિણામ ભંયકર દુઃખદ આવે છે. એટલે ‘જેનું છેવટ ભુંડુ તે ભુંડું,’- એ ન્યાયે શ્લેષ્મ પર બેઠેલ માખીને થતાં સુખની જેમ એ સુખો ખરેખર દુઃખ જ છે. આ તો ભવિષ્યની દૃષ્ટિએ. પણ,

(૨) બીજી વર્તમાન વાત આ છે કે એ વિષયસુખો અને બીજા સાંસારિક સુખો ભૂખ-તૃષ્ણારૂપી ખણજમાંથી ઊઠે છે. માટે જ એ ખરેખર સુખ નથી પરંતુ ખણજના દુઃખનો ક્ષણિક પ્રતિકારમાત્ર છે, એટલે ક્ષણ પછી નવી ખણજનું દુઃખ ઊભું કરનાર છે.

શરીરે ખસ-ખરજવાનું દર્દ અને ચળ-ખણજ ઊપડે તો જ એના પર ખણવાનું સુખરૂપ લાગે છે, પરંતુ એ દર્દ મટી ગયા પછી, ખણવામાં કાંઈજ સુખ લાગતું નથી. એ બતાવે છે કે પહેલા ખણવામાં જે સુખ લાગતું હતું તે ખણજ ઉપડવાને આભારી હતું ને તેય ખણજ મિટાવવા પૂરતું જ, ખણજ મટી કે સુખ બંધ અર્થાત્ એ સુખ તો ખણજનો પ્રતિકારમાત્ર હતું. ખરેખર સુખ નહિ.

એવું વૈષયિક-સાંસારિક સુખ પૂર્વે ભૂખ-ઈચ્છા-તૃષ્ણા ઉપડવા પર જ સુખરૂપ લાગે છે, એ મટવા પર નહિ. ભૂખ પર જ સુંદર પકવાન્ન-ભોજન સુખ લગાડે, પણ ભૂખ શમી ગયા પછી જરાય સુખ નથી દેખાડતું. એટલે એ સુખ વસ્તુગત્યા ભૂખની ખણજ તત્કાળ મિટાવવારૂપ છે, પણ ખરેખર સુખરૂપ નહિ. પાછો થોડો સમય વીત્યે ભૂખ-ખણજ ઊભી જ છે ! ને એને મિટાવવાની વેઠ ચાલુ !

તૃષ્ણારૂપી ખણજનું કામ જ આ, કે એને વિષયસંયોગથી ખુશમિશાલ નિવારવા જાઓ એટલે એ પોતાના ઘેરા સંસ્કાર આત્મામાં નાખીને જાય. એવા વારંવારના સંસ્કાર પછી આગળ નવી નવી સતેજ તૃષ્ણા-ચળ ઊભી કરવાના. એ પાછી એમ જ મિટાવવા જતા નવા નવા સંસ્કાર પોષતી જશે આ બધું દુઃખરૂપ નહિ તો બીજું શું છે ?

માટે જુઓને, કીડી મંકોડા માખી વગેરેને એવી જીવલેશ સતત તૃષ્ણા કેમ ? કારણ આ જ, કે એ જીવોએ પૂર્વે કોઈક મનુષ્યભવમાં તૃષ્ણા-ખણજોને વિષયસંયોગોના માનેલા સુખથી ખુશમિશાલ ક્ષણવાર મિટાવેલી તેથી ઘેરા સંસ્કારસંચય ઊભો કરેલો. તે હવે અહીં એને કીટયોનિમાં પડ્યા જ કરે છે, પડ્યા જ કરે છે, એ તૃષ્ણા પાછળ દોડતાં ભયંકર ઇંદાઈ, પીસાઈ કે ડૂબી-સળગી મરવાના કુમૃત્યુના કારમા દુઃખ અનેકાનેકવાર પામવા પડે છે ! વિષયતૃષ્ણાની ચળમાં ભયંકર મોત સુધીનાં દુઃખ પામતા પશુ-પંખી-કીડાઓને આપણે જોઈએ ત્યારે આપણામાં જો પ્રજ્ઞા હોય તો મનને એમ થાય કે,

‘અરે ! બિયારા આ પામર જીવોએ પૂર્વે અમારા જેવા કોઈક માનવભવમાં તૃષ્ણા-ખણજ ને વિષય-સંયોગો અને એની આશાઓથી પોષ્યાં કરી હશે, એનાં કુસંસ્કાર અને પાપોના આ કટુફળરૂપ સતત પાપી તૃષ્ણા અને દુઃખોમાં એ

રીબાઈ રહ્યા છે ! તો પછી અમારી પણ આ ભવનો ખેલ પૂરો થતાં, કઈ દશા ? કઈ વલે ?’

માટે લાવ, એ ગોઝારી તૃષ્ણા-ખણજને હવે વિષયસંયોગોથી મિટાવવાના મૂર્ખ પ્રયત્નને બદલે ત્યાગના ને વ્રતનિયમના સતત પુરુષાર્થના અભ્યાસથી મોળી પાડતો જાઉં.

આ ઉત્તમ જીવનમાં જેણે આ ઉત્તમ પુરુષાર્થ આદર્યે રાખ્યા છે, એના જીવનમાં નજરે દેખાય છે કે તૃષ્ણાખણજના જે શમન વિષય સંપર્કોથી નહોતા, તે શમન ત્યાગ-વ્રત-નિયમ-તપસ્યાથી થયેલા છે. એમાંય કેટલાક ભાગ્યશાળીને પૂર્વ ભવની એ કમાઈના હિસાબે અહીં સહેજે તૃષ્ણાખણજો જ ઓછી ઊઠે છે, મંદ ઊઠે છે, ને અમારા જેવા ખોટા ઓરતા-અભખરા-લાલસાઓ જાગતી નથી. તો હું પણ હવે આ સત્ પુરુષાર્થમાં લાગું.

દુઃખી પશુ-પંખી-કીડાઓની પૂર્વ માનવભવની બરબાદી વિચારી આ જાગૃતિ આવે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૪૩, તા. ૮-૭-૧૯૬૭

૧૨૦ (લેખાંક-૨)

ઈન્દ્રિય-વિષયોના સુખ અને પૈસા-પ્રતિષ્ઠા-પરિવાર કે માનસન્માનનાં સુખ તૃષ્ણાખણજમાંથી ઊઠે છે માટે ખરજવું ચળવાના જેવા એ કૃત્રિમ સુખ છે, દુઃખરૂપ છે, એ વાત ગયા લેખમાં વિચારી હવે એક બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ.

તૃષ્ણા જાગે કે, ‘હું પેલુ રૂપ જોઉં, રસ ચાખું, ગીત સાંભળું...’ એ શું છે ? એક પ્રકારની અશાતામાંથી જન્મતી ઝંખના. જેવી રીતે ભૂખની અશાતામાંથી ખાવાની ઈચ્છા ઊભી થાય છે, એમ સારું જોવા-સાંભળવાની ખણજની અશાતામાંથી એની ઈચ્છા ઊભી થાય છે, એ ભૂખ-ખણજ જો જોરદાર, તો જીવને એની પાછળની ઈચ્છા તૃષ્ણા પણ જોરદાર.

પ્ર.- તો શું આ ખણજો પાછળ મોહ કામ નથી કરતો ?

ઉ.- કરે છે, તૃષ્ણા મોહથી જાગે છે, પરંતુ શાતા-અશાતા કેવું કામ કરે છે એ જોવા જેવું છે. ભિન્ન ભિન્ન દેવલોકના દેવોના દૃષ્ટાન્તથી આ વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. બૃહત્સંગ્રહણી તત્ત્વાર્થ મહાશાસ્ત્ર વગરે શાસ્ત્રો બતાવે છે કે વૈમાનિકના પહેલા બીજા દેવલોકના દેવોને મનુષ્યની માફક કામવિકારોની ખણજ અને સંભોગક્રિયા હોય છે. પરંતુ ૩ જ ૪ થા સ્વર્ગના દેવોને માત્ર ગીતશ્રવણ રૂપદર્શન

અને સ્પર્શની વિકાર-ખણજ તથા ભોગ હોય છે. ત્યારે ૫ મા ૬ દ્વાવાળાને કેવળ ગીતશ્રવણ ને રૂપદર્શનના, તેમજ ૭ મા ૮ મા વાળા દેવોને માત્ર ગીતશ્રવણના કામવિકાર-ભોગ હોય છે. ૯ માથી ૧૨ મા સ્વર્ગ સુધીના દેવોને માત્ર દેવીસ્મરણ જેટલો જ કામવિકાર હોય છે. ત્યારે ઉપરના નવ ઐવેક અને પાંચ અનુત્તરવાસી દેવોને વિકાર જ જાગતો નથી.

હવે અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે શું ઉપર ઉપરના દેવતાઓએ મોહ જીતી લીધો છે ? શું એમને મોહનો ઉદય નથી ? દેવો માત્ર ૪ થા અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાનક સુધી જ ચડી શકે છે, એટલે એમને પૂર્ણ અવિરતિ અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીયનો ઉદય છે જ તો પછી વિકારોમાં આવી તરતમતા કેમ ? એમાં વળી ઠેઠ ૧૨માની ઉપરવાળાને નિર્વિકાર દશા શાથી ?

આનો ઉત્તર સામાન્યથી એ, કે તે તે દેવલોકની સ્થિતિ જ તેવી તેવી હોય છે, પરંતુ વિશેષ ઉત્તરમાં એનું રહસ્ય એ છે કે ત્રીજા દેવલોકથી ઉપરવાળા તે તે ૩-૪, ૫-૬, ૭-૮, ૯ થી ૧૨ ના સ્વર્ગના દેવોને ઊંચી ઊંચી માત્રાની શાતાનો ઉદય એવો છે કે ક્રમશઃ સંભોગ-સ્પર્શ-રૂપ અને શબ્દ સંબંધી વિકારની ખણજ જ ઊઠતી નથી.

આ પરથી ફલિત થાય છે કે નીચે નીચે દેવલોકમાં ઓછી ઓછી શાતાના કારણે તેવા તેવા વિકારની ખણજ ઊઠે છે, આનો અર્થ જ એ, કે અશાતાના કારણે વિકાર ખણજ જાગે છે, અને પછી તે તે વિષયના સંપર્કથી ખણજનું શમન અને સુખશાતાનો અનુભવ થાય છે.

એટલે સાંસારિક વિષયસુખો ખરેખર સુખરૂપ નહિ પરંતુ વિકાર-ખણજની અશાતાને કામચલાઉ નિવારણરૂપ છે. દુઃખનો પ્રતિકારરૂપ છે, એ સિદ્ધ થાય છે, ખરજવાની ખણજને ચળવાના સુખની જેમ એ વિષયસુખ રોગના ઘરના છે, અને ખરજવાના રોગમાં એ ચળવાની ક્રિયા, જેવી રીતે ખરેખર રોગનાશક ઉપાય નહિ, પરંતુ રોગવર્ધક બાલિશ ક્રિયા છે, તેવી રીતે વિષયસંપર્કની ક્રિયા પણ વિકાર-ખણજનો રોગ નિવારવાનો સાચો ઉપાય નહિ કિન્તુ વિકાર રોગવર્ધક એક બાલિશ મૂઢ ક્રિયા છે.

પ્ર.- તો અનુત્તરવાસી દેવનું સુખ તો ખણજ વિનાનું નિર્વિકાર દશાવાળું હોઈને સાચું સુખ ખરું ને ?

ઉ.- ના, એ પણ કર્મ સાપેક્ષ અને નાશવંત હોઈ સાચું સુખ નથી. સાચું સુખ તો આત્માના ઘરનું બાહ્યની અપેક્ષા વિનાનું શાશ્વત અનંત અવ્યાબાધ સુખ છે.

તૃષ્ટાખણજનું આ વિજ્ઞાન સૂચિત કરે છે કે સાંસારિક સુખો વાસ્તવમાં તૃષ્ટા અને વિકારની ખણજને પોષનારા હોવાથી તથા પરાધીન અને નાશવંત હોઈ એની ઘેલછા પાછળ જીવન બરબાદ કરવું એ મૂર્ખ આવેશ છે. હાપણ એ છે કે વિષયત્યાગના અનેક પ્રકારના વ્રત-નિયમ-પ્રતિજ્ઞાઓ તથા તપસ્યારૂપી ઔષધનો ખૂબ ઉપચાર કરી એ તૃષ્ટા-ખણજનો રોગ શમાવતા આવવું અને વિષયનિવૃત્તિ તથા તૃપ્તિનું મહાસુખ અનુભવવું.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૪૪, તા. ૧૫-૭-૧૯૬૭

૧૨૧ પ્રકાશ પાથરો

ઘણા દિવસનું અવાવરું ઘર છે. ધૂળનાં ઢગ છે. એ ઘર નથી રહેવા લાયક કે નથી રહ્યું કામકાજ કરવા લાયક. હવે રહેવા લાયક બનાવવું હોય તો પહેલાં અજવાળું કરવું પડે, ઝાડું લઈને કચરો સાફ કરવો પડે, અને બહારની રજને અટકાવવા ટ્રાન્સપેરન્ટ પડદા કરવા પડે એમ આત્મઘર મોક્ષ સ્વરૂપ છે, પણ કર્મના ધફા જામી ગયા છે. મોહના અંધકાર ફેલાઈ ગયા છે એટલે નથી રહેવા લાયક રહ્યું, કે નથી કંઈ કામ થઈ શકતું. ત્યાં જ્ઞાનનો દીવો લાવવામાં આવે, તપની સાવરણી વપરાય, અને સંયમના પડદા ખડા કરી દેવાય, તો આત્મઘર સાફ થઈ નિર્મળ મોક્ષ થાય જેમાં આત્મા શાશ્વતકાળ લીન રહે, અને સમય-સમયના વિશ્વના પર્યાયોનું જ્ઞાન કર્યા કરે. એ ખરું કામ છે.

શાસ્ત્રકારો માનવજીવનમાં આજ ત્રણ કાર્યો બતાવે છે. (૧) જ્ઞાનનો દીવો કરો, (૨) તપથી સાફસુફી કરો, અને (૩) સંવરથી વૃત્તિ પર કબજો લઈ કર્મ રોકો.

આજે તત્ત્વ અંગે ઘોર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો છે. જુની પ્રજામાં પણ અંધકાર છે. પ્રૌઢ વર્ગમાં નવકારની સમજની હાજરી લેતાં પૂછાય કે ‘નમો અરિહંતાણં’ માં ‘નમો’ અને ‘નમોત્યુણં’ માં ‘નમો’ ‘ત્યુ’ મૂક્યું. તો નવકારમાં ‘ત્યુ’ કેમ મૂક્યું ? તો લગભગ મોટો ભાગ ખુલાસો નહીં કરે. આ બધું જાણવાનું જરૂરી નથી ?

એકેક સૂત્રમાં ઘણાં રહસ્યો છે. એ જાણ્યા પછી ક્રિયામાં લખલૂટ ભાવોલ્લાસ થાય છે. જ્ઞાનની જરૂર કેટલી ? શ્વાસ લેવા જેટલી? ના, તેનાથી ય વધુ જ્ઞાન વિનાની ક્રિયાથી લાખનો માલ પાંચ રૂપિયામાં લિલામ થાય છે. સૂત્રોનો મર્મ છે; તત્ત્વોમાં રહસ્યો છે.

નવી પ્રજામાં પરિવર્તન થતું દેખાય છે. નવી પ્રજા માટે વિચાર કરવાની જરૂર છે. સુધારો થઈ શકે, પણ તે શ્રી મહાવીર પ્રભુના શાસનની શૈલીએ થઈ શકે. સુધારો એકલી ટીકા-ટીપ્પણ કરવાથી કે અંકુશ વગેરેથી નહિ થાય. પરલોકદૃષ્ટિ જગાડવાની જરૂર છે.

વિદ્યાર્થીઓએ અહીં શિક્ષાયતનમાં વિશ્વ શું છે ? પોતાનો આત્મા શી ચીજ છે ? વિશ્વ સાથે એને કેવો સંબંધ છે ?... વગેરે નહિં ધારેલું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યું. આ પ્રમાણેનું તત્ત્વજ્ઞાન મળશે એની કલ્પના પણ નહોતી. શિક્ષાયતન પૂરું થતા ઢગલો માલ મળી ગયો. દૃષ્ટિ ઘર-ગામ સુધી હતી તે અલોક સુધી પહોંચી ગઈ; દૃષ્ટિ વર્તમાન ઉપર હતી તે કાળ મર્યાદા મુકી અનંતકાળ સુધી ગઈ એનાથી વિવેકનો જન્મ થયો.

હવે એ વિવેકદૃષ્ટિ ઊભી થયા પછી જીવન કેવું જોઈએ ? વિવેક નહોતો; ત્યારે દુનિયાના તુચ્છ પદાર્થોમાં ચકચૂર હતા, તેવા હવે ન બનાય; પૂર્વે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં અશ્રદ્ધાળુ કે સુસ્ત હતા તેવા હવે ન રહેવાય. ઘરે ગયા પછી આ કરવાનું છે. જે પ્રાપ્ત કર્યું છે એને ઇજાતું જીવન જોઈશે; મોક્ષમાર્ગમાં સહેજ પણ કંટાળ્યા વિના નિત્ય સતત ચાલવું રહેશે; પાપ-પરિણતિ ઓછી કરવી પડશે. પ્રભુ આગળ ભક્તિ કરતાં આંતરભક્તિ ઊભી થાય એવું કરવાનું છે. ધર્મ આંતર પરિણતિમાં ઉતારવાનો છે.

(મલાડ મુકામે યોજાયેલ ‘શિક્ષાયતન’ના પૂર્ણાહુતિ સમારંભમાં આપેલ પ્રવચન)

-પૂ. પંન્યાસ શ્રી ભાનુવિજયજી ગણિવર (‘જૈન-શિક્ષણ-સાહિત્ય-પત્રિકા’માંથી સાભાર)

ઉપરનું અવતરણ શિક્ષાયતનના અંતિમ દિવસના સવાર તથા બપોરના બે પ્રવચનમાંથી અંશતઃ ઉદ્ધત છે. સવારનું પ્રવચન

‘નાળ’ પયાસંગ સોહગો તવો, સંજમો ચ ગુત્તિકરો ।

તિણ્હં પિ સમાક્ષોગે મુક્ત્વો જિણસાસણે ભણિઓ ॥

એ શ્લોક પર અપાયેલું. એમાં કહેવાયેલું કે શિક્ષાયતનમાં તત્ત્વ-મોક્ષમાર્ગ-આચાર વગેરેનું અપાયેલું જ્ઞાન તો માત્ર પ્રકાશ કરે છે, પરંતુ એના દ્વારા ૧૨ પ્રકારના તપનું સેવન થાય, તો એ આત્માનો કચરો સાફ કરે છે; તેમજ સંયમ, ચારિત્ર, ઈન્દ્રિયકષાયનિગ્રહ સધાય તો નવો કચરો આવતો અટકે છે. આમ જ્ઞાન-તપ-સંયમ ત્રણેના યોગથી મોક્ષ થવાનું જિનશાસન કહે છે, માટે ઘરે જઈ એ કરવાનું છે.

બપોરના પ્રવચનમાં ‘વર્ચોગૃહકૃમેર્યદ્વદ્ માનુષ્યં પ્રાપ્ય સુન્દરમ્ । તત્પ્રાપ્તાવપિ તત્રેચ્છા ન પુનઃ સંપ્રવર્તતે ॥ વિદ્યાજન્માપ્તિતસ્તદ્વદ્ વિષયેપુ મહાત્મનઃ । તત્ત્વજ્ઞાનસમેતસ્ય ન મનોઽપિ પ્રવર્તતે ॥’

-આના પર કહેવાયેલું કે જેવી રીતે પાયખાનાનો કીડો મરીને મનુષ્ય થાય. તો એ જીવને પાયખાને જવું પડે છતાંય કીડાપણે થતી વિષાની ઈચ્છાની જેમ હવે એવી ઈચ્છા થતી નથી; એ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન યુક્ત મહાત્માને વિદ્યાજન્મ યાને વિવેકવાળું જીવન મળ્યેથી, વિવેક આવ્યા પૂર્વે વિષયોમાં જતા મનની જેમ હવે મન જતું નથી. શિક્ષાયતનમાં ઊંચું તત્ત્વજ્ઞાન મળ્યાથી દેહ અને આત્માનો તથા સંસાર અને મોક્ષનો વિવેક આવી ગયો, ભેદની ખબર પડે, તો ઘરે જઈને મન ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં પૂર્વની જેમ દોડવું નહિ જોઈએ...વગેરે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૪૫, તા. ૨૨-૭-૧૯૬૭

૧૨૨ કૃત્રિમ અને કિંમતી શુભ ભાવ

જૈન શાસ્ત્રો કહે છે,- જીવને અનંતા કાળથી આ સંસારમાં ભટકતા ભટકતા અનંતી વાર સહેજે સહેજે શુભ ભાવ આવી જાય છે. એને ‘યથાપ્રવૃત્તકરણ’ કહે છે. પરંતુ એના ઉપર એ અપૂર્વ વીર્યોલ્લાસ પ્રગટાવી વિશિષ્ટ વિકાસ કરતો નથી. તેથી સમ્યગ્દર્શન પામી શકતો નથી. શુભ ભાવની અમુક કક્ષાએ પહોંચી પછી આગળ કક્ષા વધારવાને બદલે પાછો પડી જાય છે, એટલે સમ્યગ્દર્શનના શુભ ભાવે ક્યાંથી પહોંચે ? તો એ વિના સંસારની ટઠ લાખ યોનીમાં ભ્રમણ ક્યાંથી અટકે ?

અનંતી વાર શુભ ભાવ આવવા છતાં એક વાર પણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ નહિ એ કેવી કરુણ દશા ? આનું શું કારણ ? એ જ કે એ ભાવ સહેજે આવ્યા, પણ પ્રયત્નથી લાવ્યા આવ્યા નથી. ભારે સ્વાર્થાધિ નાસ્તિકને ય છોકરો ચોથો માળથી નીચે પડતો દેખતા અરેરાટી-દયા થઈ જાય છે, પણ તેથી શું ? એ કાંઈ પ્રયત્નથી અ-દયાનો સામનો કરી દયા નથી લાવ્યો. મુખ્યપણે તો દિલમાં સ્વાર્થાધિતા કઠોરતા, વિષયમૂઢતા, કષાયો વગેરે અશુભ ભાવો અને એ જેને લઈને થાય છે તે કાયા, કંચન, વિષયો વગેરે જ રમ્યા કરે છે. બાકી ક્યારેય નદી-ગોળ પાષાણ ન્યાયે શુભ ભાવ ટપકી પડે છે.

જીવનમાં આ જોવા મળે છે. અનંત ઉપકાર કરનાર દેવાધિદેવ અરિહંત પ્રભુના દર્શન-પૂજન માટે જીવ જાય તો પણ ત્યાં સ્વદ્રવ્યસમર્પણની ઉદારતાનો શુભ ભાવ કેમ નહિ ? કૃપણતા કેમ ? અંતરમાં મુખ્યપણે અશુભ ભાવ પડેલા છે. ને શુભ ભાવ હોય તો ગૌણપણે, દિલમાં પૈસો મુખ્ય છે, અને પરમાત્મા ગૌણ છે. એટલે જ મનને એમ થાય છે કે, ‘પ્રભુ ઉપયોગી અને વહાલા છે-ખરા, પણ પૈસો વધુ ઉપયોગી છે, વધુ વહાલો છે, તેથી પ્રભુ ખાતર પૈસો તોડી ન નખાય.’ પૈસાની ઉપર ઊંચું મૂલ્યાંકન અને વધુ પ્રેમ, તેથી એની મૂર્છાનો અશુભ ભાવ મુખ્ય બની જાય એમાં નવાઈ નથી પછી ત્યાં પરમાત્માના દર્શન પૂજન વગેરેના ભાવ ગૌણ બને એ સહજ છે. અહીં સવાલ થાય,-

પ્ર.- પૈસા પર જો આવો સર્વાધિક પ્રેમ છે તો પ્રભુ પર પ્રેમ શા માટે કરે ? શા સારું દર્શન-પૂજનાદિ કરે ?

ઉ.- એ પ્રભુપ્રેમ અને દર્શનાદિ પ્રવૃત્તિ પણ એટલા માટે જ કરતો હોય કે એથી પૈસા ઠીકઠીક મળે એવો વિશ્વાસ છે, અથવા લોકલાજે, સારા દેખાવા કે સુખની-પુણ્યની લાલચે પણ પ્રભુદર્શનાદિ થાય છે. અગર ગતાનુગતિક સંમૂર્છિમ ક્રિયારૂપે પણ એ બને છે.

ધર્મ બે પ્રકારે, - ૧. ઔદયિક ધર્મ, અને ૨. ક્ષાયોપશમિક ધર્મ, કેમ કે ધર્મ બે રીતે થાય છે, ૧. કર્મના ઉદયની પ્રેરણાથી. અને ૨. કર્મના ક્ષયોપશમની પ્રેરણાથી, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ૧. મોહની આજ્ઞાથી, અને ૨. જિનની આજ્ઞાથી. દા.ત. ૧. પૈસાના લોભથી ધર્મ કરવા ગયો એ લોભ મોહનીય કર્મના ઉદયની પ્રેરણાથી અર્થાત્ મોહની આજ્ઞાથી કરવાનું કહેવાય. એ ઔદયિક ધર્મ છે. ત્યારે

આત્મકલ્યાણ સમજીને, કે કર્મનિર્જરાના ઉદ્દેશથી, યા જિનાજ્ઞાના પાલન અર્થે, અથવા જીવનમાં સુકૃત જ કર્તવ્ય છે, એ સમજથી ધર્મ કરાય એ જ્ઞાનાવરણ અને મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અર્થાત્ જિનની આજ્ઞાથી ધર્મ કર્યાનું કહેવાય. એ ક્ષાયોપશમિક ધર્મ છે.

ઔદયિક ધર્મ આરાધે ત્યાં ધર્મના વિધાન પાળવામાં શુભ ભાવ આવે એની કિંમત નહિ, કેમકે ઉદ્દેશ મલીન છે. દા.ત. વિનયરત્ને ઉદાયી રાજાને મારવાના ઉદ્દેશથી ૧૨ વર્ષ ચારિત્ર પાળ્યું એમાં હિંસા, સત્ય વગેરે પાળવાનો ભાવ રાખ્યો, પરંતુ એની શી કિંમત ? કેમકે લોભના ઉદયથી જેમ સહેજે વેપાર-ધંધા કરવાના કે કોઈ પ્રપંચ રચવાના ભાવ જાગે એમ આ અહિંસાદિ પાલનના ભાવ જાગ્યા એની કશી કિંમત નહિ.

કિંમતી સાચા શુભ ભાવ તે કે જે પ્રતિપક્ષી, ‘અશુભ ભાવ ત્યાજ્ય છે, હેય છે, અને શુભ જ ભાવ કર્તવ્ય છે, ઉપાદેય છે, કરવા-રાખવા લાયક છે.’ એવા હેય-ઉપાદેયના વિવેકમાંથી જાગે. એવા કિંમતી સાચા શુભ ભાવવાળી જ દાનાદિ ધર્મક્રિયા કિંમતી. દા.ત. દાન દે એ ધનમૂર્છા કાપવા માટે, યા પરની દયાથી, કે ગુણીની ભક્તિથી...વગેરે, એ સાચો શુભ ભાવ ગણાય.

આવી રીતે શુભ ભાવ જાગ્યા પછી એમાં આગળ વધવા માટે આત્મવીર્ય ફોરવવું જોઈએ છે. નહિતર અશુભ ભાવ ટપકી પડવા તૈયાર જ છે. કારણ એ છે કે (૧) એક તો અશુભ ભાવ અનંતાકાળના સુ-અભ્યસ્ત છે, દા.ત. ધનમાલ ઉદારતાથી દઈ દેવા કે ત્યજી દેવાના શુભ ભાવ કરતાં લેવા-સંઘરવા-ભોગવવાના અશુભ ભાવ જીવે અનંતી અનંતી વાર કર્યા છે, એટલે જ એ સહેજે આવી જાય છે. શુભ ભાવ પ્રયત્નથી ઊભા કરવા પડે છે (૨) બીજું એ કે, અશુભ ભાવના પ્રલોભક સંયોગ-આલંબન ઘણાં ઘણાં મળે છે, તેથી એનાથી ખેંચાઈ અશુભ ભાવ કરવાનું સરળ સહજ બને છે. દા.ત. ઉપદેશ સાંભળી દાન કે તપનો ભાવ થયો. પણ ઘરે ગયા પછી પત્ની પ્રેમથી કહે છે, ‘જુઓને હમણાં ખર્ચ કેટલો વધી ગયો છે ! પછી બેબીને પરણાવવાની છે...’ ‘તમારું શરીર ક્યાં સારું છે ? તપ પછી કરજો,’ વિષયમગ્ન પત્ની બીજું શું કહે ? બસ, ત્યાં જ ઝટ પરિગ્રહ-ખાનપાનના અશુભ ભાવ જાગ્રત !

માટે જ દાનાદિ કરતાં શુભ ભાવની રક્ષા અને વૃદ્ધિ અર્થે પ્રબળ વીર્ય જરૂરી છે. તેથી તો ઊંચા દાન-શીલ-તપ-ચારિત્ર છતાં તેવા વીર્યના અભાવે ઊંચા ભાવ નથી જાગતા કે નથી વધતા. અશુભ ભાવના વીર્યોલ્લાસમાં જીવ અનાદિનો પાવરધો છે એ સમજીને હવે શુભના વીર્યોલ્લાસમાં સચેતન-સજાગ બનવાનું અને તેને યોગ્ય દાનાદિ ક્રિયામાં ચાલુ પુરુષાર્થ રાખવાનો.

૧૨૩) સુખ-દુઃખમાં ‘અડધિયું યાદ’ની વિટંબણા

‘નાભુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતેરપિ’

અર્થાત્ કર્મ સેકડો કરોડ યુગ વીત્યે પણ ભોગવાયા વિના નાશ પામતું નથી. આસ્તિક આત્મા આ સૂત્ર માન્ય કરે છે. છતાં, સુખ-દુઃખમાં મગજનું

સમતોલપણું રાખી શકતો નથી. સુખમાં ઉન્માદ થાય છે, દુઃખમાં દીનતા અનુભવે છે. શાથી ?

શું એને શ્રદ્ધા નથી કે શુભાશુભ કર્મનુસાર સારો નરસો ભોગવટો થાય છે ? શ્રદ્ધા તો છે પછી, ‘સુખ-દુઃખ એ તો કર્મની લીલા છે, એમાં મારે શા માટે ઊંચા-નીચા થવું ? વિહ્વળ થવું ? ખુશ-ખુશાલ કે રોતડ બનવું ?’- એમ આશ્વાસન લઈ બંને સ્થિતિમાં મગજ સમતોલ કેમ નથી રહેતું ? અને એ નહિ, પછી ખુશીખુશાલી પર અભિમાન, આસક્તિ થાય તથા એની જ અનુમોદનાને લીધે પાપસ્થાનકના સેવનનું દુઃખ ન રહે એ સહજ છે. એમ દીનતા ને રોતડપણા પર ઉદ્વેગ શોક થાય, દુઃખમાંથી છૂટવા અનુચિત માર્ગ લેવાની બુદ્ધિ, ખોટા વિચાર, વગેરે કેટલુંય થાય એ સ્વાભાવિક છે. સુખ-દુઃખને શુભાશુભ કર્મનું ફળ સમજવા છતાં આ બધો અનર્થ શા સારું ?

કારણ આ છે,- અડધિયું યાદ છે, અડધિયું નહિ. તે આ રીતે :

‘નાભુક્તં ક્ષીયતે કર્મ’ ભોગવ્યા વિના કર્મ જતું નથી. એનો અર્થ એ કે કર્મ ભોગવવું જ પડે છે, અને પછી એ નાશ પામે છે. અર્થાત્ ભોગવટો યાને સુખ દુઃખ કર્મથી મળે, તેમજ સુખભોગ-દુઃખભોગ થાય એટલે એટલા કર્મ નષ્ટ થાય. આમા બે વાત આવી,-

‘સુખદુઃખ કર્મથી આવે, ને સુખદુઃખ આવ્યે કર્મ જાય જ.’

આમાંથી પહેલું અડધિયું યાદ છે, એટલે વિટંબણા છે. દા.ત. સુખ મળ્યું તો ‘મારાં પુણ્યથી મળ્યું’ એમ ઉન્માદ થાય છે, અને દુઃખ આવ્યું તો, ‘શું કરીએ ભાઈ ! આપણા પાપનો ઉદય તે દુઃખ આવ્યું,’ એમ કરી દીનતા થાય છે. આસ્તિક છે એટલે સુખમાં પોતાના પુરુષાર્થને બદલે પુણ્યને મહત્ત્વ આપે છે તે સારું છે, જેથી ભવિષ્યમાં ય પુરુષાર્થના આંધળિયા નહિ કરે, પણ પુણ્યનું ગજું માપી પગલું માંડશે. પરંતુ પુણ્ય ઉદયમાં આવી સુખ મળ્યાનો ખીલખીલાટ, આનંદ ઉન્માદ રહેવાનો. એવું દુઃખ વખતે બીજાને દોષ ન દેતા કર્મને દોષ દે છે તે સારું છે. પરંતુ એમાં દીનતા નડવાની, કેમ કે અકાટ્ય કર્મની પરાધીનતા દેખી મન લાચારી અનુભવે છે.

હવે જો પાછલું અડધિયું નજર સામે તરવરે કે, “સુખ આવે એટલે પુણ્ય ઓછું થાય, અને દુઃખ આવે એટલે પાપ ઓછું થાય.” તો મોટો ફરક પડી જાય.

સુખ મળતાં સાવધાની આવે કે, ‘આ પુણ્ય વટાવાયું એટલે પુણ્યની મૂડી કપાઈ ને સુખ મળ્યું. બેન્કમાંથી પૈસા મળે તે ચેક વટાવાઈને અને એટલું બેલેન્સમાંથી કપાઈને. માટે જો પુણ્ય ઘટવા બેઠું, તો લાવ આ મળેલ પૈસામાંથી નવા પુણ્યની

ભરતી જોગું સુકૃત કરું. એમ બીજી પણ સુખસગવડથી નવું સુકૃત કરું.’ હવે અહીં સુખ પર ઉન્માદ થવાનો પ્રસંગ નહિ રહે, પણ ઊલટું નવા સુકૃતની ભાવના થશે, પ્રયત્ન થશે, મગજ સમતોલ રહેશે.

એવું દુઃખ આવતાં મનને ધૈર્ય રહે શાંતિ રહે કે, ‘આ દુઃખ આવ્યું એટલે એટલું પાપ જવા બેઠું, દુઃખ આપીને પાપ કાંઈ બેસી નથી રહેતું, રવાના થાય છે. લાંબા પણ દુઃખમાં જો મન સલામત તો પાપકર્મ ઓછાં જ થતાં આવે છે, કિન્તુ નથી વધતાં કે નથી એટલા રહેતા. તો પાપ ઘટતા આવે એમા રોવાનું શું ?’

આમ, ‘સુખમાં પુણ્ય કપાય, દુઃખમાં પાપ’ એ અડધિયું યાદ રહે તો ઉન્માદ-દીનતાને બદલે સાવધાની, નવા પુણ્યની ધગશ અને દુઃખમાં પાપના છૂટકારાનો દમ ખેંચવાનું થાય છે. જેટલી જેટલી જુદી જુદી સગવડ અને સન્માન મળતાં જાય ત્યાં ચોંકામણ થાય કે, ‘અરે ! આ પુણ્ય વટાવાતા ચાલ્યાં ! નવું કાંઈ સારું કરતો રહે.’ એમ વર્તમાન કાળની અનેક હાડમારી પ્રતિકૂળતા મોંઘવારી વગેરેમાં એમ થાય કે, ‘આ મૂળ તો મારાં અશુભ કર્મને લીધે જ છે, પરંતુ આના ભોગવટામાં એ અશુભ કર્મ ઓછાં જ થતાં આવે છે, એ આશ્વાસન રાખું, અકાટ્ય કર્મના ફળની હાયવોહ નહિ.’ આ દષ્ટિમાં સત્ ચૈતન્ય ધબકતું રહે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૫, અંક-૪૭, તા. ૧૨-૮-૧૯૬૭

૧૨૪ વાતોનાં વડી

માનવ જીવનમાં આ એક ખતરનાક આદત છે કે માણસને વાતો બહુ કરવા જોઈએ છે. જરાક પોતે કામમાંથી નવરો પડ્યો અને કોઈ વાત કરવા મળવો જોઈએ. કે તરત જ વાતચીત કરવાનું ચાલ્યું. પછી વાતમાં કશો દમ નહિ હોય. પુરુષ કહેશે,- ‘કેમ મણિભાઈ ! આ ઋતુ પલટાઈ ગઈ છે...આ વખતે વરસાદ બહુ પડ્યો...મોંઘવારી જાલિમ !...પેલા શેઠનો રોફ વધી ગયો છે...’ ત્યારે કોઈ સ્ત્રીઓ વાત કરશે, ‘કેમ શકરી બેન ! આજે માળા ભીંડા ઘરડા નીકળ્યા...આ સાવરણી આઠ દહાડામાં ઘસાઈ ગઈ...ચૂલામાં ચાર કલાક ગયા...’ વાતમાં કાંઈ માલ નહિ, લગભગ નિષ્ફળ વાતો, કષાય-રાગ-દ્વેષ સળગાવનારી વાતોચીતો, પરંતુ પેટ ભરીને એવી વાતો કરવા જોઈએ છે.

શું કારણ છે વાતો કરવાના રસનું ?

★ (૧) કારણ આ, કે કામથી હૈયું જાણે ભારે થઈ ગયું છે, તે હળવું કરવા જોઈએ છે, અને તે વાતોથી જાણે હળવું થતું લાગે છે. અથવા ★ (૨) એ પણ હેતુ હોય છે કે વાત કરવામાં સામાને આપણી વડાઈ હોશિયારી દેખાડી શકીએ. એમ અભિમાનનું પોષણ થાય છે. અથવા ★ (૩) ઈર્ષ્યાનો ચડસ એટલે બીજાને હલકા પાડવાની વૃત્તિ તેથી એની નિંદાની વાત લઈ બેસાય છે. યા ★ (૪) બીજાને સારું લગાડવા વાતો થાય છે. ‘રખેને આપણે ન બોલીએ તો મેંઢા લાગીએ ! અતડા લાગીએ ! અથવા ★ (૫) ખોટો સ્નેહ દેખાડવા વાતો કરાય છે. યા ★ (૬) કોઈ કામ કાઢી લેવા વાતો થાય છે.’

વાતો કરવાના એ કેટલા બધા ક્ષુદ્ર હેતુઓ છે. અધમ સ્વાર્થસાધના, જૂઠા પ્રેમનું પ્રદર્શન, અતડાપણું લાગવાનો ભય, સારા દેખાવાની માનાકાંક્ષા, નિન્દા બીજાને હલકા પાડવાની અધમ વૃત્તિ, કે તુચ્છ ઉપાયે હૈયું હળવું થાય, ઈત્યાદિ હેતુઓ તુચ્છ છે, જીવની કક્ષા અધમ સ્થાપિત કરે છે.

આનંદનો વિષય જેટલો ઊંચો એટલી કક્ષા ઊંચી. જો મોટું દાન, તપસ્યા, તત્ત્વવાણી વગેરેથી આનંદ થતો હોય, હૈયાને સ્ફૂર્તિ આવતી હોય, તો ત્યાં વિષય ઊંચો હોઈ માણસની કક્ષા ઊંચી ગણાય. રંગરાગ ને ભોગોથી આનંદ થતો હોય તો એ મધ્યમ કક્ષા છે. પૈસા માલમિલકતથી આનંદ થવામાં અધમ કક્ષા, અને ખોટી પર-ચિંતા કરતા બેસવામાં અધમાધમ કક્ષા ગણાય. તુચ્છ વાતોચીતોથી હૈયું હળવું કરવામાં આ અધમાધમ કક્ષા સાબિત થાય છે. તો શું માનવભવે આવી આ કક્ષામાં જ ડૂબવાનું ?

વાતોચીતો કરવી કે એકાદ વાક્ય પણ બોલવું એમાં એક અગત્યની વસ્તુ એ છે કે એ બોલવાનું ચિત્તના ઉપયોગ વિના નથી બનતું. ચિત્તનું લક્ષ તે તે વાત-વસ્તુ પર જતું હોય છે અને પછી બોલાય છે. એ ચિત્ત લક્ષ પણ તેવા તેવા ભાવ હૈયામાં જનમીને તે તે ભાવ સાથે ઊભું થાય છે. દા.ત. બોલ્યા કે, ‘આજકાલ માલમાં દગો બહુ થાય છે.’ આ બોલવાનું દગા કરનારા પર અને હલકા માલ ઉપર દ્વેષનો ભાવ જાગીને ચિત્તના લક્ષપૂર્વક કરાય છે. ખૂબી એ છે કે આમ બોલવાથી વળવાનું કાંઈ નથી. કેટલીક વાર તો પોતાને સંબંધ ન હોય એવા માલ માટે ય આવું બોલવાનું થાય છે. ચાહ્ય સંબંધ હો યા નહિ, પણ વળવાનું કાંઈ નથી, ને બોલવું છે એટલે દ્વેષનો અશુભ ભાવ અને ચિત્તનો અસત્ ઉપયોગ માથે પડવાનો. આવું આવું તો ઢગલો બોલાય છે. શો સાર કાઢવાનો એવી વાતોચીતોથી ? એક બાજુ કષાયના પોષણ, અને બીજી બાજુ ચિત્તમાં નિષ્ફળ

ભૂંસા કૂટવાથી ચિત્તની નિર્બળતામાં વધારો, તથા શુભ યોગોમાં ચિત્તસ્થૈર્યની મુશ્કેલી. વાતોના આ વડાં !

ત્યારે જો ત્યાં ખરેખર તો એવું વચન બોલવાને બદલે મનથી એ બોલવાની ખણજ દાબીને, કોઈ પરમેષ્ઠીમંત્ર, ચતુ:શરણ વગેરેમાંથી વિચારવાનું કરે તો અનેક નુકશાનોથી બચી ઉપરથી લાભનો સોદો થાય. બોલવાની ખણજ ઊઠે કે તરત રટણા શરૂ થાય, ‘ચતારિ મે સરણં, અરિહંતા મે સરણં, સિદ્ધા મે સરણં...’ પુનઃ પુનઃ આ ચાલે, ત્યાં મનને એમ થાય કે, ‘પ્રભુ અરિહંત ! મારે તમારું શરણ છે. મને બચાવો આવા પાપોથી, અને એની પાછળના મલીન ભાવોથી.’

મફતિયા બહુ બોલવામાં અને વાતોમાં ચિત્ત બાહ્યભાવમાં રચ્યું પચ્યું બને છે. તેથી પછી ધર્મ-સ્થાનમાં, ધર્મક્રિયામાં શાસ્ત્રસ્વાધ્યાયમાં કે વ્યાખ્યાન શ્રવણમાં ચિત્ત તેવું ચોંટતું નથી, રસિયું બનતું નથી, ને એ સંમૂર્છિત ક્રિયા જેવું શુષ્ક દિલે કરાય છે, હૈયાની તન્મયતા જ નહિ.

માટે એવી વાતોચીતો પર તદ્દન કાપ મૂકી દેવો જોઈએ, બોલવું જ પડે ત્યાં તદ્દન જરૂરી શબ્દોથી જ પતાવવું, અને બને તેટલું મૌન અને ભગવત્સ્તવન-સજ્જાય-પદનું પારાયણ તથા તત્ત્વ સ્વાધ્યાય વધારવા. વાત બંધ કરવાના અભ્યાસથી આંતર ઓજસ ખીલશે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૨, તા. ૧૬-૮-૧૯૬૭

૧૨૫) દેવ-ગુરુની કૃપા શી ? અને આપણું ભલું શું ?

(લેખાંક-૧)

જેના ઉપર દેવ-ગુરુની કૃપા વરસે છે, એ ન્યાલ થઈ જાય છે. એવી સમજથી માણસ જંખે છે કે ‘મારા પર ભગવાનની મહેર વરસે તો સારું. મારા પર ગુરુ-મહારાજના આશીર્વાદ ઊતરે, તો સારું.’ આ જંખીને પછી એ જંખના સફળ થાય છે એ માટે શું કરવાનું ? તો કે કશું નહિ માત્ર પ્રાર્થના કરવાની કે ‘કૃપા વરસાવો’ આ છે અજ્ઞાન માણસની દશા.

અજ્ઞાન એટલા માટે કે પ્રાર્થના કરતો રહે છે, અને બીજી બાજુ ધાર્યા પાસા પોબારા પડતા દેખાતા નથી એટલે માને છે કે ‘આપણા પર દેવગુરુની મહેર નથી વરસતી, નહિતર ધાર્યું કેમ ન બને ? કેમ આગળ પ્રગતિ ન થાય ? પ્રભુ તો બોલતા નથી પરંતુ ગુરુ કદાચ પૂછે, કેમ ભાઈ ! કેમ પાછા પડો છો ! તો કહેશે

સાહેબ આપની કૃપા જોઈએ આપના આશીર્વાદ જોઈએ. એ હશે તો બધુ સારું થશે.’

આમાં બે રીતનું અજ્ઞાન વર્તે છે. એક તો કૃપા શી ચીજ છે એ ખબર નથી, અને બીજું પ્રગતિ ક્યાં જોઈએ તેનું ભાન નથી. આ અજ્ઞાન દશામાં જાણ્યે અજાણ્યે એ દેવગુરુને પક્ષપાતી ઠેરવે છે. ‘સૌના ઉપર એ એક સરખી કૃપા નથી વરસાવતા, નહિતર મારા ઉપર કેમ ન વરસાવે ?’ એવી ભ્રમણામાં પડે છે. તેમજ પ્રગતિનું માપ ભૌતિક વિકાસ પર કાઢવા જાય છે.

દેવગુરુની કૃપા એટલે ‘દેવાધિદેવ અને ગુરુ આપણા પર અનહદ પ્રેમ રાખે, આપણને ખાસ પોતાના ગણે, અને આપણું ઉત્કૃષ્ટ ભલું થવાની ઈચ્છા રાખે’ એવું એ સમજે છે. પછી પોતાનું ધારેલું સારું નથી બની આવતું એટલે માને છે કે ‘મારા પર એમની કૃપા ઓછી, બીજાનું સારું થઈ રહ્યું છે તેથી એના ઉપર મહેર વધારે.’ આવું જાણ્યે અજાણ્યે દેવગુરુને પક્ષપાતી ઠરાવવાનું બને છે.

ત્યારે હવે એ વિચારવા જેવું છે કે શું દેવગુરુ ખરેખર પક્ષપાતી છે ? એકના ઉપર વધારે પ્રેમ, વધુ રાગ, તથા અધિક શુભેચ્છા અને બીજા પર ઓછો પ્રેમ, ઓછો રાગ, તથા ઓછી શુભેચ્છા રાખનાર છે ?

ના, દેવાધિદેવ તો વીતરાગ છે. નિર્વિકલ્પ છે, એટલે એમને કોઈના ય ઉપર પ્રેમ રાગ કે દ્વેષ કરવાનો હોતો નથી. યા કોઈનાય ભલાબૂરાની યા ઓછાવત્તા ભલાની ઈચ્છા કરવાની હોતી નથી. તેમ ગુરુ મહાત્યાગી વિરાગી પ્રશાંત અને સંગ વિનાના હોય છે, તેથી એમને પણ જગત પર ઓછોવત્તો રાગ પ્રેમ કરવાનો રહેતો નથી. તેમજ એમને સમસ્ત જીવ પ્રત્યે એક સરખી મૈત્રી કરુણા હોય છે, એટલે એકના પર વધુ અને બીજા પર ઓછી રહેમ વરસાવે એવું શાનું બને ? આપણું સારું ઓછું થતું દેખી આપણે જો માનીએ કે દેવગુરુને આપણા પર દયા ઓછી, પ્રેમ ઓછો, હિતચિંતા ઓછી, તો એ એમના પર આક્ષેપ કરવા જેવું, ખોટો આરોપ ચડાવવા જેવું થાય છે. એ તો સર્વદયાળુ છે, સર્વ પર મહેર કરનારા છે, સર્વના સમસ્ત હિતના ચિંતક છે. માટે સર્વની અંતર્ગત આપણે પણ છીએ. આપણે કાંઈ બાદ નથી. એટલે આપણા પર પણ દયાળુ વાત્સલ્યવાળા અને હિતચિંતક છે જ. પછી એમને આપણાં પ્રત્યે ઓછી દયા, ઓછો પ્રેમ, ઓછી હિતચિંતા હોવાનું કેમ વિચારાય ? આરોપ કેમ ચડાવાય ?

વળી આપણું સારું આપણી પ્રગતિ જે ચાહીએ છીએ તે ભૌતિક ચાહીએ છીએ. તેથી એ આરોપ ચડાવવાનું બને છે. આપણને જડ સંયોગો સારા સારા મળે, સારો પરિવાર મળે, લોકમાં સારી વાહવાહ મળે, સત્કાર સન્માન સારા

થાય, લોકમાં ઝળકતી વિદ્વતા હોશિયારી ખૂબ મળે, એવું એવું જ સારું ચાહીએ છીએ પછી એમાં ઓછપ દેખાતાં એનો દોષ દેવગુરુની કૃપા ઓછી પર ઢોળીએ છીએ. આમ બે જાતની ભ્રમણા સેવીએ છીએ. દેવગુરુની કૃપા એટલે શું ? અને આપણું સારું શું ? એની સાચી ખબર નથી. માટે હવે એ વિચારીએ અને સત્યના વાસ્તવિક કર્તવ્યમાં લાગીએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૩, તા. ૨૩-૮-૧૯૬૭

૧૨૬ (લેખાંક-૨)

વિવેકી આસ્તિક માણસ સમજે તો છે કે ઉન્નતિમાં દેવાધિદેવ અને ગુરુની કૃપાનો મોટો ફાળો છે. આપણી હોશિયારી, આપણી ધગશ, અને આપણો પુરુષાર્થ અગર પુણ્ય અલભત ઉપયોગી છે, પરંતુ દેવગુરુની કૃપા જબ્બર કામ કરે છે. એમની કૃપા જેટલી ઊંચી એટલા પ્રમાણમાં એ સાધનોથી ઉન્નતિ ઉચ્ચ પ્રાપ્ત થાય. આત્મિક ઉન્નતિમાં પુરુષાર્થ અને ભૌતિક ઉન્નતિમાં પુણ્ય અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પણ એમાં દેવગુરુની કૃપાનો સહારો સારો હોય તો ઉન્નતિની કક્ષા ઊંચી બને છે.

ગણધર મહારાજોને તીર્થંકર ભગવાન ત્રિપદી આપે છે, ‘ભયવં ! કિં તત્તં ? ભગવન્ તત્ત્વ શું ?’ એવા ગણધર પ્રશ્નમાં પ્રભુ, ‘ઉપ્યન્ને ઈ વા, વિગમે ઈ વા, ધુવે ઈ વા’ અર્થાત્ ‘ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, ધ્રુવ રહે છે.’ એવા ત્રણ પદમાં ઉત્તર જે કરે છે તે ત્યાં હાજર રહેલ પર્યદા પણ સાંભળે છે. કિન્તુ એના પર દ્વાદશાંગી મહાશાસ્ત્રોની રચના તો ગણધરો જ કરી શકે છે. અલભત એમાં એમની ધગશ હોશિયારી, અને પુરુષાર્થ જોરદાર કામ કરે છે. પરંતુ એ સમજે છે કે એમ થવામાં મુખ્ય ઉત્કટ ફાળો એ ગુરુ દેવાધિદેવની કૃપાનો છે. એમ,

ભૌતિક ઉન્નતિ તરીકે શ્રીપાળકુમારને કોઢ રોગ જવાનું, રાજકન્યાઓ અને મોટું સન્માન તથા અઢળક લક્ષ્મી, સેવાકારી રાજાઓ અને સમુદ્રપતનમાં સંરક્ષણ વગેરે મળ્યું, એમાં પુણ્યનો જબરદસ્ત ફાળો છતાં એ સમજતા કે આમાં મુખ્યપણે નવપદમય સિદ્ધચક્રની કૃપાનો ખરેખર મહાન ફાળો છે. (સિદ્ધચક્ર એટલે સ્વરૂપ અને ફળની અપેક્ષાએ પ્રમાણસિદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મનું ચક્ર.) આમ બીજાઓને પણ આત્મિક-ભૌતિક ઉન્નતિ દેવ-ગુરુની કૃપાથી ઉચ્ચકોટીની પ્રાપ્ત થાય છે.

સવાલ એ છે કે જીવોને ઊંચી-નીચી ઉન્નતિ થવામાં કારણભૂત કૃપા વરસાવવામાં શું દેવગુરુ પક્ષપાત કરે છે ? કૃપા એક સરખી વરસતી હોય તો એક

સરખો ઉદય ઉન્નતિ કેમ ન થાય ? તેમજ કૃપા ઊંચી વરસતી જ હોય તો 'આપની કૃપા જોઈએ' 'મહેર કરજો' વગેરે માગવાની પાછળ શો આશય છે ?

ઉત્તર એ છે કે દેવ વીતરાગ છે, અને ગુરુ મહાત્યાગી, વિરાગી, હોવા સાથે ઉચ્ચકોટીના મૈત્રીભાવ અને કરુણાભાવથી ભરેલા છે. એટલે એમને પક્ષપાત કરવાનો હોય નહિ, કરે નહિ. એમનો સર્વ જીવો પ્રત્યે વીતરાગ ભાવ અને મૈત્રી-કરુણાભાવ એક સરખો છે. આપણા ચિત્તમાં એમનું આલંબન ધરીએ, -પછી ચાલ્ય તે એમની પૂજા, પ્રાર્થના, સ્તુતિ, જાપ, આદિ દ્વારા, કે મહાગુણિયલ, મહાપરાક્રમી યા મહાઉપકારી તરીકે એમનું સ્મરણ બહુમાન શ્રદ્ધા કરાવા દ્વારા-એ આલંબન એ એમની કૃપા છે, આશીર્વાદ છે કેમકે એનાથી અદ્ભુત અચિત્ય કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

આમ દેવ-ગુરુને કોઈ પક્ષપાત નથી. પરંતુ આપણા દિલમાં એમનું જેટલું ઊંચું સ્થાન, ઊંચું બહુમાન, ઊંચી સમર્પિતતા, એટલી એમની ઊંચી કૃપા અને ઉચ્ચ આશીર્વાદ મળ્યા કહેવાય.

લોકિકશાસ્ત્રમાં પ્રસંગ છે કે ગુરુ દ્રોણાચાર્યે એકલવ્ય ભીલને રાજકુમારો સાથે ભણાવવા ના પાડી, ત્યારે ભીલે જંગલમાં ગુરુની મૂર્તિ કરી એમના પર અત્યંત શ્રદ્ધા-બહુમાન અને વંદનાદિ ભક્તિ સાથે બાણવિદ્યાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એમાં એવો પારંગત થઈ ગયો કે પ્રસંગ આવતા ગુરુ સમક્ષ પેલા રાજકુમારો કરતા બહુ જ ચઢિયાતિ નિષ્ણાતતા બતાવી. ગુરુએ પૂછ્યું, 'ક્યાંથી આ શીખ્યો ?' તો ભીલે કહ્યું, 'આપની જ પાસેથી. આપની મોટી કૃપા વરસી' એમ કહીને મૂર્તિ બતાવી હકિકત કહી.

આ સૂચવે છે કે દેવ અને ગુરુનું આપણાં દિલમાં જેટલું ઊંચું સ્થાન, ઊંચી શ્રદ્ધા-બહુમાન-ભક્તિ કરાય, તથા સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપકારી તરીકે ઊંચો કૃતજ્ઞભાવ ધરાય, એટલે એમની ઊંચી કૃપા અને આશીર્વાદ આપણા પર વરસ્યા ગણાય. એથી એવી ઉચ્ચ કાર્ય-સિદ્ધિ થાય. પર્યાયામાં ગણધરોમાં આ વિશેષતા હતી. એટલે એમણે ત્રિપદી પરથી દ્વાદશાંગી રચી.

કૃપા માગીએ એમાં પણ આપણે આવું દિલ માગવાનું છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૪, તા. ૩૦-૯-૧૯૬૭

૧૨૭ જૈનધર્મ સર્વહિતકર કેવી રીતે ?

એક વાર વિદ્વાનોની કોન્ફરન્સ (બેઠક) મળી. એમાં પ્રસ્તાવ રજૂ થયો કે, ભારતમાં કોની જયંતી સર્વમાન્ય ઊજવવી ?

આ અંગે એક રજૂઆત એ થઈ કે 'ઈસુ ખ્રિસ્તની જયંતી સર્વવ્યાપી ઊજવણી જોઈએ,' કેમ કે ઈસુ ખ્રિસ્તે માનવમાત્રની વત્સલતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

બીજાએ કહ્યું એમ હોય તો તો શ્રીકૃષ્ણની જયંતી સર્વમાન્ય કરવી જોઈએ; કેમ કે એમણે માનવ ઉપરાંત ગાયની જાત પ્રત્યે પણ વાત્સલ્યની હિમાયત કરી છે.

ત્રીજાએ કહ્યું 'એમ નહિ, ગૌતમ બુદ્ધની જયંતી જ વ્યાપક રીતે મનાવી વ્યાજબી છે, કેમ કે માનવ ઉપર સમગ્ર પશુજાત પ્રત્યે પણ વાત્સલ્યની હિમાયત કરી છે.'

ત્યારે એક વિદ્વાને સૂચવ્યું કે, 'જો વધુ જીવો પ્રત્યે વાત્સલ્યનું પ્રતિપાદન એ જ માપદંડ હોય, તો ભગવાન મહાવીર સ્વામીની જ જયંતી ભારતવ્યાપી મનાવવી યુક્તિયુક્ત છે, કારણ કે પ્રભુ મહાવીરદેવે માનવ અને પશુથી ય કેટલેય આગળ વધી ઠેઠ વનસ્પતિકાય આદિ એકેન્દ્રિય જીવો સુધીના પ્રત્યે વાત્સલ્ય કેળવવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.'

બસ આની ઉપરવટ હવે કોઈ રજૂઆત કરવાને અવકાશ નહોતો. આખા ય વિશ્વમાં એકમાત્ર જૈનધર્મ જ અને જિનેશ્વરદેવ જ એકેન્દ્રિય સુધીના જીવોની વિસ્તૃત ઓળખ આપે છે. તો એ જ સર્વ જીવહિતકારી છે. સમસ્ત જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, વાત્સલ્ય, અને દયાભાવ અહિંસાભાવ કેળવવા-રાખવાનું બીજો કયો ધર્મ કે કયો ધર્મ-પ્રણેતા બતાવે છે ?

આવા સર્વજીવહિતકારી જિનેશ્વર પરમાત્મા અને જૈન ધર્મ પ્રાપ્ત કરનારના તો ભાગ્યની અવધિ નથી. માત્ર એને એની કદર જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ મૂલ્યાંકન જોઈએ. એ આવે તો સહેજે એવા સૂક્ષ્મ કોટિ સુધીના જીવો પ્રત્યે દિલમાં સહાનુભૂતિ સમવેદન અને હમદર્દી ઊભી થાય. વૈર, વિરોધ વોસિરાવાય, હિંસક સાધનો ડી.ડી.ટી. વગેરે હિંસક મોજશોખ અને અભક્ષ્ય સેવનથી દૂર રહેવાય, અને શક્ય દયા-અહિંસાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે.

(૧) એટલે જૈનધર્મ આ રીતે સર્વહિતકારી છે કે, 'એ સૂક્ષ્મ પર્યન્ત જીવોની

હયાતી અને દયા શિખવી જીવોને એની હિંસા કરતા અટકાવે છે. અભયદાન બક્ષાવે છે, તેથી એ જીવોને એના તરફથી રાહત મળે છે.’ ત્યારે જીવમાત્રને અભયથી વધુ વહાલું છે પણ શું ? ગમે તેવો મોટો તત્ત્વજ્ઞાની પણ જો બીજા જીવને હણવા જશે, તો પેલા જીવને નહિ જ ગમે, અપરંપાર દુઃખ થશે. બીજાને દુઃખમાં રીભાવવામાં તત્ત્વજ્ઞાનની સફળતા ક્યાં રહી ? સફળતા તો કોઈને પણ પીડા ન પમાડવામાં જ છે. અસર્વકથિત ધર્મોના તત્ત્વજ્ઞાન આટલી કક્ષાએ પહોંચી શકતા નથી.

(૨) જૈનધર્મ સર્વહિતકારી આ રીતે પણ છે કે એ કોઈ અમુક જ વ્યક્તિનો સ્થાપેલો નહિ, પણ જે કોઈ વીતરાગ થાય સર્વજ્ઞ થાય તીર્થંકર બને એમનો સ્થાપેલો હોય છે. તેથી અનાદિ અનંતાકાળથી એવી વિભૂતિઓ થતી આવવાના હિસાબે જૈનધર્મ અનાદિથી સ્થપાતો આવ્યો છે. એવા જંગી કાળમાં અતિસૂક્ષ્મ નિગોદ અવસ્થામાંથી બહાર પડેલા સર્વ જીવોને માનવ અવતારે એ સ્વહિતની તક આપે છે. તક ન ઝીલે એ એની કસુર, પણ જૈનધર્મ સર્વ હિતમાં છે.

વળી જૈનધર્મ આત્માના સમસ્ત હિતોનું માર્ગદર્શન કરે છે, ઠેક પ્રાથમિક ભૂમિકાના માર્ગાનુસારી ગુણોથી માંડીને ઉચ્ચતમ વીતરાગ અવસ્થા સુધીનો સમસ્ત કલ્યાણ યાને સર્વ હિત બતાવી એમાં પ્રેરે છે, એ પ્રાપ્ત કરાવે છે આ રીતે પણ જૈનધર્મ સર્વહિતકર છે.

આવો સર્વહિતકર જૈન ધર્મ પામ્યા પછી રોજંદા જીવનમાં એના ફરમાવેલા જીવહિંસાદિ-પાપત્યાગ અને સુકૃત-સત્કૃત્યોનાં સેવન ઉપરાંત ચોમાસા જેવા અને પર્યુષણા-મહાપર્વ જેવા પ્રસંગે વિશેષરૂપે આચાર અનુષ્ઠાન, દયા, દાન, વ્રતનિયમ, આરાધવા જોઈએ. સર્વહિતકારી ધર્મ, સર્વશ્રેષ્ઠ તક, સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મસામગ્રીપુણ્ય અને સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ શક્તિ પામી મૂઢ પ્રમાદી કોણ બને ?

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૫, તા. ૭-૧૦-૧૯૬૭

૧૨૮ સાચી પ્રગતિ કઈ ? અને એના ક્યાં સાધન ?

પ્રગતિ કોણ નથી ચાહતું ? સૌ કોઈ આગળ વધવા ચાહે છે, પાછળ પડવા કોઈ નથી ઈચ્છતું, સવાલ એટલો જ છે કે આગળ શામાં વધવું છે ? જો શ્રીમંતાઈમાં તો તો એ પ્રગતિ તિજોરીની થવાથી, અને બીજી પ્રગતિ ચિંતા ઉપાધિની થશે.

ત્યારે જો શરીરબળમાં આગળ વધવું છે, તો એ પ્રગતિ શરીરપુદ્ગલમાં થઈ. જો આબરૂમાં આગળ વધવું છે, તો એ પ્રગતિ લોકના મોંઢેથી નીકળતા પ્રશંસાના શબ્દોમાં ગણાશે ત્યારે પરિવારની દૃષ્ટિએ જો આગળ વધવું છે તો એ પ્રગતિ પરિવારની સંખ્યામાં કે એમના જીવનમાં થઈ. પણ પ્રશ્ન આ છે કે આ બધામાં આપણા આત્માને શી પ્રગતિ મળી ?

આત્મામાં પ્રગતિ તો ત્યારે ગણાય કે જો (૧) એનું સત્ત્વ વધે, ઓજસ વધે. (૨) એની હિંમત, બાહોશી અને સિદ્ધાન્તવાદિતા ખીલે, (૩) એના ગુણોમાં ધર્મપુરુષાર્થ-પરાક્રમમાં અને પુણ્યાઈમાં વિકાસ થાય.

આ આત્મિક પ્રગતિ પર ભૌતિક પ્રગતિનો આધાર છે. અને સાચી સુખશાંતિનો અનુભવ પણ તો જ થાય કે જો આત્મિક પ્રગતિ હોય, કેમ કે સ્પષ્ટ છે કે પુણ્યાઈ વિના પૈસા પ્રતિષ્ઠા કે પરિવારમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. ત્યારે એ ધન આદિ છે પણ જો સત્ત્વ નથી તો એક યા બીજા પ્રતિકૂળ બનાવમાં સહિષ્ણુતા નહિ રહે, ઊંચાનીચા થવાશે. તેમ કલ્પિત અનિષ્ટની આગાહીમાં ભયથી વિદ્વળતા રહેશે, ત્યાં સુખશાંતિ નહિ રહેવાની. એમ પુણ્યાઈ છતાં આત્મામાં વિનય, વિવેક, સારાસારની પારખ, ઉદારતા, ગંભીરતા વગેરે ગુણોની પ્રગતિ નહિ હોય તો પણ લોકનિંદા, પરિવારનો દુર્ભાવ, સ્વાર્થની હાય, વગેરેથી ચિંતા-સંતાપ થવાના. બળ-ઓજસ નહિ હોય તો બીજાના દબાવેલા રહેવું પડે, હિંમત અને બાહોશી જો નહિ, તો કાયરપણામાં પ્રગતિના અવસર એળે ગુમાવી પાછળથી સંતાપ કરશે કે ‘હાય મેં તક ગુમાવી ! મેં બિનહોશિયારીમાં ઊંધું માર્યું !’

આમ આત્મિક પ્રગતિ ભૌતિક પ્રગતિ અને સુખશાન્તિના ફાંફા ! એટલું જ નહિ પણ હૈયે હુંફ-આશ્વાસન પણ નહિ રહે કે, ‘ચાલો જીવનમાં કાંક નક્કર સાધ્યું છે, તો ભવિષ્યની અને અવશ્યભાવી મૃત્યુની હાયવોય નહિ ઊભી થાય.’ એ તો જીવનમાં બળ-ઓજસ-સત્ત્વની પ્રગતિ સાધી હોય, એનો સારો અભ્યાસ હોય, તો જ ભવિષ્યમાં વિચિત્ર કર્મોદયે નીપજતા કપરા સંયોગોમાં ખમવાનું સત્ત્વ રહે, ને ગુલામી દીનતાથી બચવાનું બળ-ઓજસ રહે. એમાં હિંમત અને બાહોશીથી સુકૃત-સદ્ધર્મ સારી રીતે સધાય, સત્ય સિદ્ધાન્તની પકડથી એમાં સ્થિરતા રહે, ને સદ્ગુણ-સત્પુરુષાર્થથી મન ફોરું અને સુદૃઢ બને, તો પછી મૃત્યુ આવીને ઊભું છતાં એ પ્રફુલ્લિત રહેવાનો, કેમકે સારા ભવાંતર માટે સાધના યોગ્ય સાધ્યું છે, પછી ફિક્કર શી ?

તાત્પર્ય,-આ જીવનમાં કર્મવશ વર્તમાન ગમે તેવી સ્થિતિ ચાલતી હોય, યા

ભાવી ચાહ્ય તેવી પરિસ્થિતિ આવે, અને આગળ અણચિંત્યો અંતકાળ આવીને ઊભો રહે, એ ત્રણે સમયે જીવને સ્વસ્થ, સુપ્રસન્ન, અને સદ્ભાવનાશીલ રાખનાર આત્મિક પ્રગતિ છે, ભૌતિક પ્રગતિ નહિ.

દુનિયામાં દેખાય છે કે પુણ્યની બધી વાતે સરખાઈ નથી હોતી તેથી ભૌતિક વર્તમાન અનુકૂળતા વચ્ચે પણ કાંઈ ને કાંઈ વાતે ત્રુટિ પ્રતિકૂળતા રહે છે, ત્યાં સ્વસ્થતા-પ્રસન્નતા કોણ રખાવે ? એમ આજના યુગની પરિસ્થિતિ જોઈએ છીએ કે કાયદા અને લોકમાનસ ભેળું કુટુંબ-માનસ વિલક્ષણ થવાથી કેટલીય વાતે અણગમતું બન્યા જ કરે છે, તેમજ ભાવી ય કોને ખબર કેવી કેવી આપત્તિ અનિષ્ટો, આવશે, ત્યાં સ્વસ્થતા-પ્રસન્નતા કોણ પરખાવે ? ત્યારે જીવનભર એકલા દેહ અને દેહસંબંધી પદાર્થોની જ ગડમથલ કરી કરી મન એમાંજ તરબોળ-તન્મય કર્યું હોય, ત્યાં અંતકાળે ભારે ચિંતા-ઉદ્વેગ-હાયવોય ભર્યો આવે, તો એવા અંત વખતે સ્વસ્થતા-પ્રસન્નતા કોણ રખાવે ? જવાબ આ, કે વર્તમાન, ભાવી અને અંત સમયે સ્વસ્થ, પ્રસન્ન, પ્રકૃતિલિત તે જ રહી શકે કે જેણે જીવનમાં ભૌતિક પ્રગતિને નહિ પણ આત્મિક પ્રગતિને મુખ્ય કરી હોય, જીવન મુખ્યપણે એ જ માર્ગે ચલાવ્યું હોય.

માટે આ ઉત્તમ ભવ સાર્થક કરવા આ કરવાની જરૂર છે, કે-(૧) આપણે ખમવા-સહવાનો ખાસ અભ્યાસ રાખી સત્ત્વ, ઓજસ વધારવું, (૨) સુકૃતો કરવામાં હિંમત, બાહોશી કેળવવી. (૩) દરેક પ્રસંગમાં સિદ્ધાન્તવાદી બન્યા રહેવું. (૪) સદ્ગુણોનો ખાસ ખપ રાખી સત્પુરુષાર્થથી જીવનને વધુ સફળ કરતા જવું.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૬, તા. ૧૪-૧૦-૧૯૬૭

૧૨૯ સમકિતીને મહાવેદના

શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં ભગવાને એ બતાવ્યું કે ‘નરકના જીવોમાં સંજી જીવોને મહાવેદના હોય અને અસંજીને અલ્પ વેદના હોય,’ ત્યાં ‘સંજી’ શબ્દનો ટીકાકાર મહર્ષિએ ‘સમ્યગ્દષ્ટિ’ એવો અર્થ કર્યો, અને કહ્યું કે, ‘એ સમકિતી આત્માઓને પૂર્વ ભવની પોતાની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવતા મનને એવો ભારે સંતાપ થાય છે કે, અરે ! પૂર્વે મેં વિષમય વિષયોથી મૂર્ચ્છિત થઈ ત્રિલોકનાથ શ્રી અરિહંત પ્રભુનાં તારક વચનની કેવી આરાધના ગુમાવી તે આ દુઃખ આવ્યા ? આ જાલિમ ચિત્તસંતાપને લીધે એને મહાવેદના થાય છે. જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિને આ સંતાપ નહિ તેથી એને અલ્પ વેદના હોય છે.’

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૨૭૩

આ સૂત્રનો સાર એ નીકળે છે કે નરકની રૌરવ પીડાઓ વચ્ચે પણ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માને (૧) એ પીડાના કારણ તરીકે પોતે આરાધના ગુમાવીને સેવેલી વિષયગૃહિ દેખાય છે, અને (૨) એનો સંતાપ એટલો બધો થાય છે કે મિથ્યાદષ્ટિની વેદના કરતાં એને મહાવેદનાનો અનુભવ થાય છે.

ત્યારે અહીં વિચારવા જેવું છે કે સમ્યગ્દષ્ટિને જાગૃતિ કેવી કે ભયંકર માથાવાઢ પીડા કે અંગોપાંગ કતરાવા-કૂટાવા-બળાવાની પીડા વખતે પણ પીડા આપનાર પરમાધામી વગેરેનો વાંક ગણવાને બદલે પોતાના દુષ્કૃત્યોને જવાબદાર લેખે છે ! તેમજ એને એ વેદનામાં પૂર્વે સેવેલ વિષયાંધતા અને ગુમાવેલ જિનવચનની આરાધનાને લીધે થતાં ચિત્તસંતાપની વેદના કેવી કેટલી ઉમેરાય છે કે એને મિથ્યાદષ્ટિ કરતા મહાવેદના કહેવામાં આવે છે !

આ પરથી વિચારવા જેવું છે કે (૧) આપણને અહીંની તકલીફોમાં જવાબદાર બાહ્ય વર્તમાન કારણો નહિ પરંતુ આપણા પોતાના પૂર્વના દુષ્કૃત્યો જ લાગે છે ખરાં ? પીડા-આપત્તિ-તકલીફ-પ્રતિકૂળતા ઊભી થતાં મનને શું થાય છે ? ‘અરે ! પૂર્વે હું કેવો દુષ્કૃત્યો આચરીને કેવો પાંચે ઈન્દ્રિયોના શબ્દ-રૂપ-રસ વગેરે વિષયોમાં જ મૂર્ચ્છિત બન્યો રહ્યો, કે જેથી ઊભા થયેલા કર્મે આ પીડા આવી ?’ આવું લાગે છે કે, પછી એના બદલે ‘અરે ! આજની આ સરકાર કેવી કે એના કાયદા દેશ વ્યવસ્થા ભયંકર, ને લાંચખાઉ અમલદારોનાં પોષણ, આ ફલાણો કેવો નાલાયક કેવો અભિમાની યા તામસી કૂર...કે મને આ તકલીફ આપી રહ્યો છે ? એવું એવું લાગે છે ? તકલીફના કારણ તરીકે નજર સામે શું ?’

બસ, સમકિતનું પારખું અહીં થાય છે કે

(૧) એક તો પીડાના કારણમાં નજર સામે વર્તમાન બાહ્ય વસ્તુ-સંયોગો ન આવે, કિન્તુ પોતાના દુષ્કૃત્ય-પાપાયરણ તરવરે. દોષ અહીંની કોઈ વ્યક્તિનો ન જુએ પણ પોતાના દુષ્કૃત્યકારી આત્માનો જુએ.

(૨) બીજું એ કે સાચો સળગતો જાલિમ સંતાપ, પૂર્વે વિષયમૂઢતા કરીને દુષ્કૃત્યો સેવ્યાં, એનો થાય, તેમજ આરાધના ગુમાવ્યાનો થાય. શારીરિક પીડા કરતાં આ માનસિક સંતાપનું જોર વધી જાય.

આ ઉપરથી તાત્પર્ય એ જોવાનું છે કે આપણે સમ્યક્ત્વના અધિકારી બનવું હોય તો કોઈ પણ અગવડ-આપત્તિ-દુઃખમાં દષ્ટિ બાહ્ય નિમિત્તો પર ન નાખતાં પૂર્વ ભવે સેવેલ દુષ્કૃત્યો અને ગુમાવેલ સુકૃત-સાવધાની પર નંખાય, અને એનો ભારે ખેદ થાય કે, ‘અહો ! મૂઢ એવા મેં પૂર્વે અરિહંત પ્રભુનો ધર્મ સેવ્યો નહિ,

૨૭૪

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

સેવ્યો તો એમાં બરાબર સાવધાની રાખી નહિ, તેમજ વિષમય વિષયોમાં મૂર્ચ્છિત બન્યો રહ્યો !’

દા.ત. કોઈ સંબંધીએ મળવા બોલાવ્યા હોય, ને ચાલુ બજારમાં બહુ ભાવ-ફેરાફરી નથી માનીને તમે બજાર મૂકીને ગયા, પરંતુ સાંજ પડ્યે સમાચાર મળ્યા કે બજાર ૨૫-૫૦ ટકા વધી ગયો, જ્યારે બીજા બાજુ પેલા મળવા બોલાવનારને ત્યાં કાંઈક માથું ભટકાવું વગેરે દુઃખનું કારણ બન્યું હતું, તો હવે સંતાપ શાનો વધુ થાય ? આ દુઃખનો કે પેલો ભાવ વધી જતાં નફાનો વેપાર ગુમાવ્યો એનો ? સ્પષ્ટ છે કે પૂર્વે નફાનો વેપાર ગુમાવ્યાનો જ જોરદાર સંતાપ થવાનો. બસ એવી રીતે અહીં કષ્ટ-અગવડ વખતે વિચાર આ જ રહે કે ‘પૂર્વે મેં આર્હત્ ધર્મ સેવ્યો નહિ, યા સેવ્યો તો અધુરો અને ખોડ ખાંપણવાળો, કે જેથી અહીં કષ્ટનો ભાગી બનું છું.’ તો એ શુદ્ધ ધર્મ ગુમાવવામાં હું કેવો મૂર્ખ !’ તેમજ એનો સંતાપ એવો થાય કે હવે અહીં ધર્મ સારી રીતે સેવી લેવાની ઉત્કંઠા બની રહે. ઉદમ ચાલે, અને દોષો-દુષ્ટત્યોનું જોર ઘટી જાય.

સમ્યક્ત્વ-સમ્યગ્દર્શન એ ખાલી બોલવાની વસ્તુ નથી પણ હૃદયનો પરિણામ છે, પરિવર્તિત હૃદય છે. ચિત્તપરિણામ એવો છે કે (૧) એ પૂર્વના મિથ્યાત્વી હૃદયના હિસાબ-લેખા પડતા મૂકાવે, (૨) દુઃખ-આપત્તિ-અગવડના સંતાપ કરતાં અરિહંત પ્રભુનો ધર્મ સાધવાનું ગુમાવ્યાનો ભારે સંતાપ કરાવે, સમારંભ આદિ દુષ્ટત્યો સેવ્યાનો ભારે સંતાપ થાય. જો આ કરતાં આવડે તો સમ્યક્ત્વ મળવા-ટકવા અર્થે વિશ્વાસ રાખી શકાય.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૭, તા. ૨૧-૧૦-૧૯૬૭

૧૩૦ માણસ ક્યાં પડે છે ?

ભગવતીસૂત્રમાં એક વિધાન છે કે એકના એક દેવલોકમાં પણ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને અલ્પવેદના, અને સમગ્દષ્ટિને મહાવેદના હોય છે. આ વેદના એટલે સુખનું વેદન.

પ્રશ્ન અહીં એ થાય કે બંને જીવો એક જ દેવલોકમાં છે તો સુખાનુભવમાં આવો ફરક શાથી ? બાહ્ય સામગ્રીથી ફરક ? ના, સમાન સામગ્રીવાળાની આ વાત છે, તો પછી ફરક કેમ ?

સમાધાન એ છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ દેવે પૂર્વ ભવે સમ્યક્ત્વ અવસ્થામાં ઊંચુ પુણ્ય ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૨૭૫

ઉપાજર્થુ છે. તેથી અહીં એ ઊંચી શાતાનો અનુભવ કરી શકે છે. જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ દેવે પૂર્વે સમ્યક્ત્વના અભાવે એવું ઊંચુ પુણ્ય ઉપાજર્થુ નથી. તેથી એવી ઉચ્ચ નહિ પણ એનાથી નીચી કોટિનું પુણ્ય બાંધીને અહીં આવ્યો તેથી સહજ છે કે એ અલ્પ સુખવેદન કરે છે.

સવાલ આના પર એ થાય કે સમ્યગ્દષ્ટિ દેવમાં તો એવા પણ હોય કે જે પૂર્વ ભવે મિથ્યાદષ્ટિ હોય અને અહીં દેવભવે સમ્યક્ત્વ પામ્યા હોય એવાને પણ આ સૂત્ર તો લાગુ થાય. તો પૂર્વનું પુણ્ય તો બીજા મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જેવું લઈને આવ્યો હોય, પછી એ શી રીતે મહા સુખવેદનવાળા ? અથવા પૂર્વે બંનેએ સમ્યક્ત્વ અવસ્થામાં સરખું પુણ્ય ઉપાજર્થુ હોય અને પછી દેવભવમાં અવતાર કે આવીને એક જણે સમ્યક્ત્વ ગુમાવી નાખ્યું હોય, તો એના કરતાં સમ્યક્ત્વવાળાને મહા સુખવેદન શી રીતે ?

આનો ખુલાસો એ છે કે સમ્યક્ત્વવાળા જીવને દેવતાઈ ભોગ-સમૃદ્ધિ મળવા છતાં ચિત્તની એવી વિહ્વળતા-વલવલાટ-વ્યાકુળતા નથી, તેથી વિહ્વળ-વ્યાકુળ નથી, તેથી વિહ્વળ-વ્યાકુળ ચિત્તવાળા મિથ્યાત્વી કરતાં અધિક સુખવેદન કરી શકે છે.

ચિત્તની વિહ્વળતા સુખસંવેદનના ટકા કાપી નાખે છે. દા.ત. મનમાની સ્ત્રી મળવા પર કામાંધ માણસ ઘેલો ઘેલો થઈને એની સાથે વર્તે છે, એનું આસક્તિથી યાટુ કરે છે, એના દાસ જેવો બની ‘તમારે શું જોઈએ ? તમને શું ગમે ? તમે જ મારું જીવન છે...’ વગેરે વગેરે વલવલાટ કરે છે. તેથી નિર્ભેળ સુખસંવેદન ન રહેતાં આ વિહ્વળતાથી ભેળસેળિયું સુખસંવેદન અનુભવે છે, ને એ નિર્ભેળ કરતાં ઊતરતું બની જાય છે. મિથ્યાદષ્ટિ આત્માને મિથ્યાત્વના કેફમાં આ વલવલાટ રહે છે, ત્યારે સમકિતી આત્માને કેફ ઊતરી ગયો એટલે હવે એ અંતરાત્મભાવ ખૂલવાથી જુએ છે કે ‘આ બધા વિષયસુખો એ (૧) નાશવંત જડ કાયા-ઈન્દ્રિયોને જ અનુલક્ષીને તૃષ્ટિ કરનારા છે. (૨) માત્ર દુઃખના પ્રતિકાર છે, પણ ખરેખર સુખ નહિ, આત્માની વિષયભૂખના વિકારને ક્ષણભર શમાવનારા છે, એટલું જ, પણ આત્મામાં કશું તાત્વિક સુખ ઊભું કરનારા નહિ, તેમજ (૩) ઘડી પછી પાછા વિકાર જાગ્યા જ છે, ને પાછી એ જ ઈન્દ્રિયગુલામી કરવાની ઊભી રહે છે. એમાં આત્માનું શું વળ્યું ?’ આ સમજ હોઈને એ સુખમાં એવી વિહ્વળતા વલવલાટ નથી કરતો. તેથી મિથ્યાદષ્ટિ કરતા ઊંચુ સુખસંવેદન કરે છે.

આ સૂચવે છે કે જીવનમાં ઉચ્ચ નિર્ભેળ સુખાનુભવ કરવા માટે અંતરાત્મદશા અને સમ્યગ્દર્શન બહુ જરૂરી છે, તેમ એવી દશા અને દર્શન પ્રાપ્ત થયાનું આ પ્રતીક છે કે સુખનો અનુભવ વિહ્વળતા-વલવલાટ વિનાનો હોય.

૨૭૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

એટલે જ અંતરાત્મદશા અને સમકિત પામ્યાનો ઠેકો લઈને કે વિશ્વાસ ધરીને ફરતા હોઈએ પણ એ સાચો તો જ ગણવાનો કે જડસુખાનુભવ વખતે લહેવાઈ જવાનું ને વલવલાટ-વિહ્વળતા-ઉન્માદ કરવાનું ન હોય. દેખીતી બાહ્ય સુખસગવડ સમૃદ્ધિ અને વિષયો ઊંચા મળ્યા હોય છતાં જો વલવલાટ વગેરે હોય તો સુખાનુભવ નીચો રહેવાનો. જ્યારે, સુખસગવડ-સાધન મામુલી મળેલ હોવા છતાં જો એમાં વિહ્વળતાદિ નથી તો ઉચ્ચ સખસંવેદન રહેવાનું.

એમ તો પશુઓને પણ મનગમતા વિષયો મળે છે, પરંતુ એનામાં વિવેક નથી તેથી એ એના સુખાનુભવમાં ભારે લહેવાઈ જાય છે, વિષ્ણાના કીડાને કે પુષ્પના ભમરાને એવો આંધળો સુખાનુભવ થાય છે. ત્યાં એને એમાં અંધ તન્મયતા સિવાય બીજો કોઈ વિચાર નથી. માણસ જેવો માણસ પણ જો સુખાનુભવમાં એવો બને તો માનવી બુદ્ધિની શી વિશેષતા રહી ? ખોળિયે માનવ છતાં હૃદય પશુનું કે બીજું કાંઈ ?

ત્યારે, એવા અંધ નિર્વિચાર સુખાનુભવ જીવમાં અવસરે અવસરે કોષાદિ કષાયો અને મેલી લેશ્યા પણ કેવા ચમકાવે છે ! મૂઢતા અને મૂર્ખતા પણ કેવી ઊભી કરે છે ! ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઉગ્ર કષાયો અને કૃષ્ણ લેશ્યા નરકમાં ઘસડનારા છે, ત્યારે અતિશય મૂઢતા-મૂર્ખતા એકેન્દ્રિયપણામાં પટકનારી બને છે. માનવ ભવ જીવ્યાનો એ અંતિમ કરુણ અંજામ ન આવે એ માટે આ કાળી લેશ્યા ઉગ્રકષાયો અને મૂઢતા-મૂર્ખતાને નોંતરનારા અંધ સુખાનુભવથી દૂર રહેવું ઘટે. એ માટે બહિરાત્મદશા અને મિથ્યા માન્યતાઓને ફગાવી દઈ હૃદયમાં અંતરાત્મદશા અને સર્વજ્ઞવચન શ્રદ્ધારૂપ સમ્યગ્દર્શનનો પ્રકાશ ઝગમગતો રાખવો જોઈએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૮, તા. ૨૮-૧૦-૧૯૬૭

૧૩૧ શ્રીમંતાઈના સાધન છે.....

વસ્તુના વિવેક અને મૂલ્યાંકન પર એનો લાભ ઉઠાવાય છે. વિવેકની ખામી હશે તો હલકી વસ્તુના ઊંચાં મૂલ્ય બાંધી એની પાછળ દોડતા માર ખાવાનું થાય છે. તેમ વિવેકથી સારભૂત વસ્તુની ઓળખ તો કરી, પરંતુ હૈયે હવે એનું ઊંચું મૂલ્ય નહિ વચ્ચું હોય, તો ભળતી વસ્તુના મોહમાં પેલી માલવાળી વસ્તુ હાથવેંતમાં છતાં એનો અનુપમ લાભ ગુમાવવાની મહામૂર્ખાઈ થાય છે.

દેખાય છે કે મસ્કાપોલિસ મિત્ર અને સહૃદય મિત્ર વચ્ચેનો તફાવત ખબર નથી, તો એ માખણિયાના ઊંચા મૂલ્ય બાંધી એની સાથેના ભાગીદારી વેપારમાં અંતે દ્રોહ અને પાયમાલી જોવા મળે છે. એમ સુશીલ વફાદાર પત્ની અને ઉચ્છ્રંખલ પત્ની વચ્ચેના તફાવતની ખબર એટલે કે વિવેક છતાં, ઘરની (પોતાની) સુશીલપત્નીનું ઊંચું મૂલ્ય હૈયે જો વચ્ચું નથી તો પાડોશણના આંધળા વિશ્વાસમાં ગમે તેમ વર્તી સુશીલ વિશ્વાસુ પત્નીના ખરા લાભ ઉઠાવવાનું ગુમાવાય છે. પરિણામે રોટણાં, ફરિયાદ, નિરાશા વગેરેના જ સૂર નીકળે છે.

આવી સ્થિતિ આપણી વર્તમાન યુગે સર્જી છે. સાચી અને ખોટી શ્રીમંતાઈ વચ્ચેના ભેદની ગમ નથી યા ખોટી શ્રીમંતાઈના મોહમૂઢતામાં સાચાની ખબર જ નથી તેથી સહજ છે કે સાચી શ્રીમંતાઈના મૂલ્યાંકન નથી, તેમ એનાં સાધનો હાથવેંતમાં છતાં એનો ઉપયોગ કરી સાચા માતબર શ્રીમંત બનવાનું આવડતું નથી. બસ એક જ લક્ષ્ય છે કે, ‘આંધળી દુનિયા પૈસા-ટકા, માલ-મિલકત, બંગલા-મોટર વગેરેમાં શ્રીમંતાઈ દેખે છે ને એની પાછળ દોડે છે, તો આપણે પણ એ જ દેખો અને એનીજ પૂઠે દોડો,’ આનું પરિણામ એ આવે છે કે એ નકલી શ્રીમંતાઈ પાછળ દોડતા, આજનો વિલક્ષણ સમાજ, અને નોકરો-દલાલો-ગ્રાહકો, આજના કાયદા-કાનૂન, આજની રાજકીય ગૂંડાશાહી અમલદારી, બે નંબરના નાણાં પાછળના ખતરનાક જોખમ, વગેરેની ભીંસમાં ચિંતા-સંતાપ, ઉકળાટ-વિહ્વળતા, નિરાશા-નીસાસા ભય, છૂપામણી, વગેરેના ભોગ બનવું પડે છે.

સાચી શ્રીમંતાઈ તો તે કે જેમાં ચિત્ત શાંતિ-સ્વસ્થતા ઓજસ-સત્ત્વ વગેરેથી માતબર હોય. મમ્મણ શેઠ પાસે અઢળક ધન હતું છતાં આ નહિ હોવાથી એની પાસે શ્રીમંતાઈ શી ? અને નામથી શ્રીમંતાઈ કહે તો પણ એને એથી શું ? જીવનને શો લાભ ?

આવી સાચી શ્રીમંતાઈના સાધન છે, વીતરાગ પરમાત્મા અને ત્યાગી સદ્ગુરુ, ધર્મા સ્નેહી, પવિત્ર ધર્મ-શાસ્ત્રો, તીર્થો, ધર્મસ્થાનો, દાનાદિ ધર્મ, સામાયિક પ્રભુભક્તિ આદિ અનુષ્ઠાનો, નવપદ-નવકારમંત્ર, ક્ષમા-સમતાદિ ગુણો, ત્યાગવૃત્તિ-નિઃસંગભાવ વગેરે વગેરે. એની જો સાધના-સેવન-ઉપાસના કરવામાં આવે તો સાચી શ્રીમંતાઈના ફળ હાથવેંતમાં છે, મન સત્ત્વ-સ્વસ્થતા-સ્વચ્છતાથી માતબર રહે છે.

પણ કાં આની ખબર નથી, અગર ખબર છે છતાં એનું ઊંચું મૂલ્યાંકન નથી, તો એના જંગી લાભ ગુમાવવાની મહામૂર્ખાઈ થાય છે. તેમ પેલી નકલી

શ્રીમંતાઈની પૂંકે લાગ્યા રહેતા નિરાશા, હાયવોય, નીસાસા, દીનતા, ઓશિયાળા અને રોદણાં લમણે લખાયા રહે છે, મન મુડદાલ કંગાલ વિડંબાતું બન્યું રહે છે. આજના જૈન માનવનું પણ આ કુરુણ ચિત્ર આશ્ચર્ય અને દુઃખ પમાડે એવું છે.

શા સારું આપણી આ સ્થિતિ આપણે નભાવી લેવી જોઈએ ? આપણી પાસે જો રોજનું ભોજન, ચાર કપડાં અને સુવા-બેસવા જગા હોવા ઉપરાંત વિશ્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્મા, સદ્ગુરુઓ, ધર્મશાસ્ત્રો, ઉત્તમ આચાર-અનુષ્ઠાનો મળેલા છે, તો એ તો ગુણકર્માઈ-પાપક્ષય-પુણ્યસમૂહ-સદ્ભાવનાદિના મહાશ્રીમંત બનાવનારા છે. પછી પેલી નકલી શ્રીમંતાઈના સાધનો ઓછાં મળ્યામાં દુઃખ શાનું કરવાનું ? મનને ઓછું શું લગાડવાનું ?

આપણે તો કહીએ કે દુન્યવી ચીજ ઓછી હોય, માન-સન્માન ઓછાં મળતા હોય, તેથી મારે કોઈ ઓછપ નથી, કેમ કે મારે શી કમી છે ? હું તો વીતરાગ દેવ, ત્યાગી ગુરુ, સર્વજ્ઞના શાસ્ત્ર, નવકારસ્મરણથી માંડીને મોટા ધર્માનુષ્ઠાન વગેરે મળ્યાથી મહાશ્રીમંત છું. આની તોલે કોણ આવે ? આનું સેવન કરવામાં જેટલી ખામી છે એટલી જ અહીં અશાંતિ વગેરે અને પરલોકની અસદ્વરતા છે. માટે મારે તો એ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર આદિ પર જ ઈતબાર હો. 'બસ આ શ્રીમંતાઈના ખ્યાલથી એનાં સાધનોની ઉપાસનામાં મસ્ત રહેવાનું.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૧૦, તા. ૧૮-૧૧-૧૯૬૭

૧૩૨ નવી આર્ય પ્રજાને ભ્રષ્ટ ન બનાવો

આજે કેટલાકને પોતાના છોકરા અંગ્રેજી સારું જાણે એ માટે બચપણથી એમને ખ્રિસ્તી શાળાઓમાં દાખલ કરવાનો મેનિયા લાગ્યો છે. અને નાના છોકરા અંગ્રેજીમાં બોલતા જોઈ એમનાં હૈયાં હરખે છે. પરંતુ એમને ખબર નથી કે એ શાળાઓમાં એ છોકરા ખ્રિસ્તી ધર્મ ને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનું કેવું છૂપું ઝેર પી રહ્યા છે, અને તેથી આર્યધર્મ આર્ય સંસ્કૃતિ પરથી ધીરે ધીરે એમનો રસ કેવો નષ્ટ થઈ રહ્યો છે. આ કાર્ય તો બ્રિટિશ રાજ્યથી ચાલુ થયેલ શાળા કોલેજની પદ્ધતિથી બની જ રહ્યું છે, પણ હવે આ ખાસ ખ્રિસ્તી શાળાઓ એમાં વેગ વધારી રહી છે. 'મુંબઈ સમાચાર સાપ્તાહિક' તા. ૨૫-૬-૬૭ ની આવૃત્તિમાં બ્રહ્મચારી વિશ્વનાથજીએ આની ભયાનકતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે. એ લખે છે,-

“દરેક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રનો આત્મા તેના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં હોય છે. આપણા ભારતમાં સર્વોચ્ચ અને મહત્વના એવા શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં જ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનું આક્રમણ અંગ્રેજી રાજ્ય દરમિયાન કેવું થયું અને આજના સ્વતંત્રતા પછીના વીસ વર્ષના સમયમાં તો તે વધારે જ પદ્ધતિસર અને ખંતથી કેવી રીતે ચાલુ છે તે આ લેખમાં પ્રકાશમાં આણવા માંગું છું.”

વ્યક્તિ-કુટુંબ, જાતિ, સમાજને રાષ્ટ્રનો ઉત્કર્ષ અને ઉદ્ધાર તો જીવનની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓના આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને લીધે જ થાય છે. એ જ્ઞાન મનુષ્ય માત્રને બુદ્ધિ દ્વારા જ થતું હોવાથી બુદ્ધિ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, તેજસ્વી અને સંસ્કારયુક્ત હોવી જરૂરી છે. વૈદિક સાહિત્યમાં મનુષ્યની એ બુદ્ધિ ને પ્રજ્ઞા, મેધા, ધારણા, ધૃતિ અનેક અનેક પ્રકારથી વર્ણવવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે એ બુદ્ધિના સર્વાંગી વિકાસ માટે જેટલો સૂક્ષ્મ વિચાર આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ કરેલો છે તેટલો બીજા કોઈએ કરેલો નથી. જગતમાં બધા વ્યવહારુ બુદ્ધિથી ચાલતા હોવાથી કોઈ પણ નુકશાનને પ્રસંગે પ્રથમ બુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે, અને પછી મૂડી નષ્ટ થાય છે.

બુદ્ધિનું જોર : સેંકડો સેનાને પૂરી પડે એવી અને નદવંશને ઉપેડી નાખવામાં જેની વીરતા દેખાઈ આવી છે એવી મારી બુદ્ધિ મને છોડી ન જાય એટલે બસ (પછી કશાની બીક નથી.) 'ખરેખર ચાણક્યની આ માન્યતા પ્રમાણે બુદ્ધિનું સામર્થ્ય અજોડ હોય છે. અર્થાત્ બુદ્ધિને પ્રગલ્ભતા અને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થવા માટે અને તે પ્રભાવશાળી બનવા માટે યોગ્ય શિક્ષણ જ જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે. બુદ્ધિ જો જ્ઞાનયુક્ત હશે તો જ તે અનેકવિધ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી પ્રસંગોપાત સમાજ અને રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવા સમર્થ બનશે.

જ્ઞાનનું મહત્વ : માનવજીવનમાં જ્ઞાન જેટલું મહત્વનું કશું જ નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. “નહિ જ્ઞાનેન સદશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે.” ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે જ્ઞાનને માટે કહ્યું છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે. જ્ઞાનનું આવું સ્વયંસિદ્ધ મહત્ત્વ જાણીને જ “જ્ઞાનદાન જેવું મહાન પુણ્યદાયક બીજું કંઈ નથી.” મહર્ષિ વ્યાસે પોતાના મહાભારતમાં અનેકવાર ભારપૂર્વક કહ્યું છે. આમ બધી રીતે શ્રેષ્ઠ એવું જ્ઞાન યોગ્ય શિક્ષણ દ્વારા આપવાનું કાર્ય પરાપૂર્વથી જ “ગુરુકુલ” શિક્ષણ પદ્ધતિ કરતી આવી છે. આગળ જતાં એ ગુરુકુલોનું પાઠશાળામાં રૂપાંતર થઈ તેમાં આ જ્ઞાન આપવાનું કાર્ય ચાલુ થયું. સામાન્ય રીતે અંગ્રેજી અમલની શરૂઆત સુધી આવી પાઠશાળાઓ જ બધે ચાલતી હતી. અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી પાઠશાળાઓનું શાળા,

પ્રશાળા, (હાઈસ્કૂલ), મહાવિદ્યાલય (કોલેજો) ને વિદ્યાપીઠોમાં રૂપાંતર થયું. એમાં અપાતું શિક્ષણ પણ બદલાતા બદલાતા હવે તો સમૂળું જ બદલાઈ ગયું છે. આ ફેરફાર કંઈ સ્વાભાવિક રીતે થયો નથી, પણ પરરાજ્યો તરફથી યોજનાબદ્ધ થયેલો છે.

પવિત્ર શિક્ષણનો સત્યાનાશ : યુરોપમાં જ્ઞાનનું મહત્ત્વ અને તે જ્ઞાન જે જે શાળાઓમાં અપાતું હતું તે શાળાઓનું મહત્ત્વ ત્યાંના નેતાઓએ અને કાર્યકર્તાઓએ સેંકડો વર્ષ પૂર્વેથી જાણીને વ્યવહારમાં મૂકેલું છે. સુપ્રસિદ્ધ..ફ્રેંચ કવિ વ્હીક્ટર હ્યુગોએ એ શાળાઓના ધ્યેયને આમ વર્ણવ્યું છે. “ઉઘાડેલી દરેક શાળા એકોએક કેદખાનું બંધ કરે છે.” (Every school opened closes a jail) અર્થાત્ આવી શાળા (જ્ઞાન પ્રસારક શાળા) ઓ દેશમાં ભૂષણરૂપ અને આવશ્યક જ છે એમાં શંકા નથી, પરંતુ ભારતમાં પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તી રાજ્યસત્તાઓએ શિક્ષણક્ષેત્રને પોતાને હસ્તક લીધું ત્યારથી એ પવિત્ર વિષયનો એમણે જે સત્યાનાશ વાળ્યો છે, તે હકીકત એમના માટે દૂષણરૂપ છે. અહીં એમણે ચાલુ કરેલી શાળાઓ (પ્રાથમિકથી તે વિદ્યાલય સુધીની) બાહ્ય સ્વરૂપે જ્ઞાનપ્રસાર હોય અને મોટા ભાગના લોકોને તેમ લાગતું હોય, (છીછરી બુદ્ધિને લીધે), તો પણ આંતરિક રીતે લોકોની બુદ્ધિ તેજસ્વી ને અંતર્ગામી ન થાય પરંતુ વિકૃત અને ભ્રષ્ટ થાય તે માટે જ તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે ! અને એ ઘાતકી કૃત્યોમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ બહુ જ મોટો ફાળો આપ્યો છે. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યનો હાથો બનીને જ અહીં વતુર્ણક કરી રહ્યા છે.

કપટી જ્ઞાન પ્રસારકતાનો વેશ : ભારતના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ યુરોપીય સામ્રાજ્યની સત્તાના પીઠબળથી અને સહકારથી જ એ જ્ઞાનમંદિરો માયાવી જાળમાં ફેરવી નાંખ્યા છે. સીતાદેવીને ભગાડવા માટે રાવણ જેવી રીતે કપટી વેશ ધારણ કર્યો હતો, તેવી જ રીતે જ્ઞાનપ્રસારકનો પોષાક પહેરી જુદી જુદી શ્રેણીની શાળાઓમાં શિક્ષણકેન્દ્ર પ્રચાર કરવામાં આ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનો હેતુ સુદ્ધાં કપટીબુદ્ધિનો જ હતો અને છે, સંપૂર્ણ રીતે પારકીય એવી પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તી જીવન પદ્ધતિ કોઈ પણ રીતે હિન્દુ સમાજ પર લાદી એમને રાષ્ટ્રિયતાથી વિમુખ બનાવવામાં મિશનરી શાળા જ જવાબદાર છે.

મેકોલોનું વિષવૃક્ષ : આજની શાળાઓમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ અંગ્રેજી મુન્સદી મેકોલોએ સવાસો વર્ષ પૂર્વે શોધી હતી એમ “સુપીરિઅર નોલેજ” રૂપી વિષવૃક્ષનું હિન્દુ સમાજ પર કેવું ભયંકર પરિણામ ફેલાશે. તે તો આગલા બે વાક્યોથી જ જણાશે.”

“The first effect of this introduction to a new system is to destroy the influence of the ancient system upon their (Hindu's) mind” એટલે કે અમારી નવી શિક્ષણ પદ્ધતિનું પહેલું પરિણામ હિન્દુઓના મગજ પરથી પોતાની સંસ્કૃતિની અસર નષ્ટ કરવાનું થશે. તેમણે એવું વિશ્વાસપૂર્વક લખ્યું છે કે, That if my plans of eduction are followed up, their will not be a single inolater among the respectable classes of Bengal thirty years hence. And this will be effected without any effort to proselytize without the smallest inderference with religious liberties, merely by the natural operation of knowledge and reflection ધર્મ સ્વતંત્રતામાં દખલગિરિ કર્યા વગર અને વટાળવૃત્તિ ચલાવ્યા વગર માત્ર આ શિક્ષણ પદ્ધતિથી જ હિન્દુ લોકો પોતાનો ધર્મ, સંસ્કૃતિ, દેવદેવી અને પરંપરા છોડી દેશે.

ખ્રિસ્તીકરણના અઙ્ગાઓ : આવી રીતે મેકોલેએ નિર્માણ કરેલું, “સુપીરિઅર નોલેજ” રૂપી વિષવૃક્ષને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ શાળા કોલેજો સ્થાપી અને ચલાવી પોષી રાખ્યું છે.હિન્દુધર્મને ભૂલેલો સ્વાભિમાનશૂન્ય બનેલો, બુદ્ધિથી પરાવલંબી બનેલો એવો મધ્યમવર્ગ આવી શાળામાંથી જ નિર્માણ થયેલો છે. આ વાત ફક્ત અંગ્રેજી અમલ દરમિયાન બની હતી એવું નથી, પરંતુ સ્વતંત્રતા પછીના વીસ વર્ષ સુધી પણ આ કાર્ય મિશનરીઓએ ચાલુ જ રાખ્યું છે. હવે ન્યાયમૂર્તિ નિયોગી સમિતિએ વ્યક્ત કરેલો અભિપ્રાય, “મિશનરીઓની શાળાઓ પવિત્ર જ્ઞાનમંદિરો નથી પણ ખ્રિસ્તીકરણના અખાડા છે.” તરફ ગંભીરતાથી ધ્યાન આપવું આવશ્યક છે.

ઘટના સમિતિના ખ્રિસ્તી સભાસદનું ધૂર્તપણું : ખ્રિસ્તી શાળાઓમાં બાઈબલની પ્રાર્થના ઉપરાંત બાઈબલના વર્ગો પણ કડક રીતે ચલાવવામાં આવે છે, જો કે આ ધર્મ શિક્ષણના ઉપદ્રવની વાતો છેલ્લા પચાસ વર્ષથી વચ્ચે વચ્ચે ચર્ચાયા કરે છે. ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી અને વિશેષ કરીને આપણા નિર્ધમી રાજ્યઅમલ દરમિયાન તો આ વર્ગોને કાયમના દાબી દેવા જોઈતા હતા પરંતુ “ભારતીય રાજ્ય ઘટના સમિતિ”ના ખ્રિસ્તી સભાસદો આ વિષયમાં પૂર્ણ જાગ્રત ને હઠાગ્રહી રહ્યા છે. તેમણે આ સમિતિમાં ચર્ચને અને ધર્મપ્રચારના કાર્યને કાયદાની કલમોમાં ગમે તે રીતે મારી મચડીને પેટા કાયદાઓ ઘડાવીને પણ ચાલુ રાખ્યા છે. અત્યારે સ્વતંત્ર ભારતમાં પણ તેઓ નિર્ભય રીતે શાળાઓમાં બાઈબલના વર્ગો ચલાવી રહ્યા છે. આનું કારણ તેઓની સંગઠિતતા અને ચીવટાઈ છે.

૧૩૩ શત્રુને સાલિયાણાં બંધ કરો...

રાજાઓએ રાજ્ય મૂકી દઈ લોકશાસનને સગવડ કરી આપી એથી એમને સાલિયાણાં વર્ષાસિન દેવા પડે એ તો હજી ન્યાયયુક્ત કહેવાય, પરંતુ કોઈ આપણી દુશ્મનાવટ કરતું હોય દા.ત. ચીન કે પાકિસ્તાન, અને જો એને સાલિયાણું દેવું પડતું હોય તો એ કેટલું બધું ખતરનાક નીવડે ? શું ત્યાં સાલિયાણું હોંશે હોંશે અપાય ? આપીને એના ગુણગીત ગવાય કે ‘અમે કેવું સરસ, મોટી રકમનું સાલિયાણું’ આપ્યું ? વળી ઉપરાપર સારા સારા સાલિયાણાં આપવાની યોજના, ને એનાજ માટે ઉદ્યોગો વધારી કમાવાની મજૂરી વગેરે કરાય ? કરી કરીને એ દુશ્મનોને વર્ષાસિનો ભર્યે જવાય ?

ચીન પાકિસ્તાન વગેરે કેવાં દુશ્મન છે એ ખબર છે. તેથી આ બધા સવાલોના જવાબ ‘ના’ માં જ આપીએ. તેમજ એને સાલિયાણાં ભરવાનો કેમ અવસર જ ન આવે, ને આવ્યો હોય તો કેમ એમાં કાતરણ થાય, એમાંથી છૂટાય એની જ ઝંખના ને પેરવી કરતા હોઈએ, પરંતુ આપણી જ ગણાતી ઈન્દ્રિયો આપણા આત્માની ભાવશત્રુ છે. એની ખબર નથી. તેથી એને ભરપૂર સાલિયાણાં વર્ષાસિનો આપ્યે જઈએ છીએ, તે પણ હોંશે હોંશે અને આપ્યાના પાછા ગુણગીત ગાઈએ છીએ કે કેવું સરસ આપ્યું ! ઉપરાંત એ વર્ષાસિનો ભરવા માટેની યોજનાઓ ઘડવામાં તથા એની ખાતર જ કમાવા-કરવાની મૂર્ખમજૂરી અને કમાણીથી એના ભરણાં ભર્યે જવાની બાલિશ ચેષ્ટા કર્યે જઈએ છીએ. આ આપણા આત્માને કેટલું ખતરનાક નીવડવાનું ?

ઈન્દ્રિયોને મનગમતા વિષયો જોડી આપવા, આંખને રૂપાળાં રૂપ, સિનેમા-પ્રદર્શન-તમાશા, બંગલા-મોટર-પૈસા-દાગીના-ફર્નિચર, સન્માન-સત્કાર વગેરે, કાનને મધુરાં સંગીત, રેડિયો, પિક્ચરગીત, માનવંતાશબ્દ વગેરે, નાકને સુવાસિત હેર ઓઈલ-પફ-પાવડર-સ્નો તથા બીજા પદાર્થોની સુંગધ, જીભને ખાટાં-મીઠાં-તીખાં, ભોજન-નાસ્તા-મુખવાસ-વસાણાં વગેરે, અને સ્પર્શનેન્દ્રિયને સુંવાળા વસ્ત્ર, ચીજવસ્તુ, ગાદી-શય્યા-રમણી વગેરે પીરસ્યે રાખવા એ આ ભાવશત્રુને ભરપૂર વર્ષાસિનો હોંશેહોંશે ભરવાનું થાય છે. પાછી એની ‘એમ કેવું સરસ ખાધું જોયું...’ વગેરે પ્રશંસા થાય છે, એ ભરવા માટે યોજનાઓ ઘડાય છે, એની જ ખાતર ધંધા-ધાપાની વેઠ કરાય છે, ને કમાણી કરી કરીને એ ભાવ-શત્રુને સાલિયાણાં ભર્યે જવાય છે !

પરંતુ અહીં એ વિચારવા જેવું છે કે ઈન્દ્રિયો કેવું ભયંકર દુશ્મનાવટ કામ કરે છે ! કેવા અહીં અને પરલોકમાં ભારી અનર્થો ઊભા કરે છે ! વધારે પડતું ખાવામાં ભારો ખોરાક જવામાં અહીં જ હોજરી મંદ પડે છે ને અનેક રોગોના ભોગ બનવું પડે છે. આંખેથી દુનિયાનું બહુ જોવામાં નિસાસા, દીનતા, ધનવ્યય, ચિંતા-સંતાપ ઊભા થાય છે, જેથી શક્તિઓ હણાતાં રોગિષ્ઠ બનવું પડે છે. પાંચે ઈન્દ્રિયોને ગમતા વિષયો રૂપી વર્ષાસિનો દેવામાં ધનનો નાશ, અમૂલ્ય સમયનો નાશ, બુદ્ધિશક્તિનો મૂર્ખ ઉપયોગ, વગેરે વગેરે અનર્થો સરજાય છે. ઉપરાંત એથી મન ગળિયું બનેલું હોઈ પરમાત્મામાં જિનવચનમાં અને ધર્માનુષ્ઠાનમાં ઓતપ્રોત થઈ શકતું નથી, ભાવોલ્લાસ અનુભવી શકતું નથી, ત્યારે કેટલાય કષાયો, હાયવોય, સંકલ્પ-વિકલ્પો વગેરેનો પાર નથી રહેતો.

પરલોકમાં તો પછી અનર્થોનું પૂછવું જ શું ? એક બાજુ અહીં ઈન્દ્રિયોના પોષણથી ઊભા કરેલાં થોકબંધ પાપના કટુ ફળરૂપે દુઃખોમાં ત્યાં પીડાવાનું, અને બીજી બાજુ અહીંના સેવેલ વિષયરંગના ગાઢ સંસ્કારોથી ત્યાં પણ એવી પાપબુદ્ધિમાં જ રમવાનું, દુઃખ અપાર છતાં વિષયોની લત મૂકવાની વાત નહિ, કોઈ આત્મહિતની વિચારણા જ ન મળે. આજે જગતમાં મોટા ભાગે જીવોમાં દુઃખ અને પાપ દેખાય છે એ શાથી ? પૂર્વના કોક મનુષ્ય ભવમાં શત્રુભૂત ઈન્દ્રિયોને વિષયોના વર્ષાસિન આપવાનું જ કામ કરેલું એથી અને અહીં પાછું એ જ કરી રહ્યા છે, પછી ક્યાં જવાનું ? શત્રુને વર્ષાસિન બંધ કરવાનો અને દુઃખની પરંપરાથી છુટવાનો ઉત્તમ ભવ આ એક જ માનવ ભવ છે.

માટે આ ઉત્તમ જિનશાસન સહિત મળેલા માનવભવમાં આ કામ કરવાનું છે કે ઈન્દ્રિયોને વર્ષાસિન દેવાનું ઓછું કરતા જવાય, ક્રમે કરીને સર્વથા બંધ કરી દેવાય. એ માટે બિનસંબંધી વિષયોની ગડમથલ છોડી દેવાય, એમાં માથું ન મરાય, મન જ ન જવા દેવાય. દા.ત. કોઈનો બંગલો, કોઈની મોટર, કોઈના કોઈ સાથે લગ્ન, વગેરેમાં મન ઘાલવાની ને સારા ખોટાનું સર્ટિફિકેટ દેવાની શી જરૂર ? ત્યારે આપણા સંબંધિત વિષયોમાં પણ પહેલેથી એના લાંબાચોડા વિચારો કરવાની કે એની યોજનાના વિકલ્પોની હારમાળા ઘડવાની કોઈ જરૂર નહિ. એમ શબ્દ-રૂપ-રસ વગેરેના સંપર્કમાં આવ્યા ત્યારે પણ મનમાં એને મહત્ત્વ આપવું જરૂરી નથી, કે એની ત્યારે કે પછી કોઈ કવિતા ગાવાની વાત નહિ રાખવી જોઈએ. તેમજ એના કાપ માટે આશીર્વાદભૂત મહાન પ્રતિજ્ઞા ધર્મમાં અનેક વ્રતનિયમોમાં આવવું જોઈએ.

તાત્પર્ય, ઈન્દ્રિયોને વર્ષાસિન આપવામાં જબરદસ્ત કાપ મૂકવા માટે મફતિયા યાને જીવન જીવવામાં બિનજરૂરી વિષયો તરફ ઈન્દ્રિયસંપર્ક નહિ, અને જરૂરી

વિષયોમાં શક્ય સંકોચ થાય તથા મન એ વિષયોનું મહત્ત્વ ન માને, જીભ એના ગુણ ન ગાય, અને કાયા એમાં સુસ્ત રહે, હોંશિલી નહિ. આ બધું બને તો જ પછી દેવદર્શનાદિ આત્મહિતની પ્રવૃત્તિમાં ઉજમાળતા તન્મયતા આવી શકે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૧૩, તા. ૯-૧૨-૧૯૬૭

૧૩૪) ચૈતન્ય - ધબકતું જીવન : એક કથા

(લેખાંક-૧)

જીવન ચૈતન્ય ધબકતું હોય એ સાચું સ્વસ્થ જીવન છે. જીવનમાં જડતા જ ધબકતી હોય તો એવા જીવનમાં સનેપાતથી શી વિશેષતા ? ચૈતન્ય ધબકતું જીવન એ, જેમાં તે તે પ્રસંગે પાપથી દૂર રહેવાના સુયોગ્ય વિચાર કરાતા હોય, ને જીવન તદનુસાર વળાંક લેતું હોય. આ માટે એક આદર્શ દષ્ટાન્ત આ રહ્યું,-

‘એક હતા શેઠ, એમનો પુત્ર સમુદ્રદત્ત એના લગ્ન બીજા નગરની જિનમતિ નામની એક શ્રેષ્ઠિ કન્યા સાથે થયા.’

‘જીવનમાં સંયમ બને તેટલો વધુ પાળવો’ એવો આ સમુદ્રદત્તનો આદર્શ, એટલે એને કાંઈ પત્ની ઘરે તેડવાની ઉતાવળ હતી નહિ. પરંતુ મોહના દલાલ સગાવહાલાથી કેમ રહેવાય ?

બહુધા દુનિયા મોહવેલી હોય છે. એને બિચારીને આત્મ-ચૈતન્ય અને તત્ત્વ-પ્રકાશનાં જીવનની સાત્ત્વિક મજાની શી ખબર ? એને તો ‘ઢીંગલા-ઢીંગલી પરણાવો, પછી ઢીંગલો ઢીંગલી સાથે રમ્યા કરે, એવી મોહમૂર્છાની સનેપાતિયા ચેષ્ટામાં જ રાયવા-માયવા ને નાયવાનું ગમે. જડતાના ધબકારા લેતા જીવનમાં એ જ હોય. બ્રહ્મચર્યની વાતો ચૈતન્ય-ધબકતા જીવનમાં હોય. સગાવહાલા સમુદ્રદત્તને સાસરે જઈ પત્નીને તેડી લાવવાની તાકિદ કરે છે.’

અંતે એક વાર સમુદ્રદત્ત પોતાના નોકર મંગળિયાને લઈને પત્નીને તેડવા માટે નીકળે છે. ચાલતા ચાલતા વનવગડામાં એક ઝાડ નીચે બંને વિસામો ખાવા બેઠા.

ત્યાં મંગળિયો બેઠો બેઠો અમથો જમીન કોચવા મંડ્યો. એમાં ખાડો પડતા નીચે એક સોનાનો ચરુ દાટેલો તેનો કાંઠો દેખ્યો. એ દેખીને દિલ મલક્યું. પરંતુ સમુદ્રદત્તની એ તરફ દષ્ટિ જતા કહે છે,-

અરે મંગળ ! આ તું શું કરે છે ? દાટી દે દાટી દે, આ તો લોભનું કારણ,

ઉન્માદનું પ્રેરક અને આરંભસમારંભથી જીવોના ઘાતને ઊભું કરનારું છે.

સમુદ્રદત્તને ચૈતન્ય ધબકતું છે. એટલે એ વધુ પડતા અને વગર મહેનતના પૈસામાં લોભ, વિષયોના ઉન્માદ તથા જીવહિંસાદિની ભયંકર ખરાબીઓ જુએ છે. સુષુપ્ત ચૈતન્યવાળાના પંથ આનાથી ન્યારા, તદન ઊલટા હોય છે.

ચૈતન પાસે ચૈતન્ય તો છે જ, પરંતુ એ ધબકતું ય હોય, અને સુષુપ્ત પણ હોય, પાપથી દૂર રહેવાની વૃત્તિમાં ચૈતન્ય જાગતું છે. પાપમાં જ મગ્ન રહેતી વૃત્તિમાં ચૈતન્ય ઊંઘતું છે. એમ વધુ પડતા લોભમાં યા શ્રમ વિનાની સંપત્તિ મેળવવાની તૃષ્ણામાં ચૈતન્ય સુષુપ્ત છે. એ જાગતુ-ધબકતું તો જ કહેવાય કે જો વધુ પડતો લોભ અને મફતિયા ચાંઉ કરવામાં ભયંકર ખરાબી દેખાય. આપણે જાગતની અનેક વસ્તુ માટે જાગતા રહેવાનું કરીએ છીએ, પરંતુ આપણા ચૈતન્યને શુભ વૃત્તિ શુભ ભાવમાં જાગતું ધબકતું રાખવા માટે કશી જ ચિંતા પરવા કરતા નથી એ કેવું આશ્ચર્ય ? ચૈતન્ય જાગતું ધબકતું કરવા માટે શ્રેષ્ઠ ભવ માનવનો, ને તે આપણને મળ્યો છે. તો શું અહીં એ કાર્ય કર્યા વિના ભવ ખોઈ નાખવાનો ?

ત્યારે ચૈતન્ય મૂઢ મેલું દાટ કરવામાં કેવી કુર ચેષ્ટા કરાય છે અને પરલોક કેવો દારુણ બને છે ! કોણિકે એવા ચૈતન્યથી મહાઉપકારી અને સજ્જન બાપને બેડીએ જકડી કેદમાં નાખ્યો, ને રોજ ૫૦ ફટકા મારવાનું કર્યું, તેમજ વગર ચક્રવર્તીપણાના પુણ્યે છ ખંડ સાધવા નીકળ્યો, મરાયો અને છઠ્ઠી નરકે ગયો.

નોકર મંગળ બિચારોય મૂઢ ચૈતન્યવાળો, તે સોનેયાનો ચરુ મળે એમાં મહા આનંદ દેખે છે, એટલે શેઠના દીકરા સમુદ્રદત્તના બોલ પર વિચારે છે કે ‘નક્કી શેઠ સફાઈ કરે છે, અને એમ કરીને પોતાને ખાનગી આવીને આ માલ ઉઠાવી લઈ જવો છે, પણ હું એમ શાનો જતો કરીશ ? બસ, એમ વિચારી એ વખતે તો એણે ખાડો પૂરી દીધો, પણ મનમાં ગાંઠ વાળી. પછી બંને આગળ ચાલ્યા.’

સસરાને ગામ પહોંચતાં, ગામ બહાર સમુદ્રદત્ત ઊભો રહી નોકરને કહે છે, ‘જા તુ જરા સાસરાની પરિસ્થિતિ જોઈ આવ પછી આપણે જઈએ. એમ જ એકાએક જઈએ તે સારું નહિ.’

નોકર ઉપડ્યો ગામમાં. પણ એના જડતાભર્યા હૃદયને વસવસો છે કે ‘આ શેઠ કાંક પેલા નિધાન પાસે ન ઊપડી જાય. તેમ અહીં પણ કોણ જાણે સાસરિયા વધુ રોકી ન રાખે ? નહિતર કોને ખબર અહીં રહ્યા રાતવરત એ એકલા જઈ ક્યાંય પેલું નિધાન ઉઠાવી લાવે તો ? એટલે એ થોડી વારમાં પાછો આવી સમુદ્રદત્તને ખોટે ખોટું ને જાણે ગભરાટમાં કહે છે,-’

‘ભાઈ ! ભાઈ ! જુલ્મ થયો હું ત્યાં ગયો ત્યારે તમારા સાસુ-સસરા

બિચારા ઉદાસ બેઠેલા. આગળ પાછળ તપાસ કરતાં ખબર પડી કે તમારી પત્ની જિનમતિ આચારબ્રહ્મ બની છે, તેથી એ શરમાઈ ગયા છે કે ‘જમાઈ આવે ત્યારે મોંઢું શું બતાવવું.’

ધબકતું ચૈતન્ય નહિ, તેથી શુદ્ધને બદલે મૂઢ ચૈતન્ય હોય ત્યાં કેટલી ભયંકરતા સરજાય ? ને જાગતા શુદ્ધ ચૈતન્યમાં કેવી મહાન સ્થિતિ ઊભી થાય ? સમુદ્રદત્ત આ કરે છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૬, અંક-૧૪, તા. ૧૬-૧૨-૧૯૬૭

(૧૩૫) (લેખાંક-૨)

ધનનો લોભ શું કામ કરે છે ? એની પાછળ કેવી માયાજાળ રચાય છે ? ઉત્તમ માનવજીવન તો સ્વાત્માને સારો ગુણિયલ અને સાત્ત્વિક ઉદાર પ્રકૃતિવાળો ઘડવા માટે છે. પરંતુ આ ગોઝારા લોભ અને માયા એ કેમ થવા દે ? એ તો ઊલટું જ કરે. નોકર પવિત્ર જિનમતિ પર આરોપ ચડાવતા અચકાયો નહિ કે ‘એ તો બ્રહ્મ થઈ છે.’

સમુદ્રદત્ત તો ભદ્રક છે, નોકર પર વિશ્વાસ ધરનારો છે. એથી એણે તો એનું કહેલું સાચું માની લીધું. તેથી એને વિચાર આવ્યો કે,-

“અહો ! મોહની કેવી વિટંબણા...? કે એ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી-ઊછરેલી બાઈને પણ ભુલાવામાં પાડી દે છે ! ખેર, ત્યારે સંસારજ એવો છે કે જ્યાં મોહનો ભરોસો નહિ તો પછી મારે આવા સંસારવાસનું શું કામ છે ?...”

એમ વિચાર કરીને એ નોકરને કહે છે, ‘મંગળ ! તો પછી હવે મને આ સંસાર પર નફરત છૂટી છે. હું તો હવે અહીંથી સીધો ગુરુમહારાજ પાસે જઈને ચારિત્ર લઈશ. તું તારે ઘરે પહોંચી જા, અને પિતાજીને હકીકત કહેજે.’

જીવન કેવું ચૈતન્ય-ધબકતું કે આવા પ્રસંગ પર સુયોગ્ય વિચારસરણી પર ચડી જાય છે ? ત્યારે શું એમ વિચારવું યોગ્ય છે કે, ‘ખેર, આપણે એને સમજાવીને લાઈન પર લાવીશું, અગર બીજી સારી તપાસી કરી પરણીને સુખી થઈશું ?’ ના, કેમ કે જેને આવા નાદ લાગ્યા હોય એ સુધરવા મુશ્કેલ હોય છે. તેમ બીજી ગમે તેવી સારી પણ દેખાતી હોય છતાં શો વિશ્વાસ કે આ વિચિત્ર દુનિયા વચ્ચે રહેતા એક યા બીજી રીતે એ માર્ગ નહિ ભૂલે ? દ્રોહ નહિ કરે ? સ્ત્રીચરિત્ર નહિ આચરે ? કમમાં કમ દેવ-ગુરુ-ધર્મની સેવા નહિ ચુકાવે ? સમુદ્રદત્ત તો એવો સચેતન છે કે એને આ કોઈ વિચાર નથી આવતો, તેમ જિનમતિ ઉપર ગુસ્સો ય

નથી ચડતો. એ તો એની દયા ખાય છે કે બિચારીને કર્મે ભુલાવી, અને પોતાના માટે વૈરાગ્યના રંગમાં ચડી જાય છે કે ‘સર્થુ આ સંસારવાસથી.’

પણ નોકરનું જીવન જડતાના ધબકારા લઈ રહ્યું છે, તેથી એ તો શંકા કરે છે કે ‘આ કુમાર મને આમ મોકલી દઈને કદાચ એ પેલો દલ્લો ઉઠાવી લે તો ? એટલે એ કહે છે કે ‘ના, એમ આપને એકલા મૂકીને ન જવાય. ગુરુમહારાજને ભેગા કરી પછી હું ઘરે જઈશ.’ મૂકવા જવાની પ્રવૃત્તિ સારી, પણ ઉદ્દેશ ખોટો.

આમ કહી સાથે ચાલ્યો ખરો ! પણ દાનત ખોટી છે, કેમ કે અંતરમાં જડતા જડલક્ષ્મીની લંપટતા લાગી છે. પછી એ કાળાં કર્મમાં તણાય એમાં નવાઈ નથી. એણે આગળ ચાલતા સમુદ્રદત્તને પાછળથી પીઠમાં છરી ભોંકી દઈ ત્યાંથી પાછું ભાગવા માંડ્યું. સમુદ્રદત્તની પીઠમાં ઘા લાગવાથી પાછું જોયું તો મંગળિયો ભાગતો દેખાયો ? બોલાવવા છતાં એ પાછો વળતો નથી એટલે કુમારને લાગ્યું કે, ‘એણે પેલા સોનાના ચરુના લોભમાં આ કર્યું લાગે છે, ત્યારે એણે જિનમતિ માટે પણ કાં ગપ્પું ન લગાવ્યું હોય ? છતાં હવે તો સંસાર પરથી મારું મન ઊઠી ગયું છે, તે હવે એમાં પાછું ધાલવું નથી.’

સમુદ્રદત્તે નોકર પર ગુસ્સો ન કર્યો, કેમ કે એનું ચૈતન્ય ધબકતું છે, તેથી સુયોગ્ય વિચાર પર જ એ ચડે છે. એણે સૂકા પાંદડાનો ભૂકો ઘા પર દાબી પાટો બાંધી દીધો. પછી ત્યાંથી ચાલતાં ક્રમે કરીને ગુરુ પાસે પહોંચી એણે હકીકત કહીને ઘાના ઉપચાર કરીને દીક્ષા લીધી.

દીક્ષાના સમાચાર જિનમતિના કાને પહોંચ્યા ત્યારે એ પણ ચૈતન્ય-ધબકતું જીવન જીવનારી છે, એટલે એને આનંદ થયો. પોતાનો પિતાને કહે છે.

‘બાપુજી ! તો હવે હું પણ એમના દર્શને જઈ મારા નેત્ર પવિત્ર કરું, અને હું પણ ચારિત્ર લઈશ.’

માતાપિતાને સમજાવી, એમણે આપેલી સગવડ સાથે સમુદ્રદત્તસાધુ પાસે એ ગઈ. મુનિવેશમાં જોઈ આંખમાં હર્ષાશ્રુ અને ગદ્ગદ દિલ સાથે કહે છે,-

‘આર્યપુત્ર ! ધન્ય અવતાર તમારો તમે તો આ ઉત્તમ માર્ગ લઈને તમારા આત્માને તો તાર્યો, પણ મને ય આ ભવકૂપમાંથી ઉદ્ધરવાનું કર્યું ! તમારો કેટલો ઉપકાર માનું ? વિષયરંગમાં રગદોળનારા પતિ તો અનંતા મળ્યા, પણ પરણ્યા બરાબર નિર્મળ બ્રહ્મચર્ય અને ચારિત્રમાં ચડાવનાર તમારા જેવા સોભાગી પતિ ક્યાં મળે ? કહીને વારંવાર કૃતજ્ઞતાથી વંદન કરે છે. પછી એણે પણ ચારિત્ર સ્વીકારી લીધું.’

કહેવાની જરૂર નથી કે જિનમતિ પરના આરોપની નોકરની કહેલી વાત

સમુદ્રદત્તમુનિને વાહિયાત લાગી. છતાં એવી ય વાત કરનાર નોકર ઉપકારી લાગ્યો, કેમ કે છેવટ શું આવ્યું ? બંનેને ચારિત્રમાર્ગે પ્રયાણ ! કે જે મનગમતી વાત હતી. ચૈતન્ય-ધબકતા જીવનમાં સુયોગ્ય વિચારસરણી જ હોય, ને એ સ્વાત્માને પાપથી ભડકતા રખાવી સ્વ ને પરના મહાન ઉદય કરે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૧૫, તા. ૨૩-૧૨-૧૯૬૭

૧૩૬ વફાદારીનું ઊંચું મહત્વ

શ્રી ભગવતીસૂત્ર કહે છે કે વિરાધક સંયમી મરીને વિરાધિત સંયમના લીધે વધુમાં વધુ ૧ લા દેવલોક સુધી જ જાય, જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ સંન્યાસી મરીને ઠેઠ પાંચમા દેવલોક સુધી જઈ શકે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આમ કેમ ? પેલા સંયમીને તો સંયમ જૈન શાસનનું છે. સર્વપાપત્યાગ યાને સર્વ વિરતિના ઘરનું છે. પંચમહાવ્રતના સ્વીકારવાળું છે, જ્યારે સંન્યાસીને તો મિથ્યાદષ્ટિ અસર્વજ્ઞના મતની દીક્ષા છે, સંન્યાસ છે. તો ફળમાં આને અધિકતા અને પેલા વિરાધિત સંયમવાળાને ન્યૂનતા કેમ ?

અલબત્ત સંયમમાં વિરાધના યાને સંયમમાં સ્ખલના પહોંચાડે છે, તેમાં કદાચ સમ્યક્ત્વનો પણ નાશ કરી નાખે એવા અનંતાનુબંધી રાગ-દ્વેષ ઊઠતા હોય ને મિથ્યાત્વ ઉદયમાં આવતું હોય, તેથી તો એવો જીવ ભવનપતિ કે જ્યોતિષ દેવલોકમાં પણ જાય, કિન્તુ સમ્યક્ત્વની હાજરી હોય તો તો વૈમાનિક દેવલોકથી નીચેનું આયુષ્ય બાંધે જ નહિ, ત્યારે આ તો નીચે જાય છે એ સૂચવે છે કે સમકિત નષ્ટ થયું અને મિથ્યાત્વ ઉદયમાં આવ્યું છતાં પેલા સંન્યાસીય કયા સમ્યક્ત્વમાં છે ? એને ય મિથ્યાત્વનો ઉદય છે. ઉપરાંત દીક્ષા મિથ્યાશાસ્ત્રે કહેલી છે, ત્યારે સંયમીને સર્વજ્ઞના શાસ્ત્ર મુજબની પંચમહાવ્રતના સ્વીકારવાળી છે, તો પછી ફળ ઓછું કેમ ?

આના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે, સંયમીને ભલે સૂક્ષ્મરૂપે ત્રિવિધ ત્રિવિધે હિંસાદિત્યાગરૂપ મહાવ્રતપ્રતિજ્ઞા હોય અને સંન્યાસીને તો સ્થૂલરૂપે વ્રતસ્વીકાર હો, છતાં સંયમી એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે છે, એટલે કે વ્રતની વફાદારી ગુમાવે છે, ત્યારે સંન્યાસી લીધેલ વ્રતને બરાબર વફાદાર રહે છે તેથી સંયમીને ઓછું ફળ નીચો દેવલોક અને સંન્યાસીને ઊંચું ફળ, ઊંચો દેવલોક મળે એ સહજ છે.

વ્રત-પ્રતિજ્ઞાને અખંડ અણીશુદ્ધ પાળ્યાનો આ મહિમા છે કે અભવી જેવા પણ જીવ સમ્યક્ત્વ નહિ છતાં જો જિનશાસનની સાધુદીક્ષા લઈ ત્રિવિધ ત્રિવિધે સ્વીકૃત પંચમહાવ્રત બરાબર પાળે છે, તો ઠેઠ ૧૨ દેવલોકની ઉપર ચૈવેયક સ્વર્ગ સુધી જાય છે. જ્યારે સંન્યાસી મિથ્યાશાસ્ત્રોક્ત સંન્યાસ, લઈ એના કહેલા સ્વીકૃત વ્રતને બરાબર પાળે છે, તો માત્ર પાંચમા દેવલોક સુધી જ જાય છે, આ ફરકનું કારણ એ છે કે જેને સાધુદીક્ષામાં ‘હું મનથી, વચનથી કે કાયાથી સૂક્ષ્મ પણ હિંસા-અસત્યાદિ પાપ સેવીશ નહિ, સેવરાવીશ નહિ, સેવતાને આ ઠીક કરે છે એમ સારો માનીશ નહિ.’ એવી ત્રિવિધ ત્રિવિધે પાપત્યાગની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા હોય છે. ત્યારે જૈનેતરમતની સંન્યાસદીક્ષામાં એટલી હદ સુધીની પ્રતિજ્ઞા નથી, અતિ સૂક્ષ્મ કોટિનો પાપત્યાગ નથી. તેમ આચાર પણ એટલા સૂક્ષ્મ વિવેકના નથી. સંન્યાસી તો પોતાના માટે બનાવેલ ભિક્ષા મળે તોય તે લઈ લે છે, ત્યારે જૈન સાધુ એ ન લે, કેમ કે એમાં હિંસાની અનુમોદના લાગે.

આમ, સમ્યક્ત્વ નહિ છતાં સર્વજ્ઞકથિત મહાવ્રતના પાલનનું ઊંચું મૂલ્ય, ઊંચું ફળ છે. છતાં જો એની વિરાધના કરે, ભંગ કરે તો એમાં વફાદારી ગુમાવ્યાથી અલ્પ વ્રતના વિશુદ્ધ પાલનના ફળ કરતાં નીચું ફળ આવીને ઊભું રહે છે, એ પૂર્વોક્ત ભગવતી સૂત્રનું કથન છે.

આ પરથી એ બોધ લેવા જેવો છે કે

(૧) નાના કે મોટા પણ સ્વીકારેલ વ્રતને બરાબર વફાદાર રહેવું, એનું પાલન યથાસ્થિત જેવું સ્વીકાર્યું તેવું કરવું, કિન્તુ એનો ભંગ ન કરવો, એને દોષ ન લગાડવો. અને

(૨) કદાચ જાણ્યે-અજાણ્યે દોષ લાગી ગયો, તો તુરંત સુગુરુ આગળ પશ્ચાત્તાપ સાથે એનું આલોચન-પ્રકાશન કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, જેથી પછી વ્રત શુદ્ધ બને. એટલા જ માટે રોજના સવાર-સાંજના પ્રતિક્રમણનું મહત્ત્વ છે. કેમકે એ અજાણ્યે લાગેલા નાના દોષોનું પરિમાર્જન કરી આપે છે, ને વ્રતને શુદ્ધ અ-ભગ્ન, અ-ખંડિત રાખે છે, ત્યારે બીજા દોષોનું પરિમાર્જન ગુરુ પાસે આલોચન કરી એમણે કહેલ પ્રાયશ્ચિત્તને વહન કરવાથી થાય છે.

તો શું જેણે વ્રત જ લીધા નથી અને દોષ સેવ્યા છે એણે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવું પડે ? હા, (૧) જિનાજ્ઞાને નિષેધ કરેલ અર્થાત્ ત્યજવા જેવા કહેલ કાર્યનું સેવન. (૨) આદરવા જેવા કહેલા કાર્યનું અ-સેવન, તથા (૩) જિનોક્તની અબ્રહ્મા, અને (૪) જિનોક્તથી વિપરીત વ્રુપણા-પ્રતિપાદન એ ચારેય દોષ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય

છે. માટે જ જીવનના સર્વ પાપોની શુદ્ધિ માટે યોગ્ય ગુરુ આગળ ભવ-આલોચના કરાય છે.

(૩) વ્રતની વફાદારીની જેમ બીજી પણ વફાદારીઓનું ઊંચું મહત્ત્વ છે. દા.ત. વચનની વફાદારીઓનું, બોલ્યું પાળવું, પિતા-પુત્રની પિતા તરીકે પુત્ર તરીકે વફાદારી, પતિ-પત્નીની વફાદારી, નોકરની શેઠ પ્રત્યે વફાદારી, મિત્રની મિત્ર પ્રત્યે, શિષ્યની ગુરુ પ્રત્યે અને ગુરુની શિષ્ય પ્રત્યે વફાદારી...વગેરે જો તે તે વફાદારી ચૂકાય, તો વિશ્વાસભંગ વગેરે મહા અનર્થ નીપજે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત” વર્ષ-૧૬,અંક-૧૬,તા.૩૦-૧૨-૧૯૬૭

૧૩૭ જીવોને વધુ ઠેરવાના સ્થાન બે

શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં ગણધર મહારાજ શ્રી ગૌતમ સ્વામીજીએ પ્રશ્ન કર્યો કે હે ભગવંત ! નરકમાં અશૂન્યકાળ કેટલો ? મિશ્રકાળ કેટલો ? ને શૂન્યકાળ એટલો ?

‘અશૂન્યકાળ, એટલે કોઈ એક અમુક સમયે જેટલા જીવો નરકમાં છે એમાંથી એક પણ ઓછો થાય નહિ, ચ્યવીને બીજે જાય નહિ એવો કાળ કેટલો ?’ ‘મિશ્રકાળ’ એટલે એ જીવોમાંથી ઓછા થતા થતા છેવટે, એમાનો એક પણ જીવ નરકમાં હોય તેટલો કાળ. ‘શૂન્યકાળ’ એટલે એ અમુક સમયના જીવોમાંથી એક પણ જીવ ત્યાં હોય નહિ એવું બનવાને લાગતો કાળ. એ, કેટલો ?

ભગવાન મહાવીર સ્વામીજીએ ઉત્તર કર્યો કે, ‘હે ગૌતમ ! અશૂન્યકાળ ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ મુહૂર્ત,(અર્થાત્ વધારેમાં વધારે ૧૨ મુહૂર્ત સુધીમાં એક પણ જીવ ઓછો ન થાય.) મિશ્રકાળ એથી અનંતગુણ અને શૂન્યકાળ એથી અનંતગુણ. અહીં પ્રશ્ન થાય કે શૂન્યકાળ ૩૩ સારોપમ જ કહેવો જોઈએ, અનંતગુણો ? કેમ કહ્યો ? કારણ કે, જે અમુક સમયના જીવો લીધા એમાં તે જ સમયે સાતમી નરકમાં કોઈ જીવ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય લઈ આવ્યો હોય તેને છેવટે નીકળી જવાનું હોય, ને નીકળી જતાં ૩૩ સાગરોપમકાળ લાગે, આમ બધા નીકળી જતા ૩૩ સાગરોપમકાળ જ થાય તો શૂન્યકાળ અનંતગુણ કેમ કહ્યો ?’

આનો ઉત્તર એ છે કે શૂન્યકાળ એ બધાને નીકળી જવાનો કાળ નથી. પરંતુ એમાંનો એક પણ જીવ નરકમાં ન હોય એવું થવામાં લાગતો કાળ છે, એટલે બને એવું કે નીકળી ગયેલા જીવોમાંથી પાછા બીજે જઈ આવી અહીં નરકમાં ઉત્પન્ન પણ થાય. તેથી એ ત્યાં રહ્યો ગણાય. તેથી ભલે પેલો ૩૩ સાગરોપમવાળો

જીવ ચ્યવી ગયો પરંતુ એટલા કાળમાં તો આમાંના બીજા ચ્યવી ગયેલા જીવોમાંથી કેટલાક પાછાં અહીં આવી ભરાણા હોય. તેથી શૂન્યકાળ ન થયો. એ તો એમાનો એક પણ જીવ નરકમાં પાછો ન આવી રહ્યો હોય પણ બધા જ તે સમયના જીવ નરક સિવાય બીજે ગોઠવાઈ ગયા હોય એવું બને ત્યારે નરક એ જીવોથી તદ્દન શૂન્ય થઈ ખાલી થઈ કહેવાય. આવો શૂન્ય બનવાને કાળ અનંતગુણો લાગે.

અહીં એક વસ્તુ સમજવાની છે કે કોઈ પણ જીવને બે ઈન્દ્રિય તેઈન્દ્રિય ચઉરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયપણું એ ત્રસપણું રહેવાનું વધારેમાં વધારે ૨૦૦૦ સાગરોપમકાળ બને.પછીથી એ જીવ અવશ્ય કાં તો મોક્ષે જાય. અગર એકેન્દ્રિયપણું પામે. કોઈ પણ જીવને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૦૦૦ સાગરોપમકાળ જ ત્રસપણુ રહે, પછીથી એ ગુમાવે જ.

હવે નરકમાં પંચેન્દ્રિય તિર્યચ કે મનુષ્ય જ આવે, તેથી પેલા સમયના નરકના જીવ ત્યાંથી ચ્યવી ચ્યવી પંચેન્દ્રિય તિર્યચ કે મનુષ્ય જ થાય. અને નરકયોગ્ય અતિ કલુષિત ભાવ કરે તોજ નરકાયું બાંધી નરકમાં આવી શકે. નહિતર બીજી ગતિમાં કે મોક્ષે જાય... એમાં એકેન્દ્રિયપણામાં જો જાય તો અસંખ્ય કે અનંતા સાગરોપમ સુધી પણ એકેન્દ્રિયપણામાં જ જન્મ-મરણ કરતો રહે. એમાંથી છૂટી ઊંચો આવે ત્યાં મનુષ્ય કે તિર્યચપણું પામી સંભવ છે કે નરકયોગ્ય કર્મ કરી નરકમાં જાય.

ત્યારે એ વિચારવાનું છે કે નરકના અશૂન્યકાળ કરતાં શૂન્ય થવાનો કાળ અનંત-અનંતગુણ કહ્યો, તો એનો અર્થ એ, કે અમુક સમયના નરક જીવ પૈકી કેટલાક જીવ ત્યાંથી ચ્યવીને ફરી ફરી જે અહીં આવે છે. તેથી શૂન્યકાળ જલદી બનતો નથી. આ હિસાબે વિચારતા પ્રશ્ન થાય છે કે શું જીવને વધુ ઠેરવાના સ્થાન બે, નરક અને એકેન્દ્રિયપણું ? કેમ કે મનુષ્ય અને તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-કાળ ૩૩ પલ્યોપમ હોય પણ તે તો મરીને દેવગતિ પામે. જે સંખ્યાતા વર્ષના જ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય કે તિર્યચ પંચેન્દ્રિય હોય તે જ નરકગતિમાં જઈ શકે. તેમ મનુષ્ય કે પંચેન્દ્રિય તિર્યચ મરી મરીને એવો જ ભવ પામે તો ૭-૮ વાર પામી શકે. બેઈન્દ્રિય તેઈન્દ્રિય અને ચઉરિન્દ્રિય ઉત્કૃષ્ટથી સંખ્યાતા વર્ષ જ તે તે અવતાર પામ્યા કરે. દેવગતિમાં સાગરોપમના આયુષ્ય હોય, પણ દેવ બનવાનું ક્યાં સહેલું છે ? તેથી એકેન્દ્રિય તિર્યચના અવતાર સારી રીતે થયા કરે. ભગવાન મહાવીર સ્વામીના ત્રીજા ભવથી સત્તાવીસમા ભવ સુધીના ૨૫ ભવનો કાળ એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં સહેજ ઓછો. પરંતુ તે એક સિંહના અને બે નરકના ભવ સિવાય બીજા ભવ દેવ મનુષ્યના. આમાં કાંઈ એક કોડાકોટિ તો નહિ પણ એક

કોટિ સાગરોપમે ય નહિ. એક લાખ નહિ, ને માત્ર એક હજાર પણ સાગરોપમ ન થાય. વીર પ્રભુના જીવે બાકીના લગભગ એક કોટાકોટિ જેવા સાગરોપમનો કાળ ક્યાં કાઢ્યો ? ત્રસપસણાના યાને બેઈન્દ્રિયપણાથી પંચેન્દ્રિયપણાનો સળંગ કાળ વધુમાં વધુ માત્ર ૨૦૦૦ સાગરોપમનો કાળ છે તેથી સહેજે અનુમાન થાય કે કોઈ મહત્વના દેવ-મનુષ્ય-નરકના ભવ નહિ પણ તે સિવાયમાં ભ્રમણ થયું એમાં એકેન્દ્રિયપણામાં વધુ વખત રહેવાનું બન્યું હોય.

આ વિચારણાનો સારાંશ આ છે, કે નરકના શૂન્યકાળના હિસાબે અને એકેન્દ્રિયપણામાં કદી શૂન્યકાળ જ નહિના હિસાબે જીવોને જો વધુ વખત ઠેરવાના આ બે સ્થાન જ હોય તો એ સ્થાન પમાડનારા પાપોથી ખૂબ જ સાવધ રહેવા જેવું છે. આવા પાપોમાં રૌદ્રધ્યાન, મહારંભ-પરિગ્રહની બુદ્ધિ, કૃષ્ણ લેશ્યા, તીવ્રમદ તથા પૈસા-પરિવારાદિ કે ખાનપાન-વિષયો પર ગાઢ મૂર્છા આવે. એનાથી હંમેશા બચવાનું લક્ષ રાખવું.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૧૭, તા. ૬-૧-૧૯૬૮

૧૩૮ અહિંસા શા માટે ? અને કેટલી ?

‘કરો તેવું પામો’ એ સૂત્ર અનુસાર બીજાને સુખશાતાનું દાન કરવાથી સુખશાતા મળે, ને બીજાને અશાતાનું દાન કરવાથી અશાતા મળે. આ ઉઘાડો હિસાબ છે, માત્ર ફળ મળવામાં કદાચ વિલંબ થાય એટલું જ. કહે છે ને ‘ભગવાન ! તેરે રાજ્યમેં અંધેર નહિ, દેર (વિલંબ) હૈ.’ કરેલા સુકૃત કે દુષ્કૃત નકામા નથી જતા, પરંતુ એનું વિલંબે ફળ આવે છે, કેમ કે સુકૃત યા દુષ્કૃતથી ઊભા થયેલા કર્મ પાકે એટલે એ એનું ફળ દેખાડે. ગુમડું થયું તે તરત પીડા નથી દેખાડતું પણ પાકે છે એટલે વેદના કરે છે.

આ હિસાબે બીજા જીવોની હિંસા કરી એને પીડા-આશાતા દેવામાં બંધાયેલા પાપકર્મથી એનો વિપાક થતાં પીડા જ મળે તે જઘન્યથી ૧૦ ગુણી પીડા મળે. એમ શાસ્ત્ર કહે છે. જો હિંસા કરવાથી દુઃખ ન મળતું હોય તો જગતમાં આટલા બધા જીવો દુઃખમાં કેમ રીબાતા હોય ? આપણે દુઃખ નથી ઈચ્છતા તો પછી કઈ અક્કલ પર જીવોની હિંસા કરી એને દુઃખ દઈ શકીએ ? અથવા બીજાઓ ધોર જીવહિંસા કરી માલ બનાવે એને હોંશે હોંશે ખરીદીને વાપરીએ ?

આજે જગતમાં હિંસાનું કેવું ધોર તાંડવ મચી રહ્યું છે ? મુલાયમ રેશમ જેવા

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૨૯૩

ચામડા ઉપજાવવા ઢોરોની કારમી કતલ થાય છે, જીવતા ઢોર ઉપર ઊકળતા પાણી રેડી એને ધોકાથી કૂટવામાં આવે છે, જેથી લોહી ચામડીમાં ઉપસી આવે, અને પછી એને જીવતા જીવે જ ઉઝરડી લેવામાં આવે છે, જેથી મુલાયમ ચામડું મળી રહે ! આવા ચામડાના જોડા ચંપલ પાકીટ ગાદી વગેરે કેટલા ધૂમ પ્રમાણમાં વપરાય છે ? જીવનમાં અહિંસાને સ્થાન કેટલું ?

એમ આજે દવાઓ, ટોનિક પાવડરો-પ્રવાહી તથા ખાદ્યો સુદ્ધામાં પ્રાણિજ તત્ત્વો કેટકેટલા પેસી ગયા ? વીટામિન્સ-લીવર એક્સટ્રેક્ટ. ઈસેન્સ ઓફ ચીક્સ, શીતળા વગેરેના ઈજેક્શન, મીલ્કપાવડર વગેરેમાં શક્તિ માટે ઈંડાના રસનાપુટ, હોસ્પિટલોમાં દૂધમાં યા બીજી રીતે અપાતો ઈંડાનો રસ...આવું આવું કેટલું બધુ ચાલી પડ્યું છે ? આજે મત્સ્ય ઉદ્યોગ વિકસે છે એટલે હવે અનાજના લોટમાં સૂકી માછલીના લોટની ભેળવણી ડોકિયાં કરી રહી છે. જીવનમાં હિંસા કેટલી અહિંસા કેટલી, જો એ હિંસાજન્મ ચીજો ખપે છે ?

એવું જ આજે કાપડની બનાવટમાં તેમજ બીજી ય કેટલી મોજશોખની વસ્તુના નિર્માણમાં ધૂમ હિંસાનો આશ્રય લેવાય છે ? ત્યારે આજની ઈલેક્ટ્રિસિટી, રેલવેઓ અને મોટા કારખાના કેટકેટલા હિંસા ભર્યા આરંભ-સમારંભોથી ચાલે છે ? છતાં માણસને હાલતા ને ચાલતાં તેવી ખાસ અગત્ય વિના પણ ટેલીફોન, રેડિયો, પ્રવાસ અને કેટલીય તેવી વસ્તુનો ખપ કરવા જોઈએ છે, અને તે પણ એની પાછળ ધોર હિંસાના વિચાર વિના હોંશે હોંશે !! જીવનમાં અહિંસા કેટલી ?

‘શું બીજા જીવોને જીવવાનો હક નથી, ને આપણે જ જીવવાનો હક છે ? આપણા સ્વાર્થ ખાતર આપણી તુચ્છ અનુકૂળતાઓ ખાતર આજે કેટકેટલી સીધી કે આડકતરી હિંસામાં અને ધોર હિંસાજન્ય સાધન વાપરવામાં નિઃસંકોચ ચક્ર્યૂર રહીએ છીએ ? એની અરેરાટી પણ નહિ ? રુડા ધર્મશાસનની કોઈ જ છાયા ભારબોજ આપણા માથે નહિ ? ને ભયંકર જમાનાના જ પ્રવાહમાં તણાઈ મરવાનું ?’...આ બધું ખૂબ વિચારવા જેવું છે.

હિંસામાં પડનારને પોતાને તો હૃદય નિષ્કુર-નિર્દય-નિર્લજ્જ બને છે, ને ભાવી કારમી અશાતા-પીડા-વેદનાને આમંત્રણ દેવાય છે, ઉપરાંત સામા જીવની દૃષ્ટિએ પણ ભંયકરતા છે. તે આ રીતે, કે જે ત્રસ જીવની હિંસા થાય છે એ જીવોને મરતી વખતે સંકલિષ્ટ પરિણામ બને છે, આત્મા તીવ્ર કષાયના ભાવમાં પડે છે, મોહમૂઢ થાય છે. આનું પરિણામ એ પણ આવે કે એ મરીને એકેન્દ્રિયપણામાં જાય, કેવું પતન ? એમાં વળી ત્યાંની કાયસ્થિતિમાં એટલે કે તેવા ને તેવા

૨૯૪

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

એકેન્દ્રિયપણામાં જન્મે મરે, જન્મે-મરે, એવી સ્થિતિમાં ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્ય યા અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી જેવા જંગી કાળ પણ જાય. એટલે જીવ જો નથી ને એવી કાયસ્થિતિમાં ફસાઈ પડ્યો તો બિચારો કેવા દીર્ઘાંતિદીર્ઘકાળ અનંતા દુઃખમાં રીભાવાનો ? અને મોક્ષથી કેટલો બધો છેટો પડી જવાનો ? કદાચ આ રીતે હિંસાથી સંકલેશમાં ન મરતા કોમળ પરિણામે મર્યો હોત તો ઊંચે ચડત અને પહેલો મોક્ષ પામવાની સ્થિતિમાં આવત. પરંતુ એની હિંસા કરનારે એને સંકલેશમાં પાડી એકેન્દ્રિયકાય ભેગો કર્યો અને સંભવતઃ કદાચ અસંખ્ય-અનંત કોટાકોટિ સાગરોપમ કાળ સળંગ એકેન્દ્રિયપણાના જન્મ-મરણની કેદમાં પૂર્યો ! હિંસાથી આ મરતા જીવને કેટલું બધું દુઃખદ પરિણામ ?

એટલે અહિંસા આ માટે પાળવા જેવી છે, જેથી હિંસાના ઉક્ત અનર્થોથી બચી જવાય. એમાં આ મુદ્દો ખાસ નજર સામે રહે કે ‘એકેન્દ્રિયપણામાંથી માંડ છૂટી ત્રસપણામાં-બેઈન્દ્રિયથી પચેન્દ્રિયપણા સુધીમાં,-આવેલો જીવ બિચારો મારી હિંસા-પ્રવૃત્તિથી ફેર પાછો અસંખ્ય અનંતકાળની, એકેન્દ્રિયપણાની કેદમાં ન મૂકાઈ જાય.’

આ જાગૃતિ રાખવા માટે (૧) ગમનાગમનાદિ વર્તનમાં ખૂબ સાવધાની, (૨) ખોટા શોખના ત્યાગ, (૩) મામુલી તુચ્છ પ્રયોજનના ખાનપાન ને હરવા-ફરવા પર અંકુશ, (૪) સચિત્ત-દ્રવ્ય-વિગઈ વગેરે રોજંદા ૧૪ નિયમ અને બીજા પણ વ્રત. (૫) મહા આરંભમય ધંધાનો ત્યાગ, (૬) વિકથા-કુથલીનો ત્યાગ, (૭) નિત્ય જિનવાણી શ્રવણ, (૮) શ્રાવકના આચાર તથા મહાપુરુષોના ચરિત્રવાળા ગ્રંથોનું વાંચન આ ઉપાયો કરવા જેવા છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૧૮, તા. ૧૩-૧-૧૯૬૮

૧૩૯ દુઃખનું મૂળ ખણજો કેમ મીટે ?

આત્માને ઉચ્ચ સ્તર પર લાવવા માટે જીવન ઉચ્ચ પ્રયોજનથી જીવાવું જોઈએ. ને એ પ્રયોજન વિશેષ કેમ સર થતું આવે એવા પ્રયત્નમાં રહેવું જોઈએ. જીવનમાં ઉચ્ચ પ્રયોજન શું હોય ? શા માટે એક માનવ તરીકે જીવવાનું ? જીવને મુખ્ય શું સિદ્ધ કરવાનું ? સૌ કહેશે સુખ પણ દુઃખ ટળ્યા વિના સુખ ક્યાં છે ?

દુઃખનું મૂળ ખણજો છે. કોઈ પણ ખરજવાનો દરદી એમ નહિ કહે કે, ‘આ ખરજવાની ખણજ ઊઠે છે એ સારું છે. એથી ચળવામાં બહુ મજા આવે છે.’

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૨૮૫

ખરજવો અને ખણજને તો એ રોગ જ માને છે, દુઃખરૂપ માને છે. તેથી તો એને મિટાવવા ઉપચાર કરે છે સમજે છે, કે ચળવાળની મજાને શું કરવાની ? વારે ને વારે ખણજથી (૧) એના તરફ જ ધ્યાન જાય છે અને (૨) બધું પડતું મૂકીને ચળવાની વેઠ કરવી પડે છે. પાછી (૩) સરવાળે લ્હાયો ઊઠે એ જુદી. (૪) ચામડી બગડે એ અલગ, અને (૫) એનો ચેપ લાગી બીજે ખરજવું ઊઠે, તેમજ આ ખરજવું વધતું જાય એ બધું જુદું. માટે ખરજવાનું અને ખણજનું દરદ જ ન જોઈએ.

બસ, જીવનમાં પણ ઈન્દ્રિયોની ખણજો ઊઠે એ મોટું દરદ છે. પછી એને વિષયોનો સંપર્ક કરાવવામાં ભલે ચળવાની જેમ ક્ષણવાર મજા આવે પણ એ દુઃખ જ છે, કેમ કે (૧) વારે વારે ધ્યાન એના તરફ જાય છે. (૨) આત્મા-પરમાત્મા ભૂલાય છે. (૩) સરવાળે પાપકર્મના વિપાકોની લ્હાયો ઊઠે છે, (૪) એના સંસ્કારથી જીવ બગડે છે. અને (૫) ચેપ આગળ વધી ખણજો વધે છે. (૬) કોઈ વિષયોનું કાયમી સુખ નહિ, તેથી જીવ ખણજોનો માર્યો વિષયોની જ પૂઠે ભટકવામાં આખું ય જીવન અને જન્મોના જન્મ બરબાદ કરે છે.

માટે મૂળ દુઃખ ઈન્દ્રિયોની ખણજોનું છે, તેથી જેમ ખરજવું મટે તો આરોગ્યનું સુખ મળે, એમ ઈન્દ્રિયોની ખણજો મટે તો સાચું સુખ જોવા મળે. એટલે આ અમૂલ્ય, માનવભવનું ઉચ્ચ પ્રયોજન ઈન્દ્રિયોની ખણજો મિટાવવાનું છે. જીવન એ માટે જીવાવું જોઈએ. જીવન જીવતા મુખ્ય કામ આ, કે ખણજો મિટાવતા જવું. તો સવાલ આ છે કે,

ઈન્દ્રિયોની ખણજ શી રીતે મટે ? જવાબમાં એના ઉપાયો આ છે,-

(૧) પહેલું આ વિચારતા રહેવું કે ‘જે વિષયોની ખણજો ઊઠે છે, તે વિષયો બધા પૌંદ્રગલિક માટી છે, એકેન્દ્રિયાદિ જીવોના કલેવર છે. આત્માને એની સાથે શી નિસ્ખત ? આત્મા તો શુદ્ધ જ્ઞાનાદિમય છે. વિષયો યાદ જીવતા કે મડદારૂપ, એમાં શું મોહવું તું ? માટીના (જડ કલેવરના) રૂપરસ સ્પર્શ શબ્દ વગેરે જોવા-ચાખવાદિની શી ખણજ ઝંખના કરવી તી ? જીવતા પર ઉજાણી તો વાઘ-વરુ કરે, ને મડદા પર ગીધડાં તૂટી પડે. બેમાંથી એકેય હું ન બનું.’ આમ વિચારી વિચારી સૂગ ઊભી કરીને એની ખણજો રોકવી.

(૨) ઈન્દ્રિયોના વિષયોની આસક્તિ-રાગ-ભોગેચ્છાદિ ખણજો ઊઠે એ આત્માના વિકાર છે, વિકાસ નહિ, જેમ કે દૂધ ચૂલે ચડાવ્યું. ઊકળતા ફોદા થાય એ તો દૂધનો વિકાર છે, પણ બાસુંદી માવા જેવો વિકાસ નહિ. તો શા સારુ મારે આ ઊંચા ભવમાં મારા સનાતન આત્માને વિકારોથી ફોદા જેવો કરવો ? એથી તો

૨૮૬

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

‘ભોગે રોગ વધે ઘણો.’ વિકારો વધતા મને હેવાન બનાવશે. આ વિચારણા વારંવાર રાખી ખણજો દાબવી. બીડી કે દારુની ખણજ પોષવાથી કદી એ લત મટે ? કે ઓછી થાય ? એને તો દબાવવાથી જ એ ઘટે.

(૩) ખણજ દબાવવા ત્રીજો ઉપાય,- ‘ચલાવી લેતા શીખવું.’ જીવનમાં ખોટી જરૂરિયાતો ઊભી કરીને એની ખણજોમાં મરાય છે. ખોટી જરૂરી એક ચીજ માની કે એની પાછળ બીજી અનેક જરૂરી લાગે છે પછી એનો છેડો ક્યાં ? એની ખણજોની સીમા ક્યાં ? માટે એવી જરૂરી પણ લાગતી ચીજ-બાબત વિના ચલાવી લેવાનું કરવું જોઈએ. તો જ ખણજો અંકુશમાં રહે.

(૪) જરૂરીમાં પણ સારું ને સામાન્ય સામે આવતા સારાની ખણજ સતાવે છે. ત્યાં એ વિચારવું કે ‘આ સારાનો મોહ જીવનું સત્ત્વ હણે છે. સત્ત્વ નષ્ટ એટલે સુકૃતનો ઉત્સાહ નહિ, ને દુષ્ટતોની લીલા અખંડ રહે. તો શા સારુ સારાની ખણજ જ પોષવી, ઊઠવા દેવી ? સામાન્ય ચીજને જ પસંદ કરી વધાવી લેવી. ખુશી માનવી કે જડને મહત્ત્વ ન આપવાથી આત્માનું મહત્ત્વ વધ્યું. ખણજ દાબવા આ ચોથો ઉપાય.’

(૫) પાંચમો ઉપાય આ કે ખણજોથી સુકૃત વીતરાગ તીર્થકર ભગવાનનું ખૂબ સ્મરણ એમની વાણીનો બહુ અભ્યાસ અને મહાપુરુષોના ચરિત્રનું વારંવાર વાંચન મનન કરવું.

(૬) સૌથી જરૂરી ઉપાય આ, કે વિષયત્યાગના ને તપના અનેક વ્રતનિયમ કરવા.

આમ મનુષ્ય જીવન જીવવામાં મુખ્ય લક્ષ અને ઉદ્યમ ખણજોને દબાવવાનો રાખવો.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૧૮, તા. ૨૦-૧-૧૯૬૭

૧૪૦ આત્માની મૂળભૂત ખરાબીઓ

ન્યાયાચાર્ય ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે ગાયું કે,-

‘તુજ અક્ષય સુખની રસવતી, તેહનો લવ દીજે મુજ રે,

ભુખ્યાની ભાંગે ભૂખડી, શું અધિકું કહીયે તુજ રે ...’

અર્થાત્ ‘પ્રભુ ! તારા અક્ષય સુખની રસોઈમાંથી એક નાનો અંશ મને દીજે

જેથી આ ભૂખ્યા સેવકની ભૂખ ભાંગે. વધારે તને શું કહીએ ?’

સવાલ આ છે કે પ્રભુ પાસેના અનંત અક્ષય સુખમાંથી લવલેશ મળવા પર જીવની ભૂખ શે ભાંગે ?

આનો ઉત્તર જીવની મૂળભૂત ખરાબીઓ વિચારવાથી મળી રહે છે. તે આ રીતે,-

(૧) પ્રભુ પાસે અક્ષય સુખમાં અનેકાનેક પ્રકારની ઈચ્છા-તૃષ્ણા-ખણજોનો તદ્દન અભાવ છે, એમાની એક આહારસંજ્ઞા જીવની મૂળભૂત એવી ખરાબી છે કે એને પોષવા જીવ રકમબંધ પાપાયરણો અને દોષો સેવે છે. કહે છે ને કે ખાવા માટે જીવ શું શું નથી કરતો ? સારાંમાં સારાં પ્રભુ-ભક્તિ-ભજનમાં બેઠો હોય. પણ ત્યાં-સમય જતા ખાવાનું યાદ આવી જાય છે, ને પછી પ્રભુભક્તિનો રસ ઓછો થઈ જાય છે. જંગલમાં શિકારી વાઘ-વરુ તો ખાવા માટે જીવોનું ભક્ષણ કરી જાય. પરંતુ શહેરી માનવો પણ મૂડીના જોર પર નબળા જીવોને રેસે છે એ શા માટે ? સારું સારું ખાવાપીવાની વાત જ ન હોત તો શું કામ એવું કરત ? બસ, પ્રભુ પાસે આ માગીએ કે પ્રભુ ? તારી પાસે તો પાર વિનાની તૃપ્તિઓ છે, એમાંથી એક લવ રૂપ આહારની તૃપ્તિ દઈ દે તો એની ભૂખ સાથે બીજી કેટલીય ભૂખ ભાંગી જાય.

(૨) પ્રભુ પાસેના અક્ષય સુખની પાછળ અનંત વસ્તુના સ્પષ્ટ યથાર્થ દર્શન છે, એમાંથી એક આપણા દેહ અને આત્માનું અલગ અલગ સ્પષ્ટ યથાર્થ દર્શન દઈ દે. અર્થાત્ આપણને સચોટ ભાસી જાય કે, ‘આ રૂપવાન દેહ તે હું નહિ, પણ હું તો એમાં કેદ પૂરાયેલ જ્ઞાનાદિગુણમય અરૂપી આત્મા છું.’ દેહને જ આત્મા માનવાની બુદ્ધિ અર્થાત્ દેહાધ્યાસ દેહમાં અભેદભ્રમ, એ પણ એક મૂળભૂત ખરાબી છે. દેહને જ આત્મા એટલે કે પોતાની જાત માની લીધી, પછી તો શું બાકી રહે ? દેહ અને ઈન્દ્રિયોની સગવડ-સરભરા-સુખચેન માટે લાખો પાપ કરવામાં જીવ પાછું વાળીને જોતો નથી. દેહ એ હું નહિ એવો નિર્ધાર થઈ ગયો. હુબહુ ખ્યાલ હું તરીકે અંદરવાળા આત્માનો જ નજર સામે તરવરે, પછી તો એની રાગદ્વેષ કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરે ભરચક ખરાબીઓ કેમ મીટે એનું જ લક્ષ અને પ્રયત્ન રહે. એથી આ દેહાત્મભેદ-દર્શન જીવની અનેકવિધ ભૂખ ભાંગનાર કહેવાય.

(૩) જીવની વળી એક મૂળભૂત ખરાબી ખરેખર અગવડને સગવડ માનવાની, ને ખરેખર સગવડને અગવડ માનવાની છે. દા.ત. જેટલા પૈસા ટકા અને વિષયસુખની સગવડો મળે છે એટલું પુણ્ય વટાવાઈ જાય છે, ને પુણ્ય ખત્મ થાય

૧૪૧ સન્માર્ગના નામે ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ

એ ભાવી માટે ખરેખર અગવડ ઊભી થાય છે. છતાં જીવ ઘેલો આ ખરેખર અગવડકારી ધનપ્રાપ્તિ- સુખપ્રાપ્તિને સગવડ માને છે, એવું જેટલું દુઃખ આવે એમાં પૂર્વનો પાપકરો સાફ થાય છે એ ખરેખર સગવડ ઊભી થવાનું છે. પરંતુ મૂર્ખ જીવ દુઃખમાં અગવડ માને છે, આ બંને ઊંધી માન્યતા પાછળ લખલૂટ પાપારંભો ને કષાયો કરે છે. બસ, પ્રભુ પાસેના અક્ષય સુખમાં બીજા ઊંધાની જેમ આ ઊંધું પણ માનવાનું નથી. આપણે આટલું જ એક લવ રૂપ માગીએ કે ‘દેખીતી સગવડને ખરેખર અગવડ માનવાનું ને દેખીતી અગવડને ખરેખર સગવડ લેખવાનું દઈ દે,’ ને એ મળી જાય તો કેટલા બધા પાપો-કષાયો બંધ થઈ જાય ? એ ભૂખ્યાની ભૂખડી ભાંગી ગણાય.

(૪) જીવમાં વળી એક મહાખરાબી આપમતિની કુમતિ છે. એમાં તણાયો એ શા શા તોફાન નથી કરતો ? પ્રભુની પાસેના અક્ષયસુખ પાછળ અનેકાનેક કુમતિઓનો સદંતર અભાવ છે. એમાના એક લવભૂત આપમતિનો અભાવ માગી લઈએ ને માગીએ કે ‘પ્રભુ ! મને એકમાત્ર જિનાજ્ઞાની જ મતિ દે. મને લાગે તે ખરું નહિ, તારી આજ્ઞા કહે તે જ મારે ખરું.’ આ જો મળી જાય તો મોટા ભાગના તોફાન શમી જાય ને ભૂખ્યાની ભૂખડી ભાંગે.

(૫) એક મૂળભૂત ખરાબી વળી આ છે કે આપણે ભૂતકાળના ભવોનો વિચાર જ નથી કરતા. પ્રભુ પાસેના અક્ષયસુખ પાછળ જગતના અનંતાનંત જીવોના અનંતા ભવોનું જ્ઞાન છે. પ્રભુ પાસે માગીએ કે નાથ એમાંથી એક લવભૂત એક મારા આત્માના અનંતા શું, પણ અસંખ્યાત ભવોનું ય જ્ઞાન દઈ દે તો ય મારી ઘણી ભૂખો મટી જાય, કેમ કે એમાં તો હુબહુ નરકના ભવના ત્રાસ દેખાય, કીડા-મકોડા-એકેન્દ્રિયપણાના ભવોમાંની કાતિલ કચરામણ નજર સામે આવે. એ બધું શાના લીધે ? ઈન્દ્રિયોની ગુલામી, વિષય લોલુપતા, ધનતૃષ્ણા અને ક્રોધાદિ કષાયો તથા મિથ્યા કલ્પના-ધોરણોના લીધે. પેલા અસંખ્ય ભવના ત્રાસ દેખાવાથી આ બધી ખણજો મટે. એ ભૂખ્યાની ભૂખ ભાંગી ગણાય. માટે આપણા અનંતા ભવોની દુર્દશા ધ્યાનમાં રહે.

આ વિચારણાના સાર રૂપે ઉપરોક્ત મૂળભૂત ખરાબીઓ અરિહંત પ્રભુના આલંબને કેમ મીટે એ માટે હરહંમેશ ધગશ અને પ્રયત્ન જોઈએ.

જીવનશુદ્ધિ લાવો એ ધર્મ છે. બાકી ધર્મ મંદિરમાં નથી, મસ્જિદમાં નથી, મઠમાં નથી. ઉપાશ્રયમાં નથી, ધર્મ જીવનશુદ્ધિમાં છે. આવા પ્રતિપાદન સાથે તેરાપંથી આચાર્ય તરફથી નીતિ પ્રામાણિકતા સંપ્રેમ અણુવ્રત વગેરેનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. આ સન્માર્ગનો ઉપદેશ છે કે ઉન્માર્ગનો ? એ વિચારવા જેવું છે. આજે લોકો કેમ અનીતિ-અન્યાય આચરતા બની ગયા છે ? એની દલીલમાં તેરાપંથી આચાર્ય કહે છે કે ‘મંદિર ઉપાશ્રયે જનારા ધર્મી ગણાતા માણસોએ પોતાનું બહારી જીવન અનીતિખોર બનાવ્યું છે, અને લોકોનું એ લોહી ચૂસે છે, એથી એ જોઈને લોકોની ધર્મશ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ છે ને તેથી અનીતિ-અન્યાય કરતા થઈ ગયા છે.’

પરંતુ આ દલીલ પોકળ છે. એવા કરોડો માણસો છે કે જેને ધર્મી જોવા નથી મળતા. છતાં એ અનીતિ કેમ આચરે છે ? ધર્મોના સંપર્કમાં આવનારાને પણ ધર્મની અનીતિ જોઈ ધર્મશ્રદ્ધા ઊઠી જાય એ બને, કિન્તુ એ નીતિ-પ્રમાણિકતા વગેરે શું કામ ચૂકે ? લોકો અનીતિ આદિમાં પડી ગયાની અને અધ્યાત્મવાદ ભૂલાઈ ભૌતિકવાદ ખૂબ પ્રસર્યો. જીવો જનમ-જનમના વિષયાંધ તો હતા જ, એમાં એમને આથી વિષય-મૂઢતા વધી ગઈ. હવે એ વિષયો સાધનો માટે પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? તો કે નીતિ-ન્યાયથી ન મળે તો અનીતિ-અન્યાય આચરેને પણ ગમે તેમ કરી પૈસા મેળવો, લગની લાગી છે. તેથી લોકોમાં અનીતિ-અન્યાય વધી ગયા.

વસ્તુસ્થિતિ આ છે, છતાં તેરાપંથી આચાર્ય કારણ તરીકે ધર્મની અનીતિ વગેરેને બતાવી મંદિર-ઉપાશ્રયે ધર્મ નથી એમ કહેવા દ્વારા મંદિરાદિને ભજનાર વર્ગના પરોપકાર, ધાર્મિક અનુષ્ઠાન, દયા, પરમાત્મ પૂજા, વગેરે ધર્મને નિંદે છે. પછી એ નીતિ વગેરેનો ઉપદેશ કરે એનો ઉદ્દેશ તો એ જ થયો કે એવા ઉપદેશ દ્વારા લોકોને દયા, પરોપકાર, પ્રભુ-દર્શન અને બીજી ધાર્મિક ચર્યાથી ઊભગાવી દેવા. એટલે જ એ જોવા જેવું છે કે પછી કોરી નીતિ પ્રમાણિકતા વગેરેનો ઉપદેશ એ લોકને સન્માર્ગે ચડાવે કે ઉન્માર્ગે ?

હજી એમ જો કહે કે ‘જો ન્યાય-નીતિ નહિ હોય તો મંદિરે ઉપાશ્રય વગેરેનો

દયા-દાનાદિ ધર્મ એકલો કામ નહિ લાગે.’ તો તો એ સાપેક્ષ ઉપદેશ ગણાય. મંદિર-ઉપાશ્રયના ધર્મની જરૂર ઊભી રાખીને ન્યાય-નીતિ વગેરે વ્યવહારશુદ્ધિનો ઉપદેશ આપ્યો ગણાય. પરંતુ એના બદલે જો એ ધર્મને અવગણીને યાને હલકો નકામો ગણાવીને ન્યાય-નીતિનો ઉપદેશ દેવાય, તો એ નિરપેક્ષ ઉપદેશ ગણાય અને તે સન્માર્ગનો ઉપદેશ જ નથી.

આનંદધનજી જેવા મસ્ત યોગી પણ કહે છે,-

વચન નિરપેક્ષ વ્યવહાર જૂઠો કહ્યો, વચન સાપેક્ષ વ્યવહાર સાચો.

-અર્થાત્ જિનવચનથી નિરપેક્ષ યાને એને અવગણીને કરાતો વાણી વગેરેનો વ્યવહાર જૂઠો છે. ત્યારે જિનવચન તો દયા, પરોપકાર, પરમાત્મ દર્શન પૂજા તથા ધાર્મિક આચાર-અનુષ્ઠાનને પણ ધર્મ કહે છે, કર્તવ્ય કહે છે. એનો અનાદર કરીને એનું ખંડન કરીને કરાતો નીતિ પ્રેમ વગેરેનો ઉપદેશ એ જૂઠો ઉપદેશ છે, સન્માર્ગનો ઉપદેશ નથી, કિન્તુ ઉન્માર્ગનો છે.

આજે જ્યારે પરલોક-પુણ્ય-પાપ તથા ધાર્મિક આચાર-અનુષ્ઠાનને ઉડાવનારા જડવાદ, નાસ્તિકવાદ, ખ્રિસ્તી પ્રચાર, કાનજીમત, વગેરે વગેરેનું જોર વધી રહ્યું છે. ત્યારે આર્ય પ્રજાને એથી બચાવવાની ભારે જરૂર ઊભી થઈ છે. એવા અવસરે તેરાપંથી આચાર્ય એ બધા સમાજના ઝેરમાં સાથ પૂરીને આર્યપ્રજાને એક વધુ ખતરો પમાડી રહ્યા છે એ દુઃખદ છે. એથી લોકની વિષયલંપટતા ધનલાલસા અને કોધાદિ કષાયો ખોટા ય નહિ લાગે, અને અકબંધ ઊભા રહેશે. એમને સદ્બુદ્ધિ મળો એ જ શુભેચ્છા.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૨૧, તા. ૩-૨-૧૯૬૮

૧૪૨ નમસ્કાર એ પાયાનો ધર્મ

(લેખાંક-૧)

જૈન આગમ-સૂત્રોમાં પહેલું ‘પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર’ સૂત્ર છે, ને એ સૂત્રમાં પહેલું પદ ‘નમો’ છે. ‘નમો’ એ નમસ્કાર ક્રિયાના અર્થમાં અલ્પ પદ છે. એટલે એનો અર્થ, ‘હું નમસ્કાર કરું છું.’ એવો થાય. ‘નમો અરિહંતાણં’ એટલે અરિહંતદેવોને હું નમન કરું છું.

અહીં નમો એ પહેલું પદ મૂકીને સૂચવ્યું કે નમસ્કાર એ પહેલો ધર્મ છે. માટે ‘શ્રી લલિતવિસ્તરા’ શાસ્ત્રમાં આ.શ્રી.હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે લખ્યું કે, ‘ધર્મ પ્રતિ

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૩૦૧

મૂલભૂતા વન્દના’ અર્થાત્, વંદન નમસ્કાર એ ધર્મ તરફના પ્રયાણ માટે મૂળભૂત છે. પાયાની વસ્તુ છે. એટલા જ માટે ચૈત્યવંદનની મહાન સફળતા છે. પૂર્વાચાર્ય પણ આ જ કહે છે કે ‘ચૈત્યવંદનથી શુભ ભાવ જાગે છે, એનાથી કર્મક્ષય થાય છે, અને તેથી સર્વકલ્યાણ આવી મળે છે.’

નમસ્કારનું આટલું બધું મહત્ત્વ કેમ ? આનું કારણ જોતા સ્પષ્ટ છે કે, જીવ સંસારમાં અજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાનના કારણે ભટકે છે, એ અજ્ઞાન દશામાં પોતાની જાતને સમજદાર સમજે છે. મિથ્યાધર્મને પકડે છે. તોય એમજ માનીને કે ‘હું આને બરાબર હોવાનું માનું છું, મારી બુદ્ધિ કહે છે કે આજ સત્ય છે,’ પછી ભલે એ વિરુદ્ધ, ઉત્પટાંગ ને અસત્ વાતો કહે. એવા કેટલાય આત્મહિતઘાતક માનસિક વલણ, જીવનધોરણ, કાર્યપદ્ધતિ, અને હિસાબ-ગણતરીઓ બધીય એ આપમતિ પર ચલાવે છે. જીવને જ્ઞાન તો ઘણું અલ્પ છે. પોતાના જ માથા પાછળનું પણ દેખી શકતો નથી. કાલે શું થવાનું છે, એની ય ખબર નથી. કુદરત શું કરી રહી છે, પોતાના શરીરમાં ગમે તે અન્ન નાખ્યા પછી અંદર ક્ષણે ક્ષણે એના શા શા પરિવર્તન થઈ રહ્યા છે એનું ભાન નથી. વરસની ઋતુઓ કેવી આવશે કેવી કેવી નિવડશે. પોતાના દાદાઓ ને બીજા સગાં મરી મરીને ક્યાં ગયા ને અત્યારે કઈ કઈ સ્થિતિમાં છે, વગેરે કશું જાણતો નથી. એકેક માનસિક વિચારના પોતાના આત્મા ને શરીર પર શા શા પ્રત્યાઘાત પડી રહ્યા છે, કેવા કેવા કર્મ બંધાઈ રહ્યા છે, બંધાઈ પડેલામાં શી શી પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે, ઈન્દ્રિયોના વિષય તરફ આકર્ષણ આત્મા પર શી અસર કરી રહ્યા છે...ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ ઘણું ય બધું પોતાને અજ્ઞાત રહે છે. છતાં અનાદિની અજ્ઞાન-આપમતિની પકડ એવી છે કે એ જાતને સમજદાર માને છે. એટલે જ ધન, વિષયો અને આરંભસમારંભની પૂંઠે લાગે છે તે પણ પોતે બરાબર કરે છે એમ જ સમજીને. આમ મૂઢ સમજ, આપમતિ અહંત્વ એ ભવચક્રમાં ભટકવા પાછળ એક મૂળ કારણ છે.

આજની દુનિયામાં પણ ચાલી રહેલ અનેકાનેક તોફાનો, ખૂન, બદમાશી, લૂંટ...લાંચ, અનીતિ, જોહુકમી, હડતાલ વગેરે પાછળ પણ જોઈએ તો વિષયલાલસા સાથે અજ્ઞાન-અહંત્વ-આપમતિ-સ્વચ્છંદતા કામ કરી રહેલ દેખાય છે. માનવમનનો આ રોગ હટાવ્યા વિના એના પ્રત્યાઘાત શે અટકાવી શકાય ?

આ મૂળભૂત દોષ તો જ ટળે કે જો નમ્રતા, જ્ઞાનીની પરાધીનતા અપનાવવામાં આવે. પ્રશ્ન થશે કે જ્ઞાન આવે તો અજ્ઞાનતા ટળે ને ? પરંતુ જ્ઞાન અધુરું આવ્યા છતાં આપમતિ અહંત્વ ઊભા રહ્યાં તો એ જ્ઞાનને શું કરવાનું ? માટે નમ્રતા-સ્વલઘુભાવ તો જરૂરી જ રહેશે. વળી જ્ઞાન પણ પૂર્ણ જ્ઞાની પાસેથી મળે

૩૦૨

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

તે સાચું. તો એ મેળવવા માટે એમની પરાધીનતા તો સ્વીકારવી જ પડે, એટલે નમ્ર બનવું જ પડે. આ નમ્રતા-પરાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે નમસ્કાર એ પહેલો ઉપાય છે. જેને નમસ્કાર કરવો છે એના પ્રત્યે દિલમાં એની ઉચ્ચતાનો અને જાતની લઘુતાનો ભાવ લાવી નમન થાય એ નમ્રતા અને પરાધીનતાને જગાવે છે. વારંવારનો નમસ્કાર એને પુષ્ટ કરે છે. એ આવવા પર, પછી જેના પ્રત્યે નમ્ર અને પરાધીન બન્યા, એ આપણા માટે હિતનું શું ફરમાવે છે એ જોવાશે. અને એને જીવનમાં અપનાવશે. બાળક માતા-પિતા પ્રત્યે નમ્ર અને પરાધીન વૃત્તિવાળો છે, તો એમના આદેશોને અનુસરે છે, અને સંસ્કરણ પામે છે. એના બદલે જો પહેલેથી સ્વચ્છંદ આપમતિવાળું અને અભિમાની હોય તો શું સંસ્કરણ અને શો વિકાસ પામી શકે? માટે અજ્ઞાનને તો નમ્રતા-પરાધીનતા પહેલી જોઈએ, અને એ માટે નમસ્કાર મહાન સાધન છે. બાળકને પણ પહેલેથી માતાપિતાને પગે પડતું કર્યું હોય, અને એ નમસ્કાર આગળ પણ ચાલુ રખાવાય, તો એના મન પર માતાપિતા પ્રત્યે પૂજ્યતાનો ભાવ કાયમ રખાવે છે, ને તેથી એ એમનો સેવક બની રહે છે.

આમ, નમસ્કાર એ પહેલો ધર્મ છે. જ્યાંસુધી આપણે પૂર્ણજ્ઞાની સર્વજ્ઞ નથી થયા ત્યાં સુધી ઘણી ય અતીર્ઠન્દ્રિય વાતો પરોક્ષ વસ્તુઓ સૂક્ષ્મ બાબતો આપણે નથી જાણતા એ અજ્ઞાનને લઈને. આપમતિએ ચાલવામાં આપણા જ અહિતના માર્ગે દુઃખ-અનર્થના માર્ગે તણાઈ જવાના. તેથી પૂર્ણજ્ઞાની ન બનીએ ત્યાં સુધી એવા જ્ઞાની, વીતરાગ સર્વજ્ઞ અરિહંત પરમાત્માને પરાધીન અને એમના આદેશો સમજાવનાર ગુરુને આશ્રિત રહેવું પડે. એ માટે દેવ-ગુરુને નમસ્કાર પહેલો કરવો પડે, વારંવાર કરવો પડે, જેથી આપણા મન પર એમની આધીનતા-આશ્રિતતાનો ભાવ સદા જાગતો રહે, અને એમના હિતોપદેશ સતત ખ્યાલમાં રાખી એને અનુસરીએ.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૨૨, તા. ૧૦-૨-૧૯૬૮

૧૪૩ (લેખાંક-૨)

ગયા લેખાંકમાં એ જોયું કે અજ્ઞાન-આપમતિ ટાળવા દેવ-ગુરુને નમસ્કાર-પરાધીનતા અતિજરૂરી છે. સર્વજ્ઞ દેવના આદેશ શાસ્ત્રોમાં અંકિત છે, ને એ સમજાવનાર ગુરુઓ દ્વારા સર્વજ્ઞ વચનરૂપ શાસ્ત્ર આપણા જીવનની દીવાદાંડી બને છે. એના પ્રકાશને લક્ષમાં રાખી જીવનનાવ હંકારીએ તો જીવન-અહિતના ખડકે અથડાય નહિ.

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

૩૦૩

આમ શાસ્ત્રની પરાધીનતા રાખી આપમતિને હેઠી મૂકવી આવશ્યક છે. પરંતુ પ્રશ્ન થાય કે તો પછી જે એમ કહ્યું છે કે,-

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम ?

‘અર્થાત્ જેનામાં સ્વયં પ્રજ્ઞા નથી તેને શાસ્ત્ર શો લાભ કરે?’ આમાં તો સ્વયં એટલે કે પોતાની પ્રજ્ઞા મતિ જરૂરી હોવાનું આવ્યું તો આપમતિ ટાળવાની વાત ક્યાં રહી ?

આના સમાધાનમાં અહીં પહેલું સમજવાનું છે કે પ્રજ્ઞા એટલે સન્મતિ તેમજ સાથે આ શાસ્ત્ર પંક્તિનાં અનેક રહસ્ય સમજવા જેવા છે.

(૧) પહેલું રહસ્ય એ કે શાસ્ત્રે જે તત્ત્વ અને હિતમાર્ગ સમજાવ્યો, એને જીવનમાં ઉપયોગી બનાવવા પોતાની બુદ્ધિ કામે લગાડવી જોઈએ. દા.ત. શાસ્ત્રે કહ્યું, ‘પરિગ્રહ એ પાપ છે. એ ટાળવા અપરિગ્રહી પરમાત્માની કિંમતી દ્રવ્યોથી ખૂબ ભક્તિ કરો.’

એથી બે લાભ, એક, પરમાત્મા એ શ્રેષ્ઠ પાત્ર છે. એમની ભક્તિ કરવાથી એમના ગુણો અને આદેશો પ્રત્યે આકર્ષણ વધે છે, ને એ ગુણનું ધર્મનું બીજ છે. શાસ્ત્ર કહે છે, ‘વપનં ધર્મબીજસ્ય સત્પ્રશંસાદિ તદ્ગતમ્’ ધર્મ કે ગુણની સમ્યક્ પ્રશંસા આકર્ષણ એ એનું બીજ વાવવા જેવું છે. બીજ વાવ્યે પાક થાય એમ આ આકર્ષણ-પ્રશંસામાંથી આગળ વધતાં એ ધર્મ એ ગુણ પ્રગટે છે.

બીજો લાભ એ, કે ભક્તિમાં દ્રવ્યનું સમર્પણ કરવાથી પરિગ્રહમૂર્ચ્છા કપાય છે.

શાસ્ત્રે તો આ કહી દીધું પણ હવે એને જીવનમાં અપનાવવાની વાત આવે ત્યાં કુમતિ-કુતર્ક કરે કે ‘વીતરાગ પરમાત્માને દ્રવ્ય-અલંકારાદિની શી જરૂર છે? દેવનું દ્રવ્ય પણ પરિગ્રહ છે, પરિગ્રહપાપ કેમ રખાય?’ તો એવાને શાસ્ત્ર શો લાભ કરે? એ તો પોતાની સન્મતિ વાપરે કે આપણો પોતાનો પરિગ્રહ એ પાપ છે. બાકી દેવદ્રવ્યથી તો પ્રભુની ભક્તિ થાય છે. આપણો આજીવિકા પૂરતો પરિગ્રહ રાખી બાકીનો બધો દેવાધિદેવની ભક્તિમાં અર્પિત કરીએ એવું આપણું અહોભાગ્ય ક્યાંથી? વળી વીતરાગ પોતે તો મોક્ષે જઈ બેઠા છે, એમને અહીંના મોટા મંદિર, પૂજાભક્તિ, કે ભક્તિદ્રવ્ય સાથે કાંઈ નિસ્બત નથી. એ બધુંય આપણે બાળજીવો માટે એમની ભક્તિ દ્વારા આપણે ધનમૂર્ચ્છા કાપીએ, અહંત્વ બાજુએ મૂકીએ, પરમાત્માની નજીક આવીએ, એમના ગુણો અને આદેશોને જીવનમાં અપનાવતા જઈએ, ઈત્યાદિ અર્થ છે. ત્યાં દેવને અર્પિત કરેલ ભક્તિદ્રવ્ય એ

૩૦૪

ભુવનભાનુ એન્સાઈક્લોપીડિયા-અગ્રલેખામૃત (ભાગ-૩)

પરિગ્રહપાપ શી રીતે ? આમ સ્વયંપ્રજ્ઞા-સન્મતિ લગાવે તો શાસ્ત્ર ઉપયોગી થાય.

(૨) બીજું રહસ્ય એ, કે શાસ્ત્ર ઉત્સર્ગ (મુખ્ય આરાધનાનો રાજમાર્ગ), અને એના અપવાદ (રાજમાર્ગમાં કારણે છૂટ), એમ બંને પ્રકારના માર્ગ બતાવે છે. હવે જો સ્વયંપ્રજ્ઞા-સન્મતિ ન વાપરે ને કુમતિથી કહેશે ‘અપવાદની શી જરૂર છે ? એ આચરવામાં તો કાયરતા-શિથિલતા છે.’ અથવા કહેશે ‘આ કાળ અપવાદનો જ છે, એટલે ઉત્સર્ગની ખેંચ ન કરાય, તો આવાને શાસ્ત્ર શો લાભ કરે ?’

જો સન્મતિ વાપરે તો સમજાય કે અપવાદ એ ખરી રીતે તેવા તેવા સંયોગમાં ઉત્સર્ગની પકડ રાખવા જતાં એનો ઉદ્દેશ જ માર્યો ન જાય એ માટે છે. દા.ત. સાધુને તેવી બિમારીમાં સ્વાભાવિક પથ્ય-ઔષધ ન મળે તો સાધુ માટે બનાવેલ જે દોષિત કહેવાય તે લેવાને અપવાદ મૂક્યો. આ લેવાનું એટલા જ માટે કે એ લઈને સ્વસ્થ થઈને પાછો સંયમ-સ્વાધ્યાયમાં લાગી જાય. ઉત્સર્ગ માર્ગ ‘દોષિત ન લેવું’ એનો ઉદ્દેશ પણ સંયમ પાલન છે. એ તેવા પ્રસંગે અપવાદથી જ સધાય. ત્યાં ‘અપવાદમાં તો શિથિલતા છે’ એમ કરી ઉત્સર્ગનો આગ્રહ રાખીને દોષિત પથ્ય-ઔષધ ન લે અને નિર્દોષ મળતું ન હોય તો સંયમ-સ્વાધ્યાય ધવાય. એમ બીજી કુમતિ ‘કાળના બહાને એકલા અપવાદનું જ સેવન કરવાની, રાખતાં તો સહેજે સંયમનો નાશ જ થાય. આમ સ્વયંપ્રજ્ઞા-સન્મતિ ન વાપરે તેને શાસ્ત્ર શો લાભ કરે ?’

(૩) ત્રીજું રહસ્ય એ છે કે સ્વયંપ્રજ્ઞા-સન્મતિ ન હોય અને મૂઢપણું-દોઢડહાપણ રાખ્યા કરે, યા પ્રજ્ઞાને બદલે અનાદિની આહાર-વિષય-નિદ્રાદિની સંજ્ઞા જોરમાં રાખ્યા કરે, અને પાછો એ શાસ્ત્રો ખૂબ ભણે, તોય શાસ્ત્ર એનો શો લાભ કરે ?

આવા બધાં રહસ્યો સમજાય તો સ્વયંપ્રજ્ઞા તો અને શાસ્ત્રના આદેશોને યથાસ્થિત પકડવા-સદ્દહવા-પાળવા તરફ લઈ જાય. ત્યાં તો પાકી શાસ્ત્રાનુસારિતા જ આવે, એટલે આપમતિને ટકવાનો અવસર જ ન રહે.

માટે ભવભ્રમણકારી આપમતિને તો ટાળવી જ જોઈએ, અને એ માટે શાસ્ત્રાધીનતા તથા શાસ્ત્રોપદેશક દેવ અને ગુરુને પરાધીન જ રહેવાનું અતિજરૂરી છે. આ લાવવા માટે પહેલો ધર્મ એમને નમસ્કારનો છે તેથી આદ્ય સૂત્ર પરમેષ્ઠિ-નમસ્કારનું, ને એમાં આદ્ય પદ ‘નમો’ છે.

“દિવ્ય-દર્શન”-“અગ્રલેખામૃત”

વર્ષ-૧૬, અંક-૨૩, તા. ૧૭-૨-૧૯૬૮

૧૪૪) સત શ્રવણનો રસ કેમ જાગે ?

મહો વિણીયવિણઓ પદમગણહરો સમત્ત સુચનાણી ।

જાણંતો વિ તમત્થં વિમ્હિયહિયઓ સુણઙ્ગ સવ્વં ॥

અવધિજ્ઞાની મહર્ષિ શ્રી ધર્મદાસગણી મહારાજ કહે છે કે ‘ભદ્રક પ્રકૃતિના અને વિનયસંપન્ન તથા સમસ્ત (દ્વાદશાંગી) શ્રુત-આગમના જ્ઞાની પહેલા ગણધર ભગવાન શ્રી ગૌતમસ્વામી તે તે વસ્તુના પોતે જાણકાર છતાં તીર્થંકરદેવ શ્રી મહાવીરપ્રભુથી કહેવાતું, એ બધુ સાંભળે છે, ને તે પણ વિસ્મિતહૃદયે.’

આ શ્રવણની પાછળ ક્યાં તત્ત્વ કામ કરી રહ્યા હશે ? પ્રભુ કશું નવું નથી કહેવાના. એ જે કાંઈ કહેશે તે ચૌદપૂર્વ-દ્વાદશાંગીમાં આવી જાય છે, કે જેના ખુદ રચયિતા અને પૂર્ણજ્ઞાતા ગૌતમસ્વામીજી મહારાજ છે. વળી પોતે અવધિ-મન:પર્યાય સુધીના ચાર જ્ઞાનને ધરનારા અને પ્રભુના ચૌદ હજાર શિષ્યોમાં વડેરા પહેલા ગણધર છે. તો પછી મહાવીરદેવનું દરેકે દરેકે વચન આશ્ચર્યચકિત હૃદયે કેમ સાંભળે છે ? આની પાછળ કામ કરતા કારણો આ પ્રમાણે હોઈ શકે, અને તે આપણે જિનવચન શ્રવણ રસ માટે આદરવા યોગ્ય ઉપાયો છે,-

(૧) ગૌતમસ્વામીને ગુરુ મહાવીરપ્રભુ ઉપર અથાગ રાગ અને અતિશય બહુમાન હતું, તેથી પ્રભુના વચનને ઊલટભેર સાંભળે એ સહજ છે. ભદ્ર પણ સુશીલ અને ખૂબ સેવાભાવી પત્નીની ઉપર પતિને અથાગ રાગ છે તો પતિ એના મામુલી પણ બોલ હોંશથી સાંભળે છે. એટલે પહેલો ઉપાય અથાગ ભગવત્ પ્રેમ અને ગુરુપ્રેમ.

(૨) મિથ્યાત્વ-મિથ્યાજ્ઞાનના ઘોર અંધકાર પટમાંથી બહાર નીકળી અનુપમ સમ્યક્ તત્ત્વનો એમને પ્રકાશ મળ્યો હતો એથી એ તત્ત્વ પર અનન્યરુચિ થઈ હતી. એની આગળ ઈન્દ્રિયવિષયો, માનપાનાદિ બેકાર લાગતા. આ અનહદ તત્ત્વરુચિ એટલે એ તત્ત્વ વારે વારે અને તે પણ તીર્થંકર ભગવાનના શ્રીમુખે બોલતા સાંભળવા મળે એ ઝીલવાનો સહેજે અથાગ રસ હોય દા.ત. પ્રેમ, પૈસા, સન્માન, વગેરે બહુ ગમતા હોય ને એના ઉદ્ગાર સામો વારેવારે કાઢે તો ય એ રસથી સંભળાય છે ને ? એટલે બીજો ઉપાય ઊછળતો તત્ત્વરસ તત્ત્વરુચિ.

(૩) ગણધરદેવ સમજતા હતા, કે માનવ અવતારે જે મનની મહાન પૌંદ્રગલિક શક્તિ મળી છે એના અનંતા કાળના તેવા તેવા અભ્યાસથી ઉદ્ધમાત ઘણા છે, ને વધારામાં એના પર કાયા ઈન્દ્રિયો અને વાણીનાં તોફાન ભરપૂર ચાલે છે. એવા મુખ્ય ઉદ્ધમાતી મનને નાથવાનો અને ઉચ્ચ ઉપયોગમાં લઈ જવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય એને શ્રુતમાં યાને જિનવચનમાં પરોવ્યું રાખવાનો છે. એ વચન વળી પ્રભુના શ્રીમુખે સાંભળવા મળે એટલે તો મન એમાં તરબોળ કેમ ન રહે ? આ સમજીને પ્રભુથી કહેવાતું બધું નવા નવા હરખથી સાંભળતા. એટલે ત્રીજો ઉપાય આ, કે મનને તોફાની સમજવું અને એને શ્રુત યાને જિનાગમનું સતત પારાયણ જ સારું રોકી રાખે, જેથી મન બીજાત્રીજા વિચાર માટે નવરું જ ન પડે.

(૪) ગણધર મહારાજ જાણે છે કે આત્મામા ગુણો જે પ્રગટ થાય છે તે વિરોધી કર્મના ક્ષયોપશમને લીધે. અર્થાત્ જીવની પાસે અસંખ્ય જનમનાં ઉપાર્જેલાં કર્મોનો જથ્થો રહે છે, ને એ કર્મ સ્થિતિ પાકતા સમયે સમયે ઉદયમાં આવતા જાય છે ને પોતાનો રસ વિપાક દેખાડતા જાય છે. હવે જો જીવ સત્ચિતન સદ્ભાવના વગેરેનો પુરુષાર્થ કરે તો એ કર્મના રસવિપાક દબાઈ જાય છે અને કર્મ એમ જ ભોગવાઈને ખત્મ થાય છે. આનું નામ કર્મનો ક્ષયોપશમ છે, એથી ગુણ પ્રગટે છે, પ્રગટ રહે છે. પરંતુ જો પુરુષાર્થ બંધ પડ્યો તો પાછા ગુણઘાતક કર્મ ઉદયમાં તૈયાર જ છે, એ તરત પોતાનો રસવિપાક દેખાડવાના અને ગુણ આવરાઈ જવાનો. ગણધર મહારાજ દેખે છે કે ‘આ પુરુષાર્થમાં પ્રભુના શ્રીમુખે બોલાતા દરેકે દરેક વચન આતુરતાથી સાંભળવા એ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ કેમ કે એથી મન પર સીધી અને સચોટ અસર થાય, ઉચ્ચ ભાવો જાગે, ને ક્ષયોપશમ વધતો જાય.’ માટે ગૌતમસ્વામી પ્રભુના સર્વ વચન વિસ્મિત હૃદયે સાંભળતા. એટલે જિનવચન સાંભળવાના રસનો ચોથો ઉપાય આ, કે ક્ષયોપશમ પ્રગટાવનાર-ટકાવનાર-વધારનાર ઉચ્ચ શુભ ભાવોને હૃદયમાં રમતા રાખવાની તમન્ના જોઈએ અને એ જિનવચનથી સારા સિદ્ધ થાય એવી શ્રદ્ધા જરૂરી.

(૫) વળી ગણધર ભગવાન સમજતા કે વધતો જતો ભવવૈરાગ્ય એ ધર્મસાધનાના પાયામાં જરૂરી છે, અને શાસ્ત્રવચન-મનન કરતાં ગુરુના મુખેથી વૈરાગ્યવચનો સાંભળવા મળે એ જબરદસ્ત અસર કરનારાં બને છે, તેથી પ્રભુના સર્વવચન હોંશથી સાંભળતા. પાંચમો ઉપાય વૈરાગ્યવૃદ્ધિની કામના અને એ માટે ગુરુવચન પર ભારે શ્રદ્ધા.

(૬) અનાદિનો બહિર્મુખ જીવને બહારનાની સાથે જ સંબંધ રાખવો ગમે છે. જરાક પ્રભુમાં જોડાયો તો ય તરત પ્રભુને પડતા મૂકી બીજી-ત્રીજી વસ્તુના વિચારમાં પડી જાય છે. ત્યારે પ્રભુ સાથે જ સંબંધ રાખ્યા વિના પ્રભુ ક્યાંથી બનાય ? પ્રભુની વાણી હરખ-આશ્ચર્યથી સાંભળ્યા કરવામાં પ્રભુની સાથે ગાઠ સંબંધ ઠીક ઠીક સમય ચાલ્યા કરે છે. આ જાણનાર શ્રી ગૌતમસ્વામી પ્રભુને કેમ ન સાંભળ્યા કરે ? છઠ્ઠો ઉપાય આ, -પ્રભુ-ગુરુ સાથેના દીર્ઘ ગાઠ સંબંધની તમન્ના.

(૭) ગૌતમ મહારાજ સમજતા કે જીવને ધનાદિની જેમ જ્ઞાનાદિની અધિક પ્રાપ્તિ ઉપર માનકષાય ને માનાકાંક્ષા વિકસવાનો મોટો ભય ઊભો છે. એ દોષોને અટકાવવા માટે ગુરુ પ્રભુની આગળ નમ્રતા અને વિસ્મયથી એમની વાણી ખૂબ ખૂબ સાંભળવી, એ સચોટ ઉપાય છે. ગણધર બહુ મોટા વિદ્વાન છતાં ગુરુ આગળ એક નાનામાં નાના શિષ્ય કે અબુઝ ગૃહસ્થની જેમ સાંભળે, એટલે સહેજે માનકષાય ને માનાકાંક્ષા દબાઈ જાય.

બસ, જિનવચનનો ધીખતો રસ કેળવવા આ ૭ ઉપાય, - (૧) પ્રભુ સૌથી વધુ ગમે, (૨) તત્ત્વનો અનહદ રસ હોય, (૩) મન વગેરે પૌંદ્રગલિક શક્તિઓના બાહ્ય ઉદ્ધમાત અટકાવવાની ધગશ અને એ માટે જિનવચન સમર્થ હોવાની પ્રખર શ્રદ્ધા, (૪) ગુણ માટેના ક્ષયોપશમની તમન્ના, ને ‘એ યોગ્ય સાધનથી જ ટકે અને જિનવચન એ શ્રેષ્ઠ સાધન છે’ એવી પ્રબળ આસ્થા, (૫) વૈરાગ્યવૃદ્ધિની જવલંત અભિલાષા અને એ જિનવચનથી થતી રહે એવો વિશ્વાસ, (૬) મનના બાહ્ય સાથેના ઝેરી સંબંધ રોકનાર પ્રભુ સાથેના સંબંધ છે, એ વાણી શ્રવણથી જોડાય. (૭) માન ને માનાકાંક્ષા પ્રભુ યા ગુરુ પાસે નમ્ર બની એમનાં વચન સાંભળવાથી જ દબાય એ શ્રદ્ધા.

૧૪૫) આપણી પૌદ્ગલિક શક્તિઓ કોના માટે ?

આ દુઃખદ સંસારમાં ભ્રમણ કરતા આપણા જીવને જેમ જેમ પૌદ્ગલિક શક્તિઓ વધુ ને વધુ મળતી ગઈ તેમ તેમ જીવે ઉધમાત જ વધાર્યે જવાનું કર્યું છે. તે આ રીતે,-

એકેન્દ્રિયપણામાંથી નીકળી બેઈન્દ્રિયપણું પામ્યો, તો રસના ઈન્દ્રિયની શક્તિ વધી. એટલે રસનાના જોર પર જે ઈષ્ટ રસ મળ્યા એમાં દોડધામ કર્યા કરી. પછી ભલે પેટનો કરમિયો થયો તો વિષામાં દોડધામ કરી, ને દરિયામા શંખ થયો તો ત્યાં રસ પાછળ ધુમ્પા કર્યું. એમાંથી નીકળી ત્રીઈન્દ્રિય કીડી થયો, તો દ્રાણેન્દ્રિયની શક્તિ વધતા દૂર દૂરની ગંધ પરખી એ ગંધની વસ્તુ લેવા પાછળ દોડ ચલાવી પછી ભલે પેટ ભરેલું હતું તો ય એ જેટલું મળે એટલું દર ભેગું કરવા દિનરાત મથામણ કરી. ત્યારે જો જીવ ચઈરિન્દ્રિય થયો, તો આંખની શક્તિ વધતા માખી ભમરા જેવા અવતારે સારું દેખાતા પાછળ પણ દોટ વધારી. એમાંથી પંચેન્દ્રિય પશુ-પંખી થયો તો પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયો પાછળ ભારે ઉધમાત ખેડ્યે રાખ્યા. ત્યારે મનની શક્તિ વધતા તો કહેવાનું જ શું ? બિલાડી ગિરોલી વગેરેના અવતાર દેખાય છે ને કે મનમાં પોતાના શિકારની ચોંટ રાખી રાખીને કેટલા બધા કૂર પરિણામમાં તરબોળ રહે છે ?

‘મનને પાપે રે મચ્છ તંદુલિયો, જુઓ મરી સાતમી જાય, ચતુર નર !

શ્રી જિનવાણી હો ભવિયણ ચિત્ત ધરો.’

તંદુલિયા મચ્છને આંખ સાથે મનની શક્તિ મળી છે, તો એના પર સુસ્ત પડેલા મોટા મગરમચ્છના મોઢામાંથી અંદર પહેલા નાના નાના ઢગલો-માછલાં ખેમ-કુશળ બહાર નીકળી જતાં જોઈ ઈર્ષ્યાથી દાઝે છે, ને એ વિચારે છે કે ‘આ કેવો મૂર્ખ છે ? એની જગાએ હું હોઉં તો એક માછલું ન છોડું, બધા જ ગળી જાઉં.’ મનનાં આ ઉધમાત પર એ નરકમાં જાય છે.

ત્યારે જીવ મનુષ્ય થયો તો એને વળી સારા અંગોપાંગની, ઢંગસર વાણીની

અને વિશેષ બુદ્ધિ-હોશિયારીની શક્તિઓ મળી, પરંતુ એ બધું ય પામીને ધંધા શા કર્યા ? એ જ કે શક્ય એટલા એકે એક ઈન્દ્રિયના મનગમતા વિષયોની આશાઓ રાખવાના તથા એ મેળવવા, મળેલા સાચવવા, વધારવા અને ભોગવવાનો ઉધમાત. એના સાધનભૂત પૈસા મેળવવા-વધારવા-સાચવવાના તોફાન, એની પાછળ હિંસા-જૂઠ-અનીતિ ને ગુસ્સો-મદ-માયા-પ્રપંચ-તૃષ્ણાના ઉધમાત, તથા એ બધા પર માનાકાંક્ષા ને સત્તાપ્રિયતાના તોફાન, આ સિવાય બીજું શું કર્યું છે ?

મળેલી પૌદ્ગલિક શક્તિઓના આ તોફાનો કરવા પર જીવને મળ્યું શું ? આ જીવનમાં ય શું મળે છે ? ચિંતા, સંતાપ, અજંપો, કોઈ કાયિક-કૌટુંબિક-વ્યવહારિક હાડમારીઓ ને માનસિક કેટલાય રોગો-વિકલ્પો-દુર્ધ્યાન, આ જ ને ? ત્યારે આના પરિણામે પરલોકમાં શું સારું મળવાનું હતું ? એના જ કુસંસ્કારો પોષાવા યોગ્ય હલકટ ભવો જ કરવાના મળે ને ?

આવી દુઃખદ સ્થિતિ ન સરજાય એ માટે આ ધર્મયુક્ત માનવભવનું આ જ એક કર્તવ્ય બની રહે છે, કે મળેલી પૌદ્ગલિક શક્તિઓને સુકૃત-સન્માર્ગ-સદાચાર-સદનુષ્ઠાનના પ્રકારોમાં કામે લગાડીએ.

આ લગાડવા માટેની એક મજેની ચાવી આ છે કે આપણે આપણા મનને, વિચારોને, અને આંખ-કાનને આડે-અવળે ખૂબ ફેરવીએ છીએ. ભગવાન સાથે સંબંધ કેટલો ? ભાગ્યે જ આપણે વિચારસરણીને ભગવાનની પ્રત્યે જોડતા હોઈશું. કેમ જાણે એ કોઈ આપણા સગા નથી, હિતૈષી નથી, સુખરૂપ નથી, કશું દેનારા નથી ! જરાક ઠરીને તપાસીએ તો ખબર પડે કે આંખ ને કાન, સ્મરણ ને વિચારણા, અને એની પાછળ વાણી તથા કાયિક પ્રવૃત્તિ, જાગ્યા તે જંપીએ ત્યાં સુધીમાં કેટલે ય સ્થાને પહોંચે છે ? એમાં ક્યાંય ભગવાન પાસે જાય ખરી ? તો શું આપણે દુનિયા સાથે જ સંબંધ છે ને ભગવાન સાથે કોઈ નાતો, કોઈ સંબંધ નથી ? ભગવાનની કોઈ જ જરૂર નથી ? શું માંડ્યું છે આવા ઉચ્ચ ભવમાં ? આંખની જોવાની શક્તિ, કાનની સાંભળવાની શક્તિ, મનથી વિચારવા-સ્મરવાની શક્તિ, જીભની બોલવાની ને કાયાની હાલવા-ચાલવાની શક્તિ તથા ધનમાલ વગેરેની શક્તિ, આ બધી શક્તિઓ ક્યાં જઈને હોમવાની ? શેમાં કામે લગાડવાની ?

શું ભગવાન આપણા સગા નથી એટલે એમને ટીકો ? આપણા મિત્ર-સ્નેહી-ગોઠીયા નથી, આપણા કશા કામના નથી, આપણને કશું દેતા નથી, આપણી જરૂરિયાત કશીય પૂરી કરે નહિ, એટલે જ આપણી કશી વિચારણા એમના ફાળે ન જાય ને ?

ખરેખર તો સાચા અને શ્રેષ્ઠ સગા-સ્નેહી વગેરે ગણીએ તો તે પરમાત્મા છે. ખરો આનંદ આપનાર એ છે. હૈયાને હૂંફ આશ્વાસન પ્રેરણા સ્ફુર્તિ અને મગજને અક્કલ બુદ્ધિ આપનાર એ છે. માટે આપણી વિચારણા, આપણા બોલ, આપણી ઈન્દ્રિયોના ઉપયોગ ને આપણી કાયપ્રવૃત્તિ તથા ધનમાલ વગેરે વધુ ને વધુ ભગવાન અને ભગવાને બતાવેલ ધર્મમાં લગાડી દેવી જોઈએ.